

11881

Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

**İDARÎ VE İKTİSÂDÎ YÖNDEM
HZ. ALİ DÖNEMİ**

(DOKTORA TEZİ)

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Hazırlayan:
Abdulhalik BAKIR

Danışman:
Prof.Dr. Hüseyin G. YURDAYDIN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	3
KISALTMALAR	5
GİRİŞ	6
1. Kaynaklar ve Araştırmalar	7
2. Hz. Ali Döneminde Siyasî Durum	14
a. Hz. Ali'nin Halife Seçilmesi ve Cemel Vakası	14
b. Hz. Ali-Muaviye Anlaşmazlığı ve Sıffin Savaşı	20
c. Haricîlerin Ortaya Çıkışı ve Nehrevan Savaşı	30

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. ALİ DÖNEMİNDE VİLÂYETLERİN İDARESİ

1. Mekke ve Medine	45
a. Mekke	45
b. Medine	49
2. Basra ve Kufe	53
a. Basra	53
b. Kufe	67
3. Mısır	74
4. Yemen ve Bahreyn	88
a. Yemen	88
b. Bahreyn	95
5. el-Cezîre	98

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. ALİ DÖNEMİNDE İDÂRÎ KURUMLAR

1. Adlî Teşkilât	106
a. Kadılık	106
aa. Kadılar ve diğer görevliler	111
ab. Muhakeme usûlü	113
ac. Delil toplama yöntemi	115
ad. Adlî denetim	115
ae. Hapishaneler	117
b. Mezâlim Mahkemesi	118

c. Hisbe	121
ca. Çarşı, tüccar ve esnafın kontrolü	124
cb. Tartı ve ölçüler	125
cc. Fiyat tahdidi ve ihtikâr	126
cd. İbâdetlerle ilgili hususlar	129
ce. Genel ahlak ve davranış kontrolü	130
d. Şurta (Polis) Teşkilatı	133
2. Hac Emîrliği	138
3. Ordu Teşkilâtı ve Orduların Sevk ve İdaresi	142
a. Kumandanlar	150
b. Ordu Teşkilatına Destek Sağlayan Kuvvetler	153
ba. Kurra (Kur'an hâfızları)	153
bb. Kadılar	155
bc. Mevâli ve köleler	158
c. Asker Toplama Yöntemi ve Mecburî Askerlik Uygulaması	160
d. Ta'bie (Savaş Stratejisi)	165
da. Öncü kuvvetler	165
db. Mevki seçimi	167
dc. Savaşa hazırlık ve birliklerin tanzimi	169
dd. Savaşı idare şekli	
e. Casuslar	176
f. Esir muamelesi	178

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM HZ. ALİ DÖNEMİNDE İKTİSÂDÎ HAYAT

1. Beytülmal (Devlet Hazinesi)	183
2. Gelir Kaynakları	185
a. Zekât	185
b. Ganimetler	190
c. Cizye	193
d. Harac	196
e. Diğer Gelirler	204
ea. Savâfi	204
eb. Nevrûz ve Mihrecân hediyeleri	207
3. Giderler	209
a. Maaşlar	209
b. Diğer giderler	219
4. Fiyatlar ve Geçim Seviyesi	221
5. Ticâret	229
SONUÇ	234
ALAN VE AĞIRLIK ÖLÇÜLERİNİ GÖSTEREN TABLO	238
BİBLİYOGRAFYA	239

ÖNSÖZ

Hz. Ali'nin beş seneye yakın hilâfeti dönemi, günümüze kadar devam eden dinî, siyasî, idarî ve ikdisadî neticeleri bakımından belkide İslam tarihinin en önemli ve en kritik dönemlerinden birini teşkil eder. Önceleri Hz. Ali ve oğlu Hasan'ı, daha sonraları da H.41 yılında Muaviye b. Ebî süfyan tarafından Şam'da kurulan Emevî devletini, uzun süre meşgul eden haricîler ile Şia ve Ehl-i Sünnet şeklinde adlandırılan kutupların ortaya çıkışları veya bunlara ait bazı tezâhürlerin görülmeye başlaması hep bu döneme rastlamaktadır.

Hz. Ali'nin, Hz. Peygambere olan yakın akrabalığı, İslâmın Arap yarımadasına yayılışı esnasında göstermiş olduğı başarılı askerî faaliyetleri, ilmî ve edebî bir çok üstün meziyete sahip olması, onu İslam tarihinin mümtâz ve örnek şahsiyetlerinden biri haline getirmiştir. Kısa süren hilâfeti dönemi ise, başından sonuna kadar ihtilaf ve iç savaşlarla geçmiştir. Bu nedenle onun siyasî hayatı ve galibiyetlerle sonuçlanan savaşları, her zaman batılı ve müslüman birçok yazar ve araştırmacının dikkatini çekmiş ve neticede bu konu ile ilgili çok sayıda eser ve makale kaleme alınmıştır. Fakat açıkça belirtmek gerekir ki, Hz. Ali dönemini ele alan mezkûr çalış

malar hiç bir zaman siyasî tarih sınırını, başka bir deyişle Cemel, Sıffin ve Nehrevan hâdiselerini aşmamış; bu durumun bir sonucu olarak siyasî tarih dışında kalan idarî ve iktisadî alanlar ihmal edilmiştir. İşte biz bu önemli boşluğu göz önünde bulundurarak " İdarî ve iktisadî Yönden Hz. Ali Dönemi " ni tez konusu olarak seçtik.

Hz. Ali döneminin idarî iktisadî hayatıyla aynı dönemin siyasî hâdiseleri arasında yakın bir alaka bulunmaktadır. Bir başka ifade ile idarî ve iktisadî hayatın daha iyi anlaşılabilmesi genel hatlarıyla siyasî hayatın bilinmesiyle mümkündür. İşte bu bakımdan girişte Hz. Ali

dönemi siyasî hâdiseleri üzerinde durulmuş, bu meyanda özellikle Cemal, sıffin ve Nehrevan hâdiseleri ele alınmıştır.

Birinci bölümü, Hz. Ali dönemindeki vilâyetlerin idaresine tahsis ettik. Burada Hz. Ali'nin hilafeti boyunca önemli vilâyetlerde vuku bulan siyasî olaylar ile valilerin idarî uygulamalarına ve onların tayîn ve azl konularına değindik.

Araştırmamızın ikinci bölümünde Hz. Ali devrindeki adlî teşkilat (kadılık, mezâlim mahkemesi, hisbe ve polis teşkilatı) , hac emirliği ve ordu teşkilâtı gibi önemli devlet kurumlarını inceledik ve özel konumu nedeniyle ordu teşkilatını geniş bir şekilde ele aldık.

Hz. Ali beş seneye yakın hilâfeti boyunca tüm zamanını sadece askerî faaliyetlere tahsis etmemiştir. Onun, toplumun değişik tabakaları arasında sosyal adaleti yaygınlaştırmaya yönelik örnek bir iktisadî uygulaması vardı. Dolayısıyla tezimizin üçüncü ve son bölümünü, Hz. Ali dönemindeki iktisadî hayata ayırdık. Burada da bilginin yoğunluğuna dayanarak daha ziyâde devletin gelir ve giderleri ile o devirde çarşı ve pazarlarda satılan mal fiyatları ve halkın geçim seviyesi gibi mâlf konulara temas ettik. Bu bölümde geçen alan ve ağırlık ölçülerinin bazıları yeri geldiğinde dipnotlarda tanıtılmış, ayrıca araştırmanın sonunda onların tümünü gösteren bir de tablo verilmiştir.

Araştırmanın metin ve dipnot kısımlarında yazar ve eser adları aslı gibi "harf-i tarif"leri ile birlikte verilmiştir. Dipnotlarda arka arkaya tekrar edilen eserler bazen olduğu gibi, bazen de " Aynı eser" şeklinde belirtilmiştir.

Ankara 18.3.1990

Abdulhalik BAKIR

KISALTMALAR

Ank.	:	Ankara
b.	:	İbn
Bkz.	:	Bakınız
Çev.	:	Çeviren
Der.	:	Dergi
H.	:	Hicri
Hz.	:	Hazreti
İst.	:	İstanbul
Kg.	:	Kilogram
Ktb.	:	Kütüphane
M.	:	Miladî
Mad.	:	Maddesi
Nşr.	:	Neşreden
S.	:	Sayfa
Sa.	:	Sayı
S.A.V.	:	Sallallahu Aleyhi Vesellem
Öğr.	:	Öğretimi
Thk.	:	Tahkîk
Trc.	:	Tercüme
Trk.	:	Türkçe
Trz.	:	Tarihsiz
Yaz.	:	Yazılışı

GİRİŞ

1- Kaynaklar ve Araştırmalar

Hz. Ali döneminin idarî ve iktisadî yönleri Őimdiye kadar hiç bir araştırmacı tarafından detaylı bir Şekilde ele alınmamıştır. Oysa bu dönemi ilgilendiren kaynak eserlerde küçüm-senemeyecek boyutta değerli bilgiler yer almaktadır. Nevarki, bu bilgiler mezkûr kaynaklarda düzenli ve topluca bulunmaktan ziyade dağınık ve kısa haberler Şeklinde geçmekte ve araştırmacıyı bir hayli uğraştırmaktadır. Burada araştırmamızı ilgilendiren belli birkaç konuda kaynaklardaki bilgi yetersizliğinden bazı sıkıntılar çektiğimizi de belirtmek isteriz. Örneğin bu eserlerde Hz. Ali dönemine dair vilayetlerin idaresi hususunda bilgi verilirken, her valinin kendi bölgesindeki icraatları, o vilayetin idarî kurumları ve bu kurumların faaliyetleri hakkında istenilen düzeyde malumat elde etmek imkansız gibidir. Ayrıca kaynaklara yansıyan vilayetlerle ilgili bilgiler neredeyse genel siyasi çizgileri aşmamaktadır.

Araştırma sırasında daha ziyâde tarih, hadîs, tabakât, Neseb ve Arap edebiyatı sahalarında yazılan kaynak eserlere baş vurduk. Bu eserlerin bazıları tezimizi başından sonuna kadar ilgilendirirken, bazıları da sadece belli bir bölüm veya konuda bilgi kaynağımızı teşkil etmiştir. Bunlar arasında araştırma süresince sadece bir veya iki yerde yararlandığımız eserler de bulunmaktadır.

İlk devir boyunca İslam devleti sınırları içerisinde yer alan önemli vilâyetlerin tanıtımında büyük ölçüde İbnu'l- Fakîh⁽¹⁾, el- Mukaddesî⁽²⁾, İbn Hurdazbeh⁽³⁾, †Yakutu'l- Hamavî

(1) *İbnu'l-Fakîh , Kitabu'l - Buldan, Leiden 1302.*

(2) *el-Mukaddesî, Ahsenu't -Tekâsim fî Marifeti'l -Akâlim, Leiden 1906.*

(3) *İbn Hurdazbeh, el-Mesâlik ve'l -Memâlik, Leiden 1889.*

(4), İbn Battuta⁽⁵⁾, Ebu'l-Fida⁽⁶⁾ ve el-Kazvini⁽⁷⁾ gibi coğrafyacıların eserlerinden yararlandık.

Araştırmamızın büyük bir kısmını özellikle de iktisadî yönünü ilgilendiren Ebu Yusuf (1821-798)'un Kitabu'l-Harac⁽⁸⁾ adlı eserinden geniş ölçüde faydalandık. Bu eser özellikle Hz.Ali döneminde harac ve cizye konularında çok kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca dönemimize dair idarî kurumlar hakkında kısa fakat çok yararlı malumatlar vermektedir.

Ebu Ubeyd (224/839), Kitabu'l-Emval⁽⁹⁾ adlı eserinin birçok yerinde Ebu Yusuf'un adı geçen kitabından nakiller yapmıştır. Ebu Ubeyd'in el-Emval'inde özellikle Hz.Ali'nin iktisadî uygulamalarına ve devlet hazinesi ile ilgili görüşlerine rastlamak mümkündür.

el-Minkarî (217/832)'nin, Vak'atu Sıffin⁽¹⁰⁾'ı araştırmamızın hemen hemen tüm konularını ilgilendiren bir kaynaktır. Hz.Ali dönemindeki askerî teşkilat konusunda en önemli bilgileri bu eser ihtiva etmektedir. Konuları arasında yer alan bazı mevzu hadisler ve aşırı Hz.Ali sevgisinden kaynaklanan mubalağalı ibareler bir tarafa bırakılırsa, kendinden sonra gelen el-Yakubî, et-Taberî, İbn 'Asem ve el-Mesudî gibi tarihçiler için büyük bilgi kaynağı olmuştur. Zira Vak'atu Sıffin'de detaylı bir şekilde nakledilen Sıffin savaşı ile ilgili haberlerin birçoğu, mezkûr tarihçiler tarafından değişik râvilere dayanarak nakledilen haberlerle büyük benzerlik göstermektedir. Bu husus ise, doğru bilgi taşıması yönünden Vak'atu Sıffin'e daha farklı bir özellik kazandırmaktadır.

Konumuzu ilgilendiren haberlere geniş yer ayırmakta olan İbn Sa'd (230/845)'ın et-Tabakatı⁽¹¹⁾, ilk devirde yaşayan şahısların özel mal varlıklarına temas ettiğiinden Hz.Ali döneminde ticaretle uğraşan zengin sahabilerin servetleri ile o dönemde çarşı ve pazarlarda satılan malların fiyatları hususunda bilgi vermesi bakımından çok önemli bir kaynaktır.

---

(4) Yakutu'l-Hamavî, Mucemu'l-Buldan, I V, Beyrut 1979.

(5) İbn Battuta, Tuḥfetu'n- Nuzâr fî Garaibi'l- Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr, I-II, Mısır 1983.

(6) Ebu'l-Fida, Takvîmu'l-Buldan, Paris 1938.

(7) el-Kazvini, Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd, Beyrut (Trz.).

(8) Ebu Yusuf, Kitabu'l-Harac, Kahire 1397 (Trk. tre. Ali Özek Ank. 1982)

(9) Ebu Ubeyd, Kitabu'l-Emval, Beyrut 1986.

(10) el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, Thk.: Abdussellâm Muhammed Harun, Kahire 1382.

(11) İbn S'âd, et-Tabakatu'l-Kubra, I-IX, Leiden 1325.

Halife b. Hayyat (240/854)'ın Tarihu Halife b. Hayyat⁽¹²⁾ adlı eseri, Hz.Peygamber ve ilk dört halife dönemlerinde İslam devleti sınırları içerisinde yer alan vilayetler hakkında çok değerli bilgiler taşımaktadır. Ayrıca halifeler tarafından bu vilayetlere atanan vali, kadı ve polis teşkilatı başkanı gibi yüksek devlet memurları hakkında malumât vermesi de bu eserin değerini daha da artırmaktadır.

Araştırmamızı hazırlarken İbn Kuteybe (276/1889)'nin el-Me'arif⁽¹³⁾ 'Uyûnu'l-Ahbâr⁽¹⁴⁾ ve el-İmâme ve's-Siyâse⁽¹⁵⁾ adlarındaki her üç eserinden de yararlandık. Onun el-İmâme ve's-Siyâse'si, araştırmamızın hemen hemen her bölümünü ilgilendirmektedir. Hz. Ali dönemindeki siyasî hâdiselere, muhtelif şahsiyetler arasında yapılan karşılıklı yazışmalara ve siyasî nitelikli konuşmalara geniş yer ayırdığından tezimizin giriş kısmında sık sık başvurduğumuz eserlerden biri olmuştur.

el-Belâzürî (279/892)'nin Ensabu'l-Eşraf⁽¹⁶⁾ adlı eseri, özellikle vilâyetlere atanan ve çeşitli sebeplerle azledilen valiler konusunda değerli bilgiler ihtiva eder. Bu eser bir tabakat kitabı olması hasebiyle meşhur şahısların servetlerinin boyutlarını öğrenmek için de önemli bir kaynak hüviyyetine sahiptir.

el-Belâzürî (279/892)'nin diğer önemli bir eseri de Futûhu'l-Buldan⁽¹⁷⁾ dır. Bu kaynak, Hz.Ali dönemindeki ekonomik ve sosyal hâdiseleri nakletmesi yanında bu dönemde özellikle Fars, Kirman, Horasan, Azerbaycan ve Sind gibi doğu vilayetlerinde yapılan küçük çaplı fetih ve halifeye karşı başlatılan isyan hareketlerini bastırma faaliyetlerine yer vermesi bakımından çok önemlidir.

el-Muberred (285/898)'in el-Kamil⁽¹⁸⁾'inden daha ziyade girişte ele aldığımız Haricîlerin ortaya çıkışı konusunda istifade ettik. Bu eser haricîlerin düşünce, edebiyat ve sosyal yönlerini tanıttığı gibi, Hz.Ali döneminden başlayarak çeşitli dönemlerde başlatmış oldukları siyasî hareketlere de geniş yer ayırmaktadır.

---

(12) Halife b. Hayyat, Tarihi Halife b. Hayyat, Thk.: Ekrem Ziya' el-Omeri, Riyad 1985.

(13) İbn Kuteybe, el-Me'ârif, Mısır 1934.

(14) İbn Kuteybe, 'Uyunu'l-Ahbâr, I-IV, Kahire 1930.

(15) İbn Kuteybe, el-İmâme ve's-Siyase, I-II, Mısır 1969.

(16) el-Belâzürî, Ensabu'l-Eşraf, Thk.: Muhammed Hamidullah, I, Kahire 1959.

(17) el-Belâzürî, Futûhu'l-buldan, Thk.: M. Rıdvan, Kahire 1932 (Trk. trc. Prof. Dr. Mustafa Fayda, Futûhu'l-Bıldan, Ankara 1987).

(18) el-Muberred, el-Kamil fi'l-Luğati ve'l-Edebi ve'n-Nahvi ve't-Tasrif, I-II, Mısır 1347.

Hız.Ali dönemine, çok geniş yer ayıran et-Taberî (310/922)'nin Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk⁽¹⁹⁾ adlı meşhur eseri, araştırmamızın çeşitli konularında en çok faydalandığımız kaynaklardan biridir. et-Taberî bu eserinde Hız.Ali dönemi ile ilgili bilgi verirken genellikle Ebu Mihnef, Seyf b. Ömer ve ez-Zühri'den nakiller yapmaktadır. Naklettiği bu haberlerin, Nasr b. Muzahim el-Minkari'nin nakletmiş olduğu rivayetlerle büyük bir paralellik gösterdiği halde eserinde çok az yerde el-Minkari'nin adından bahsetmektedir. Ayrıca el-Minkari'den nakiller yaparken de haber ancak Seyf'den gelmişse kitabında zikretmiştir. Bu da et-Taberî'nin, eserini belli râvilerin haberleri çerçevesinde yazmak istediğini ortaya koymaktadır.

Araştırmamızın bir bölümünü veya belli bir konusunu ilgilendiren eserlerden de geniş ölçüde faydalandık Veki' (306/918)'in Ahbaru'l Kudât'⁽²⁰⁾ bunlardan biridir. Bu eser, Hız. Peygamber ve ilk dört halife dönemlerindeki kadılık müessesesi ve kadıların tayin ve azilleri hususunda doyurucu bilgiler ihtiva etmektedir. Hız. Ali zamanında özellikle Kufe ve Basra'da görev yapan kadılar hakkında değerli bilgileri bu kaynakta bulmak mümkündür.

İdarî kurumlar konusunda geniş malumât ihtiva eden diğer bir eser de el-Maverdî (450/1058)'nin el-Ahkamu's -Sultaniye'sidir⁽²¹⁾. Bu eserden, daha çok Hız. Ali dönemindeki devlet kurumlarının meşei, kuruluşu ve görevleri hususlarında faydalandık.

İbn Teymiye (728/ 1263)'nin el-Hisbetu fi'l -İslam⁽²²⁾ ismindeki eseri ile İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350)'nin et-Turuku'l-Hikemiyye⁽²³⁾ ve İbnu'l-Uhuvve (729 / 1329) 'nin Me'âlimu'l-Kurbe fi Ahkâmi'l -Hisbe'si⁽²⁴⁾, hisbe konusunda kaleme alınmış en mükemmel kaynaklar arasında yer alırlar.Bunlardan ikincisinde , Hız. Ali döneminde kadılık, Mezâlim mahkemesi ve Şurta gibi idarî kurumlar konusunda da kısa fakat çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Keza İbn Ebî'd -Dem (642 /1244)'in Edebu'l-Kadâsı⁽²⁵⁾ ile İbn Farhun (799 / 1397) 'un Tabsiretu'l-Hukkâm fi Usuli'l-Akdıya ve Menâhici'l-Ahkâm⁽²⁶⁾ından da faydalandığımızı belirtmek isteriz.

(19) et-Taberî, Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk, Tk.: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrut 1967.

(20) Veki', Ahbâru'l-Kudât, I-II, Kahire 1947.

(21) el-Maverdî, el-Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtu, d-Diniyye, Mısır 1973 (Trk. trc. Dr. Ali Şafak , İslamda Hilafet ve Devlet Hukuku, İstanbul, 1976.).

(22) İbn Teymiye, el-Hisbetu fi'l-İslam.(T.r.z.)

(23) İbn Kayyim el-Cevziyye, et-Turuku'l-Hikemiyye fi's-Siyâseti's-Şeriyye, Mısır 1317.

(24) İbnu'l-Uhuvve, Me'âlimu'l-Kurbe fi Ahkâmi'l Hisbe,Cambridge 1937-38.

(25) İbn Ebî'd-Dem, Edebu'l-Kadâ', Thk.: Dr. Muhyi Hilâl es-Serhân, I-II , Bağdat 1984.

(26) İbn Farhun, Tabsiretu'l-Hukkâm fi Usuli'l-Akdıya ve Menâhici'l-Ahkâm, I-II, Mısır 1301.

İbn 'Asem (314 /926) el-Futûh⁽²⁷⁾ adlı eserinde , Hz. Ali dönemine geniş yer vermiştir. Fakat bu eserin diğer kaynaklara nisbeten mubalağalı bir usluba sahip olması ve bir çok yerde anlatılan konunun dışına çıkılması, onun ilmi değerini düşürmektedir. Dolayısıyla araştırmamız sırasında bu eserden faydalanırken mümkün mertebe ihtiyatlı davranmaya özen gösterdik.

eş- Şerifu'r-Radiyy (406 / 1016) tarafınmdan çeşitli kaynaklardan toplanarak ilim dünyasına kazandırılan Hz. Ali'nin hutbe, mektup ve vecizeleri, bu dönem üzerinde çalışan araştırmacılar için tükenmez bir hazinedir. Nehcü'l-Belâğa⁽²⁸⁾ adlı eser, zamanımızda bir çok tarihçi ve yazar tarafından bazı tenkitlere maruz kalmışsa da, ilmi değerinden bir şey kaybetmemiştir. Hatta onu olumlu yönde tanıtıcı bazı kitap ve makaleler de yazılmıştır. Biz bu eserin en çok mektuplar kısmından faydalandık. Zaten bu mektupların büyük bir bölümü, Nehcü'l-Belâğa'dan önce yazılmış 'Uyûnu'l-Ahbâr, el-Beyân ve't Tebyîn⁽²⁹⁾ ve el-İkdu'l -Ferîd⁽³⁰⁾ gibi önemli kaynak eserlerde bulunmaktadır. Bu mektuplar arasında yer alan Hz. Ali'nin, Mısır valisi el-Eşter'e yazmış olduğu ahidnâme, özel bir değer taşımaktadır. Zira bu uzun mektup, Hz. Ali döneminin idarî, iktisadî ve sosyal yönleri hakkında çok değerli bilgiler sunmaktadır. Değerli milli şairimiz merhum Mehmet Akif Ersoy tarafından Türkçemize kazandırılına bu mektuptan geniş ölçüde istifade ettik⁽³¹⁾.

Araştırmamızı hazırlarken el-Buharî⁽³²⁾ (2561 / 870) ve Muslim⁽³³⁾ (261 / 874)'in Sahîhleri, ed Darimî⁽³⁴⁾ (255/ 868) , Ebu Davud⁽³⁵⁾ (275 / 888) , İbn Mace⁽³⁶⁾ (275 / 888) ve et- Tirmizî⁽³⁷⁾ (279 / 892)'nin Sunenleri ve el- Hâkim (404 / 1013)'in el - Mustedrek'i

(27) İbn 'Asem, el-Futûh, I-VIII, Beyrut 1986.

(28) eş-Şerifu'r-Radiyy, Nehcü'l-Belâğa, Thk.: Dr. Subhi Salih, Tahran 1395 (Trc.: Abdalbaki Gölpınarlı , İstanbul 1972.).

(29) el-Cahız, el-Beyân ve't-Tebyîn, Thk.: Abdussellam Muhammed Harun, I-VI, Kahire 1948.

(30) İbn Abdirabbih, el-'İkdu'l-Ferîd, I-VII, Kahire 1948.

(31) Mehmet Akif Ersoy tarafından Türkçeye çevrilen bu mektup metni için bkz. Ebu Yusuf, Kitabu'l -Harac, Trc.: Muderris-zade Muhammed Atâ'ullah Efendi, Sad. İsmail Karakaya, 447-461, Ankara 1982.

(32) el-Buharî, el-Camiu's-Sahîh, I-IX, Kahire 1958.

(33) Muslim, Sahîh, Thk.: Muhammed Fud Abdalbaki, I-V, Mısır 1955.

(34) ed-Darimî, es-Sunen, I-II, ? (Trz.).

(35) Ebi Davud, Sunen, I-IV, Mısır 1950.

(36) İbn Mace, Sunen, Thk.: Muhammed Fuad Abdalbaki, I-II, Mısır 1952.

(37) et-Tirmizî, Sunen, Thk.: Muhammed Fuad Abdalbaki, III, Mısır 1937; Thk.: İbrahim 'Atve 'Avaz, IV-V, 1962-1965.

(38) ile el-Beyhaki (458 / 1066)'in es-Sunenu'l-Kubrası⁽³⁹⁾ gibi hadîs kitaplarından da zaman zaman yararlandık.

Daha önce de belirttiğimiz gibi araştırmamız sırasında mustakil olarak konumuzu ele alan herhangi bir araştırmaya rastlamadık. Fakat araştırmamızın bir bölümünü veya belli bir konusunu ilgilendiren kitaplar bulunmaktadır. Bu araştırmaların bir kısmı, İslam medeniyeti ile kurumlarını genel çizgileriyle ele alırken, diğerleri de daha ziyade belli bir konu üzerinde durmaktadırlar. Bunların en meşhuru Corci Zeydan'ın İslam Medeniyeti Tarihi⁽⁴⁰⁾ adlı eseridir. Corci Zeydan bu eserinde, İslam medeniyetinin idarî, iktisadî, içtimadî ve kültürel yönleri ile idarî kurumlar konusuna temas etmektedir. Fakat bu eserin dipnotsuz olarak kaleme alınması ondan çok şey kaybettirmiştir.

er-Reyyis'in, el- Harac fi'd-Devleti'l-İslamiyye⁽⁴¹⁾ adlı araştırması, Harac konusunu detaylı bir şekilde ele alması yönünden iyi bir çalışmadır. Bu eserde, ilk devirde kullanılan alan ve ağırlık ölçüleri ve bunların zamanımızda hangi alan ve ağırlık birimlerine tekâbul ettiği konusuna geniş yer verilmiştir. Eserin bu özelliği, iktisadî meselelerde ve özellikle de harac ve Cizye konularında bize büyük kolaylıklar sağlamıştır.

Abdurraûf Avn, el-Fennu'l -Harbi fi Sadri'l İslam⁽⁴²⁾ adlı araştırmasında, Hz. Ali devrinin, iç savaş , çekişme ve çeşitli siyasî problemlere maruz kaldığından , bir çok alanda olduğu gibi , maaşlar konusunda da Sabit bir ölçü olarak kabul edilemeyeceğini, ve bu dönemde maaş dağıtımının, Hz. Ömer'in aynı sahadaki uygulamalarına paralel bir çizgide devam ettiğini iddia etmektedir⁽⁴³⁾. Araştırmacı, bununla da yetinmeyerek Hz. Ali dönemindeki maaş dağıtımını konusunda doğru bilgi veren diğer yazarları da tenkit etmekte ve onların, bu halife zamanında ordu mensuplarına eşit maaş verildiğini ileri sürdükleri, fakat bu maaşın miktarını ve hangi kaynakta geçtiğini belirtmediklerini açıklamaktadır⁽⁴⁴⁾.

Bu araştırmacının, Hz. Peygamber döneminden, Abbasflerin çöküşüne kadar olan zaman zarfında devletin ordu mensuplarına ödediği maaşları ele alırken, askerlere ve devlet

---

(38) *el-Hâkim, el-Mustedrek alâ's-Sahihayn fi'l-Hadîs, I-IV, Beyrut (Trz.).*

(39) *el-Beyhaki, es-Sunenu'l-Kubra, I-X, Haydarabad 1352.*

(40) *Corci Zeydan, İslam Medeniyeti Tarihi Trc. Zeki Megamiz, I-V, İstanbul, 1976-1978.*

(41) *er-Reyyis, el-Harac fi'd-Devleti'l-İslamiyye, Mısır 1957.*

(42) *Abdurrauf Avn, el-Fennu'l-Harbi fi Sadri'l-İslam, Kahire 1961.*

(43) *Bkz. Avn, el-Fennu'l-Harbî, 285.*

(44) *Avn, el-Fennu'l-Harbî, 285.*

memurlarına, diğer dönemlere nazaran daha yüksek maaş tahsis edilen Hz. Ali dönemini, ana kaynaklara bakmaksızın, karışık bir devir olarak tanıtır, yanlış bir yargıda bulunması, ilmi gerçeklere ve araştırma kurallarına ters düşse de, fazla yadırganacak bir durum değildir. Zira ciddi birkaç yazar ve araştırmacı dışında, Arap yazarlarının bir çoğu, aynı hatayı yapmakta ve Hz. Ali dönemine sadece siyasi ve askerî çekişmelerin meydana geldiği, diğer alanlarda hiç bir gelişme ve uygulamanın gerçekleşmediği bir devir olarak bakmaktadırlar⁽⁴⁵⁾. Örneğin Hasan İbrahim Hasan da aynı ihmali göstermekte ve Şureyh'in bir kadı olarak Hz. Ömer döneminde 100 dirhem maaş aldığını belirtmesi yanında, üç ayrı kaynaktan geçmesine rağmen⁽⁴⁶⁾, aynı kadının Hz. Ali döneminde 500 dirhem, yani eski maaşının beş katı maaş aldığını zikretmemektedir⁽⁴⁷⁾.

Bazı araştırmacılar da İslam devletinin idarî ve iktisadî yönlerini ele alırken, diğer dönemlere nazaran Hz. Ali devrine ya hiç değinmemekte, ya da ilmi destekten yoksun birkaç cümle yazmaktadırlar. Kanaatimize göre, onların bu tür davranışları, bir ihmalden ziyade, bu dönemi, müslümanlar arasında vuku bulan savaş ve ihtilaflardan dolayı utanılacak bir devre olarak telakkî etmeleri ile alakalıdır. Oysa hakikat hiç te böyle değildir. Zira her dönemin kendine has özellikleri, katkıları ve yenilikleri vardır. Hz. Ali dönemi de diğer dönemler gibi, siyasi ve askerî alanda olduğu kadar idarî ve iktisadî sahalarda da bir takım yeni uygulamalara ve hatta zamanımıza yansiyabilecek şekilde faydalı ve araştırmaya değer gelişmelere sahne olmuştur.

İslam medeniyetinin iktisadî yönünü en mükemmel ele alan araştırma, el-'İllî'nin et-Tanzimâtü'l-İctimaiyye - ve'l-İktisadiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evveli'l-Hicri⁽⁴⁸⁾ adındaki doktora tezi olsa gerektir. el-'İllî, bu eserinde Basra şehrinin yüz yıllık sosyal ve ekonomik tarihini tüm kurumları ile birlikte kaleme almıştır. Bu eserin bir eksik tarafı Hz. Ali dönemindeki iktisadî meselelere, diğer devirlere nazaran geniş yer vermemişidir. Bu kusur ise, büyük bir ihtimalle araştırmanın yüz yıllık bir geniş döneme tahsis edilmesi ile alakalıdır.

---

(45) Bkz. Hasan İbrahim Hasan, *el-Nuzumu'l-İslamiyye*, 351, Kahire 1939; Omer Ebu'n-Nasr, *el-Hadaretü'l-Emeviyye fi Dimaşk*, 237-238, Beyrut 1948; el-Yuzbekî, *Dirasat fi'n-Nuzumi'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye*, 166-168, ? 1975; el-Nebrâvî, *Tarihu'n -Nuzum ve'l-Hadaretü'l-İslamiyye*, 90-93, Cidde 1985.

(46) Bkz. İbn Sa'd et-Tabakât, VI, 95; Veki', *Ahbâr*, II, 227; İbn Mâze, *Şarhu Edebi'l-Kâdi li'l-Hassaf*, Thk.: Muhyî Hilal el-Serhan, II-13, Bağdat 1977.

(47) Bkz. Hasan, *el-Nuzum*, 351.

(48) *el-'İllî, et-Tanzimatu'l-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Karni'l-Evveli'l-Hicri*, Bağdat 1953.

2. Hz Ali Döneminde Siyasî Durum

a. Hz. Ali'nin halife seçilmesi ve Cemel vakası

Hz. Osman, Mısır, Kufe ve Basra'dan gelen isyancı grupların, Medine'de başlatmış oldukları uzun muhasaradan sonra, 18 Zilhicce. 35/ 17. Haziran, 656 yılında feci şekilde öldürüldü⁽⁴⁹⁾. Bu olay akabinde büyük bir siyasî buhranla karşılaşan müslümanları, Hz. Ali'nin evine giderek kendisini halife seçmek istediklerini bildirdiler. Fakat o, bu teklifi ısrarla geri çevirdi ve devlete halife seçme yetkisinin sadece surâ üyeleri ile Bedir savaşına katılan şahıslara ait olduğunu belirtti⁽⁵⁰⁾. O anda Medine'de hüküm süren gergin siyasî havanın, devletin diğer vilâyetlerine de sıçramasından endişe duyan muhtelif kesimler, Hz. Ali'nin peşini bırakmayarak tekrar yeni bir girişimde bulundular. Bu durum karşısında Hz. Ali, biatın mescitte halka açık bir şekilde yapılması şartıyla tekliflerini kabul etti⁽⁵¹⁾. Böylece hala hayatta bulunan şurâ üyelerinden Talha, Zübeyr ve Sa'd b. Ebf Vakkas dahil, sahabenin bir çoğu ona biat ettiler⁽⁵²⁾.

Hz. Ali'nin halife seçilmesinden sonra Medine ve diğer vilâyetlerde bulunan Ümeyye oğulları arasında bir nevi telâş ve gelecek endişesi hasıl oldu⁽⁵³⁾. Aslında bu endişenin temelinde siyasî nedenler bulunduğu kadar ekonomik etkenlerde yer almaktaydı. Ümeyye oğulları Hz. Osman döneminde halifenin musamahalı davranışlarından yararlanarak devletin önemli kilit noktalarını ellerine geçirmişlerdi. Başka bir deyişle İslam toplumunun aristokrat tabakası haline

(49) *ibn Sa'd, et-Tabakât, III / 1, 20; İbn Kuteybe, el-Me'ârif, 90; İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 43-44; ed-Dineverî, el-Ahbaru't-Tıval, 142, Mısır 1330; et-Taberî, IV, 415-416.*

(50) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 46; el-Belazurî, Ensab, I, 559-560; et-Taberî, IV, 428.*

(51) 50 nolu dipnotta geçen eserlere bakınız.

(52) *es-Sanâni, el-Musannaf, Thk.: Habibu'r-Rahman el-Azamî, V, 456, Hindistan 1970; İbn Sa'd, Tabakât, III/ 1,20; İbn Kuteybe, el-Me'ârif, 90; İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 47 ; el-Belazurî Ensab, I, 559-560; el-Yakubî, Tarih, II, 154, Neced 1358; et-Taberî, IV, 427-428. Bazı kaynaklar Sa'd b. Ebf vakkas'ın Hz. Ali'ye biat etmediğini kaydetmektedirler. Bkz. el-Câhız, el-Osmaniyye, 173; et-Taberî, IV, 428. Kaynaklarda Hz. Ali'nin halife seçildiği tarih hususunda çelişkili haberler yer almaktadır. İbn Sa'd (Tabakât III/1, 20), Hz. Ali'ye, Hz. Osman'ın öldürülmesinin ertesi günü biat edildiğini yazıyorsa da el- Yakubî (Tarih, II, 154), mezkûr hâdiseden beş gün sonra, et-Taberî ise (Tarih, IV. 28) aynı gün biat edildiğini ileri sürmektedirler. Diğer kaynaklar için bkz. Edhem Ruhi Fıglalı, İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara 1983.*

(53) *el-Yakubî, Tarih, II, 154. Bu telâş ve gelecek korkusunu dile getiren yazışmalar için bkz. Ahmed Zeki Safvet, Cemheretu Resâilil- Arab, I, 296-311, Beyrut (Trz.)*

gelmişlerdi⁽⁵⁴⁾. Onlar, Hz. Ali'nin alt tabakadan yana bir düşünceye sahip olduğunu ve ileride uygulamaya koyacağı iktisadî politikanın da aynı yönde tezâhur edeceğini tahmin edebiliyorlardı. Nitekim Hz. Ali halife seçilir seçilmez, Ümeyye oğullarından bir çoğu Mekke'ye kaçtılar⁽⁵⁵⁾. Medine de kalanlardan biri olan el-Velid b. Ukbe ise, biat esnasında Hz. Ali'ye hitaben şöyle demişti : " Ey Ali! sen hepimize zarar verdin. Bedir savaşında babamı kolları bağlı olduğu halde öldürdün, Said'in babasını da aynı savaşta öldürdün. Mervan'ın babasına ise, hakaret ettin ve onu Medineye getiren Osman'da bu davranışından dolayı ayıpladın. Daha önce biriktirdiğimiz mallar ile şu anda elimizde bulunan servetimize dokunmayacağına ve Osman'ı öldüren şahısları cezalandıracağına söz verirken sana biat ederiz⁽⁵⁶⁾.

Hz. Ali, Velid'in bu sözlerine çok sinirlenmiş ve şöyle demişti: " Size zarar verdiğimi dile getirdin. Halbuki, orada size yapılanlar Allah'ın emri gereği yapılmıştı. Ele geçirdiğiniz mallara dokunmamamı istediniz. Allah'ın hakkını size bırakmak benim yetkimi aşar. Şu anda elinizdeki servetlerin durumuna gelince bilin ki, Allah'a ve müslümanlara ait olan mallar konusunda adalet yerini bulacaktır. Osman'ın katillerini cezalandırmamı şart koşunuz, oysa bu gün onları cezalandırırsam, yarın onlarla savaşmak zorunda kalırım. Fakat sizleri Allah'ın kitabı ve Peygamberinin sünneti ışığında idare edeceğime söz verebilirim. Kimi hak rahatsız ederse, onu batıl daha da rahatsız eder. Buna rağmen hepiniz serbestsiniz, istediğiniz yere gidebilirsiniz"⁽⁵⁷⁾.

Hz. Ali mezkûr konuşmadan sonra Hz. Osman'ın evinde bulunan tüm silahlara el koydu ve daha önce zekât malları olarak toplanan hayvan sürülerini de ellerinden aldı⁽⁵⁸⁾. Ayrıca Hz. Osman'ın akrabalarına dağıttığı bazı toprakları da onlardan geri aldı⁽⁵⁹⁾. Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına katılan şahısların cezalandırması meselesi, sadece Ümeyye oğullarının de-

---

(54) Hz. Osman Medine'de öldürüldüğü zaman Ümeyye ailesinden Muaviye b. Ebî Süfyan Şam'da, Abdullah b. Amir Basra'da, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh Mısır'da ve Ya'la b. Ümeyye Yemen'de vali olarak görev yapmaktaydılar . Bkz. es- Sanâni, el-Musannaf, V, 456; Halife b. Hayyat, Tarih, 178-179. Ayrıca bkz. Prof. Dr. Neşet Çağatay-Frof. Dr. İbrahim Agah Çubukçu, İslam Mezhepleri Tarihi, 7, Ankara 1985.

(55) Bkz. el-Belâzurî, Ensab, I, 560; İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 47; et-Taberî, IV, 433.

(56) el-Yakubî, Tarih, II, 154.

(57) el-Yakubî, Tarih, II, 154-155.

(58) Bkz. ez-Zubeyri, Kitabu Nesebi Kureyş, Thk.: E. Levi, Provençal, 139-40, Kahire (Trz.); el-Muberrid, el-Kamil II, 240; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab fî Marifeti'l-Ashab, III, 599-600, Mısır 1328.

(59) el-Mesudî, Murûcu'z, Zeheb ve Me'adinu'l-Cevher, II, 362.

vamlı gündemde tuttuğu bir problem değildi. Bu konuyu Talha ile Zübeyr de sık sık dile getirmekteydiler⁽⁶⁰⁾. Aslında Hz. Ali halife olur olmaz bu konu ile ilgilenmiş ve olayı aydınlatmak maksadıyla bir tahkikat yaptırmıştı. Hz. Osman'ı öldürmekle suçlananlardan biri Hz. Ali'nin manevi oğlu Muhammed b. Ebf Bekir'di. Bu şahıs halife tarafından sorgulamaya alınmış, fakat onun katil olduğunu gösteren kesin bir delile rastlanmamıştı⁽⁶¹⁾. Hatta öldürüldüğü sırada Hz.Osman'ın yanbaşında bulunan eşi Naile bile katilin kimliğini tesbit edememişti⁽⁶²⁾. Öte yandan sayıları onbine yaklaşan bir isyancı grup, ısrarla Hz.Osman'ın kendileri tarafından öldürüldüğünü iddia ediyorlardı⁽⁶³⁾. Bu mesele, hem katili veya katilleri kesin delillere dayanarak belirleme açısından, hem de o anda Medine'deki siyasî atmosferin bunu yapmaya uygun olmayışı yönünden kısa vadede çözüme kavuşturulacak bir problem değildi. İşte bu yüzden Hz.Ali, konuyu devamlı bir şekilde dile getiren Talha ve Zübeyr'e "Ey kardeşler! İfade ettiğiniz bu konu bilgim dışında kalan bir konu değildir. Fakat bize hükmetme durumunda olan ve bizim şu anda kendilerine hükmetme gücüne sahip olmadığımız bu toplulukla nasıl başa çıkarım?" şeklinde açıklamada bulunmuştu⁽⁶⁴⁾.

Yukarıdaki bilgilerden Medine'de Hz.Ali'ye biat eden sahabenin, Hz.Osman döneminden kalan bazı birikim ve alışkanlıklarının bir uzantısı olarak yeni halifeden bazı beklentileri vardı. Daha açık bir ifade ile onlar icraat bakımından Hz.Ali'nin, kendi görüş ve çıkarları doğrultusunda hareket etmesini ve uzun vadede çözülebilecek tüm problemleri kısa sürede çözüme kavuşturmasını istiyorlardı. Oysa halife hiçte böyle düşünmüyordu. O tam tersine işi ağırdan almak ve ortalığın biran önce yatışmasını beklemek eğiliminde idi. Onun siyasetinde, önce memlekette huzuru sağlamak, sonrada herkesi ilgilendirmeye başlayan çözümleri güç problemlerle uğraşmak yer alıyordu.

Hz.Ali'nin, Medine'de bulunan sahabenin gücenmesine yol açan bir uygulaması da ana hazinede biriken malları, Arap ve Mevâli, erkek ve kadın ayırmaksızın eşit bir şekilde tüm Medinelilere dağıtmasıdır⁽⁶⁵⁾. Onun bu değişik iktisadî uygulaması, Hz.Ömer ile Hz.Osman dönemlerinde Mevâliiden yüksek maaş almaya alışan bazı sahabiler, özellikle de Talha ve Zübeyr

---

(60) Bkz. *et-Taberî, IV, 437.*

(61) *ibn Kuteybe, el-İmâme, I, 47, el-Belazurî, Ensab, I, 560.*

(62) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 47; el-Belâzurî, Ensab, I, 560.*

(63) *Bkz. ed-Dineverî, el-Ahbâr, 165.*

(64) *et-Taberî, IV, 437; Nehc, 243. Ayrıca bkz. Muhammed Es'ad Talas, Tarihu'l-Ummeti'l-İslamiyye, 256, Beyrut 1957.*

(65) *İbn Ebi'l-Hadîd, Şarhu Nehci'l-Belâğa, Nuruddin Şerefuddin-Muhammed Halil ez-Zeyn, II, 272-273, Beyrut 1954.*

tarafından tepkiyle karşılandı⁽⁶⁶⁾. Zira halifenin bu hareketi, iktidarı boyunca uygulamaya koyacağı iktisadî politikayı aksettirdi ve aynı zamanda kendinden önceki halifelerin bu alandaki uygulamalarını takip etmeyeceğini de gözler önüne sermiş oldu. Nitekim adı geçen şahıslar dağıtım esnasında kendi paylarına düşen ve miktarı kişi başına üç dinar olan maaşı almadılar⁽⁶⁷⁾.

Hz.Ali ile şura üyelerinden Talha ve Zübeyr arasındaki ilişkileri kopma noktasına getiren diğer bir hususta, halife tarafından çeşitli vilayetlere atanan valilerin arasında mezkûr iki sahabinin yer almamalarıdır. Halbuki onlar böyle bir görevi bizzat halifeden istemişlerdi. Fakat halife onların bu isteklerini geri çevirmiş ve kendilerine "Siz ikiniz otorite ve istikâmet konusunda ortağım, zor ve sıkıntılı anlarımda yardımcılarım olmalısınız" demişti⁽⁶⁸⁾.

Hz.Ali tarafından vilâyetlere atanan bazı valilerin görev yerlerine ulaşmadan Medine'ye geri dönmelerinden kısa süre sonra, Talha ile Zübeyr, halifeden umre için izin alarak Hz.Aişe ile Ümeyye oğullarının bulunduğu Mekke'ye gittiler⁽⁶⁹⁾. Daha önce de Hz.Osman döneminin Yemen valisi Ya'la b. Ümeyye ile aynı dönemin Basra valisi Abdullah b. Amir, buldukları vilayetlerin mallarına el koyarak Mekke'ye kaçmışlardı⁽⁷⁰⁾. Talha, Zübeyr ve Aişe ile Ümeyye oğulları, aralarında vardıkları bir mutabakat neticesinde, Hz.Osman'ın intikamını almak gayesiyle Basra'ya gitmeye karar verdiler⁽⁷¹⁾. Aslında Talha ile Zübeyr Şam'a gitmek istiyorlardı, fakat Abdullah b. Amir, onları bu fikirlerinden caydırarak Basra'ya yönelmelerini sağladı⁽⁷²⁾.

Cemel vakasına yol açan çeşitli faktörler detaylı bir şekilde birçok müerrih ve araştırmacı tarafından ele alınmış ve konuya açıklık getirilmesi yönünden değerlendirilmiştir. Onlardan bazıları, müslümanlar arasındaki bu ilk kanlı savaşın tek müsebbibi olarak Abdullah b.

---

(66) Bkz. *Nehc*, 322;

(67) *İbn Ebi'l-Hadîd, Şarh, II-272-273; el-Kazvinî, Ali mine'l -Mehdi İle'l -Lahdi, 423, Beyrut (Trz.)*.

(68) Bkz. *el-Yakubî, Tarih, II, 155-156*.

(69) *es-San'anî, el-Musannaf, V, 456; el-Yakubî, Tarih, II, 156; et-Taberî, IV, 444*.

(70) *et-Taberî, IV, 450; el-Mesudî, Murâc, II, 366*.

(72) *et-Taberî, IV, 450; el-Mesudî, Murâc, II, 366*.

Sebe'i gösterirken⁽⁷³⁾, bir grup ta bu olayın, Hz.Ali'nin Medine'deki ilk icraatları ve başta Şam valisi Muaviye b. Ebî Süfyan olmak üzere diğer vilayetlerdeki valileri derhal görevden alarak yerlerine kendi adamlarını tayin etmesi yüzünden meydana geldiğini iddia etmişlerdir⁽⁷⁴⁾ Diğer bazı araştırmacılar ise, mezkûr savaşta lider tabakası arasında yer alan belli bir şahıs üzerinde durarak, esas müsebbibin ve suçlunun o olduğunu ileri sürmüşlerdir⁽⁷⁵⁾. Aslında bütün bu görüşlerin az da olsa değişen oranlarda haklı tarafları bulunmaktadır. Fakat bu etkenler fazla görülmeyen diğer önemli bir amilin tezahürlerinden ibarettir. Daha açık bir deyişle Cemel vakasının temelinde Hz. Talha, Zübeyr ve Aişe gibi, o günkü İslam toplumu üzerinde önemli etkileri bulunan şahsiyetlerin siyasî ve iktisadî yönlerini harekete geçiren, bir kesim veya önceden harekete geçirilmiş bir mekanizmanın faaliyeti ve başarısı söz konusudur⁽⁷⁶⁾. Bununla sanıldığı gibi, Abdullah b. Sebe' ve grubunu kastetmiyoruz. Bununla bizzat Hz.Ali devrini olay ve kargaşa devri haline getiren Ümeyye oğullarını kastediyoruz. Zira onlar, devlet idaresini başka bir kesime asla kaptırmayacakları, kaptırdıkları taktirde de huzursuzluklar çıkaracaklarını, daha Hz.Osman hayattayken defalarca dile getirmişler ve mezkûr halifenin iktidarı boyunca bu plan ve program dahilinde hareket etmişlerdir.

---

(73) Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde meydana gelen fitne olaylarında büyük rolü olduğu ileri sürülen yahudî asıllı Abdullah b. Sebe ve ona bağlı şahıslar hakkında müslüman ve batılı araştırmacılar tarafından birçok kitap ve makale yazılmıştır. Bunların bir kısmı, böyle bir şahsiyetin hayal ürünü olduğunu iddia ederken, diğer bir grupta onun müslümanlar arasında baş gösteren fitnenin en büyük müsebbibi ve hatta tezgâhlayıcısı olduğunu ileri sürmektedirler. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Taha Hüseyin, *el-Fitnetu'l-Kubra*, II, 134 Kahire 1982.; Saidu'l-Efğanî Aişe ve's -Siyâse, 48; Kahire 1937; Ali el-verdî, *Vu'âzu'z -Selâtin*, 273, Bağdat 1954; Murtaza el-Askerî, *Abdullah b. Sebe ve esâtır uhra*, II, 4, Beyrut 1972; Süleyman b. Hamed el-Ude, *Abdullah b. Sebe' ve eseruhu fi ah-dâsi'l- fitne fi Sadri'l-İslam*, 38, Riyad, 1985; Israel Fred Landre, *Abdullah B. Saba, der Begründer der Sia, und sein Judisher ursprung*, ZA, 23, 1909, pp. 296-327, 24, 1910, pp. 1-46; G. Levi Della vida: "Il Califato di Ali Secondo Kitab " *Ansab Al-Asraf di 189 Al-Baladuri*, 1913. p. 495.

(74) Bu görüşü savunan yazarlara cevap için bkz. Talas, *Tarih*, 250-55; Ahmed Şelebî, *et-Tarihu'l-İslamî ve'l-Hadaretü'l-İslamiyye*, I, 614-616, Kahire 1983.

(75) Bu yazarlar Cemel vakasının tüm vebalını Hz.Aişe, Talha, Zübeyr ve Abdullah b. Zübeyr'e yüklemektedirler.Bkz. Omer Ebu'n-Nasr, *Ali ve Aişe*, 122-123, Kahire 1947; el-Efğanî, *Aişe*, 207-208; Şelebî, *Tarih*, 624.

(76) Hz.Osman'ın Medine'de öldürülmesinden önce ve sonra Ümeyye ailesinden Mervan b. el-Hakem Muaviye b. Ebî Süfyan, Ya'la b. Ümeyye, Abdullah b. Amir ve el-Velid b. Ukbe tarafından gönderilen ve devlet idaresini elden çıkarmamayı öngören yazışmalar ile Muaviye'nin Talha ve Zübeyr'i, Hz.Ali'ye karşı ayaklanmaya teşvik eden mektupları için bkz. *Safvet, Cemhere*, I, 296-311.

Hz. Osman şura üyeleri tarafından halife seçildikten sonra, Ümeyye oğullarının başı Ebu Süfyan'ın yeni halifeye hitaben söylemiş olduğu şu sözü dikkat çekicidir: "Ey Ümeyye oğulları, hilafet sırasıyla Teym ve Adiyy ailelerine geçince, onu istemeye başladım. Şimdi o elinize geçti, onu top oynarcasına birinizden diğerine devrediniz..."⁽⁷⁷⁾ Buna benzer bir işareti de Hz. Osman dönemindeki fitne olayları sırasında Muaviye tarafından bazı sahabilere hitaben yapılan şu tehdit dolu konuşmada görmek mümkündür: "Ey sahabiler, bu büyüğüme (Hz. Osman) iyi davranmanızı tavsiye ederim. Vallahi aranızda öldürülürse burayı (Medine) ordu ile doldururum. Ey Ammar (ünlü sahabe Ammar b. Yasır'ı kastediyor) Şam'da yüzbin atlı asker bulunmaktadır, hepsi, oğulları ve köleleri ile birlikte maaş almaktadırlar. Ne Ali'yi ne de Peygambere olan yakınlığımı, ne Ammar'ı, ne de onun mazisini, ne Zübeyr'i, ne de sahabe olduğunuzu, ne Talha'yı ne de Medine'ye hicretini tanırlar, ne İbn Avf'den (Abdurrahman b. Avf'ı kastediyor) ne de malından çekinirler, ne Sa'd'den ne de onun davasından korkarlar. Ey Ammar sakın ileride bir fitneye sebep olupta insanlar tarafından bu Osman'ın, diğeri de Ali'nin katilidir denilmesin."⁽⁷⁸⁾

Ebu Süfyan başkanlığındaki Ümeyye ailesi, İslamiyetin doğuşu ile, eski siyâsî ve askerî saygınlığını nisbeten kaybettiyse de ilk üç halifeden gördükleri musamaha ve itibar sayesinde çok güçlü bir duruma geldiler. Hz. Osman döneminde İslam devletinin hemen hemen birçok vilayeti, onların elinde idi⁽⁷⁹⁾. Tabii ki, bu dönemde onlar boş durmadılar. Bir taraftan buldukları vilayetlerde kendilerine taraftar ve sempatizan toplarken, diğer taraftan da mal ve servet biriktirmeye koyuldular. Bu sırada siyaset sahnesinde cereyan eden her şey onların lehine gelişme gösterdi. Bunun en belirgin örneği de Şam'da vali olarak görev yapan Muaviye'nin konumudur. Muaviye, yirmi seneye yakın valiliği sırasında kendine son derece itaat eden, fitneden uzak ve sayıları yüzbine yaklaşan güçlü bir ordu meydana getirdi⁽⁸⁰⁾. Böylece İslam devleti bünyesinde ikinci bir kuvvet unsuru daha teşekkül etmiş oldu.

Ümeyye ailesine mensup Basra Valisi Abdullah b. Amir ve Yemen valisi Ya'la b. Ümeyye, Şam'daki güçlü orduyu geleceğe dönük bir plan için, Mekke'de başlattıkları ayaklan-

(77) Bkz. *el-İsfahânî, Kitabu'l-Eğânî, VI, 96, Kahire 1923; el-Makrizî, en-Niza' ve't-Tahasum fi mâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Haşim, 18-19, Leiden 1888.*

(78) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 28.*

(79) *54 nolu dipnotta geçen bilgi ve kaynaklara bakınız.*

(80) *Bkz. Halife b. Hayyat, Tarih, 155, 178; İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 28.*

maya bulaştırmak istemiyorlardı. Daha öncede belirttiğimiz gibi Şam'a gitmeyi planlayan Talha ve Zübeyr'i bu fikirlerinden caydırmışlar ve onları Basra'ya yönelmeye ikna etmişlerdi⁽⁸¹⁾ Onların amacı önce şura üyesi Talha ile Zübeyr'i berteraf etmek, sonra da meşru halife ile uğraşmaktı. Nitekim bu ayaklanmayı başarıya götürmek için maddî yönden büyük destek sağlamışlar ve tüm masrafları bizzat valilikleri sırasında biriktirmiş oldukları servetlerden karşılamışlardı (82).

Bize göre Cemel vakası, Ümeyye oğulları'nın devlet idaresini yeniden ele geçirmek için başlatmış oldukları ilk mehaleden ibarettir. Nitekim bu ayaklanmanın neticesi de planlandığı gibi olmuştur. Hz.Aişe, Talha ve Zübeyr idaresindeki çoğunluğunu Basralıların oluşturduğu otuzbin⁽⁸³⁾ kişilik ordu ile Hz.Ali komutasındaki çoğunluğunu Kufelilerin oluşturduğu yirmibin⁽⁸⁴⁾ kişilik ordu karşı karşıya gelmiş, yapılan bir günlük savaş sonucunda şura üyelerinden Talha, Ümeyye ailesinden Mervan b. el-Hakem⁽⁸⁵⁾, Zübeyr ise, Amr b. Curmûz el-Mucaşîf⁽⁸⁶⁾ adında bir şahıs tarafından öldürülmüşlerdir. Hz.Aişe, bir daha siyasete atılmamak üzere önce Mekke'ye sonra da Medine'ye yerleşmiş, Talha'nın oğlu Muhammed öldürülmüş, Zübeyr'in oğlu Abdullah ile Mervan b. el-Hakem de ağır yaralanmışlardır⁽⁸⁷⁾. Bu ayaklanma ile Ümeyye oğulları hem ileride devlet idaresine talib olacak güçlü muarizlerinden kurtulmayı başarmışlar, hem de Hz.Ali ile Basralılar arasına bir daha tamiri mümkün olmayan bir küskünlük ve nifak sokmaya muvaffak olmuşlardır.

b. Hz.Ali-Muaviye anlaşmazlığı ve Sıffin savaşı:

Hz. Ali, Cemel vakasından sonra 13 Receb.36/5 Ocak.657 de ordusu ile birlikte Kufe'ye döndü⁽⁸⁸⁾ Halife daha Medinedeyken, biat konusunda Şam valisi Muaviye b. Ebî Süf-

(81) *et-Taberî, IV, 450; el-Mesudî, Murûc, II, 366.*

(82) *Ya'lâ b. Ümeyye'nin, Hz.Zübeyr, Talha ve Aişe'ye dört yüz bin dirhem nakit para ile birçok silah ve altı yüz deve verdiği, Abdullah b. Amir'in de onlara bir milyon dirhem para ile yüz deve ve teçhizat yardımında bulunduğu rivayet edilmektedir. Bkz. el-Yakubî, Tarih, II, 157; et-Taberî, IV, 451; el-İsfahanî, el-Eğânî, XI, 120; el-Mesudî, Murûc, II, 366; İbn Abd-irabbih, el-İkdu'l-Ferîd, IV, 325.*

(83) *et-Taberî, IV, 505; İbnu't- Tiktaka, el-Fahrî fî'l-Adabi's - Sultaniyye ve'd-Duveli'l-İslamiyye, 78-79, Mısır 1317.*

(84) *et-Taberî, IV, 505; İbnu't- Tiktaka, el-Fahrî, 78-79.*

(85) *Halife b. Hayyat, Tarih, 185; İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 77; ed-Dineverî, el-Ahbâr, 150, el-Mesudî, Murûc, II, 373; el-Fesevî, el-Ma'rife ve't-Tarih, Thk.: Ekrem Ziya el-Omerî, III, 312, Bağdat 1974.*

(86) *Halife b. Hayyat, Tarih, 186; et-Taberî, IV, 534-535; el-Mesudî, Murûc, II, 372.*

(87) *es-Sananî, el-Musannaf, V, 457; Halife b. Hayat, Tarih, 188; et-Taberî, IV, 530, 544, V, 78-79; el-Mesudî, Murûc, II 374.*

(88) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 3; ed-Dineverî, el-Ahbar, 154.*

yan'a bir elçi göndermiş, fakat bu girişimden müsbet bir netice alamamıştı⁽⁸⁹⁾. Hz.Ali, Muaviye'nin yeniden nabzını yoklamak maksadıyla bu defa az önce Hemedan valiliğinden azledilen Cerir b. Abdillan el-Becelf'yi elçi olarak Şam'a gönderdi⁽⁹⁰⁾. Cerir'in, Muaviye nezdindeki faaliyetleri olumlu bir netic vermedi. Aksine Muaviye'nin Şam'daki merkezini daha da güçlendirdi. Zira bu esnada Muaviye bir taraftan Filistin'de ikamet eden Amr b. el-As'ı, Şam'a çağırarak kendisine Mısır vilayetini bırakmak suretiyle işbirliği antlaşması imzaladı⁽⁹¹⁾, diğer taraftan hakiyeti altındaki bölgelerde yaşayan Arap kabileleri üzerinde büyük ağırlığı olan Şurahbil b. es-Simt el-Kindî'nin tam desteğini sağlamış oldu⁽⁹²⁾.

Aslında Cerir'in, Muaviye'yi, Hz.Ali'ye biat konusunda ikna etme teşebbüsü, halifeden gelen bir teklif değildi. Bu konu bizzat Cerir tarafından ortaya atılmış, ayrıca o, Şam'a giderken Muaviye'yi ikna edeceğine söz vermişti⁽⁹³⁾. Bize göre halife onu daha ziyade Şam'a yürütmek için elinde bir müeyyide olsun diye göndermişti. Yoksa çevresinde Cerir'den daha önemli şahıslar varken neden az önce Hemedan'dan azletmiş olduğu Ümeyye oğulları taraftarı bir valiyi Muaviye'ye göndersin. Hz.Ali, Muaviye'nin kendisine asla biat etmeyeceğini çok daha önceden biliyordu. Bu konunun, Hz.Ali'nin, onu, hilafetinin ilk günlerinde Şam valiliği görevinden azlediğinde de büyük rolü olmuştur⁽⁹⁴⁾.

Hz.Ali'nin, Muaviye'yi biata çağırmadaki bu ikinci girişimi de sonuçsuz kalınca, Iraklılar ile Şamlılar arasındaki ihtilaf yeni bir boyut kazandı. Cerir Kufe'ye döndükten sonra halife-

-
- (89) İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 48-49; *ed-Dineverî*, *el-Ahbâr*, 143; *et-Taberî*, IV, 443-444;
(90) *el-Minkarî*, *vak'atu Sıffin* 28; İbnü't- Kuteybe, *el-İmâme*, I, 92-93; *el-Mubberred*, *el-Kamil*, 221; *et-Taberî*, IV, 561; İbn 'Asem, *el-Futûh*, II, 515; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, 80-81.
(91) *Bkz. el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffin*, 40-41; *ed-Dineverî*, *el-Ahbar*, 159; *el-Mubberred*, *el-Kamil*, 221-222; *el-Yakubî*, *Tarih*, II, 161-163; İbn Miskaveyh, *Tecaribu'l-Ümem ve Teakubi'l-Himem*, 570; Abbas Mahmud *el-Akkad*, *Amr b. el-'As*, 231-232, Beyrut, 1969.
(92) *el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffin*, 46-47; İbn 'Asem, *el-Futûh*, II, 530-534; *ed-Dineverî*, *el-Ahbar*, 161-162.
(93) *Bkz. el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffin*, 27-28; *el-Mubberred*, *el-Kamil*, 221; İbn 'Asem, *el-Futûh*, II, 515.
(94) *Cemel vakasından önce el-Muğîre b. Şube ile İbn Abbas, Muaviye'yi, Şam valiliğinden azletmemesi için Hz.Ali'ye tavsiyede bulunmuşlardı. Fakat o her ikisinin de teklifini geri çevirmişti. Bkz. et-Taberî*, IV, 440-441; *el-İsfahanî*, *el-Eğânî*, XV, 138; *en-Nuveyrî*, *Nihâyetu'l-Ereb fi fununî'l-Edeb*, VII, 28. Kahire 1347.

nin sadık kumandanlarından el-Eşter tarafından hiyanetle suçlandı, daha sonra da Muaviye'nin idaresi altında bulunan Karkısıya şehrine kaçtı⁽⁹⁵⁾.

Hz.Ali, Kufe'de bulunan kabile reisleri ile, beraberinde Medine'den ayrılan muhacir ve ensar topluluğunun Şam'a karşı yapacağı sefer konusunda tam desteğini sağladıktan sonra, Ebu Mesud İakabiyle tanınan Ukbe b. Amr'i Kufe'ye idareci tayin ederek 5 Şevval 36/27 Mart 657 de doksanbin kişilik bir ordunun başında Sıffin'e doğru yola çıktı⁽⁹⁶⁾.

Muaviye ve beraberindekiler, mevki yönünden Şam'a yakın olması hasebiyle Sıffin'e daha erken gelerek Fırat su yolunu ele geçirdiler. Daha sonra Irak ordusu da aynı bölgeye ulaştı⁽⁹⁷⁾. Hz.Ali, Sa'sa'a b. Suhân adında bir adımını, Fırat suyunu iki ordunun da kullanabilmesini temin maksadıyla Muaviye'ye gönderdiyse de, onun bu girişimi Şamlılar tarafından reddedildi⁽⁹⁸⁾. Iraklılar birgün bir gec susuz kaldılar, taraflar arasında su yüzünden önemli bir ihtilaf meydana geldi. Iraklı kumandanlardan el-Eş'as b. Kays ile el-Eşter'in ortaklaşa saldırıları karşısında, Ebu'l-'Aver komutasındaki Şam ordusu çekilmek zorunda kalınca, su yolu Iraklıların eline geçti. Fakat Hz.Ali, su konusunda aynı uygulamaya baş vurmadi ve burayı her iki ordunun da istifadesine bıraktı⁽⁹⁹⁾.

Hz.Ali, iki müslüman kitle arasında kan dökülmesini istemiyordu. Halife bu maksatla defalarca Muaviye'ye elçiler gönderdi. Fakat onun bu iyi niyet girişimleri her defasında Şamlılar tarafından reddedildi. Zira Muaviye, halife tarafından gönderilen elçilere, tıpkı daha önce de Hz.Talha ile Zübeyr'in iddia ettiği gibi, Hz.Osman'ın katillerinin cezalandırılmaları veya kendilerine teslim edilmeleri konusunu ileri sürüyordu⁽¹⁰⁰⁾.

---

(95) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 59-60; et-Taberî, IV, 562; İbn 'Asem, el-Futûh, II, 535-536. Cerir'in Karkısıya şehrine kaçışından sonra Hz.Ali, ona ve yanına kaçan yakınlarına ait evleri yıktırmıştır. Bkz. el-Minkarî, 61; ed-Dineverî, el-Ahbar, 163.*

(96) *ed-Dineverî, el-Ahbar 166-168; el-Mesudî, Murûc, II, 384. Kaynaklar, Irak ordusunun asker sayısını değişik rakamlarla belirtmektedirler. el-Minkarî (Vak'atu Sıffin, 156), bu rakamı yüzellibin olarak kaydederken, İbn Kuteybe (el-İmame, I, 104), yüzdoksanbin, ed-Dineverî (el-Ahbar, 169), seksenbin ve İbn Abdîrabbih (el-İkd, IV, 337), doksanbeşbin şeklinde yazmaktadırlar.*

(97) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 160; ed-Dineverî, Ahbar, 170; et-Taberî, IV, 568-569.*

(98) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 160-161; ed-Dineverî, el-Ahbar, 170; et-Taberî, IV, 571-572.*

(99) *Halife b. Hayyat, Tarih, 193, ed-Dineverî, el-Ahbar, 171, et-Taberî, IV, 572.*

(100) *Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 197-199; et-Taberî, IV, 573.*

Halife seçildiği günden itibaren Hz.Ali'ye karşı siyasî rekabet içinde olanların en önemli ve ortak davası, Hz.Osman'ın katillerinin cezalandırılması meselesi olmuştur⁽¹⁰¹⁾. Aslında bu konu, başta Muaviye olmak üzere Ümeyye ailesi fertleri tarafından intikamdan ziyade siyasî bir koz olarak ortaya atılmıştır. Bunun en belirgin delilide başından beri Hz.Ali'ye biat etmemeleridir⁽¹⁰²⁾. Gerçek şudur ki, o, ortamda Medine'de Hz.Ali yerine kim bu makama getirilseydi, sayıları onbine yaklaşan bir suçlular kitlesini cezalandıramazdı⁽¹⁰³⁾. Bunun siyasî bir koz olarak kullanıldığını gösteren diğer bir hususta, bizzat Muaviye'nin kendi döneminde intikam konusunu ihmal etmesidir. Bu durum ise, Muaviye tarafından Sıffin de devamlı bir şekilde gündemde tutulan Hz.Osman'ın intikamı mescesinin, devlet idaresinin Ümeyye oğulları tekelinde kalmasına yönelik bir faaliyetten ibaret olduğunu ortaya koymaktadır⁽¹⁰⁴⁾.

Sıffin savaşı, önce mübareze şeklinde başladı ve bir müddet böyle devam etti. Taraflar mübareze tekniklerini iyi bilen bazı şahısları, savaş meydanına çıkararak birbirlerine karşı savaşıyorlardı. H. 36 yılının Zilhicce ayı, can kaybı bakımından fazla tehlikeli olmayan bu çeşit ferdi çarpışmalarla geçti⁽¹⁰⁵⁾. H. 37 yılının Muharrem ayı boyunca taraflar herhangi bir askerî faaliyette bulunmadılar. Bu esnada Hz.Ali, Adıyy b. Hatem, Şebes b. Rib'î, Yezîd b. Kays ve Ziyad b. Hasefe'den oluşan bir barış heyetini Muaviye'ye gönderdi. Fakat bu girişimden de olumlu bir netice sağlanamadı⁽¹⁰⁶⁾.

Muharrem ayı biter bitmez Hz.Ali, savaşın fiilen başladığını karşı tarafa bildirdi. Bir hafta boyunca topyekün bir savaş yapılmadı. Bu esnada taraflar belli bir kumandan idaresinde bir grup askerî, savaş meydanına sürerek savaşıyorlardı⁽¹⁰⁷⁾. Hz.Ali 8 Safer.37/26 Temmuz 657 askerlerine hitaben bir konuşma yaparak Şam ordusuna karşı topyekün bir savaşa hazırlanmalarını istedi. Ertesi günü sabah iki ordu karşı karşıya geldi ve kanlı bir muharebe başladı. Bu muharebe o günün akşam vaktine kadar aralıksız devam etti. Perşembe günü tekrar başlayan savaş, daha da şiddetini artırdı ve hiç durmaksızın gece dahil ki, bu geceye Leyletü'l-Herîr denilmektedir, Cuma sabahına kadar sürdü⁽¹⁰⁸⁾. Bu çarpışmalar sırasında Irak ordusu tecrübeli

---

(101) Bkz. *et-Taberî, IV, 437.*

(102) *el-Yakubî, Tarih, II, 154; İbn Abdirabbih, el-İkd, IV, 333.*

(103) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 165.*

(104) *et-Taberî, IV, 573.*

(105) Bkz. *et-Taberî, IV, 574.*

(106) *el-Minkarî, Vakıtı Sıffin, 197-199; et-Taberî, V, 5;*

(107) *et-Taberî, V, 12-13.*

(108) *et-Taberî, V, 47.*

kumandanlarından Ammar b. Yâsır⁽¹⁰⁹⁾ Haşim b. Utbe b. Ebi Vakkas⁽¹¹⁰⁾ ve Abdullah b. Budeyl el-Verkâ'⁽¹¹¹⁾, Şam ordusu da Ubeydullah b. Ömer b. el-Hattab⁽¹¹²⁾, Havşeb Zu Zalm ve Zu'l-Kilâ' gibi önemli adamlarını kaybetti⁽¹¹³⁾.

Savaşın bu safhasında el-Eşter komutasındaki, Irak ordusunun sol kanadı, Şam ordusuna karşı büyük üstünlük sağladı. Hatta bu esnada Muaviye kaçmayı bile düşündü⁽¹¹⁴⁾. Muharebe tam Iraklıların lehine bir netice ile bitmek üzereyken, Muaviye Amr b. el-As'ın tavsiyesine uyarak askerlerine büyük Şam Mushafını beş mızrağın ucuna bağlamak suretiyle taşımalarını emretti. Bunu gören diğer Şam askerleri de yanlarında bulunan mushaflarını mızraklarının ucuna bağladılar ve "ey Araplar tükenmek üzeresiniz, yarın eşlerinizi ve çocuklarınızı Fars ve

-
- (109) Ammar b. Yasır'ın, Muaviye'nin askerleri tarafından öldürülmesi, Irak ordusunda üzüntüye yol açtığı kadar Şam ordusunda da tereddüt ve huzursuzluklara sebep olmuştur. Bu ise, Ammar'ın ünlü bir sahâbi olması ve Hz. Peygamberin onun hakkında "Seni isyan-kar bir kitle öldürecektir" hadisinin savaş sırasında bazı kişiler tarafından ileri sürülmesinden kaynaklanmıştır. Bu söylenti Şam askerleri arasında yayılınca, Muaviyeyi zor durumda bırakmış ve "onu buraya getirenler öldürmüştür." gibi ilginç bir suçlamada bulunmasına sebep olmuştur. Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 341-345; el-Buharî, Sahîh, III?, 207; Müslim, Sahîh, IV, 2235; el-Yakubî, Tarih, II, 164; İbn Abdirabbih el-İkd, IV, 343, ez-Zehebî, el-İber fî haber men Gaber, I, 27-28; el-Akkad, Amr b. el-As, 237.
- (110) el-Mirkal lakabı ile tanınan Haşim b. Utbe, meşhur sahâbi Sa'd b. Ebi Vakkas'ın kardeşinin oğludur. Mekke'nin fethi sırasında müslüman olan Haşim, amcasının yanında Kadisiye savaşına katıldı. Aşırı Hz. Ali taraftarı olan Haşim, Sıffin savaşında Irak ordusunun büyük bayrağını taşıyordu. Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 205; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, III, 583-587; İbn Hacer, el-İsabe, III, 561-562.
- (111) Abdullah b. Budeyl el-Verkâ', babası ile birlikte Mekke'nin fethinden önce müslüman oldu. Hz. Peygamberin yanında Huneyn, et-Taif ve Tebûk gazvelerine katılan Abdullah Sıffin savaşında Irak ordusunun piyade kumandanı idi. Şam ordusuna büyük zayıf veren bu sahâbi, aynı ordu mensupları tarafından taşlanarak öldürüldü. Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 246; et-Taberî, V, 23; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, II, 259-261; İbn Hacer, el-İsabe, II, 272.
- (112) Hz. Ömer'in oğludur. Babası, Ebu lu'lue tarafından öldürülünce, oda Medine'de bulunan el-Hürmüzan, Cüfeyne ve Ebu lu'lue'nin kızını öldürmüştür. Hz. Osman halife seçildikten sonra, Amr b. el-As'ın tavsiyesine uyarak onu affetmiştir. Hz. Ali halife olunca, kısıstan korkan Ubeydullah Şam'a kaçarak Sıffin savaşına katılmıştır. Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 186; el-Mesudî, Murûc, II- 360; İbn Hacer, el-İsabe, III, 75-77.
- (113) el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 246; İbn Sa'd, Tabakât, III/1,21; Halife b.Hayyat, Tarih, 194; ed-Dineverî, el-Ahbar, 180-181, 186, 188; el-Yakubî, Tarih, II, 164; et-Taberî, V, 44; el-Mesudî, Murûc, II- 391, 395.
- (114) Bkz. İbn Kuteybe, Uyûn, I, 126; el-Yakubî, Tarih, II, 164; İbn Abdirabbih, el-İkd, I, 104-105; İbn Raşik, el-Umde fî Sina'ati's Ş'ir ve nakdihi, I, 10.

Bizanslılardan kim koruyacaktır. İşte Allah'ın kitabı sizin ve bizim aramızda hakem olsun" diye bağırdılar⁽¹¹⁵⁾.

Şam askerlerinin mezkur çağrısını duyan Irak ordusu kumandanlarından el-Eş'as b. Kays ile Halid b. el-Muammer, savaşı durdurmanın daha isabetli olacağını savundular⁽¹¹⁶⁾. Adiy b. Hatem, el-Hudeyn b. el-Munzir ve Amr b. el-Hamk adındaki kumandanlar, kararı Hz.Ali'ye bıraktılar. Savaşta büyük başarı elde eden el-Eşter ise, birinci grubun görüşüne şiddetle karşı çıktı. Hz.Ali, Yemen kökenli Irak askerlerinin üzerinde büyük etkisi bulunan el-Eş'as b. Kays ile Halid b. el-Muammer'in yer aldığı savaşı durdurma yanlılarını fikirlerinden caydırma-ya çalıştıysa da, bunu başaramadı. Savaşın devam etmesinden yana olan el-Eşter'in sert tepkileri de bir netice vermeyince, Hz.Ali, hakeme gitmek şeklindeki barış teklifini kabul etmek zorunda kaldı⁽¹¹⁷⁾.

Burada önemli bir konuya temas etmek istiyoruz. Hz.Ali tarafından Şam'a karşı sevkedilen Irak ordusu ile Şam ordusu arasında, bu iki orduyu meydana getiren insan potansiyeli bakımından önemli bir farklılık göze çarpar. Muaviye idaresindeki Şam ordusu, Fitneden uzak kalmış ve çoğunluğunu Kureyş kökenli kabilelerin oluşturduğu bir görünüm arz ederken, Hz.Ali komutasındaki Irak ordusu daha çok karma bir ordu niteliğini taşımaktaydı. Başka bir deyişle Irak ordusu, daha önce Medine'yi muhasara altında tutmak suretiyle Hz.Osman'ın öldürülmesi olayına katılan ve daha sonrada haricîler olarak ortaya çıkan çoğunluğu Temîm kabilesine bağlı Kurra (Kur'an hâfızları) ile Hz.Ali'nin Cemel vakası sırasında yenilgiye uğrattığı Basrahlılar ve aralarında otorite ve kıskançlık sürtüşmelerinin yaygın olduğu Yemen kökenli kabilelerden oluşmuş esba' (yedi birleşik kabile topluluğun) dan teşekkül etmekteydi⁽¹¹⁸⁾.

(115) *el-Minkarî, vak'atu Sıffin, 478; İbn Sa'd, Tabakat, III(I, 21, ed-Dineverî, el-Ahbar, 191-192. ayrıca bkz. el-Yakubî, Tarih, II, 164; et-Taberî, V, 48; İbn 'Asem, el-Futûh, III, 179; el-Mesudî, Murûc, II- 400-401; İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 160-161; İbn Kesîr, el-Bidâye, VII, 272; İbn Haldun, el-İber, II- 437.*

(117) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 482; ed-Dineverî, el-Ahbar, 192-193; el-Yakubî, Tarih, II, 165; et-Taberî, V, 48-51.*

(118) *Irak ordusunu meydana getiren bu kitleler, Hz. Ali'nin yanında Şam'a karşı savaşırken çetireli gaye ve hesaplar peşindeydiler. Örneğin daha önce Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına karışan grup ki, bunların büyük bir kısmı kurradan idi, can güvenliği cihetinden Ümeyye oğullarının ileriye dönük bir siyâsi üstünlüğünü kesinlikle istemiyorlardı. Unutmamak gerekir ki, kurra grubu muhaliflerine karşı yatığı Cemel ve Sıffin savaşlarında Hz. Ali'nin en sadık ve en samimi adamları durumundaydılar. Fakat başından beri Ümeyye oğulları lehine hareket eden el- Eş'as b. Kays'ın halifeyi tahkimi kabul etmeye zorlaması, Hz. Ali ile onlar arasında toplu imhanın bile düzeltemediği bir uçurumun meydana gelmesine ve ileride kurulacak Emevî devletini de uzun süre meşgul edecek siyasi ve dini bir fırkanın doğuşuna sebep olmuştur. Bkz. ed-Dineverî, el-Ahbar, 212-213; el-Muberrred, el-Kamil, III, 101-102; el-Malatî, et-Tenbih, 140-141; Taha Hüseyin, el- Fitne, 104-105; Süheyr el-Kalamavî, edebu'l-Havâric fî asri'l -Emeviyyîn, 10-12, Mısır 1945; Mahmud İsmail, Kadâyâ fi't -Tarihi'l-İslamî, 89-90, Dâru'l-Beyza 1981.*

el-Eş'as b. Kays ile onun görüşünü paylaşan diğer kabile reislerinin, Hz.Ali'ye karşı menfi tutum ve davranışları bununla da kalmadı. Onlar hakem seçiminde de halifeye baskı yapmaya başladılar. Şamlılar kendilerini temsil etmek maksadıyla Amr b. el-As'ı hakem tayin edince, el-Aş'as ve arkadaşları da Iraklıları temsil etmek için Cemel vakası sırasında Hz.Ali'ye karşı olumsuz tutumu ile tanınan Ebu Musa el-Eş'ar'ı hakem yapmak istediklerini açıkladılar⁽¹¹⁹⁾. Hz.Ali, onların bu isteğine karşı çıkarak böyle bir tayin olayının aleyhine olacağını ileri sürdü. Halife, bu görev için önce amcası oğlu İbn Abbas'ı, sonrada el-Eşter'i teklif ettiyse de, onun bu teklifi muhalif grup tarafından kabul edilmedi. Nihayet Ebu Musa, Hz.Ali'nin tüm itirazlarına rağmen başta el-Eş'as olmak üzere Iraklılar tarafından hakem tayin edildi⁽¹²⁰⁾.

Tahkim olayı sırasında kendini açık bir şekilde göstermeye başlayan Kinde kabilesi reisi el-Eşas b. Kays'ın, Hz.Ali'ye karşı menfi tutum ve davranışlarını anlamak için, bu şahsın geçmişine ve halife ile olan önceki ilişkilerine değinmek doğru bir yaklaşım olur kanısındayız. el-Eşas b. Kays, Cahiliye döneminde Yemen'de ikamet eden Kinde kabilesinin başkanı idi. H.10 yılında kabilesinden bir heyetin başında Medine'ye gelerek müslüman oldu⁽¹²¹⁾. Hz.Ebu Bekir zamanında el-Eş'as, Ridde hareketlerine katıldı ve İslam ordusu tarafından esir alınarak Medine'ye getirildi. Burada Hz. Ebu Bekir'in kız kardeşi ile evlenen el-Eş'as, daha sonra sırasıyla Yermük, Kâdisiye, Medâin ve Celevla' savaşlarına katıldı ve nihayet Hz.Osman tarafından Azerbaycan bölgesine vali olarak tayin edildi⁽¹²²⁾.

Hız.Ali, halife seçildikten sonra hala Azerbaycan'da idareci olarak bulunan el-Eş'as'ı biata çağırarak için bir elçi gönderdi. O, halifenin, zimmetindeki mallara el koyacağını düşünerek önce Şam'a kaçmak istedi. Fakat sonra yakınlarının ihtarlarına uyararak Kufe'ye geldi ve Hz.Ali'ye biat etti⁽¹²³⁾. Hz.Ali, Şam üzerine yürüme hazırlığı içindeyken Kinde ve Rabia kabilelerine başkanlık eden el-Eşas'ı, bu görevinden uzaklaştırarak yerine Hassan b. Mahduç adında birisini başkan yaptı. Bunu duyan Yemenlilerden el-Eşter, Adiy b. Hâtem, Zuhr b. Kays ve Hani' b. Ürve halifeye giderek el-Eşas'ın mağduriyetini dile getirdiler. Onların bu girişimi,

---

(119) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffîn, 499; ed-Dineverî, el-Ahbar, 195; et-Taberî, V, 51.*

(120) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffîn, 499-500; ed-Dineverî, el-Ahbar, 195; et-Taberî, V, 51-52; İbnu'l-Esir, el-Kamil, III, 162.*

(121) *İbn Abdi'l-Berr, el-İstiab, I, 103-104; İbn Hacer, el-İsabe, I, 66.*

(122) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffîn, 20; İbn Abdi'l-Berr, el-İstiab, I, 105-106; İbn Hacer, el-İsabe, I, 66.*

(123) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffîn, 20-21.*

Rabia kabilesi fertlerinin tepkisine yol açtı. Hassan bu problemi çözmek maksadıyla her başkasının kendi kabile bayrağını kendisinin taşımasını önerdi. Fakat onun bu teklifi başta el-Eşas olmak üzere Kinde kabilesi tarafından kabul edilmedi. Bu problem, ancak Hz.Ali'nin, el-Eşas'ı, savaş esnasında ordunun sağ kanatına kumandan yapacağını taahhüt etmesi ile çözüme kavuştu (124).

el-Eşas, Tahkim olayından önce de Hz.Ali'ye karşı bazı olumsuz davranışlarda bulundu. Örneğin Irak ordusunun Sıffin'de ordugâh kuracağı mevki seçiminde de Hz.Ali'nin talimatına aykırı bir tutum sergiledi⁽¹²⁵⁾. Bütün bunların dışında, onun Leyletü'l-Herfir diye tanınan gecede kendi kabile fertlerine hitaben yaptığı konuşmaya bakılırsa, Irak ordusunda meydana gelen ikiliğin müsebbibi olan el-Eşas'ın, Muaviye veya Ümeyye oğullarının siyasi isteklerine paralel hareket ettiği kolayca anlaşılır⁽¹²⁶⁾.

Sıffin savaşını Muaviye lehine durdurma konusunda el-Eşasle birlikte hareket eden ve Rabia kabilesi üzerinde büyük ağırlığı bulunan Halid b. el-Muammer'in de, Tahkim olayından önce Hz.Ali'ye karşı olumsuz davranışları söz konusudur. Hatta savaş esnasında Iraklılar arasında Halid b. el-Muammer'in, Muaviye tarafına geçme arzusunda olduğu ve bu maksatla onlara mektup gönderdiği haberi bile yayılmış, bu nedenle de Hz.Ali tarafından sorguya çekilerek kendisinden hiyanet etmeyeceğine dair söz alınmıştı⁽¹²⁷⁾. Nitekim daha sonra halife onu bu hevesinden kati bir şekilde caydırmak için de tüm Rabia kabilesinin başına getirmişti⁽¹²⁸⁾. Halid'in tahkim konusunda, el-Eşas ile hemfikir olması ve savaşı durdurmaya yönelik tavır takınması, az önce belirtilen hadisenin bir uzantısı olsa gerektir.

---

(124) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 137-140.*

(125) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 191.*

(126) *el-Eşas bu konuşmasında şöyle diyor "... Ey müslümanlar bu geçen günün savaşına hepiniz şâhit oldunuz ve araplardan ne miktarda insanın öldüğünü de gördünüz. Vallahi bu yaşa kadar geldim fakat bu gün meydana gelen hâdise gibisini görmedim. Toplantıya katılanlar, katılmayanlara haber versin. Şayet savaşa yarında devam edersek araplar tükenecek ve kadın ve çocuklar da savunmasız kalacaklardır. Vallahi ben bu sözül ölüm korkusundan söylemiyorum. Fakat ben yaşlı bir insanım, yarın tükenirsek savunmasız kalan çocuklarımıza acıyorum. Allah'ım sen bilirsin ki ben bunu kavmim ve dindaşlarımla yararları için söyledim..." Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 480-481.*

(127) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 287-288.*

(128) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 290k.*

Iraklılar, Ebu Musa'yı, Şamlılar da Amr b. el-As'ı, kendilerini temsil etmek maksadıyla hakem tayin ettikten sonra, taraflar tahkim antlaşmasını imzaladılar (17 Safer.37 /4 Ağustos. 657)⁽¹²⁹⁾.

Hakemler, Hz.Ali ile Muaviye'nin gönderdiği dörtüzer kişilik heyetlerle beraber önce 37/658 Ramazan ayında Dumetü'l-Cendel'de biraraya geldiler, sonrada 38/659 yılı Şaban ayında Ezruh da toplandılar⁽¹³⁰⁾. Tahkim antlaşmasının önemli bir maddesi hakemlerin, Kur'an-ı Kerim'in buyrukları ve Hz.Peygamberin sünnetine göre hüküm vermektir, bunun dışına çıktıkları takdirde görevlerinin geçersiz sayılmasıydı⁽¹³¹⁾. Ebu Musa ile Amr, Ezruh'de biraraya geldikten sonra Hz.Osman'ın öldürülmesi olayını ele aldılar ve ittifakla onun suçsuz olarak öldürüldüğünü açıkladılar. Sonra müslümanlar arasındaki fitneye son vermek maksadıyla Hz.Ali'yi görevinden azletmek dahil, devlete yeni halife seçme konusunu müzakere ettiler. Ebu Musa, bu iş için ısrarla damadı Abdullah b. Ömer b. el-Hattab'ı aday göstermeye çalıştıysa da, onun bu görüşü Amr tarafından kabul görmedi. Amr ise, hilafet için sırasıyla Muaviye'yi, Sa'd b. Ebî Vakkas'ı ve oğlu Abdullah'ı teklif etti. Fakat Ebu Musa onun teklif ettiği hiç bir adayı tasvib etmedi. Hakemler aralarındaki görüş ayrılıkları yüzünden sağlıklı bir karara varmadan Ezruh'den ayrıldılar⁽¹³²⁾.

Ezruh toplantısı, bazı kaynaklarda daha farklı anlatılmıştır. Bu kaynaklar, hakemlerin toplantı sırasında Hz.Ali ile Muaviye'yi görevlerinden azletmeye ve yeni halife seçimini şuraya devretmeye karar verdiklerini, daha sonrada heyetler huzuruna çıkarak birer konuşma yaptıklarını ve bu esnada Ebu Musa'nın mezkûr kararı aynen okuduğunu, sıra Amr'a gelince de Muaviye'yi halife ilan ettiğini kaydetmektedirler⁽¹³³⁾. Fakat, hakemler ve tahkim konusunda Hz.Ali'den nakledilen bilgiler bu rivayetlerin doğruluğu üzerinde bazı şüpheler uyandırmakta-

---

(129) *el-Minkarî, Vak'atu Siffîn, 508; ed-Dineverî, el-Ahbar, 199. et-Taberî ve İbnu'l-Estr antlaşma tarihini 13 safer. 37 şeklinde vermektedirler. Bkz. et-Taberî, V, 56-57; İbnu'l-Estr, el-İmâme, I, 132-133; et-Taberî, V, 53-54; Hamidullah, Mecmu'atu'l-Vesaiki's-Siyasiyye lî'l-Ahdi'n-Nebeviyy ve'l-Hilafeti'r-Raşide, 538-544.*

(130) *el-Minkarî, Vak'atu Siffîn, 544; İbn Sa'd, Tabakat, III/1, 21; Halife b. Hayyat, Tarih, 191-192; ed-Dineverî, el-Ahbar, 200; et-Taberî, V, 67,71; el-Mesudî, Muruc, II, 406; İbnu'l-Esir, el-Kamil, III, 167; es-Sananî, Hz. Ali ve Iraklıların Ezruh toplantısına heyet göndermediklerini yazmaktadır bkz. es-Sananî, el-Musannaf, V, 463.*

(131) *es-Sananî, el-Musannaf, V, 464-465; et-Taberî, V, 57-58; el-Mesudî, Murûc, II, 411. Ayrıca bkz. el-Kalamavî, Edeb, 29-30.*

(132) *Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Siffîn, 545,546; ed-Dineverî, el-Ahbar, 202-204; el-Yakubî, Tarih, II- 166; et-Taberî, V, 68-71; İbn 'Asem, el-Futûh, IV, 210-211.*

(133) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 143; et-Taberî, V, 77.*

dır. İbn Kuteybe'nin naklettiği bir haberde Hz.Ali hakemleri şöyle kınıyor: "...Onlar her ikisi de Allah'ın emrine aykırı hareket ettiler ve kendi heves ve arzularına uydular. Açık bir delil ve sünnete dayanmadan hüküm verdiler. Üstelik verdikleri hükümde ihtilafa düştüler ve her ikisi de görevlerinde başarısız oldular."⁽¹³⁴⁾ Hz.Ali, haricilere hitaben yaptığı bir konuşmada ise, şunu belirtiyor: "... nihayet daha önce istediğiniz şey (tahkîmi vedettmeleri) gerçekleşti. Hakemler (Ebu Musa ve Amr) herhangi bir karar ve antlaşmaya varmadan ayrıldılar..."⁽¹³⁵⁾

Ezruh toplantısının neticesi ne olursa olsun, Hz.Ali'nin Iraklılar arasında otoritesinin zayıflamasına, Muaviye'nin de bazı avantajlar sağlamasına sebep olduğu muhakkaktır. Zira bu olay, en azından, Muaviye'nin, Hz.Ali'ye karşı savunduğu Hz. Osman'ın intikamı meselesine bir resmiyet kazandırmış ve siyaset sahnesinde onunla eşit bir duruma gelmesini sağlamıştır. Ayrıca daha sonra ele alacağımız haricîlerin de tahkîm olayına karşı gösterdikelri tepkilerinde haklı olduklarının ortaya çıkarmıştır.

Hz.Osman'ın intikamını bahane ederek, Hz.Ali'ye karşı ikinci siyasî girişimlerine başlayan ümeyye oğulları, geliri bol Mısır vilayeti karşılığında Amr b.el-As'ı da yanlarına aldıktan sonra Sıffin'de askerî kuvvete baş vurmuşlar, bu metotla hedeflerine varamayacaklarını anlayınca da, Irak ordusundaki kabile çekişme ve kutuplaşmalarını hesaba katarak tahkîm diploması oyununu ortaya atmışlardır. Bu süre içinde de önce Hz.Ali'ye ve onun, ileride haricîler olarak ortaya çıkan, en sadık adamlarına karşı bir takım olumsuz tutumları ile tanınan el-Eş'as b. Kays'ın, çıkarlarına paralel hareket etmesini temin etmişler, arkasından oda Cemel vakasından beri halife ile ihtilaf halinde olan Ebu Musa el-Eşarî'nin, Ezruh toplantısında kendilerinden yana bazı açıklamalarda bulunmasını sağlamışlardır.

Hz.Osman'ın öldürülmesinden önce başlayan ve Hz.Ali'nin hilafeti boyunca tırmanarak devam eden hâdiselerin genel seyrine bakacak olursak, siyasî problemlerin kendiliğinden meydana gelmediğini, aksine bir zincirin halkaları gibi birbirini takip eden muhtelif anlaşmazlıklar çerçevesinde belli bir istikamete doğru ilerlediğini görürüz⁽¹³⁶⁾. Sanırsız bu istikameti de en mükemmel şekilde Muaviye dile getirmiştir. O, bir sözünde şöyle diyor : " Ali b. Ebî Talib'e

---

(134) İbn Kuteybe, *el-İmame*, 1, 143.

(135) *el-Kalamavî*, Edeb, 30.

(136) Bununla Ümeyye oğullarının devlet idaresini, Hz.Ali başkanlığındaki Haşim oğullarından bazen silah zoru ile bazen de diplomatik oyunlarla ele geçirmelerini kasetmekteyiz. Bu konuda geniş bilgi için bkz. *el-el-Câhız*, *el-Osmaniyye*, 195; *el-Makrizî*, *en-Niza'*, 3.

karşı mücadelede dört özelliğe sahiptim: O açık sözlü ve sırrını gözlemeyen biriydi, ben isem, sırrımı, ifşa etmeyen biriydim. O, çok kötü ve isyankâr bir orduya sahipti. Oysa ben en itaâtkar orduya sahiptim. Onu, Cemel vakası liderleri ile baş başa bıraktım ve şöyle dedim " onu mağlup ederlerse, bana karşı daha az problem olurlar. Şayet bunun aksine bir olay meydana gelirse, bu konuyu ona karşı bir koz olarak kullanırım". ayrıca ben Kureyş'ten yana ondan daha büyük avantajlara sahiptim⁽¹³⁷⁾".

c. Haricîlerin ortaya çıkışı ve Nehrevan savaşı

Haricîlerin, İslam toplumu bünyesinde yeni bir siyasî güç olarak ortaya çıkışını anlamak için, tekrar daha önce ele aldığımız tahkîm olayına dönmemiz ve bu konudaki rivayetleri tahlil etmemiz gerekmektedir. Şif ve Sünnî kaynakların büyük bir kısmı, Şamlılara karşı yapılan Sıffin savaşının durdurulması ve tahkîm hâdisesini Hz. Ali'ye kabul ettirenlerin Irak ordusunun sağ kanat kumandı el-Eş'as b. Kays ile kurra gurubu ileri gelenlerinden Mis'ar b. Fedekf ve Zeyd b. el-Husayn'dan meydana geldiğini belirtmektedirler⁽¹³⁸⁾. Ancak yine Şif ve sünnî olan diğer bazı kaynaklar, kurra grubunun başından beri tahkîme karşı çıktıklarını ve savaşın devam etmesinden yana bir siyâset uyguladıklarını ileri sürmektedirler⁽¹³⁹⁾. Bu durumda hâdisenin önemi bakımından, halifeyi takîmi kabule zorlayanların ve aynı zamanda tahkîme karşı tepki gösterenlerin kimlerden meydana geldiğini açık bir şekilde ortaya çıkarmak lüzumu hasıl olmaktadır.

İbn Kuteybe'nin naklettiği bir haberde şöyle denilmektedir: "Ali, el-Eşas b. Kays'in sözlerini dinledikten ve insanların olumsuz davranışlarını gördükten sonra tahkîmi kabul etti. Bu esnada aralarında Abdullah b. Vehb el-Râsibi'nin de bulunduğu büyük bir kurra kitlesi, kılıçlarını omuzlarına dayamış vaziyette Ali'ye doğru yaklaşarak ona 'Allah'dan kork sen düşmanı-mızı yok etmek üzere ölünceye kadar savaşmamız için söz verdin ve bizden de söz aldın. Buna rağmen içinde fitne ve Allah'a isyan bulunan ve dünyada aşağılanmaya vesile olan bir meseleye boyun eğdiğini görüyoruz. Bizi düşmana karşı gönder ki, hakemlerin en hayırlısı olan Allah'ın

---

(137) *el-Câhız, el-Mehâsin ve'l-Ezdâd*, 19; *Kahire*, 1324; *el-Beyân*, II, 115; *el-Mubberred, el-Kamil*, 221; *el-Beyhakî el-Me-hâsin ve'l-Mesâvi*, II, 57, *Mısır* 1906.

(138) Bkz. *el-Minkarî, vakatu Sıffin*, 499; *et-Taberî*, V, 49 ; *es-Şehristanî, el-Milel*, I, 114. *İbnu'l-Esîr, el-Kamil*, III, 161; *İbn Kesîr, el-Bidaye*, VII, 273.

(139) *İbn Kuteybe, el-İmâme*, I, 128; *et-Taberânî, el-Mucemu'l-Kebir*, I, 105-106, *Thk.: H. A. es-Selefi, Bağdat* 1978; *el-Malâtî, et-Tenbîh*, 140-141; *er-Râzî, İtikâdat Fırakî'l-Muslimin ve'l-Muşrik'in*, 46, *Kahire* 1938.

İbn Kuteybe ise, Hz.Ali ile Muaviye arasında meydana gelen Siffin savaşının durdurulmasında ve tahkîmin halifeye kabul ettirilmesinde aktif faaliyette bulunanları şöyle sıralamaktadır: "İraklılardan el-Eş'as b. Kays, Adıyy b. Hâtem, Şureyh b. Hani', Amr b. el-Hamk ve Zühr b. Kays, Şamlılardan da Zeyd b. Esed, Muhârik b. el-Hâris ve Hamza b. Mâlik."⁽¹⁴⁴⁾

Yukarıdaki rivayetlerin muhtevalarına iyice bakıldığında, Haricîlerin, tahkim barış antlaşmasının taraflar arasında imzalanmasından önce, halife üzerinde özellikle savaşı durdurmaya yönelik bir baskı unsuru olmadıkları açıkça görülür. Oysa daha öncede belirttiğimiz gibi, meşhur birçok kaynakta, sonradan haricîler olarak ortaya çıkan bazı kurra ileri gelenlerinin savaşı durdurma ve Ebu Musa el-Eş'ari'nin hakem tayin edilmesi konularında el-Eş'as b. Kays ile birlikte hareket ettikleri iddia edilmektedir⁽¹⁴⁵⁾. Bize kalırsa kaynaklara yansıyan bu çelişkinin temelinde, ordu bünyesinde yardımcı kuvvet olarak yer alan kurra grubunun, Kufe ve Basra kurraları şeklinde iki kısımdan oluşması olayı yatmaktadır. Daha sonra ele alacağımız hadiselerde de görüleceği gibi, bu iki kurra grubu arasında bazı önemli birikim ve görüş ayrılıkları söz konusudur. Zira Kufe kurrasının büyük bir bölümü Hz.Osman'ın öldürülmesi olayı ile suçlanmaktadır. Oysa Basra kurrasının böyle bir problemi bulunmamaktadır. Aksine bunlar Cemel vakası sırasında Hz.Aişe'nin ordusunda yer alarak, Hz.Osman'ın intikamı uğrunda Hz.Ali'ye karşı savaşa katılmışlardır⁽¹⁴⁶⁾. İşte bu sebepten olacak ki, Basra kurrasından biri olan Mis'ar b. Fedkî et-Temimî ve arkadaşları tahkîm olayı konusunda, Hz.Ali'ye karşı bazı olumsuz davranışları ile tanınan el-Eş'as b. Kays ile ortak hareket etmişler, arkasından da Basra valisi olarak görev yaptığı sıralarda kendilerini güçlü bir teşkilat haline getiren Ebu Musa el-Eş'arînin de hakem tayin edilmesi hususunda ağırlıklarını koymuşlardı⁽¹⁴⁷⁾. Kufe kurrasının en büyük korkusu ise, Hz.Osman'ın intikamını savunan Şamlıların üstünlük sağlamaları halinde kendilerini şiddetle cezalandırmalarıdır⁽¹⁴⁸⁾. Bize göre, Kufe kurralarının Abdullah b. Veh er-Râsibi liderliğinde başından beri tahkîme karşı çıkmaları ve davalarını hiç taviz vermeden sonuna kadar savunmaları hep mezkûr korku ve güvensizlik olgusundan kaynaklanmıştır.

Kufe kurralarının tahkîm barış antlaşmasından önceki tepkileri, antlaşmanın imzalanmasından sonra başlayan tepkileri kadar sert olmadı. Zira onlara göre o anda Hz.Ali daha meşru halife pozisyonunda idi. Onların esas tepkileri tahkîm barış antlaşmasına dair metnin yazılma-

---

(144) İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 128-129.

(145) 138 nolu dipnotta geçen eserlere bakınız.

(146) Seyf b. Ömer, *el-Fitne ve Vak'ati'l-Cemel*, 158, Beyrut 1984.

(147) Bkz. *el-Kalamavî*, Edeb, 20.

(148) Mahmud İsmail, *Kadâyâ*, 53.

düşmanımızla aramızda cereyan eden bu olay konusunda hüküm vereceği ana kadar kılıç sallayarak ondan hüküm isteyelim'. dedi. Bu sözleri duyan Osman b. Huneyf., onlara şunları söyledi: "Ey insanlar kendi görüşünüzü suçlamalısınız. Vallahi biz Hudeybiye de (Hz. Peygamber ile Mekkeliler arasında imzalanan musalahayı kasetmektedir) Allah elçisinin (S.A.V.) yanında bulunuyorduk. O gün savaş yapmanın gerçekliliğini görseydik hiç tereddüt etmeden savaşırdık" (140).

Diğer bir kaynakta şu rivayeti görmekteyiz: "Hakemler ihtilafa düştükten sonra Ali b. Ebî Talib Kufe'de minbere çıkarak birkonuşma yaptı ve şöyle dedi: "Bu tahkîm konusunda sizi önceden uyarılmışım. Fakat bu hususta bana karşı geldiniz" O anda mescitte bulunan esmer tenli bir şahıs ayağa kalkarak ona, 'Vallahi sen bizi uyarmadın, fakat kabul etmemiz için bize emir verdin ve bu hareketinle de bizi mahvettin, sonra istemediğin bir netice ile karşılaşınca, kendini suçsuz kıldın ve suçunu bize yükledin" diye seslendi. Ali, bu söze çok hiddetlendi ve şunu söyledi: "Allah, seni çirkin kılsın bunu nasıl söylersin, Vallahi toplum birlik halinde olduğu dönemlerde pasif kalmaya çalıştım (ilk üç halife dönemlerini kastediyor) fitne baş gösterince de keçinin boynuzlarını gösterdiği gibi kendimi göstermeye başladım, sonra da mescitte oturanlara doğru yöneldi ve 'Sa'd b. Mâlik ile Abdullah b. Ömer'in oturduğu evler ne mutlu evler, Vallahi eğer onların yaptıkları suç ise, affedilecek küçük bir suçtur. Yok eğer güzel bir davranış ise, memnuniyet verici büyük bir davranıştır' şeklinde konuştu⁽¹⁴¹⁾.

Hatta şif bir kaynakta, haricîlerin başından beri tahkîm olayına karşı oldukları iddia edilmekte ve bu konuya şöyle değişik bir açıklık getirilmektedir: "Hariciler, va'iyenin imam üzerine bir hakkı olarak bilinen sınır boylarını kapattığı için Ali'den ayrıldılar. Hakemlerin hükmüne baş vurunca onu Şam sınır boylarını fetihlere kapamakla suçladılar"⁽¹⁴²⁾.

Hasanu'l-Basri'nin şu sözü de bu konunun bazı yönlerini aydınlatır görünümündedir: "Müminlerin emiri Ali-Allah'ın salatı üzerine olsun- tahkîme davet edildiği ana kadar nimetlerle desteklenmiş ve muzaffer olmuştur. Hakkı olduğun halde neden tahkime baş vuruyorsun. Savaşa devam etsene"⁽¹⁴³⁾.

---

(140) İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 128 Ayrıca bkz. *el-Malatî, et-Tenbîh*, 140-141.

(141) *et-Taberanî, el-Mucem*, I, 105-106.

(142) Bkz. *en-Nubahtî, Fıraku's-Şi'a*, 26, İstanbul 1931.

(143) İbn Abdîrabbih, *el-İkd*, II, 235.

sından sonra başladı. Zira mezkûr metnin yazılışı sırasında Şamlıların isteği ve el-Eş'as'ın de baskısı neticesinde Hz.Ali, Emîrül-Müminin ünvanından tecrit edildi ve adı sadece Ali b. Ebî Talib olarak metne yazıldı⁽¹⁴⁹⁾. Bu olaydan sonra kurra grupları özellikle de Kufe kurraları, kendilerini, düşmanlarına karşı korumak maksadıyla Medine'de halife seçtikleri Hz.Ali'nin, Emîrül-Müminin ünvanını bırakmakla meşruiyetini kaybettiği ve daloyısıyla da devletin başsız kaldığı hissine kapıldılar. Nitekim taraflar arasında antlaşma imzalanır imzalanmaz Benû Yeşkur kabilesine bağlı bir şahıs, atına binerek önce Iraklılara, sonrada Şamlılara saldırdı ve nihayet Hemdan kabilesinden bir asker tarafından öldürüldü⁽¹⁵⁰⁾.

Mezkûr hâdiseden sonra el-Eş'as b. Kays antlaşma metnini alarak Irak ve Şam ordularını oluşturan kabileler arasında okumaya başladı. 'Anze kabilesinin bulunduğu yere gelince, bu kabileye bağlı Ca'd ve Ma'dan adında iki kardeş hep bir ağızdan "hüküm ancak Allah'a mahsustur" diyerek Şam askerlerine saldırdılar, sonunda da Şamlılar tarafından öldürüldüler. el-Eş'as, sonra Murad kabilesine uğradı, orada bulunan Salih b. Şakik adında bir şahıs "hüküm ancak Allah'a mahsustur" diye seslendi. Arkasından, Benû Râsib kabilesine doğru yaklaştı, burada da "Allah'ın dininde kişiler hakem tayin edilemezler" ibaresi ile karşılaştı. Nihayet o Benû Temîm kabilesine uğradı. Burada bulunan 'Urve b. Udeyye adında bir adam "Allah'ın dininde hakemlere mi başvuruyorsunuz? Hüküm ancak Allah'a mahsustur, ölümlerimizin durumu ne olacaktır, ey Es'as" diyerek ona saldırdı. Fakat el-Eş'as bu saldırıdan yara almadan kurtuldu ve kendi kabilesinin bulunduğu yere döndü. Bu olaydan sonra Temîm ileri gelenleri el-Eş'asın yanına giderek ondan özür dilediler⁽¹⁵¹⁾.

Ebu Musay'ı, tahkîm için Dumetü'l-Cendel'e gönderdikten sonra Hz.Ali, ordusu ile birlikte Kufe'ye döndü. Bu esnada Irak ordusunda yer alan ve siffin de tahkîm barış anlaşmasının imzalanmasından sonra tepkilerini yer yer ferdf olarak dile getiren yaklaşık onikibin kişi, Kufe'ye girmeyerek buranın yakınında bulunan Harûra köyüne çekildiler. Bu grup orada kendilerine Şebes b. Rib'î et-Temimî'yi harp kumandanı, Abdullah b. el-Kevvâ' el-Yeşkurî'yi de namaz kıldırarak üzere imam tayin ettiler ve devlete halife seçme işinin idareyi ele aldıktan

(149) *el-Minkarî, Vak'atu Siffin, 508; İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 132; ed-Dineverî, el-Ahbar, 196-197; el-Yakubî, Tarih, II, 165-166; et-Taberî, V, 52; Julius wellhausen, İslamiyetin ilk devirlerinde dinî-siyâsî muhalefet partiler, çev: Fikret İşıltan, 2, Ankara 1989.*

(150) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 133; el-Muheberred, el-Kamil, III, 102; İbn 'Asem, el-Futûh, IV, 202-203.*

(151) *el-Minkarî, Vak'atu Siffin, 512-513; ed-Dineverî, el-Ahbar, 199-200; et-Taberî, V, 55; Wellhausen, İslamiyet, 2.*

sonra şura yoluyla icra edileceğini, biatın Allah'a olduğunu ve iyikle emredilip kötülükten menedileceğini münadileri ile halka duyurdular⁽¹⁵²⁾.

Hz.Ali, haricilerin Harura'da toplandıklarını duyunca, Sa'sa'a b. Suhân el-Abdî, Ziyad b. en-Nadr ve İbn Abbas'ı münazara maksadıyla onlara gönderdi⁽¹⁵³⁾. Halife bu girişimden olumlu bir netice elde edemeyince de, bizzat kendisi haricilerin ordugâh kurdukları Harûrâ'ya gitti ve onların ileri gelenlerinden biri olan Yezîd b. Kays el-Erhabî'nin çadırına girdi. Orada iki rek'at namaz kıldıktan sonra dışarı çıktı ve yayına yaslanarak onlara şu konuşmayı yaptı: "Öyle bir yerde bulunuyorsunuz ki, burada kurtulan ahirette de kurtulacaktır. Sonra Hz.Ali ile haricler arasında şöyle bir konuşma geçti.

Hz.Ali: Allah'ı şahit tutuyorum. Oğün aranızda tahkime benden daha fazla karşı olan birisini gördünüz mü?

Hariciler: Allah'a yemin ederiz ki, hayır.

Hz. Ali: Tahkimi kabul etmem için beni zorladınız mı?

Hariciler: Allah'a yemin ederiz ki, evet.

Hz.Ali: O zaman neden bana karşı çıktınız ve beni yalnız bıraktınız.

Hariciler: Fakat biz büyük bir günaha girdik ve bundan dolayı da tevbe ettik. Sende bizim gibi Allah'a tevbe et ve ondan bağışlanmanı dile sana dönelim!

Hz.Ali: Ben her günahattan dolayı Allah'dan af dilerim." (154)

Bu konuşmadan sonra haricilerin altıbin kişi, Hz.Ali ile beraber Kufe'ye döndü. Bun-

---

(152) *et-Taberî*, V, 63; *ibnu'l-Esir*, *el-Kamil*, III, 165; *el-Bağdadî*, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, 56-57, Kahire 1910; *İbnu'l-Cevzi*, *Nakdu'l-İlm ve'l-Ulema*, 96, Mısır 1340.

(153) *el-Mubberred*, *el-Kamil*, III, 115-116; *İbn Abbas'ın Haricilerle yapmış olduğu uzun münazara için bkz. eş-Şammahî*, *Kitabu's-Siyer*, 25 a, AÜ. DTCF. *Ktb. İsmail Saib Bl. Nu. 1. 1568.*

(154) *el-Mubberred*, *el-Kamil*, III, 115-116; *et-Taberî*, V, 65-66; *İbn Abdirabbih*, *el-İkd*, IV, 351-352. *ed-Dineverî*, *bu münazarayı Nehrevan savaşı dolaylarında vermektedir bkz. ed-Dineverî*, *el-Ahbar*, 211- 212.

lar Kufe'ye yerleştikten sonra Hz.Ali'nin tahkîmden vazgeçtiğini, onu bir hata olarak gördüğünü yaymaya başladılar. Ayrıca halifenin harac ve cizye mallarının toplanmasını ve hayvanların dinlenip iyi beslenmelerini beklediğini, sonrada Şam'a karşı yürüyeceğini söylediler⁽¹⁵⁵⁾. Bu söylentileri duyan el-Eş'as b. Kays, Hz.Ali'ye gelerek ona: "Ey müminlerin emiri! Bazı kişiler senin tahkîmi dalalet, onu savunmayı da küfür olarak gördüğünü söylüyorlar" dedi. Bu durum üzerine Hz.Ali mescitte bir konuşma yaparak şunu söyledi: "Kim tahkîmden caydığımı iddia etmişse, yalan söylemiştir, kim de onu dalalet olarak görmüşse, kendisi daha büyük dalalet içindedir"⁽¹⁵⁶⁾. Bu sözünü duyan Haricîler mescidi terk ederek 'hüküm ancak Allah'a mahsustur' diye bağırmağa başladılar. Bu olaydan sonra halife, Abdullah b. Abbas'ı uzlaşma yolunu aramak maksadıyla tekrar onlara gönderdi. Haricîler, onu çok iyi karşıladılar, kendisine ikramda bulundular ve ona gelmesinin sebebini sordular. İbn Abbas, Hz.Ali ile muhacir ve ensar tarafından gönderildiğini söyleyince, aralarında şu konuşma geçti:

Haricîler: Biz Allah'ın işinde kişileri hakem tayin etmekle büyük günah işledik. Şayet bizim gibi tevbe eder de düşmanımıza karşı savaşa çıkarsa geri döneriz.

İbn Abbas: Allah'ı şahit tutuyorum. Allah, Kabe'de avlanmış dirhemini dörtte biri kıymetindeki bir tavşan ile bir koca ve karısı arasındaki anlaşmazlık konularında kişilerin hakem kılınmasını emretmedi mi?

Haricîler: Allah'a yemin ederiz ki, evet.

İbn Abbas: Allah'ı şahit tutuyorum. Hz.Peygamberin kendisi ile Hudeybiyeliler arasındaki antlaşma yüzünden savaşı durdurmadı mı?

Haricîler: Evet, fakat Ali, Emirü'l-Müminin ünvanını silmekle kendini hilafet makamından azletti.

İbn Abbas: Siz bunu yanlış anlamışsınız. Zira Hz.Peygamber de ismini nübüvvet ünvanından silmişti. Sonra Ali, Kur'an'ın hükümlerine ters hareket etmeyeceklerine dair hakemlerden söz aldı. Şayet aksi vuku bulursa Ali, Muaviye ve diğerlerinden daha üstündür.

---

(155) *el-Mubberred, el-Kamil, III, 116.*

(156) *el-Mubberred, el-Kamil, III, 116; et-Taberî, V, 73, 74.*

Haricîler: Fakat Muaviye de Ali gibi halife olmak istiyor.

İbn Abbas: O zaman sizde hangisini daha fazla beğenirseniz onu halife yaparsınız.

Haricîler: Dediğin doğrudur.

İbn Abbas: Hakemler adalete aykırı karar verirlerse onlara uymamak ve sözlerini kabul etmemek gerekir."⁽¹⁵⁷⁾

Bu konuşmadan sonra Haricîlerin ikibin kadarı da İbn Abbas'la Kufe'ye döndü ve geride dörtbinkişî kaldı. Geriye kalan bu dörtbin kişî daha sonra Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin evinde toplanarak durumu müzakere ettiler. 19 Şevval. 37/30 Mart. 658 tarihine rastlayan bu toplantı sırasında haricîler, Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye biat ettiler. Haricîler bu toplantıdan sonra ateker teker Kufe'den çıkarak Nehrevan'da⁽¹⁵⁸⁾ toplandılar⁽¹⁵⁹⁾. Basra'dan da Mis'ar b. Fedeki et-Temimî komutasında beşyüz kişilik bir haricî grubu yola çıkarak Nehrevan'a geldiler⁽¹⁶⁰⁾.

Hızlı Ali, haricîlerin Nehrevan'da toplandıklarını duyunca, başlarında bulunan Abdullah b. Vehb er-Râsibî ile Yezîd b. el-Husayn'a bir mektup göndererek şöyle dedi: "...hakem olmaları için rıza gösterdiğimiz şahıslar Allah'ın kitabına uymadılar ve kendi heves ve arzularına göre hareket ettiler. Sünnete göre amel etmedikleri ve Kur'an'a uygun hüküm vermedikleri için hükümlerini reddettik ve şu anda biz eski görüşümüzü savunuyoruz. Allah size rahmet ihsan eylesin bana gelin. Zira biz hakemlerin en iyi hakemi olan Allah, düşmanlarımızla bizim aramızda hükümünü yerine getirinceye kadar düşmanlarımıza karşı savaşmak için yola çıkmak üzereyiz"⁽¹⁶¹⁾.

---

(157) *el-Mubberred, el-Kamil, III, 116-117; el-Fesevî, Kitab, I, 522, 24.*

(158) *Nehrevan, Bağdat ile Vâsıt arasında yer alan bir bölgenin adıdır. Bkz. Yakût, Mucem, V, 324-325.*

(159) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 204-206 et-Taberî, V, 75-76; İbnu'l-Esrî, el-Kamil, III, 169-170; el-Eş'arî, Mekalâtü'l-İslamiyyîn ve'htilafu'l-Musallîn, 1221-122, İst. 1928.*

(160) *İbnu'l-Esrî, el-Kamil, III 171; el-Eş'arî, Mekalât, 122-123.*

(161) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 143; ed-Dineverî, el-Ahbâr, 208; et-Taberî, V, 77; İbn 'Asem, mezkûr kaynaklardan çok farklı bir mektup metni nakletmektedir, bkz. İbn 'Asem, el-Futûh, IV, 260-261.*

-Hz. Ali'nin bu mektubuna haricîlerin cevabı ise, şöyledir: "Sen Yüce Allah için değil kendi nefsin için gazaba geldin; hakemleri tayin etmekle kâfir olduğunu itiraf, arkasından da tevbe edersen bize teklif ettiğin sana dönmemiz hususunda bir şeyler düşünüyoruz. Aksi halde seni tamamen terkederiz, zira Allah hainleri sevmez."⁽¹⁶²⁾

Hz.Ali, haricîlerin mektubunu aldıktan sonra onları ikna etmenin kolay olamayacağını anladı. Böylece tüm faaliyetlerini Şam'a karşı yapacağı sefere yönelik olarak ayarlamaya başladı. Halife tam bu hazırlıklar içindeyken ahabdan ve aynı zamanda Hz.Ali'nin samimi arkadaşı olan Abdullah b. Habbab b. el-Eretti ile hamile karısının Basra haricîleri tarafından boğazlanarak öldürüldükleri haberini aldı⁽¹⁶³⁾. Bu olayı tahkik ettirmek maksadıyla gönderdiği el-Hâris b. Murre el-Abdî'nin de aynı akibete uğraması üzerine, ordusunda etkili olan bazı kişiler one giderek, kan dökmeye ve içte bazı hâdiseler çıkarmaya başlayan haricîleri durdurmadan Şam'a karşı yürümenin tehlikeli olacağını anlattılar⁽¹⁶⁴⁾. Bu durum üzerine Hz.Ali ordusu ile birlikte Nehrevan'a yöneldi ve çözüm aramak maksadıyla adamlarından Kays b. Sa'd b. Ubâde ile Eba Eyyub el-Ensari'yi onlara gönderdi. Fakat o bu iyi niyet girişiminden de olumlu bir netice alamadı⁽¹⁶⁵⁾. Hz.Ali ile haricîler arasında barış yolu kapanınca her iki tarafta savaş hazırlıklarına başladı. Hz.Ali'nin tavsiyesi üzerine Eba Eyyüb el-Ensari eline bir bayrak alarak onlara şu çağrıda bulundu: "Bu bayrak altına gelenler ile aranızdan ayrılıpta Kufe ve Medâine gidenler güvencede olacaktır, arkadaşlarımızı öldürenleri, cezalandırdıktan sonra kanlarınızı dökmek istemiyoruz."⁽¹⁶⁶⁾ Bu esnada beşyüz kişilik bir grup Ferve b. Nevfel el-Eşca'î, Basra kurrasından oluşan ikiyüz kişilik ikinci bir grupta Mis'ar b. Fedekî et-Temimî ile birlikte savaşa katılmadan oradan ayrıldılar⁽¹⁶⁷⁾. Haricîlerden dağılmış bir şekilde ayrılanlarda oldu. Bunlardan bir kısmı Hz.Ali'ye ordusuna katıldı, bazıları da Kufe'ye döndü⁽¹⁶⁸⁾. Bu gelişmelerden sonra Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin yanında sadece ikibinsekizyüz kişi kaldı. Hz.Ali'nin buradaki başarılı bir

---

(162) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 208-209 ; et-Taberî, V, 78; İbnu'l-Esir, el-Kamil, III, 171.*

(163) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 147; ed-Dineverî, el-Ahbar, 209; el-Mesudî, Murûc, II, 415; el-İsfarayînî, et-Tabsîr fi'd-Din ve Temyizi'l-Fıra'ki'n-Nâciyeti ani'l-Firaki'l-Hâlikîn, 25, Kahire 1940.*

(164) *Ebû Davud, Sunen, IV, 244-245; İbn Kuteybe, el-İmâme I, 147; el-Mesudî, II, 415.*

(165) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 210; et-Taberî, V, 83-84.*

(166) *et-Taberî, V, 86.*

(167) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 212; et-Taberî, V, 86; el-Eş'arî, Mekalât, 123.*

(168) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 212; el-Eş'arî, Mekalât, 123-124.*

savaş taktiği sayesinde dörtüzlü yaralı ile kaçan birkaç kişi dışında haricîlerden hiç kurtulan olmadı⁽¹⁶⁹⁾.

Hız.Ali, haricîlere karşı yapılan Nehrevan zaferinden sonra, ordusu ile birlikte asıl hedefi olan Şam üzerine yürümek istedi. Fakat onun bu planı, başta el-Eş'as b. Kays olmak üzere birçok ordu kumandanı tarafından tasvib görmedi. Bu durum karşısında halife, onların görüşü doğrultusunda hareket etmek zorunda kaldı ve böylece ordusu ile beraber Kufe'ye döndü. Nuhayle de konakladıktan sonra askerlerine şartlar ne olursa olsun ordugâhtan ayrılmamalarını ve kesinlikle ailelerini ziyaret etmemelerini istediye de, onlar bu emri dinlemediler. Sonunda ordugâhta sadece bin kişi kaldı. Bu durumu gören Hız.Ali Şam'a karşı yürümekten vazgeçti ve oda askerleri gibi Kufe'ye girdi. Bir daha da mezkûr planını gerçekleştiremedi⁽¹⁷⁰⁾.

Haricîlerin, Hız.Ali'ye karşı başlatmış oldukları ayaklanmalar, Nehrevan savaşından sonra da aralıklarla devam etti. Örneğin, Nehrevan'da Ebu Eyyub el-Ensârî'ye sığınan ve Kufe'de kalan yaklaşık ikibin kişilik bir haricî grubu, Hız.Ali'nin ordusuna katılmayı reddederek yeni bir isyan başlattılar. Fakat onların bu hareketi, Nuhayle de yapılan ve bizzat halife tarafından idare edilen bir savaş neticesinde tamamen bastırıldı. Bu savaştan kurtulan az sayıdaki haricîler ise, Mekke'ye kaçtılar⁽¹⁷¹⁾.

Hız.Ali, hayatının son günlerini, içeride zaman zaman ortaya çıkan haricîlere ait isyanları bastırmak, dışarıda ise, Muaviye'nin, çeşitli vilayetlere düzenlemiş olduğu yıpratma saldırılarını durdurmakla geçirdi. Halife Kufe'de bu savunma faaliyetleriyle meşgulken, Abdurrahman b. Mülcem el-Muradî adında bir haricî tarafından kafasına vurulan öldürücü bir kılıç darbesi ile ağır yaralandı. O, bu yaranın tesirinden kurtulamayarak 17 Ramazan. 40/24 Ocak. 661 tarihinde hayata gözlerini kapadı⁽¹⁷²⁾.

---

(169) İbn Sa'd, *et-Tabakat*, III/1, 21; Halife b. Hayyat, *Tarih*, 197; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 149; ed-Dineverî, *el-Ahbar*, 213; el-Yakubî, *Tarih* 169; et-Taberî, V, 86-88; İbn Abdirabih, *el-İkd*, IV, 354; el-Mesudî, *Murûc*, II- 416-417; el-Badadî, *el-Fark*, 60-61. el-Muberred (*el-Kamil*, III- 102), *Nehrevan, da öldürülen haricîlerin 2800 olduğunu kaydederken, el-Yakubî (Tarih, II, 169) ve el-Mesudî (Murûc, II, 417) bu sayıyı 390 olarak yazmaktadır. Harici bir kaynak olan eş-Şemmahî (Siyer, 25 a) ise, burada ölenlerin dörtbin kişiden ibaret olduğunu bildirmektedir. Bu savaş sırasında Hız. Ali'nin askerlerinden de dokuz kişi öldürülür. Bkz. el-Muberred, el-Kâmil, III- 101-102; el-Mesudî, Murûc, II- 417; el-Fesevî, Kitâb, III, 315.*

(170) İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 149-150; et-Taberî, V, 86-89; İbnu'l-Estr, *el-Kamil*, III- 174-176.

(171) el-Muberred, *el-Kamil*, III, 131-133.

(172) İbn Sa'd, *Tabakat*, III/ 1,3 - 4; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 159, 60; el-Yakubî, *Tarih*, II, 188-89; et-Taberî, V, 143-45; el-Eş'arî, *Mekâlât*, 124, 25; en-Nubahî, *Fırak*, 17.

BİRİNCİ BÖLÜM

HZ. ALİ DÖNEMİNDE VİLÂYETLERİN İDÂRESİ

Hz. Ali dönemine dair vilâyetlerin idaresini ele almadan evvel, Hz. Peygamber ve dört halife devrindeki idarî sistem ve taksimâtlar üzerinde durmanın, konunun bazı yönlerini aydınlatması yönüyle yararlı olacağı kanısındayız.

İslamiyetin ortaya çıkışından önce, Irak ve Fars gibi ülkeler, Sasanî; Şam ve Mısır ise, Bizans devleti egemenliği altında idi ⁽¹⁾. Ayrıca Yemen ülkesinde sırasıyla Ma'in, Sebe' ve Himyer adları ile tarihe geçen mahallî devletler kurulmuştu ⁽²⁾. Hicaz'da da kabile idaresine dayanan ve oligarşik bir hükümet ile yönetilen Mekke şehir devleti vardı ⁽³⁾. Bunlardan, Bizans devletine bağlı Şam toprakları, onbir bölgeye ayrılmış ve "Doğu vilâyeti" adı altında bir vilâyet olarak idare edilmekte idi ⁽⁴⁾. Her bölgeye bağlı çeşitli şehirler bulunduğu gibi, her bölgenin bir

---

(1) İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 297-298; *et-Taberî*, III, 347; Corci Zeydan, *İslam*, I, 85-86; Abdulaziz Salim, *Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye*, 470-71; Muarice Lombard, *el-İslam fî Mecdihî'l-Evvel*, 14; W Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, 13; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 102, 103; W. Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, 22.

(2) İbnu'l-Kelbî, *Kitabu'l-Esnâm*, 8-9, Çev. Beyza Düşüngen, Ankara 1969; İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I-IV, Mısır 1974; *el-Asma'î*, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam*, 14, Thk.: Muhammed Hasan Al-i Yâsîn, Bağdat 1959; *el-Hemdanî*, *el-İklîl*, I, 53-54; Cevad Ali, *Tarihu'l-Arab Kable'l-İslam*, II, 100.

(3) İbn Hisam, I, 115; Corci Zeydan, *İslam*, I, 35; Abdullatif *et-Tibâvî*, *Muhadarat fî tarihi'l-Arab ve'l-İslam*, 117, 119; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, 900-901.

(4) Corci Zeydan, *İslam*, I, 190; *et-Tibavî*, *Muhadarât*, 134-135.

merkezi vardı. Bu merkezlerin herbirinde azilzâdelerden olan bir de vali bulunurdu⁽⁵⁾. Şam ülkesindeki bölgelerde bulunan valiler, o bölgenin merkezinde, onlara bağlı bulunan ordu birlikleri de merkezlerin kalelerinde ikâmet ederlerdi⁽⁶⁾. Buradaki bölge valileri, Antakya'da oturan ve onları tayin ve azletme yetkisine sahip genel bir valiye bağlı idiler⁽⁷⁾. Mısır vilâyeti de aynı idarî taksimâta göre idare edilmekte idi⁽⁸⁾. Bölge valilerinin bağlı bulunduğu Mısır genel valisi de İskenderiye şehrinde ikâmet ederdi⁽⁹⁾. Irak ve İran ülkeleri de idarî taksimât yönünden buna benzer bir usûle göre idare ediliyordu⁽¹⁰⁾. Ünlü coğrafyacı İbn Hurdazbeh Irak bölgesinin Sasânîler döneminde oniki kısma bölündüğünü açıklarken bunlardan altısını şöyle sıralamaktadır: Şaz Sabûr (Kesker), Estânu'l - 'Âli, Bezyumâsufân (ez-Zevâbî), Bihkubâzul 'Alâ, Bihkubâzu'l - Avsat ve Bihkubâzu'l - Esfel⁽¹¹⁾.

Hz. Peygamber, Medine'de İslam devletini kurduktan sonra , İslamın genel prensiplerini insanlara öğretmek için bazı kişileri Arap yarımadasındaki Hicaz ve Yemen bölgelerine gönderdi⁽¹²⁾. Fakat, onun tarafından görevlendirilen bu kişilerin her hangibir idarî yada siyasî yetkisi yoktu⁽¹³⁾. Bunların görvi, daha ziyâde İslamı yaymak, zekât toplamak ve namaz kıldırmak gibi dinî vecibeleri yerine getirmektir⁽¹⁴⁾. Ancak o, H. 8 yılında Mekke şehrine Attab b. Üseyd adında bir şahsı vali tayin etmiş ve ona maaş olarak ayda otuz dirhem ödene yapılımasını emretmiş⁽¹⁵⁾.

(5) Corci Zeydan, aynı eser, I, 190.

(6) Corci Zeydan, aynı eser, I, 191.

(7) Corci Zeydan, aynı eser, I, 191-192.

(8) Corci Zeydan, aynı eser, I, 192.

(9) Corci Zeydan, aynı eser, I, 192.

(10) Corci Zeydan, aynı eser, I, 192.

(11) İbn Hurdâzbeh, el-Mesâlik, 5-8.

(12) İbn Hişam, IV, 182; el-Belâzurf, Ensab, 529-530; et-Taberî, III, 147; Abdullatif et-Tibâvî, Muhadarât, 125; Tavfik el-Yuzbekî, Dirasât fi'n-Nuzumi'l-Arabîyyeti'l-İslamiyye, 125; Fet-hiyye en-Nebrâvî, Tarihu'n-Nuzum ve'l-Hadaretî'l-İslamiyye, 83.

(13) el-Yuzbekî, Dirasât, 125.

(14) el-Yuzbekî, aynı eser, 125.

(15) İbnu'l-Kelbî, Cemheretu'n-Neseb, 170-171, el-Vâkidî, el-Megâzî, III, 889; İbn Hişam IV, 62; Halife b. Hayyat, Tarih, 97; el-Belazurf, Ensâb 529; el-Belazurf, Futûh, 53; et-Taberî, III, 73.

Hz. Ebu Bekir halife seçilince, Arap yarımadasında yer alan bölgeleri çeşitli vilâyetlere ayırdı ve her vilâyete bir vali tayin etti⁽¹⁶⁾. Ayrıca o, Şam bölgesine asker gönderdiği zaman bir şehrin veya bölgenin fethi için görevlendirdiği kumandanı önce o şehre veya bölgeye vali tayin eder, sonra sefere çıkmasını emrederdi⁽¹⁷⁾. Nitekim halife Şam'ı fethetmek için Amr b. el-As'ı, Filistin'e, Yezîd b. Ebî süfyan'ı Şam'a ve Şurahbil b. Hasene'yi de Ürdün'e gönderirken, onları gittikleri yerlerin valiliklerine atadıktan sonra askere şu talimatı vermişti: " Savaş sırasında emrinde bulunduğunuz valiyi emiriniz olarak tanımalısınız"⁽¹⁸⁾. Hz. Ebu Bekir döneminde İslam devletinin diğer vilâyetleri, Mekke, Taif,, San'a, Hædre mevt, Necrân , Ceraş ve Bahreyn'den oluşmakta idi⁽¹⁹⁾.

Hz. Ömer halife olunca, idarî yönden kolaylık olsun diye kendi zamanında fethedilen toprakları çeşitli vilâyetlere ayırdı: Irak'ta, Basra ve Kufe; Mısır'da ise , Fustat şehirlerini kurdu⁽²⁰⁾. Onun devrinde devlet şu vilâyetlerden meydana gelmekteydi: Ahvaz-Bahreyn, Sicistan-Mekran, Tabaristan-Kirman ve Horasan⁽²¹⁾. Ayrıca o , daha önce beş kısımdan meydana gelen Fars bölgesini üç vilâyete, Irak'ı, Basra ve Kufe olarak iki vilâyete, Suriye'yi , Humus ve Dımeşk diye iki vilâyete , Filistin'i bir, Afrikay'ı Üst Mısır , Alt Mısır ve Batı Mısır'dan oluşmak üzere üç vilâyete taksim etti⁽²²⁾. Hz. Ömer , her vilâyetin namaz, harac, ordu, polis ve Kadılık görevlerini de o vilâyetin valisine bıraktı⁽²³⁾. Onun tarafından vilâyetlere atanan valilere, fethettikleri yerlerde yürürlükte olan idarî sistemlere dokunmadılar, Onlar buralarda yaşayan halktan vergi olarak cizye ve harac almaktaydılar ki; Sasani ve Bizans dönemlerinde de bunlara benzer vergiler toplanmaktaydı⁽²⁴⁾. Müslümanlar, fethettikleri topraklarda sadece askerî otoritenin

---

(16) Hasan İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslamiyye*, 170; *el-Yuzbekî, Dirasât*, 125-126.

(17) Corci Zeydan, *İslam*, I, 192; *en-Nebravi, Tarih*, 54.

(18) *et-Taberî*, III, 394; Corci Zeydan, *İslam*, I, 193.

(19) Hasan İbrahim Hasan, *en-Nuzumu'l-İslamiyye*, 170; *Tavfik el-Yuzbekî, Dirasât*, 125-126.

(20) Halife b. Hayyat, *tarih*, 129; *el-Belazurî, Futûh*, 274-275; *et-Taberî*, III, 590-591; *el-Mukaddesî, Ahsenu't-Tekâsim*, 116-117; *Yakut, Mucemu'l-Buldan*, IV, 491; *en-Navavî, Tahzîb*, IV, 125; *W. Barthold, Tarihu'l-Hazreti'l-İslamiyye*, 66.

(21) *el-Yuzbekî, Dirasât*, 126.

(22) Ömer Ebu'n-Nasr, *el-Hadaretu'l-Emeviyye fî Dimaşk*, 267.

(23) Ebu'n-Nasr, *aynı eser*, 207.

(24) *et-Tıbavî, Muhadarât*, 134; Ömer Ebu'n-Nasr, 208-209.

sağlanması ve vergilerin düzenli bir biçimde toplanması ile ilgileniyorlardı⁽²⁵⁾. Bu nedenle toprakların işletilmesi yine yerli halka bırakıldı⁽²⁶⁾. Bu dönemde vali veya emîr, vilâyetin genel idareciliği ile ordunun başkumandanlığını birarada yürütüyordu. Hatta bazen o imamlık ve kadılık görevlerine debakardı⁽²⁷⁾. Fakat halife tarafından ayrı bir kadı, harac amili ve imamın tayin edilmesi de olağan durumlardandı⁽²⁸⁾.

Hz. Osman döneminde de eski idarî taksimât üzerinde bazı değişiklikler yapıldığı göze çarpmaktadır: Örneğin daha önceleri üç vali ile idare edilen Mısır, iki valisi bulunan Şam ve iki vali idaresindeki Yemen birer idarecinin sorumluluğuna bırakıldı⁽²⁹⁾. Ayrıca bu halife devrinde Azerbaycan, Ermenistan ve Kıbrıs gibi bölgeler İslam devleti topraklarına ilhak edilerek bunlardan Kıbrıs, Şam vilâyetine bağlanırken, Azerbaycan ve Ermenistan da başka bir valinin idaresine verildi⁽³⁰⁾.

Hz. Ali halife seçildikten sonra siyasî şartların etkisi ile idarî uygulamada bazı düzenlemeler yaptı. Zira önce Şam, sonra da Mısır Hz. Ali'nin idaresi dışında kalmış ve böylece İslam devleti adeta iki ayrı merkezden idare edilmeye başlanmıştı⁽³¹⁾. Onun zamanında Basra, Kufe, Mekke-Taif, Medine, Yemen, Bahreyn, Mısır, el-Cezire, Horasan, Fars- Kirman, Hemedan-İsfahan, Rey - Destuba-Sicistan-Mekran ve Azerbaycan- Ermenistan gibi bölge ve şehirler birer vali ile idare edilmekte idi⁽³²⁾. Bu dönemde İstahr ve Erdeşirhurre adlarında iki merkez-

---

(25) *et-Tıbavî, Muhadarât, 134.*

(26) *et-Tıbavî, aynı eser, 134.*

(27) *et-Tıbavî, aynı eser, 134.*

(28) *et-Taberî, IV, 101; el-Maverdî, el-Ahkamu's-Sultaniyye, I, 63; İbn Haldun, el-Mukaddime, 220; el-Yuzbekî, Dirasât, 189; en-Nebravî, Tarih, III; Mustafa er-Rafî'î, Hadaretu'l-Arab fi'l-'Usûri'l-İslamiyyet'iz-Zâhire, 149; Mustafa eş-Şa'ke, Me'alimu'l-Hadaretü'l-İslamiyye, 72.*

(29) *Halife b. Hayyat, tarih, 178; İbn Abdi'l-Hakem, Futûhu Mısır ve Ahbaruha, 173-174; el-Belâzürî, Futûh, 224; et-Taberî, IV, 421; Şukrî Faysal, Hareketu'l-Fethi'l-İslamî, 126.*

(30) *el-Belâzürî, Futûh, 324; et-Taberî, IV, 262-263; Ostrogorsky, Bizans, 108.*

(31) *Halife b. Hayyat, tarih, 192; Zubeyr b. Bekkâr, el-Ahbaru'l-Muvaffakiyyât, 347-348, el-Yakubî, Tarih, II, 170, et-Taberî, V, 105; Nehc, 408; İbn Haldun, el-İber, II, 449; el-Kindî, Kitabu'l Vullât ve'l-Kudât, 28-29; Wallhausen, Arap devleti ve sukûtu, 46.*

(32) *el-Minkarî, Vak'atu Siffin, 12, Halife b. Hayyat, Tarih, 201; ez-Zubeyr b. Bekkâr, el-Ahbâr, 575; el-Belâzürî, Futûh, 387; el-Yakubî, Tarih, II, 155-156; et-Taberî, IV, 455; İbn Abdi'l-Berr, el-İstiab, II, 467; İbnu'l-Esr, Usd, IV, 339; İbn Haldun, el-İber II, 427.*

den idare edilen Fars bölgesi, birinci merkezde bulunan el-Munzir b. el-Carûd ile ikinci merkezdeki Maskale b. Hubeyre'nin sorumsuz davranışları, halifeye karşı menfi tutumları ve nihayet buralardan azledilmeleri⁽³³⁾ ile baş gösteren bir isyan neticesinde Ziyad b. Ebî Süfyan'ın idaresine verilmiştir. Buraya yakın olan ve buna benzer bir olayla karşı karşıya kalan Kirman bölgesi de aynı şahsa bırakılmıştır⁽³⁴⁾. Yine bunun gibi daha önce mustakil olarak en- Nu'man b. el-Uclân ez - Zurakî adında bir vali tarafından idare edilen Bahreyn, mezkur şahsın bu vilâyete ait malları alarak Şam'a kaçması neticesinde Yemen valisi Ubeydullah b. Abbas'ın idaresine verilmiştir⁽³⁵⁾. Mekke ve Taif gibi önemli şehirlerin de Kusem b. Abbas idaresine bırakılması, aynı siyasî sebeplerle izah edilebilir⁽³⁶⁾.

Hz. Ali yukarıda adı geçen belli başlı şehir ve bölgeler dışında, devletin sınırları içerisinde yer alan bazı küçük, fakat önemli şehir ve noktalara da idareciler gönderdi. Örneğin, Irak'ta bulunan el-Bihkubâzat bölgesine Karaza b. K'ab'i , Kesker'e Kudâme b. Mazgun'u , Behuresir kentine Adıyy b. Hâris'i , Estânu'l- ' Âli'ye Ebâ Hassân el-Bekriyi , Estanu'z Zevâbiye sa'd b. Mesud es- Şakaff'i , el-Medâin ve Cuhâ'ya Yezid b. Kays el- Arabî'yi vali yaptı. ⁽³⁷⁾ Ayrıca Doğu vilâyetlerinden olan Rey ve Destuba'ya Yezîd b. Huccıyye et- Teymî; İsfahan ve Hemedan'a ; Mihnef b. Süleym; Horasan'a önce ca'de b.Hubeyre sonrada Huleyd b. Kâs; Azerbaycan ve Ermenistan'a sırasıyla Said b. Sâriye el-Huzâî, el-Eş'as b. Kays el- Kindi ve Kays b.Sa'd b. Ubâde; Sicistan'a Rab'î b. Kâs el- Anberî ve Sind bölgesine ise , el - Hâris b, Murre el- Abdî adlarındaki idarecileri gönderdi ⁽³⁸⁾.

Hz. Ömer döneminde olduğu gibi, Hz. Ali döneminde de birçok şehir ve kasabayı kapsayan Mısır, Yemen, Horasan el-cezire ve benzeri bölgelerde bulunan valiler, merkezde kadılık, polis, ordu ve Beytülmal-Mal kurumlarına memur tayin edebilmeleri yanında diğer şehir

---

(33) *el-Yakubî, Tarih, II, 177, 179.*

(34) *Halife b. Hayyat, Tarih, 192, et-Taberî, V, 137-138.*

(35) *el-Yakubî, Tarih, II, 177; et-Taberî, V, 155.*

(36) *et-Taberî, IV, 155.*

(37) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffîn, 11; ed-Dineverî, el-Ahbâr, 155.*

(38) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffîn, 11-12; Halife b. Hayyat, Tarih, 199; ez-Zubeyr b. Bekkâr, el-Ahbâr, 575; el-Belâzuri, Futûh, 420-421, ed-Dineverî, el-Ahbâr, 155-156; el-Yakubî, Tarih, II, 176-178; İbn Hazm, Cemhere, 237-238; İbnu'l-Esir, Usd, I, 284.*

ve kasabalara idareciler gönderebiliyorlardı (39). Bu durum, Hz. Ali'nin bu bölgelerde görev yapan valilere gönderdiği mektup metinlerinden anlaşılmaktadır. Bu hususta onun, Mısır valiliğine atadığı Malik el- Eşter'e gönderdiği önemli ve uzun mektup metni çok önemli bir yer tutar. Zira burada bir valinin bir bölgeyi ideal bir çizgide ve insanlar arasında sosyal adaleti en güzel şekilde gerçekleştirerek nasıl idare edeceği bütün detayı ile anlatılmaktadır⁽⁴⁰⁾.

Yukarıda verilen bütün bu bilgilerden, ilk dört halife döneminde idare edilen topraklar üzerinde Bizans ve Sasanlılar devrindeki bazı idarî uygulamaların devam ettiği, ancak yeni durumdan dolayı müslümanlar tarafından buralarda bazı düzenlemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira müslümanlar bu toprakları fethettiklerinde sağlam ve oturmuş bir idarî uygulama ile karşılaştılar. Bunu kökünden değiştirmenin, menfi sonuçlar doğuracağını ve onlar için uzun müddet tamiri kabil olmayan yaralar açacağını hesaba katarak böyle bir girişimde bulunmadılar. Fakat onlar, buraların, kendi dinî inançlarına yaklaşması için gereken çabayı, göstermekten de geri kalmadılar. Bu da en fazla namaz, zekât, Hac, ordu ve kadılık alanlarında husule geldi. Ayrıca yukarıda da görüldüğü gibi güvenlik, asayiş ve otoriteyi sağlama amacıyla her halife kendi döneminde vilayetlere yönelik idarî taksimât üzerinde bazı değişiklikler yapmayı da ihmal etmemiştir.

1. Mekke ve Medine

a. Mekke:

Mekke, Hicaz bölgesinin en önemli şehridir⁽⁴¹⁾. Burası, Kur'an-i Kerim'de Mekke⁽⁴²⁾, Bekke⁽⁴³⁾ ve el-Beledü'l- Emîn⁽⁴⁴⁾ olarak tanıtılmış sada, Ümmulkurâ, el-Harem ve Kusâ gibi adlarla da anılmaktadır⁽⁴⁵⁾.

---

(39) *Veki'*, *Ahbar*, I, 288; *Nehc*, 433-440; *Hasan Basrî Erk*, *Bütün Cephesiyle Hazreti Ali*, 85-91.

(40) *Nehc*, 426-445.

(41) *el-Mukaddesî*, *Ahsenu't-Tekâsîm*, 71; *Şevkî Dayf*, *eş-Ş'ir ve'l-Ğina fi'l-Medine ve Mekke*, 145.

(42) *el-Feth*, 24.

(43) *Al İmrân*, 96.

(44) *et-Tîn*, 3.

(45) *Yakut*, *Mucem*, VIII, 142; *en-Navavî*, *Tazhib*, IV, 156; *Abdulaziz Sâlim*, *Tarih*, 240.

Her yönü dağlarla çevrili bir vâdide, hilâl şeklinde kurulmuş olan Mekke⁽⁴⁶⁾, Kızıldeniz'den yetmiş K.m uzaklıktadır⁽⁴⁷⁾. el-Mukaddesî ve İbn Battuta gibi coğrafyacıların verdiği bilgilerden, buranın yazının çok sıcak geçtiğini öğrenmek teyiz⁽⁴⁸⁾. el-Ezrakî, Ahbaru Mekke adlı eserinde⁽⁴⁹⁾, Mekkelilerin su ihtiyaçlarını, kazmış oldukları kuyulardan giderdiklerini bildirirken, İbn Hişam , bu kuyulardan bazılarının isimlerini ve kimlere ait olduklarını uzun uzun anlatmaktadır⁽⁵⁰⁾.

Hicretin sekizinci yılında , Hz. Peygamber tarafından fethedilen Mekke'de vali olarak görev yapan ilk şahıs " Attâb b. Üseyd b. Ebî'l - 'Ays'dır⁽⁵¹⁾. Bu şehir, Hz. Ebu Bekir döneminde de adı geçen valinin idaresinde idi⁽⁵²⁾

Hz. Ömer döneminde Mekke'yi sırasıyla şu valiler idare etti: Muharrîz b. Hârise⁽⁵³⁾, Kunfuz b. 'Umeyr b. Cud'ân et- Teymî⁽⁵⁴⁾ Nâfî' b. Abdulhâris el-Huzâ'î⁽⁵⁵⁾, Abdurrahman b. Ebzâ⁽⁵⁶⁾ ve Halid b. el-'As b. Hişam b. el Müğîre el- Mahzûmî⁽⁵⁷⁾.

(46) el-Ezrakî, Ahbaru Mekke, II, 219; el-Mukaddesî, Ahsenu't-Tekâsim, 71; Yakut, Mucem, VIII, 142; Ebu'l-Fida, Takvim, 86; Abdulaziz Sâlim, Tarih, 241.

(47) Dayf, eş-Ş'ir, 145.

(48) el-Mukaddesî, Ahsenu't-Tekâsim, 71; İbn Battuta, Tuhfe, I, 90.

(49) el-Ezrakî, Ahbâr, II, 173; Ayrıca bkz. el-Belâzürî, Futûh, 60.

(50) İbn Hişam, I, 136; Ayrıca bkz. el-Ezrakî, II, 173; el-Belâzürî, Futûh, 60-62.

(51) İbnu'l-Kelbi, Cemhere, 170-171; el-Vakîdî, el-Meğazî, III, 889; İbn Hişam, IV, 62; Halife b. Hayyat, Tarih, 97; Halife b. Hayyat, Tabakât, II; el-Mubarred, Neseb Adnan ve Kah-tan, 3; el-Belâzürî, Ensab, 529; el-Belâzürî, Futûh, 53; et-Taberî, III, 73; İbn Hazm, Cevâmiu's-Sire'n-Nebeviyye, 20; İbnu'l-Arabî, el-Avâsim mine'l-Kavâsim, 88; el-Kettânî, et-Terâtibu'l-İdariyye, I, 240; Abdulvahab en-Neccâr, el-Hulefâu'r-Râşidûn, 110; İma-duddin Halil, Dirâsetun fi's-Sire, 256.

(52) Halife b. Hayyat Tarih, 123; et-Taberî, III, 227; Zambaver, Mu'cemu'l-Ensâb ve'l-Userâti'l-Hâkime fi't-Tarihi'l-İslamî, 27.

(53) Halife b. Hayyat, Tarih, 153; İbn Hacer, el-İsabe, III, 348. Zambaver, Hz. Ömer dönemindeki Mekke Valilerinin İsimlerini sıralarken Tarık b. Murtefî adında başka bir şahıs da zikretmektedir. Bkz. Mucem, 27.

(54) Halife b. Hayyat, Tarih, 153; İbn Hacer, el-İsabe, III, 232.

(55) Halife b. Hayyat, Tarih, 153; İbn Abdi'l-Berr, el-İstiâb, III, 510; İbn Hacer, el-İsabe, III, 516.

(56) Halife b. Hayyat, Tarih, 153.

(57) Halife b. Hayyat, Tarih, 153; İbn Abdi'l-Berr, el-İstiab, I, 409; İbn Hacer, el-İsabe, I, 407.

H. Osman halife seçilince, Mekke'ye Ali b. Udey b. Rabi'a'yi ⁽⁵⁸⁾ vali tayin etmiş, fakat sonra bu zati azlederek yerine Halid b. el - ' As b. Hişam'ı atamıştı ⁽⁵⁹⁾. Hâlife öldürüldüğü sırada adı geçen şahıs burada vali olarak görev yapmaktaydı. ⁽⁶⁰⁾

H. Ali, Medine'de halife seçildikten sonra, Mekke valisi Halid b. el- 'As'ı görevden alarak yerine Ebu Katâde b. Rab'i el- Ensârî'yi tayin etmişti ⁽⁶¹⁾. Bu valinin kısa süren görevi sırasında, Mekke şehri ağır siyasi olaylara sahne olduğu gibi, idarî yönden de bir otorite boşluğuna şahit olmuştur. Zira bir taraftan H. Osman döneminde Basra valisi olarak görev yapan, daha sonra H. Ali tarafından azledilen İbn "Amîr'in ⁽⁶²⁾ Mekke'de etkinlik kazanması ⁽⁶³⁾, diğer taraftan H. Talha, Zübeyr ve H. Aişe'nin, burada bir araya gelerek yeni halifeye karşı isyan hazırlıkları yapmaları ⁽⁶⁴⁾, hep Ebu Katâde'nin valiliği sırasında meydana gelmiştir. İşte bu sebepten olacak ki; H. Ali Mekke'de hasıl olan bu durumu düzeltmek için hazırlıklarını tamamladığı bir sırada amcası oğlu Kusem b. Abbas'ı buraya vali olarak göndermiştir ⁽⁶⁵⁾. Kaynaklarımız ⁽⁶⁶⁾ bu tayin hususunda çelişkili haberler nakletmektedir ki ; bu çelişki, H. Ali'nin , Muaviye'ye karşı sefer hazırlığı içindeyken, Mekkedeki gelen isyan haberi neticesinde plan değişikliği yapmasından kaynaklanmıştır ⁽⁶⁷⁾. Böylece Şam'a karşı yürümek kararı aldığı anda Kusem'i , Medine'ye vali tayin eden H. Ali, Mekkedeki yeni durum sebebiyle bu defa buraya aynı yakının göndermek lüzumunu hissetmiştir.

(58) Halife b. Hayyat, Tarih, 178; İbn Hacer, el-İsabe, III, 81.

(59) Halife b. Hayyat, Tarih, 178; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, I, 410; İbn Hacer, el-İsabe, I, 407.

(60) Halife b. Hayyat, Tarih, 178.

(61) Halife b. Hayyat, Tarih, 201; İbn Hacer, el-İsabe, IV, 158.

(62) İsmi Abdullah b. 'Amîr b. Kurayz olan bu şahıs, H. Osman döneminde Horasan'ı fethettikten sonra H. 29 yılında aynı halife tarafından Basra'ya vali tayin edilmiştir. Bkz. İbn Hazm, Cemhere, 75; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, II, 351-352.

(63) Seyf b. Ömer, el-Fitne ve Vak'atü'l-Cemel, 112; et-Taberî, IV, 452.

(64) Seyf b. Ömer, el-Fitne, 112-116; es-San'ânî, el-Musannaf, V, 456; İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 59-60; et-Taberî, IV, 448-51; İbn 'Asem, el-Futûh, II, 452-454; İbnu'l-Esir, el-Kamil, III, 106; Muhammed Rıda, el-İmam Ali b. Ebî Tâlib, 82-83.

(65) Halife b. Hayyat, Tarih, 201; el-Yakubî, tarih, II, 155; et-Taberî, IV, 455; el-Makdisî, el-Bed'u ve't-Tarih, V, 210; ----; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, III, 363; İbnu'l-Esir, Usd, IV, 197-198; ez-Zehebî, Siyeru 'Alamî'n-Nubelâ, III, 441.

(66) İbn Kuteybe ve İbn Hazm, H. Ali'nin, Kusem'i sadece Medine'ye vali tayin ettiğini nakletmektedirler. Oysa H. Ali, adı geçen şahsi önce Medine sonra da Mekke'ye vali yapmıştı. Bkz. İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 54; İbn Hazm, Cemhere, 18.

(67) et-Taberî, IV, 455.

Kaynaklarda, Hz. Ali ile Mekke valisi Kusem arasında ortaya çıkan herhangi bir menfi olaya rastlamadığımız gibi, bu valinin buradaki idarî faaliyetleri hakkında da fazla bilgiye sahip değiliz. Fakat, onun bu şehirdeki görevlerinin nelerden ibaret olduğu, Hz. Ali tarafından kendisine gönderilen bir mektup metninden rahatca anlaşılmaktadır. Burada halife, adı geçen valiye öğüt mahiyetinde bir emirle, Hac farizasını idare etmesini, Allah'ın eski kavimleri (yaptıkları kötülüklerden dolayı) cezalandırdığı günleri insanlara hatırlatmasını, öğlen ve akşamları idarî görevine devam etmesini, Kendisine her hangi bir mesele hakkında soru yöneltene cevap vermesini, bilgiden yoksun olanları aydınlatmasını, insanlarla vasıtasız bizzat kendisinin ilgilenmesini, görüşmek arzusunda olanları geri çevirmemesini, yanında biriken mal ve paraların yoksul ve sayıca fertleri fazla olan ailelere dağıtmasını, kalan kısmı da Kufe'ye yanına göndermesini, ayrıca Mekke'nin yerli halkına bir açıklamada bulunarak ister ikâmet, ister hac sebebiyle olsun, şehirde bulunan yabancılardan ücret alınmamasını istemektedir (68).

Yukarıdaki Mektup metninden de anlaşıldığı gibi hac emirliği, halifenin önemle üzerinde durduğu bir vazife olması yanında, Mekke valisinin de yerine getirmekle mükellef olduğu en hassas görevlerden birisi sayılmaktadır. İşte bu sebeptendir ki; Hac idaresi, H, 39 yılında Mekke valisi Kusem b. Abbas ile muaviye'nin bu görev için göndermiş olduğu Yezîd b. Şcre er-Ruhavî arasında bir idarî problem teşkil etmişti (69). Yezîdin komutasında üç bin kişilik bir ordunun Mekke'ye yaklaşmakta olduğunu haber alan Kusem, halkıtan destek sağlamak amacıyla bir konuşma yaptıysada, bundan bir netice almadı (70). Yezîd b. Şcre, şehre vardıktan sonra herhangi bir olay çıarmayarak sadece hac farizasının başka birisi tarafından yerine getirilmesini istedi (71). Nihayet taraflar Ebu Said el- Hudrî'nin görüşü doğrultusunda hac idaresini Şeybe b. Osman (72) adında bir şahsa bıraktılar (73). Kusem'in isteği üzerine Hz. Ali tarafından gönderi-

---

(68) *Nehc*, 457.

(69) *Halife b. Hayyat, Tarih*, 198; *İbn Kuteybe, el-İmâme*, I, 159; *et-Taberî*, V, 136; *Nehc*, 406-407.

(70) *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 190.

(71) *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 190.

(72) *Bu şahıs, Mekke'nin fethi sırasında müslüman olduktan sonra eskisi gibi Kabe'nin anah-tarını taşıma görevine devam etmiştir. Bir rivayete göre, H. 59 yılında Muaviye döneminde, başka bir habere göre de Yazîd döneminde ölmüştür. Bkz. Halife b. Hayyat, Tarih*, 226; *İbn Abdi'l-Berr*, II, 155-157; *İbn Hacer, el-İsabe*, I, 157-158.

(73) *Halife b. Hayyat, Tarih*, 198; *İbn Kuteybe, el-İmâme*, I, 159; *et-Taberî*, V, 136; *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 190; *İbn Hacer, el-İsabe*, II, 157.

len M'akel b. Kays komutasındaki ordu ise, Mekke'ye vardığı zaman Şam ordusu buradan ayrıldığı için kayde değer bir olayla karşılaşmadan geri döndü (74).

Mekke'de buna benzer bir hadise de, yine Muaviye tarafından gönderilen üçbin kişilik Büsr b. Ertât komutasındaki diğer bir ordu ile ilgilidir (75). H. 40 senesinde Mekke'ye gelen bu komutan, Muaviye'nin direktifi doğrultusunda hareket ederek kimseye dokunmadan Yemen'e gitmek üzere buradan ayrılmıştı (76). Yemen'de aşırı tahribât yapan ve orada bulunan Hz. Ali taraftarlarına gaddarca davranan Büsr b. Ertât'ın (77), Mekkedeki değişik tutumu, her halde Mekke'nin, kutsal bir şehir olması hascebiyle devlet idaresinde önemli bir yer tutması ve Şam'da büyük bir güç oluşturan Muaviye'nin ileriye dönük siyasi emellerine dayanmaktadır.

Büsr b. Ertât olayından sonra, Hz. Ali tarafından Mekke'ye gönderilen ordunun komutanı Cariye b. Kudâme, burada bulunan insanları yeniden halifeye biat ettirmeğe çalışmışsa da, Hz. Ali'nin Kufe'de bir Haricî tarafından öldürülmesi sebebiyle olumlu bir netice elde etmeden geri dönmek zorunda kalmıştı. (78)

b. Medine

Medine şehri, Mekke gibi Hicaz bölgesi sınırları içinde kurulan bir yerleşim merkezidir (79). Kuran-ı Kerim'de ed-Dâr ve'l- İmân (80) olarak tanıtılan bu şehrin, diğer isimleri şöyle sıralanmaktadır: el-Medine, Taybe, Tâbe, Miskîne, Cebâr, Mahbûre, Yended ve Yesrib (81).

---

(74) *İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 190;*

(75) *Halife b. Hayyat, Tarih, 198; et-Taberî, V, 139; el-İsfahânî, el-Eğânî, XV, 43; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 192. el-İsfahânî (el-Eğânî, XV, 43), Büsr'ün, Mekke'de Ebu Leheb ailesinden birkaç kişiyi öldürdüğünü iddia etmişse de başka kaynaklarda böyle bir olaya rastlamadık.*

(76) *et-Taberî, V, 139; İbn Abdi'l-Berr, el-istiab, I, 167, İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 192.*

(77) *ez-Zubeyrî, Nesebu Kureyş, 439; et-Taberî, V, 140-141; el-İsfahânî, el-Eğânî, XV, 43; İbn Abdi'l-Berr, el-İstiab, I, 164-167; İbnu'l-Esîr, Usd, III, 340; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 192-193.*

(78) *et-Taberî, V, 140; İbnu'l-esîr, III, 193.*

(79) *el-Alûsî, Buluğu'l-Ereb fî marifeti Ahvâli'l-Arab, I, 188; Dayf, eş-Ş'ir, 9; Corci Zeydan, el-Arab, 249.*

(80) *el-Haşr, 9.*

Yakut, bu isimleri yirmidokuz olarak kaydederken⁽⁸²⁾, es-Semhudî , bunu doksandört gibi yüksek bir rakama kadar çıkarmaktadır⁽⁸³⁾.

Düz bir arâzide kurulan , etrafı kerpiçten bir surla çevrili⁽⁸⁴⁾ tatlı suyu, hurması ve bağları bol olan Medine⁽⁸⁵⁾, Mekke'den 500 K.m. uzaklıkta yer almakta olup⁽⁸⁶⁾, Kuzeyinde Uhud Güneyinde 'Ayr adında iki dağ,⁽⁸⁷⁾ çevresinde de çok sayıda vâdi ve boş topraklar bulunmaktadır⁽⁸⁸⁾.

Medine, Hz. Peygamber ve ilk üç halife döneminde İslam devletinin başkenti idi. Hz. Peygamber herhangi bir sebeple buradan ayrılmak istediğinde yerine şehri idare etmek üzere bir arkadaşını vekil olarak tayîn ederdi⁽⁸⁹⁾. Bu uygulama ilk üç halife döneminde de aynı şekilde devam etti⁽⁹⁰⁾.

Hz. Ali, halife seçildikten dört ay sonra, Mekke'de başlayarak Basra'da gelişen ve Cemel vakası diye bilinen isyan sebebiyle Medine'den ayrılmak zorunda kalınca, yerine Sehl b. Huneyf adında bir arkadaşını, buraya vali yaptı⁽⁹¹⁾. İbn Sa'd bir haberinde, Hz. Ali'nin , adı

---

(81) İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medineti'l-Munavvere*, I, 162; Ayrıca Bkz. *el-Bekrî, Mucem mâ İsta'cem*, IV, 1201-1202; *el-Alûsî, Buluğ*, I, 188-189; *Abdulaziz Sâlim, Tarih*, 277.

(82) *Yakut, Mucem*, V, 83.

(83) *es-Semhûdî, Vefâu'l-Vefâ bi ahbarî Dâri'l-Mustafa*, I, 7-19.

(84) *Yakut, Mucem*, V, 82; *Ebu'l-Fida, Takvim*, 86.

(85) *İbn Şebbe, Tarih*, I, 166-167; *el-Mukaddesî, Ahsenut-Tekâsim*, 80-82; *Yakut, Mucem*, V, 82; *el-Alûsî, Buluğ*, I, 188.

(86) *Abdulaziz Sâlim, Tarih*, 278.

(87) *Yakut, Mucem*, V, 82; *Ebu'l-Fida, Takvim*, 96.

(88) *İbn Şebbe, Tarih*, I, 165-167; *Yakut, Mucem*, V, 82; *es-Semhudî, Vefa'*, 187-190.

(89) *Halife b. Hayyat, Tarih*, 96-97.

(90) *İbn Şebbe, Tarih*, II, 693.

geçen valiyi kısa bir süre sonra azlederek yanına aldığını bildirmişse de bu rivayetin doğruluk derecesinin çok zayıf olduğunu belirtmek isteriz ⁽⁹²⁾. Çünkü, Sehl b. Huneyf'in Cemel vakası esnasında hala Medine'de bulunduğunu ve ancak sonradan Sıffin savaşına katılmak maksadıyla Hz. Ali tarafından Kufe'ye çağrıldığını kanıtlayan sağlam bilgiler bulunmaktadır ⁽⁹³⁾.

Sehl b., Huneyf'in Medine'deki görevi sırasında bazı kişilerin buradan Şam'a kaçtıklarını, Nehcül - Belâğa'da yer alan bir mektup metninden anlıyoruz. Hz. Ali , bu mektupta adı geçen valiye , kaçışla ilgili haber aldığını ve bu olaya fazla üzülmemesini, bilakis Şam'a gitmelerinin daha iyi olacağını , çünkü onların zulümden değil, adâlet ve eşitkilten kaçtıklarını yazmaktadır ⁽⁹⁴⁾.

Hz. Ali, Sehl b. Huneyf'i yanına aldıktan sonra , amcası oğlu Temmam'ı Medine'ye vali yaptı ⁽⁹⁵⁾. es- San'anî, el-Musannaf adlı eserinde , Cemel vakasından sonra Kureyş'e mensup kişilerin Medine'ye döndüğünü ve bu sıralarda Mervan ile el- Esved b. Ebi'l- Bahteri'nin şehre hâkim olduğunu, Hz. -Ali ile Muaviye arasındaki siyasi çekişmenin artması ve Sıffin savaşının başlamasıyla da iki tarafa ait elçilerin buraya sık sık uğradığını, bu nedenle de Hz. Peygamber'in hanımlarından Ümmü Seleme'nin , halifeye Ümmü Habibe'nin de kardeşi Muaviye'ye mektuplar göndererek bu diplomasi yarışının durdudulmasını ısrarla istediklerini kaydetmekte-

---

(91) *Halife b. Hayyat, Tarih, 201; et-Taberî, IV, 452; el-Makdisî, el-Bed', V, 212; el-Mesudî, Murucu'z-Zeheb, II, 367; İbn Abdi'l-Berr, el-İstiab, II, 91, İbnu'l-Esr, Usd, II, 365; ez-Zehbî, Tarihu'l-İslam, 148; el-Yakubî, Hz. Ali'nin, Medine'den ayrılmak istediğinde Benî Neccar boyuna mensup Ebu Hasan b. Amr adında birisini vali yaptığını iddia etmektedir. Bkz. el-Yakubî, II, 157;*

(92) *İbn Sa'd, et-Tabakât, III/1, 20.*

(93) *Bkz. et-Taberî, IV, 474, İbn Abdi'l-Berr, el-İstiab, II, 91; İbnu'l-Esr, Usd, II, 365; ez-Zehbî, Siyer, II, 322.*

(94) *Nehc, 461.*

(95) *Halife b. Hayyat, 201; et-Taberî, IV, 455; İbn Abdi'l-Berr, I, 189; İbnu'l-Esr, Usd, I, 213; ez-Zehbî, Tecridu Esmâ's-Sahabe, I, 61, İbn Hacer, el-İsabe, I, 189.*

dir (96).

Yukarıdaki gelişmeden, Temmam'ın bir vali olarak pek etkili olmadığı ve Medine halkı tarafından sevilmediği rahatca anlaşılmaktadır. Yoksa Mervan'ın burada, Hz. Osman dönemindeki gibi eski etkinliğine kavuşması nasıl izah edilebilir. Nitekim, Hz. Ali bir müddet sonra Temmam'ı bu görevden alarak yerine Ebu Eyüb el- Ensari diye şöhret kazanan Halid b. Zeydi vali yaptı (97).

Kaynaklarda, Ebu Eyüb el- Ensari'nin , Zaman bakımından Medine'ye tayini hususuna açıklık getirilmiyorsa, bunun Nehrevan savaşından çok sonra ve hatta H. 40 yılına yakın bir tarihte gerçekleşmiş olması ihtimal dahilindedir. Nitekim Ebu Eyüb'ün , valililiği hakkındaki bilgiler, ancak Muaviye'nin 40 yılında Medinelilere gözdağı vermek maksadıyla göndermi olduğu Büsr b. Ertat olayı ile açıklık kazanmaktadır (98).

Büsr b. Ertat'ın Medine'ye yönelmesi, Ebu Eyüb el- Ensari'yi tedirgin etmiş ve nedicede yerine Ensardan birini vekil bırakarak Kufe'ye kaçmasına sebep olmuştu (99). Büsr, Medine'de minbere çıkarak tehdit dolu bir konuşma yaptıktan sonra halkı silah zoru ile Muaviye'ye biat ettirdi (100). Arkasından şirdeki bazı kişilere ait evleri yıkarak Ebu Hureyre'yi buraya idareci tayin ettikten sonra Mekke'ye doğru yola çıktı (101).

Büsr olayından hemen sonra, Hz. Ali tarafından gönderilen ve daha önce Mekke konusunda da adı geçen Cariye b. Kudâme'nin Medine'ye geldiğini görüyoruz (102). Cariye buraya ulaştıktan sonra : Ebu Hureyre'yi cezalandırmak için aradıysa da bu çabası bir netice vermedi.

---

(96) *es-Sananî, el-Musannaf, V, 457-458; Ayrıca Bkz. ez-Zubeyri, Nesebu Kureys, 214; et-Taberi, IV, 555; İbn Hazm 'Cemhere, 117.*

(97) *Halife b. Hayyat, Tarih, 201; et-Taberi, V, 156; İbnü'l-Esir, Usd, I, 213; İbn Hacer, el-İsabe, I, 404.*

(98) *Bkz. et-Taberi, V, 139; İbn 'Asem, III, 228; İbn Ebi'l-Hadid, Şarh, I, 139.*

(99) *Halife b. Hayyat, Tarih, 201.*

(100) *et-Taberi, V, 139; İbn Ebi'l-Hadid, Şarh, I, 138.*

(101) *İbn 'Asem, el-Futûh, III-IV, 229; İbn Ebi'l-Hadid, Şarh, I, 138.*

(102) *et-Taberi, V, 140; İbn 'Asem, el-Futûh, III-IV, 237.*

Bu komutan da, Medinelileri Hz. Hasan'a biat ettirdikten sonra buradan ayrılarak tekrar Kufe'ye döndü⁽¹⁰³⁾.

2. Basra ve Kufe

a. Basra

Basra kelimesi, Arap dilinde siyah taş anlamına gelmektedir⁽¹⁰⁴⁾. Eskiden, el- Hu-reybe⁽¹⁰⁵⁾ ve el-Busayra olarak ta bilinen Basra, müslümanlar tarafından fethedilmeden önce Farslara ait sınır savunması için kullanılan bir kasaba idi⁽¹⁰⁶⁾. Burası, Hz. Ömer döneminde, komutan Utbe b. Gazvan tarafından bir askerî merkez olarak seçilmiş, zamanla Arap kabilele-rinin yerleşmesi neticesinde de büyük bir şehir haline gelmiştir⁽¹⁰⁷⁾.

Basra, mevki olarak Dicle nehrinden oniki mil uzaklıkta bulunmaktadır⁽¹⁰⁸⁾. Şehir Dicle ile paralel bir görünüm arz ederken , kara kısmında yer alan yapıları da el- Bâdiye yönün-de uzar gider⁽¹⁰⁹⁾. Burası, verimli toprakları, bol hurması ve nehirleri ile tanınmaktadır⁽¹¹⁰⁾.

Halife b. Hayyat, Hz. Ömer döneminde Basra valisi olarak görev yapan şahısları şöyle sıralamaktadır. Şureyh b. 'Amîr, 'Utbe b. Gazvân, Mucâş'i b. Mesûd, el- Muğîre b. Şu'be ve Ebu Musa el- Eşarî⁽¹¹¹⁾ ." Ebu Musa herhangi bir sebepten dolayı şehirden ayrıldığında yerine ya

---

(103) *et-Taberî*, V, 140; *İbnu'l-Estr*, *el-Kamil*, III, 193; *İbn 'Asem*, *Cariye'nin Kufe'ye vardktan sonra Hz. Ali ile görüştüğünü ve Büsr b. Ertat'ın Yemen ve Hicaz'da yapmış olduğu tahri-batı halifeye anlattığını kaydetmektedir. Bkz. el-Futûh*, III-IV, 237.

(104) *Yakut*, *Mucem*, I, 430.

(105) *Basra'da bulunan bir yer ismidir. Bkz. Yakut*, *Mucem*, II, 363.

(106) *Yakut*, *Mucem*, I, 430.

(107) *Halife b. Hayyat*, tarih, 129; *et-Taberî*, III, 590-591; *Remziyye Abdulvahab el-Hayrav*, *Idâretu'l-Irak fî Sadri'l-Islam*, 25-26.

(108) *Key Lastranc*, *Buldanu'l-Hilafeti's-Şarkiyye*, 65.

(109) *el-Mukaddesi*, *Ahsenu't-Tekasîm*, 117;

(110) *el-Mukaddesi*, *Ahsenu't-Tekasîm*, 117; *el-Harîrî*, *el-Makâmât*, 314; *Yakut*, *Mucem*, I, 438-440.

(111) *Halif b. Hayyat*, 154. Ayrıca *Bkz. el-Mubberred*, *Neseb*, 13.

Umran b. Husayn'ı veya Ziyad b. Ebî Süfyan'ı vekil tayin ederdi (112).

Hiz. Osman döneminde ise, Basra'yı dört yıl Ebû Musa el- Eşarî, sekiz sene de Abdullah b. 'Amîr b. Kureyz idare etti (113).

Hiz. Ali halife seçilir seçilmez vilâyetlerdeki valilerin bir çoğunu azlederek yerlerine kendi valilerini atadı (114).

Bu arada Basra vilâyetine de Sehl b. Huneyf'in kardeşi Osman b. Huneyf'i gönderdi (115).

Osman b. Huneyf'in valiliği döneminde Basra'da meydana gelen en önemli olay şüphesiz ki; Hiz. Talha, Zübeyr, Aişe ve beraberlerindeki çeşitli kabilelere mensup kişilerin şehri ele geçirmeleridir (116). Bu konuda en detaylı bilgiyi ünlü Tarihçi et- Taberî nakleder. Bu kaynağa göre, Basra valisi Osman b. Huneyf, adı geçen ordunun şehre yakın bir yerde bekletildiğini duyar duymaz şehrin ileri gelenlerinden Umrân b. Husayn ile Ebu'l - Esved ed- Düeli'yi, geliş sebeplerini öğrenmek amacıyla onlara gönderir. Bunlar şehre döndüklerinde valiye konu hakkında bilgi vererek ileride meydana çıkacak olaylara karşı sabırlı ve hazırlıklı olmasını isterler (117). Osman b. Huneyf, şehir halkının nabzını yoklamak ve onların burada yandaşları bulunup bulunmadığını öğrenmek için bir adamına Kufeli süsü vererek aralarına sokar. Bu şahıs, bir konuşma yaparak şöyle der: " Ey insanlar ben Kays b. el-Akadiyye el- Humaysiyim. Size gelmiş olan bu topluluk eğer bir şeyden korkarak gelmişse buna hiç gerek yoktur. Çünkü geldikleri yerde kuşlar bile güvencededir. Yok eğer Hiz. Osman'ın katillerini cezalandırmak için gelmişler-

---

(112) Halife b. Hayyat, 154.

(113) Halife b. Hayyat, 178.

(114) ed-Dineverî, el-Ahbar, 142, el-Yakubî, II, 155-156, et-Taberî, IV, 442; İbn Miskaveyh, Tacarib, 515; İbnu'l-Esr, el-Kamil, III, 103; İbn Kesîr, el-Bidaye, VII, 228.

(115) et-Taberî, IV, 442; İbnu'l-Esr, el-Kamil, III, 103.

(116) es-Sananî, el-Musannaf, V, 457; el-Yakubî, II, 157; et-Taberî, IV, 472; İbn Ebi'l-Hadîd, Şarh, II, 761-762.

(117) et-Taberî, IV, 461-463; Ayrıca Bkz. İbn Miskaveyh, Tacarib, 526-228; İbn Ebi'l-Hadîd, Şarh, II, 757.

se bilsinler ki; biz onun katili değiliz. Ey insanlar beni dinleyin ve bunları geldikleri yere geri gönderin". Topluluk arasında bulunan el- Esved b. Seri' es- Sâdf adında bir şahısta şu cevabı verir: "Bizim , Hz. Osman'ın katillerine karşı yardımcı olmamız için bize geldiler ⁽¹¹⁸⁾". Böylece Osman b. Huneyf bu ajan vasıtasıyla şehirdeki muhaliflerini ortaya çıkarır ve ilerideki çalışmalarını buna göre ayarlar ⁽¹¹⁹⁾.

Bu olay, Basra'da Hz. Osman yanlısı kişilerin çoğunlukta olduğunun bir göstergesidir. Nitekim Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr grubuna bağlı ordunun kente gelişi sırasındaki sayısı ile Cemel vakasına katıldığı andaki sayısı arasında da büyük bir fark olduğu göze çarpar ⁽¹²⁰⁾. Basra kentinin bu karakteristik yapısı ileride göreceğimiz gibi Muaviye'ye de cesâret verecek ve Abdullah b. Abbas'ın Kufe'de bulunduğu bir anda buraya bir odu gönderecektir ⁽¹²¹⁾.

Hz. Talha, Zübeyr ve Aişe ayrı ayrı birer konuşma yaparak Hz. Osman'ın öldürüldüğünü anlatırlar ve katillerinin mutlaka cezalandırılmaları gerektiğini söylerler ⁽¹²²⁾. Bu konuşmalar neticesinde Osman b. Huneyf'in bazı adamları Hz. Aişe tarafına geçerler ⁽¹²³⁾. Daha sonra iki taraf arasında meydana gelen olaylar kentin çeşitli semtlerinde akşama kadar devam eder ⁽¹²⁴⁾. Nihayet iki taraf savaşı durdurmaya ve aralarında barış antlaşması imzalamaya karar verirler ⁽¹²⁵⁾. Bu antlaşma maddeleri konusunda kaynaklarda farklı bilgilerin bulunduğu göze çarpmaktadır. Meselâ Halife b. Hayyat ve İbn Kutaybe: "İki taraf savaşı durdurmaya, valilik konağı, mescit, Beytül mal ve erzak evinin Osman b. Huneyf'in elinde kalmasına, Talha ve Zübeyr'in kentin herhangi bir semtinde ikâmet edebilmelerine ve Hz. Ali'nin şehre geleceği

---

(118) *et-Taberî, IV, 463; Ayrıca Bkz. İbn Haldun, el-İber, II, 410.*

(119) *et-Taberî, IV, 451.*

(120) *et-Taberî, IV, 110-113; İbnu't-Tiktaka, el-Fahrî, 78-79.*

(121) *Halife b. Hayyat, Tarih, 196-197; et-Taberî, V, 110-113.*

(122) *Seyf b. Ömer, el-Fitne, 123-124; İbn Abdîrabbih, IV, 314-315; et-Taberî, IV, 463-464. İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 108-109.*

(123) *Seyf b. Ömer, el-Fitne, 124-125; et-Taberî, IV, 464; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 109.*

(124) *Seyf b. Ömer, el-fitne, 127; Halife b. Hayyat, Tarih, 182, et-Taberî IV, 466; İbn Haldun, el-İber, II, 411.*

(125) *Seyf b. Ömer, el-Fitne, 127; et-Taberî, IV, 466-467; İbn Haldun, el-İber, II, 411.*

güne kadar iki grubun birbirine dokunmamasına karar vererek anlaşılard⁽¹²⁶⁾” derken, et- Taberî bu musalaha metnini: " Osman b. Huneyf, barışın sağlandığı anda elinde bulundurduğu yerde ikamet edecek, aynı zamanda Talha ve Zübeyr de istedikleri semtte kalabileceklerdir. Ayrıca antlaşmayı imzalayan taraflar, elçileri Kab b. Sûr'ün Medine'den dönmesine kadar, mescid, çarşı ve yollarda birbirine dokunmayacaklardır. Kab, Medinelilerle görüştüktan sonra Talha ve Zübeyr'in Hz. Ali'ye istemiyerek bi at ettikleri anlaşılırsa, Basra kenti bu iki şahsa bırakılacaktır. Yok eğer bunun aksi çıkarsa, o zaman şehir Osman b. Huneyf'in idaresi altında kalacaktır" şeklinde kaydetmektedir⁽¹²⁷⁾.

et- Taberî, aynı rivâyetin devamını naklederken Kab. b. Sûr'ün Medine'deki insanlarla görüşerek Talha ve Zübeyr'in lehine bir haberle geri döndüğünü bildirir⁽¹²⁸⁾.

et- Taberî'nin nakletmiş olduğu yukarıdaki musalaha metnine göre, Osman b. Huneyf'in olay sırasında Hz. Ali'nin görüşünü almadan hareket ettiği anlaşılmaktadır. Oysa Basra'ya fazla uzak bir mesâfede bulunmayan halife'ye bu konuda neden bilgi verilmesin? Ayrıca Osman b., Huneyf , Medine'de Hz. Ali'ye biat edenlerden birisi olması hasebiyle neticenin olumsuz çıkacağını bildiği halde neden bu barış antlaşmasını imzalasın? Bütün bunlar dışında et- Taberî'nin diğeri bir rivayetinde Talha ve Zübeyr'in Basra'ya geldiklerinde, Osman b. Huneyf'in olay hakkında görüşünü almak maksadıyla Hz. Ali'ye bir mektup gönderdiğini, fakat karşı tarafın bu mektubun cevabını beklemeden , iki gün sonra valiye karşı savaş başlattıklarını, arkasından da kenti ele geçirdiklerini öğrenmekteyiz⁽¹²⁹⁾. İşte bu sebeplerden dolayı, et- Taberî'de geçen musalaha metnine ait rivayeti zayıf bularak diğeri tarihçilerin konu hakkında ki bilgilerini doğrulamak durumundayız.

Fakat daha sonra bu musalahanın Hz. Talha ve Zübeyr grubu tarafından ihlâl edildiğini öğrenmekteyiz. Zira kaynaklar, yağmurlu ve çok karanlık bir gecede, Hz. Talha, Zübeyr ve

---

(126) Halife b. Hayyat, Tarih, 183.

(127) et-Taberî, IV, 467.

(128) et-Taberî, IV, 467-468.

(129) et-Taberî, IV, 469.

adamlarının, valinin bulunduğu konağı basarak koruma görevlilerinden kırk kişiyi öldürdükten sonra Osman b. Huneyfi de ele geçirdiklerini kaydetmektedir (130).

Bu olay akabinde Basra, Talha ve Zübeyr taraftarlarınca ele geçirilerek önemli müesseselerine el konulmuş, hazine ve erzak evi yağmalanmış ve Hz. Ali tarafından atanan meşru vali Osman b. Huneyf de kötü şartlar altında buradan ayrılmak zorunda bırakılmıştır (131).

Osman b. Huneyf, hasımlarının sahip oldukları nüfuza ve bu nüfuz sayesinde Basra'da onları destekleyen insan Potansiyeline ve de dıştan yardım alamaması gibi kötü, şartlara rağmen yirmialtı gün süren tüm sıkıntılara dayanarak kendine teslim edilen müesseseleri korumaya çalışmıştır (132). Onun bu azim ve dayanıklılığını ne daha önce ele aldığımız Medine'nin son valisinde, ne de ileride ele alacağımız Yemen valisi ve halifenin yakın akrabası Ubeydullah b. Abbas'da görmek mümkündür (133).

Cemel vakası, Hz. Ali'nin lehine sonuçlandıktan sonra yaralı ve bağışlananlar dahil tüm Basralılar ona biat eder (134). Bunlar arasında Beni Sakf kabilesi mensuplarından Abdurrahman b. Ebî Bekre'de bulunur (135). Hz. Ali, aynı kalibe mensubu Ziyad b. Ebî Süfyan'ı kasederek, Ebî Bekre'ye: " Bir köşede oturupta gizlenen ve bize biat etmeye gelmeyen amcan nerede" diye sorar (136). Bu sorudan Ziyad'ın Cemel vakasına katılmadığı ve bu sıralarda bir yerde saklandığı anlaşılmaktadır.

Remziyye Abdulvahab el- Hayrav, Ziyad'ın bu davranışını, Benî 'Abs kabilesine mensup ünlü savaşçı ve şâir 'Antere b. Şeddad'ın babasız büyümesinden kaynaklanan psikolojik durumuna benzetmektedir (137). Oysa bu tutum, sadece Ziyad'a mahsus bir hareket olmayıp, onun da mensubu bulunduğu tüm sakf kabilesi fertlerinin özellikle fitne döneminde izlemiş oldukları

---

(130) Seyf b. Ömer, *el-fitne*, 129; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 69-70; *et-Taberî*, IV, 468.

(134) *et-Taberî*, IV, 543; İbn Miskaveyh, *Tacarib*, 562; İbnu'l-Esr, *el-Kamil*, III, 131.

(135) *et-Taberî*, IV, 543; İbnu'l-Esr, *el-Kamil*, III, 131; *el-Cehşiyarî*, *el-Vuzera'* ve *'l-Kuttab*, 23.

(136) *et-Taberî*, IV, 543; *el-Cehşiyarî*, *el-Vuzera'*, 23.

(137) *el-Hayrav*, *İdare*, 43.

tarafsızlık Politikasının bir tezâhürüdür (138) Onların bu siyaseti, Hz. Ali'nin valilerin azli konusunda yine bu kabile mensubu Muğîre b. Şube'den gelen görüşü reddetmesi ile başlar, Muaviye'nin Şam'da devlet kuracağı güne kadar devam eder (139).

Abdurrahman b. Ebî Bekre ise, Hz. Ali'ye verdiği cevapta Ziyad'ın bu davranışının bir bedeni rahatsızlıktan kaynaklandığını ileri sürer ve bağışlanması şartıyla kendisini ona götüreceğini söyler (140). Ebî Bekre, Ziyad'ın bağışlanması konusunda halifeden söz aldıktan sonra kendisini ona götürür (141). Hz. Ali, onunla görüşür görüşmez kendisinden Hz. Osman döneminden kalan ve hala zimmetinde bulunan mallar hakkında bilgi ister (142). Oda bu malların hiç eksilmeden kendi tarafından korunduğunu açıklar (143). Hz. Ali bu habere sevinerek ona: "Senin gibisine güvenilir" der ve kendisine Basra valiliği görevini teklif eder (144). Burada Ziyad'ın bu görevi kabul etmediğini ve bu vazife için halifenin yakınlarından birisini önerdiğini, şayet bu gerçekleşirse kendisinin de ona yardım edeceğini ileri sürdüğünü görmekteyiz (145). Ziyad'ın bu davranışı, onun böylesine karışık bir dönemde sorumluluk yüklenmekten kaçınması ve Basra'nın toplumsal yapısının o sırada kendisi için müsait olmamasından kaynaklanmış olmalıdır. Fakat gerçek şudur ki; O, her ne kadar Basra valiliği görevinden uzak kalmak istemişse de, bu döneme ait olayların akışı, Abdullah b. Abbas'ın bir komutan sıfatıyla Siffin savaşına katılması ve Mısır valisi Muhammed b. Ebî Bekr'in ölümü nedeniyle Kufe'ye gitmesi gibi sebeplerle sürekli şehirde bulunmayışı onu bu hassas görevi yürütmeye mecbur kılacaktır (146).

---

(138) Bkz. Huseyn Muhammed Suleyman, *Ricalu'l-İdareti fi'd-Devleti'l-İslamiyeti'l-Arabiyyeti*, 117.

(139) *ed-Dineverî, el-Ahbar*, 144; *et-Taberî, IV*, 438-441.

(140) *et-Taberî, IV*, 543; *el-Cehşiyârî, el-Vuzera'*, 23.

(141) *et-Taberî, IV*, 543.

(142) *el-Cehşiyârî, el-Vuzera'*, 23.

(143) *el-Cehşiyârî, el-Vuzera'*, 23.

(144) *et-Taberî, IV*, 543; *el-Cehşiyârî, el-Vuzera'*, 23.

(145) *et-Taberî, IV*, 543.

(146) *Halife b. Hayyat, Tarih*, 201-202; *et-Taberî, V*, 110.

Hz. Ali, Ziyad'ın görüşüne dayanarak amcası oğlu Abdullah b., Abbas'ı , Basraya vali yapar⁽¹⁴⁷⁾. Böylece Ziyad b. Ebf Süfyan 'da Harac ve Beytülmal memurluğuna getirilir ⁽¹⁴⁸⁾.

Hz. Ali Kufe'ye gitmek için Basra'dan ayrılırken İbn Abbas'a idari konularda Ziyad'ın görüşlerine yer vermesini ve onunla devamlı fikir alış verişinde bulunmasını tavsiye eder ⁽¹⁴⁹⁾. O da bu söz üzerine önemli konular da hen zaman Ziya'dın görüş ve tavsiyelerine yer verirdi. Hatta İbn Abbas bir sözünde şöyle der: " Bir defasında bazı kişilerle bir problemim oldu, konuyu Ziyad'a açtım". Oda: " şayet sen haklı, onlar haksız ise, İslamın yararı uğruna öldürmek dahil sana itaat edenleri, isyan edenlere saldırtmalısın" dedi ⁽¹⁵⁰⁾. Burada Ziyad'ın, bir toplumsal problemi çözmek için şiddete başvurmayı ve düşmana karşı taraflarını kullanmayı uygun gördüğünü müşahede etmekteyiz. Nitekim o bu metodunu, ileride ele alacağımız İbn Abbas'ın bulunmadığı bir anda , Muaviye tarafından Basra'ya gönderilen İbn'Amîr el- Hadramî olayın da ustaca uygulamaya koymuştur ⁽¹⁵¹⁾. Hatta o, bu pilanını bizim konumuz dışında kalan ve Muaviye devrindeki kendi valiliği sırasında olaylara sebebiyet veren Hz. Ali taraftarlarından Hucr b. Adiy ve arkadaşlarına karşı da kullanmıştır ⁽¹⁵²⁾.

İbn Abbas'ın Hz. Ali tarafından Basra'ya vali tayin edilmesinden başlayarak H. 40 yılında buradaki görevini bırakıp Mekke'ye yerleşmesine kadar bu vilayeti ancak aralıklı kısa sürelerle idare ettiği görülmektedir. Zira o, buradaki görevine başlar. Böylece İbn Abbas bir komutan olarak önce Kufe'ye oradan da savaşın yapıldığı Sıffin bölgesine gider ⁽¹⁵³⁾. Arkasından Hz. Ali tarafından, Hakem olayı diye bilinen barış toplantısına katılmak üzere Dûmetu'l- Cendel bölgesine gönderilir ⁽¹⁵⁴⁾.

---

(147) *et-Taberî, IV, 543; el-Cehşiyârî, el-Vuzera', 23.*

(148) *et-Taberî, IV, 543.*

(149) *et-Taberî, IV, 543.*

(150) *et-Taberî, IV, 543.*

(151) *et-Taberî, V, 110-113, el-Hayrav, İdare, 46-48.*

(152) *el-İsfahânî, e-Eğânî, XI, 2-10.*

(153) *Halife b. Hayyat, Tarih, 193; et-Taberî, V, 13.*

(154) *Halife b. Hayyat, Tarih, 192; ed-Dineverî, el-Ahbar, 200; el-Yakubî, Tarih, II, 166; et-Taberî, V, 67.*

Haricîler olayı sırasında ise, İbn Abbas Basra'da bulunmakta ve burada Hz. Ali'nin isteği üzerine asker toplamaya çalışmaktadır ⁽¹⁵⁵⁾. İbn Abbas önce halifenin konu ile ilgili mektubunu Basralılara okur. Bunun neticesinde ancak binbeşyüz nefer toplayabilir. Arkasından onlara bir konuşma yaparak halifenin savaşa katılmak maksadıyla asker istediğini bildirir ve tehdit mahiyetinde herkesin hazır olmasını, bu konuda ihmali görülenleri ağır bir şekilde cezalandıracağını açıklar ⁽¹⁵⁶⁾. Fakat o bu çalışmalar neticesinde ancak 3200 asker toplamaya muvaffak olur ⁽¹⁵⁷⁾.

Basralıların bu menfi davranışı, İbn Abbas'ın akrabalık yönünden halifeye olan yakınlığı ile ilişkili olduğu kadar, Hz. Ali'nin kendilerine karşı yapmış olduğu Cemel vakası neticeleri ile de alakalı görülmektedir. Çünkü onlar bu savaş esnasında onbin civarında insan kaybına uğradılar ⁽¹⁵⁸⁾. İşte bu sebeptendir ki; Hz. Ali buraya yakınlarından birisini değil de idarî konularda dirayet ve tecrübe sahibi olan ve Hz. Osman döneminde Basra'nın Harac ve Beytulmal görevlerini yürüten Ziyad b. Ebî Süfyan'ı vali yapmak istemişti ⁽¹⁵⁹⁾.

Hz. Ali tarafından Mısır'a vali tayin edilen Muhammed b. Ebi Bekr, H. 38 yılında korku bir biçimde öldürülünce, Basra valisi İbn Abbas, Ziyad'ı yerine idareci bırakarak Kufe'ye gider ⁽¹⁶⁰⁾. Muaviye b. Ebi Süfyan bunu bir fırsat bilerek Basralıları kazanmak maksadıyla Abdullah b. Amir el- Hadramî adında bir şahsı buraya gönderir ⁽¹⁶¹⁾. Ziyad, İbnü'l- Hadramî'nin Basra'da Benî Temim kabilesinden destek sağlayarak kendisine karşı savaşmak istediğini öğrenince Benî Bekr b. Vâil kabilesi mensuplarından yardım ister ⁽¹⁶²⁾. Fakat onun bu girişimi bir

---

(155) *et-Taberî*, V, 78-79; *ed-Dineverî*, *İbn Abbas'ın yedibin askerle Kufe'ye gelerek Hz. Ali'ye iltihak ettiğini rivayet etmektedir. Bkz. ed-Dineverî, el-Ahbar*, 209.

(156) *et-Taberî*, V, 78-79.

(157) *et-Taberî*, V, 79; *ed-Dineverî*, bu sayıyı 7000 olarak vermektedir. Bkz. *ed-Dineverî, el-Ahbar*, 209.

(158) *et-Taberî*, IV, 539.

(159) *Halife b. Hayyat, Tarih*, 154; *el-Cehşiyari, el-Vuzera'*, 23.

(160) *et-Taberî*, IV, 110.

(161) *Halife b. Hayyat, Tarih*, 196; *et-Taberî*, V, 110; *ez-Zehebî, Tarih*, 182; *İbn Kesir, el-Bidaye*, VII, 316.

(162) *et-Taberî*, V, 110; *İbn Haldun, el-İber*, II, 450.

netice vermez ⁽¹⁶³⁾. O, bu sefer Ezd kabilesinden Sabire b. Şeymân adında bir şahsın evine sığınır, arkasından minber ile hazineyi oraya taşır ⁽¹⁶⁴⁾. Ziyad burada bu kabile fertlerinin, meselesi ile ne ölçüde alakadâr olduklarını öğrenmek için kabile reisi Câbir b. Vahb er Râsibî'ye: "Ey Ebâ Muhammed, İbnu'l-Hadramî'nin kolayca yakamı bırakacağına inanmıyorum. O, birgün sizinle mutlaka savaşıacaktır. Kabile mensuplarınızın bu konudaki görüş ve tutumlarını öğrenmeniz yararlı olacaktır. " der. O da bu söz üzerine hemen adamlarını toplar ve şu konuşmayı yapar: " Ey Ezd kabilesi, Temîm kabilesi, burada sizden daha fazla söz sahibi ve sözden daha kuvvetli olduğunu iddia etmektedir. Bir müddet sonra üzerinize geleceklerini, ve size sığınan bu adamı (Ziyadı kastediyor) buradan alarak şehir dışına çıkaracaklarını haber aldım. Eğer bu gerçekleşirse, onu ve hazineyi korumaya söz veren sizlerin durumu ne olabilir? Onu dinlemekte olan Sabire b. Şeymân bu soruya şöyle cevap verir: " el- Ahnef gelirse karşısına ben çıkarım , el-Hutat gelirse onun da karşısına yine ben çıkarım. Yok eğer onların gençleri gelirse bilsinler ki; bizde de onlara karşı koyacak gençler bulunmaktadır ". Ziyad bu konuşmaları dinledikten sonra iyice rahatlar ⁽¹⁶⁵⁾.

Görüldüğü gibi, Ziyad özellikle kritik durumlarda, Hz. Peygamber ve dört halifenin devlet idaresinde sürekli yumuşatmaya çalıştıkları kabilecilik cereyanı körüklemeyi bile düşmanlarına karşı bir silah olarak kullanmaktadır ⁽¹⁶⁶⁾. Gerçekten de o, ancak bu önemli silah sayesinde zaman kazanabilmiş ve hemen Hz. Ali'ye bir mektup yazarak Basra' da meydana gelen İbnu'l - Hadramî olayı hakkında geniş bilgi aktarmıştır ⁽¹⁶⁷⁾.

Hz. Ali, Basra'da meydana gelen olayı duyunca Ayun b. Ebi Dubey'a'yi, Ziyad'a gönderir ⁽¹⁶⁸⁾. Fakat bu şahıs düşmanları tarafından yatağında uyurken öldürülür ⁽¹⁶⁹⁾. Ziyad bu

---

(163) *Halife b. Hayyat, Tarih, 196; et-Taberî, V, 110.*

(164) *et-Taberî, V, 110-111; İbn Haldun, II, 450.*

(165) *et-Taberî, V, 111.*

(166) *İbn Hişam, IV, 41; el-Belazurî, Ensab, I, 364; Nehc, 52; el-Makrizî, en-Nizâ', 18; İhsan en-Nass, el-Asabiyyetu'l-Kabeliyye ve eseruhâ fi'ş-Ş'iri'l-Emevî, 177-182.*

(167) *et-Taberî, V, 111.*

(168) *Halife b. Hayyat, 197; et-Taberî, V, 111.*

(169) *et-Taberî, V, 111.*

olayı anında Hz Ali'ye bildirir⁽¹⁷⁰⁾. O'da bu sefer Cariye b. Kudâme es-Sa'dî komutasında beşyüz kişilik bir ordu gönderir⁽¹⁷¹⁾. Ayrıca valiye de bir mektup yazarak Basra'da olay sırasında göstermiş olduğu olumlu gayretlerini takdirle karşıladığını, cariyeye b. Kudâme'ye yardımcı olmasını ve mesele hakkında onu aydınlatmasını ister⁽¹⁷²⁾.

Ziyad, Basra'ya gelen Cariye'ye bir tavsiyede bulunarak düşmana karşı iyi hazırlanmasını ve kent içinde kimseye güvenmemesini, aksi halde akibetinin kendisinden önceki komutan gibi kötü olacağını izah eder⁽¹⁷³⁾. Cariye, Basra'da bulunan kendi kabile mensuplarını topladıktan sonra onlara Hz. Ali'nin mektubunu okur⁽¹⁷⁴⁾. Nihayet o, kabilesinden almış olduğu destek sayesinde, yetmiş adamı ile birlikte bir evde bulunan İbnu'l - Hadramî'yi kuşatır⁽¹⁷⁵⁾. Bir netice elde etmeyince de bu evi içindekilerle birlikte ateşe verir⁽¹⁷⁶⁾. Bu olaydan sonra Ziyad eski valilik konağına döner ve neticeyi bütün detayı ile Kufe'ye bildirir⁽¹⁷⁷⁾.

Burada dikkatimizi çeken önemli bir husus vardır; o'da İbn Abbas'ın Basra'yı tehlikeye maruz bırakmak pahasına Kufe'de oturması ve İbnu'l- Hadramî olayı karşısında pasif kalmasıdır. Taha Huseyn bu durumu Hz. Ali ile İbn Abbas arasında eskiden beri varolan bir görüş ayrılığına ve ondan doğan bir ilişki kopukluğuna affetmektedir⁽¹⁷⁸⁾. Yazar bu görüşünü kanıtlamak için de, İbn Abbas'ın Şam'a karşı yapılacak ikinci sefer sırasında soğuk davranması, Haricilere karşı yapılan Nehravan savaşına iştirak etmemesi ve nihâyet Basradaki görevini bırakarak Mekke'ye yerleşmesi gibi olayları birer delil olarak ileri sürmektedir⁽¹⁷⁹⁾. Birdefa Muaviye'ye karşı yapılması düşünülen savaş konusunda İbn Abbas'tan gelen en ufak bir tepkiye rastlamıyoruz, üstelik yazar bu bilgiyi nereden aldığını da zikretmemektedir. Halbuki bu seferin

---

(170) *et-Taberî, V, 111-112.*

(171) *Halife b. Hayyat, Tarih, 197; et-Taberî, V, 112.*

(172) *et-Taberî, V, 112.*

(173) *et-Taberî, V, 112.*

(174) *et-Taberî, V, 112.*

(175) *Halife b. Hayyat, 197; et-Taberî, V, 112.*

(176) *et-Taberî, V, 112.*

(177) *et-Taberî, V, 112.*

(178) *Taha Huseyn, el-Fitne, II, 132.*

(179) *Taha Huseyn, el-Fitne, II, 131.*

gerçekleşmemesi, Iraklıların Nehrevan savaşından sonra yeni bir savaşa katılmak istemeyişlerinden kaynaklanmıştır (180). Onun Nehrevan savaşına katılmayışı ise, daha ziyade halifenin bir buyruğu ile alakalıdır (181). Burada İbn Abbas halifenin isteği doğrultusunda hareket etmiş ve sadece Kufe'ye asker göndermekle yetinmiştir (182). Onun , Mekke'ye yerleşmesi meselesi ise, çok farklı ve karışık bir problem teşkil ettiğinden ileride geniş bir şekilde ele alınacaktır. Bu nedenle İbn Abbas'ın yukarıda izah etmeye çalıştığımız İbnu'l - Hadramî olayına seyirci kalması birden fazla sebebe dayalı bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu konu Hz. Ali'nin , İbn Abbas'ı Basradaki kabile çekişmelerine sokmak istememesinden kaynaklandığı gibi, Orada kenti idare etmekle görevli Ziyad b. Ebî Süfyan'ın tecrübe ve diyâretine güvenmesi ile de ilgili olsa gerektir (183). Ayrıca Basra'daki durumu düzeltmek amacıyla göndermiş olduğu komutanların orada bulunan büyük ve nüfuzlu kabilelerden seçilmiş olmaları daha değişik bir mana taşımaktadır (184). İşte bütün bu sebeplerden dolayı İbn Abbas'ın İbnu'l - Hadramî olayına karşı pasif kalmasını, kendi isteğine değil, Hz. Ali'nin isteğine göre ayarlanmış bir davranış olarak telakki etmek gerekir.

Ziyad b. Ebî Süfyan'ın Basra'daki son olayla ilgili başarılı faaliyetleri, Hz. Ali dönemindeki halife vali münâsebetlerinin en güzel örneklerini teşkil eder. Nitekim Ziyad ileride de bu olumlu ilişkiyi sürdürecektir, üstün zekası ve mükemmel idareciliği ile Fars ve Kirman'ı da düzene sokarak Hz. Ali'ye olan sadakatını bir daha gösterecektir.

Hz. Ali ile İbn Abbas arasındaki olumlu havanın H.40 yıllarında bozulmaya başladığını ve hatta ikinci şahsın Basradaki görevini bırakarak Mekke'ye yerleşmek gibi kopma noktasına kadar ilerlediğini öğrenmekteyiz (185).

---

(180) *ed-Dineverî, el-Ahbar* 213-214; *el-Yakubî, Tarih, II, 171*; *et-Taberî, V, 89-90*.

(181) *et-Taberî, V, 78*.

(182) *et-Taberî, V, 78-79*; *ed-Dineverî, İbn Abbas'ın yedibin kişilik bir ordu ile Nehrevan savaşına katıldığını kaydeder. Bkz. ed-Dineverî, el-Ahbar, 209*.

(183) *et-Taberî, V, 112*.

(184) *et-Taberî, V, 111-112*.

(185) *et-Taberî, V, 142, İbn Abdirabbih, IV, 357; Nehc, 413*;

Bu olay, Basra'da İbn Abbas ile Ebu'l - Esved ed- Düelf arasında meydana gelen bir şahsî çekişme ile başlar. İbn Abbas bir defasında Ebu'l - Esved'e: " Hayvan olarak yaratılsaydın, muhakkak deve olurdu. Çoban olsaydın sürüyü güdmeyi bile beceremezdin" der (186). Bu söze çok bozulan Ebu'l - Esved, Hz. Ali'ye bir mektup yazarak İbn Abbas'ın zimmetinde bulunan cizye ve fey mallarına el koyduğunu bildirir ve halifenin meseleye derhal müdahale etmesini ister⁽¹⁸⁷⁾.

Hz. Ali bu haberi duyunca Ebu'l- Esved'e bir mektupla teşekkür eder ve bu konuyu kimseye açmamasını bildirir⁽¹⁸⁸⁾. Arkasından İbn Abbas'a da bir mektup göndererek hakkında bir ihbar aldığını bunun doğru çıkması halinde Allah'ı çok gücendireceğini, halifeye isyan, emâne ve müslümanlara hiyânet etmiş olacağını hatırlatır. Ayrıca ondan elinde bulunan malların miktarını belirten bir yazı da göndermesini ister⁽¹⁸⁹⁾. İbn Abbas da mektubunda mezkur suçlamayı reddederek halifeye ulaşan haberin doğru olmadığını, aksine zimmetindeki bütün malların kaydının eksiksiz yapıldığını beyan eder⁽¹⁹⁰⁾.

Hz. Ali, buna rağmen onun peşini bırakmayarak bu sefer daha önce toplamış olduğu cizyenin mutlaka miktarını belirtmesini, onu nereden, hangi kaynaktan istihsal ettiğini ve nereye sakladığını açıklamasını ısrarla emreder. Birde kendisini , güvendiği için Basra'ya vali olarak atadığını, zimmetindeki malın değersiz, fakat Allah katında vebalının ağır olacağını bundan dolayı da Allah'tan korkması gerektiğini izah eder⁽¹⁹¹⁾.

İbn Abbas'ın halifeye göndermiş olduğu ikinci mektubun içeriği daha ağır daha da kesin bir tavın ortaya koymaktadır. O, burada halifenin bu konuyu fazla büyüttüğünü, kendisi için yerin altındaki hazineler ve yerin üstündeki altınlarla Allah'ın huzuruna çıkmamın, iktidarı

---

(186) *et-Taberî, V, 141, İbn Abdırabbih, el-İkd, IV, 354.*

(187) *İbn Abdırabbih, el-İkd, IV, 354, et-Taberî, V, 141.*

(188) *İbn Abdırabbih, el-İkd, IV, 354.*

(189) *İbn Abdırabbih, el-İkd, IV, 355.*

(190) *İbn Abdırabbih, el-İkd, IV, 355.*

(191) *İbn Abdırabbih, el-İkd, IV, 355.*

ele geçirmek pahasına ümmetin kanını dökmekten daha sevimli alacağını ifade etmekte ve Basradaki görevinden istifa ettiğini bildirmektedir (192).

İbn Abbas'ın , Hz. Ali hakkındaki bu son sözünü çok ağır ve hatta haksız bir suçlama olarak kabul etmek gerekir. Çünkü fitne döneminde yapılan Cemel ve Sıffin gibi savaşlarda İbn abbas'ın her zaman ön saflarda yer aldığı ve düşmanlarına karşı ustaca savaştığı görülür (193). İbn Abbas, Ali'nin, muhaliflerine karşı yapmak zorunda kaldığı bu savaşları iktidarı elde tutmak için harcanmış çabalar olarak telakki etmişse, o zaman kendisi, haklılığına inanmadığı bir davanın yükünü ve sorumluluğunu enaz halife kadar taşımayı neden devam ettirmiştir (194)?

İbn Abbas, Basra'dan ayrılırken zimmetindeki altı milyon dirhemden oluşan paraları çuvalalara doldurarak Kays kabilesi ileri gelenlerinden ed- Dahhak b. Abdullah el- Hilâlf ile Abdullah b. Rezîn adındaki bir şahsın koruması altında Mekke'ye gider(195).

Olayın bu safhasından sonra İbn Abbas, Hz. Ali'nin konu ile ilgili suçlamalarına karşı kendini savunurken sanki te'vile dayalı bir hakikati dile getirmektedir. O, Mekkeye yerleştikten sonra halifeye gönderdiği bir mektupta şöyle der: "Mektubunu aldım burada Basra hazinesinden aldığım mallar konusunu iyice büyütmeğtesin. Fakat bilmelisin ki; Allah'ın hazinesindeki hakkım almış olduğum mallardan kat kat fazladır" (196).

Büyük bir ihtimalle İbn Abbas, bu iddiasını Kur'an-i Kerimde geçen "Eğer Allah'a ve - hakkı batıldan ayıran o günde, iki topluluğun karşılaştığı günde- kulumuz Muhammed'e indir-diğimize inanıyorsanız, bilin ki, ele geçirdiğiniz ganimetin beşte biri Allah'ın, Peygamberin ve yakınlarının, yetimlerin ; düşkünlerin ve yoksullarıdır. Allah henşeye kadirdir " (197) ayetleri-

---

(192) İbn Abdirabbih, *el-İkd*, IV, 355.

(193) Halife b. Hayyat, *Tarih*, 184; ed-Dineverî, *el-Ahbar*, 148; et-Taberî, V, 13; el-Mesudî, *Murûc*, II, 388-389.

(194) Halife b. Hayyat, *Tarih*, 184; el-Mesudî, *Murûc*, II, 388-89.

(195) et-Teberî, V, 142; İbn Abdirabbih, *el-İkd*, IV, 357.

(196) İbn Abdirabbih, *el-İkd*, IV, 358.

(197) *el-Enfâl*, 41.

ne dayanarak ileri sürmektedir ⁽¹⁹⁸⁾. Onun bu konudaki görüşü Hz. Ömer yıllar önce farketmiş ve kendisine hitaben : " Seni bir yere vali yapmak isterdim. Fakat te'vile dayanarak Fey mallarını helâl kılmandan korktuğum için buna yanaşmadım ". diyerek bu endişesini dile getirmiştir (199).

Hz. Ali de, tıpkı Hz. Ömer gibi, İbn Abbas'ın fey malları içinde yeralan Hz. Peygamberin ve yakınlarının hisselerini helâl kılması konusuna karşı çıkmış ve bunun kesinlikle doğru bir davranış olmadığını savunmuştur. Hz. Ali bu görüşünü şöyle dile getirmiştir. "Allah'ın hazinesindeki payını, bir müslümanın payından fazla görmene şaşmamak imkansızdır. Batılı arzulan, seni suç işlemekten alıkoyamayan iddian ve Allah'ın sana haram kıldığı şeyi helâl etmen ile ancak bir süre başarılı olabilirsin. Allah sana hidayet versin. Çünkü doğruluktan uzak olan sensin . Duydum ki, Mekke'yi mesken kılmış, başkalarının parası ile Medine ve Taif'ten cariyeler getirtiyormuşsun . Rabbim ve Rabbin olan Allah'a yemin ederimki; başkalarına ait olupta aldığın mallar, ne kendime helâl ne de benden sonra çocuklarına miras kalacaktır. Nasıl olur da haram olduğu halde bu malları yiyorsun. Onları tüketmek için ne acelen var ki, sanki kıyâmet günü gelmiş çatmışta, sen de zâlimin tekrar dönmek, kaybedenin tevbe etmek istediği o korkunç yerde durmuş amellerinin sana sunulmasını bekliyorsun" ⁽²⁰⁰⁾.

Hz. Ali bu mektubunda İbn Abbas'ın Basra hazinesinden almış olduğu malların ona, kendine ve tüm Beni Haşim fertlerine haram olduğunu ve pay olarak herhangi bir müslümanın hissesinden fazlasını istemenin dini kurallara aykırı olacağını açık bir , şekilde dile getirmektedir. Zira, İbn Abbas'ın helâl olarak gördüğü beşte bir hisseye dair ayetin hükümlerinden olan Hz. Peygamber ve yakınlarının payı, onun vefatı ile uygulamadan kaldırılmıştır ⁽²⁰¹⁾. Nitekim Hz. Ebu Bekir beşte bir hissenin Beni Haşim fertlerine verilmesini durdurmuş ve ancak toplumun diğer yoksullarına dağıtıldığı miktarlarda onlara da dağıtılmasına izin vermiştir ⁽²⁰²⁾. Bu

---

(198) *İbn Abdirabbih, el-İkd, IV, 354.*

(199) *İbn Abdirabbih, el-İkd, IV, 354.*

(200) *İbn Abdirabbih, el-İkd, IV, 359.*

(201) *el-Zamahşerî, el-Keşşâf, II, 221; el-Alûsf, Ruhu'l-Me'anî fî Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm, III, 237.*

(202) *el-Zamahşerî, el-Keşşâf, II, 222; el-Alûsf, Ruh, II, 237.*

uygulamanın diğer üç halife döneminde de hiç değişmeden devam ettiğini, kaynaklardan ve yukarıdaki mektup metninden anlamak mümkündür (203).

Ebu'l - Esved ed- Düelî, İbn Abbas'ın Basradaki valilik görevini bırakarak Mekke'ye gitmesi meselesini ve bu sırada meydana gelen olayları bütün detayı ile Hz. Ali'ye bildirdikten sonra, onun tarafından buraya vali tayin edilir (204). Fakat bu valinin, belkide görev süresinin kısalığı nedeniyle olacak, Basradaki görevi hakkında fazla malumata rastlanmamaktadır. Buna rağmen, Hz. Ali'nin Kufe'de bir haricî tarafından öldürülmesi haberi geldiğinde Ebu'l - Esved'in Basra'da minbere çıkarak bir konuşma yaptığını ve burada halifeyi güzel yönleri ile yâd ettiğini arkasından da Hz. Hasa'nın Kufe'de halife seçildiğini bu nedenle de halkı ona biat etmeye çağırdığını, el- İsfahânî'nin el- Eġânî adlı eserinde geçen bir haberden öğrenmek mümkündür (205).

b. Kûfe

Bu kentin Kûfe olarak isimlendirilmesi konusunda çok değişik rivayetler bulunmaktadır (206). Bir habere göre bu ismin التکوف et-tekevûf yani toplamak kelimesinden kaynaklandığı iddia edilirken (207), diğer bir haberde bunun کوفانی Kufânî yani yuvarlak kum tanesi anlamına geldiği ileri sürülmektedir (208). Üçüncü bir rivayet ise, bunu üzerinde taş, çamur ve kum taneleri bulunan toprak parçası olarak açıklamaktadır (209).

el-Mukddesî , Kufe'yi bina ve çarşıları güzel , verimi , geliri, hurması, bostanları ve tatlı suyu bol olan bir şehir olarak tanıtmaktadır (210). Hz. Ali'ye nisbet edilen bir sözde ise,

---

(203) İbn Abdірabbih, *el-ikd*, IV, 358-359; *el-alûsî*, *Ruh*, III, 237.

(204) *el-İsfahânî*, *el-Eġânî*, XI, 103.

(205) *el-İsfahânî*, *el-Eġânî*, XI, 116.

(206) *el-Belazurî*, *Futûh*, 275; *Yakut*, *Mucem*, IV, 490-491.

(207) *el-Belâzurî*, *Futûh*, 275; *Yakut*, *Mucem*, IV, 490; *en-Navavî*, *Tahzîb*, IV, 125; *Ebu'l-Fida*, *Tavîm*, 301.

(208) *el-Belazurî*, *Futûh*, 275; *en-Navavî*, *Tahzîb*, IV, 125; *Ebu'l-Fida*, *Takvîm*, 301.

(209) *el-Belâzurî*, *Futûh*, 275; *Yakut*, *Mucem*, IV, 491; *en-Navavî*, *Tahzîb*, IV, 125.

(210) *el-Mukaddesî*, *Ahsenu't-Tekâsîm*, 116-117.

şöyle denmektedir:" Kufe imanın hazinesi, İslam'ın hücceti ve Allah'ın kılıcı ve mızrağıdır. Onu istediğine musallat eder, Nefsim elinde olan Allah'a yemîn ederimki; Tanrı bu kent halkını, Hicazlılar gibi Doğuda ve Batıda muzaffer kılacaktır"(211).

Kufe kenti, H. 17 yılında Sa'd . b. Ebî Vakkas tarafından kurulduğu zaman, daha ziyade askerî gayelere hizmet veren bir kasaba idi (212). Fakat daha sonra burası İslam devletinin en önemli siyasî , iktisadî ve kültürel merkezlerinden biri durumuna gelmiştir(213).

Hz. Ömer döneminde Kufe'yi önce Sa'd b. Ebî vakkas, arkasından Ammar b. Yâsır son olarak ta el- Muğîre b. Şube adındaki sahâbiler idare etti (214).

el- Muğîre'nin Kufe'deki görevi, Hz. Osman döneminde de bir süre devam ettikten sonra aynı halife tarafından azledilmesi ile son buldu (215). Yerine Sad b. Malik vali tayin edildi (216). Bir süre sonra bu şahıs ta azledilerek yerine Hz. Osmanın akrabası olan el- Velfîd b. Ukbe b. Ebî Muayyit tayin edildi (217). Halife bunu da görevden alarak yerine Said b. el- 'As'i buraya vali yaptı (218). Fakat Kufeliler bu şahsı kabul etmediler ve hatta daha ileri giderek onu şehirden kovdular, yerine de Ebu Musa el- Aşarî'yi getirdiler (219). Hz. Osman öldüğü zaman bu son vali Kufe'de görev yapmakta idi (220).

---

(211) Yakut, Mucem, IV, 492.

(212) el-Belâzur, Futûh, 274-275; el-Mukaddesî, Ahsenu't-Tekâsîm, 116-117; Yakut, Mucem, IV, 491; en-Navavî, Tahzîb, IV, 125; en-Nass, el-Asabiyye, 217-219.

(213) el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 3; et-Taberî, IV, 481-487; Taha Huseyn, el-Fitne, 34; Ahmed Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi'l-Arab, 296-299.

(214) el-Belazurî, Futûh, 278-279.

(215) Halife b. Hayyat, Tarih, 178.

(216) Halife b. Hayyat, Tarih, 178; el-Belazurî, Futûh, 279.

(217) Halife b. Hayyat, Tarih, 178; el-Belazurî, Futûh, 279.

(218) İbnu'l-Kelbî, Cemhere, 165, Halife b. Hayyat, Tarih, 178; el-Belazurî, Futûh, 279.

(219) Halife b. Hayyat, Tarih, 178.

(220) Halife b. Hayyat, Tarih, 178.

Hz. Ali halife olduktan sonra devletin çeşitli vilâyetlerine yeni valileri tayin ederken Kufe kentine de Umâre b.Şihab adında bir şahsı gönderir ⁽²²¹⁾. Umâre görev yerine giderken Zubâle denilen bir kasabada, Hz. Osma'nın intikamını almak maksadıyla çıkan Tuleyha b. Huveylid ile karşılaşır. Bu şahıs, Umâre'yi uyararak Kufelilerin kendi valileri dışında başka birini istemediklerini, geldiği yere geri dönmelerinin daha iyi olacağını ona bildirir ⁽²²²⁾. Bu durum üzerine Umare Medine'ye döner ve Kufe'deki yeni gelişmeleri Hz. Aliye anlatır ⁽²²³⁾.

Bu olaydan sonra Hz. Ali ile Ebu Musa arasındaki ilişkilerde kısa süreli bir yumuşama görülmektedir. Bu da büyük bir ihtimalle el - Eşter'in , Hz. Ali nezdinde , Ebu Musa lehine harcamış olduğu çabadan kaynaklanmıştır ⁽²²⁴⁾. İşte bu sıralarda Hz. Ali, Ma'bed el- Eslemf adında bir elçi ile Ebu Musa'ya birmektup gönderir ⁽²²⁵⁾. Ondan gelen haberde de Kufelilerin çoğunun halifeye biat ettikleri bildirilir ⁽²²⁶⁾.

Fakat Kufedeki bu olumlu havanın kısa süre sonra bozulmaya başladığını, Ebu Musa'nın, halifeye karşı menfi bir tutuma yöneldiğini ve Basra'da meydana gelen huzursuzluğu gidermek için asker vermeye yanaşmadığını, bununla da yetinmiyerek şehir halkını bu olaya karşı pasif kalmaya çağırdığını müşahede ediyoruz ⁽²²⁷⁾.

Hz. Ali , Kufe'den asker toplamak maksadıyla ikişer kişiden oluşan elçiler gönderir. O, bu girişimlerinin birincisinde Muhammed b. Ebi Bekir ile Muhammed b. Cafer'i ⁽²²⁸⁾ İkin-

---

(221) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 142; et-Taberî, IV, 442; İbn Miskaveyh, Tacarib, 515; İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 103; Ebu'l-Fida, el-Muhtasar fi ahbari'l-Beşer, 172; İbn Kesr, el-Bidaye, VII, 229; İbn Haldun, el-İber, II, 404-405; Abdulaziz Sâlim, Tarih, 576.*

(222) *et-Taberî, IV, 442-443; İbn Miskaveyh, Tacârib, 516; İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 103; Ebu'l-Fida, el-Muhtasar, 172; İbn Kesr, el-Bidaye, VII, 229; İbn Haldun, el-İber, II, 405.*

(223) *et-Taberî, IV, 442-443; İbn Mikaveyh, Tacarib, 516.*

(224) *el-Yakubî, Tarih, II, 155-156.*

(225) *et-Taberî, IV, 443; İbn Miskaveyh, Tacârib, 516; İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 104; İbn Haldun, el-İber, II, 405.*

(226) *et-Taberî, IV, 443; İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 104.*

(227) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 146-147, el-Yakubî, Tarih, II, 157-158; et-Taberî, IV, 481-484.*

(228) *et-Taberî, IV, 487-488; et-Taberî, başka bir rivayetinde ikinci şahsı Muhammed b. Avn olarak zikretmektedir. Bkz. et-Taberî, IV, 477.*

cisinde el- Eşter ile İbn Abbas'ı Kufe kentine gönderdiyse de bunların her ikisi de başarısızlıkla sonuçlanır (229). O, böylece üçüncü bir girişimde bulunarak oğlu Hasan ile ünlü sahabe Ammer b. Yasır'ı gönderir (230). Hz. Hasan, Kufe'ye girer girmez Ebu Musa ile görüşür ve ona kendilerine karşı takındığı menfi davranışın sebebini sorar ve asker toplamadaki gayelerinin sadece Basradaki fitneyi yatıştırmak olduğunu bildirir (231). Ebu Musa, onun bu sözlerinin doğru olduğunu, fakat Hz. Peygamberden : " Gelecekte bir fitne olacaktır. O gün oturan, ayakta olandan ; ayakta olan , yürüyenden; yürüten, atına binenden daha hayırlıdır (232)" diye bir söz duyduğunu, ayrıca Allah'ın insanları kardeş kıldığını ve müslümanların mallarını ve kanlarını birbirlerine haram kıldığını, bunu da Kur'an'ın:

"Ey inananlar! Mallarınızı aranızda haksızlıkla değil, karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle yeyin, haram ile nefsinizi mahvetmeyin, Allah şüphesiz ki size merhamet eder (233)", ile Kim bir mû'mini kasden öldürürse cezaâsı, incinde temelli kalacağı cehennemdir (234). Şeklindeki ayetlerinde bildirdiğini açıklar (235). Ammar b. Yâsar, valinin bu konuşmasına çok sinirlenir ve Hz.Peygamberin fitne ile ilgili sözünün özel olarak Ebu Musa için söylemiş olduğunu ve fitne sırasında ancak onun oturmasının, ayakta olmasından daha hayırlı olacağını ifade etmek istediğini bildirir (236).

Burada önemli bir husus var. O da fitne dönemindeki olaylara karışan sahabilerin kendi siyasi görüşlerini muhaliflerine kabul ettirmek ve davalarının haklılığını kanıtlamak için sürekli Kur'an-ı Kerim'den ve hadis-î Şerif'lerden örnekler vermeleridir (237). Halbuki karşı kupta yer alanlarda aynı metodu uygulamakta ve aynı ikna yolunu seçmektedirler (238). Bunun

---

(229) *et-Taberî*, IV, 482; *İbn Miskaveyh, Tacarib*, 536; *İbnu'l-Estr, el-Kamil*, III, 116; *İbn Kesir, el-Bidaye*, VII, 235; *İbn Haldun, el-İber*, II, 415.

(230) *ed-Dineverî, el-Ahbar*, 146; *el-Yakubî, Tarih*, II, 157-158; *et-Taberî*, IV, 482.

(231) *et-Taberî*, IV, 483; *İbn Haldun, el-İber*, II, 415.

(232) *Bkz.el-Buharî, Sahîh*, IX, 64; *Muslim, Sahîh*, IV, 2212.

(233) *en-Nisa'*, 29.

(234) *en-Nisa'*, 93.

(235) *et-Taberî*, IV, 483; *İbn Haldun, el-İber*, II, 415.

(236) *et-Taberî*, IV, 483.

(237) *es-San'anî, el-Musannaf*, V, 465; *el-Minkarî, Vak'atu Siffin*, 81; *İbn Kuteybe, el-İmâme*, 115, *et-Taberî*, IV, 462.

(238) *es-San'anî, el-Musannaf*, V, 465; *et-Taberî*, IV, 462.

değişik örneklerini de Hz. Aişe'nin Cemel vakasında (239), Muaviye'nin Hz. Osmanın intikamını alma davasında (240), Haricîlerin, tahkîm olayından sonraki hareketlerinde (241) ve Hz. Ali'nin çeşitli savaşlarda (242) vermiş olduğu Kur'an ayetlerinde görmek mümkündür. Fakat biz bu konunun detayına girmekten ziyâde meseleyi Ebu Musa açısından ele almak istiyoruz. Bir- defa Ebu Musa'nın Kufe'ye vali olması, her iki halifenin (Hz. Osman ve Hz. Ali'nin) iradesi dışında, özellikle de şehir halkı tarafından gerçekleşen bir olaydır (243). Bundan başka o bir taraftan Hz. Ali'ye biatını bildirmekte (244) fakat diğer taraftan da hala Hz. Osman'ın biatına sadık kaldığını ilan etmektedir (245). O, bununla da yetinmeyerek meşru halifeye karşı beslemiş olduğu fikir ve siyasi hoşnutsuzluğunu Kur'an'ın geniş manalı hükümlerini örnek vererek ortaya koymaktadır (246). Ebu Musa bir vali olarak Hz. Ali'nin icraatını yanlış telakki ediyorsa her şeyden önce görevinden istifa etmesi gerekirdi. Aksi halde ülkenin bir köşesinde huzursuzluk meydana gelmişse ve bunun neticesinde de oltuyüze yakın insan öldürülmüş, devletin düzeni altüst olmuşsa (247), bu devletin başı olan halifenin, buna seyirci kalması mı iyi olur? Yoksa biran önce bu problemin üzerine gidip bunu düzeltmesi mi?

Ammar b. Yasir'in sözlerinden sonra ortalık birden karışınca, Ebu Musa bu sefer şu konuşmayı yapar: "Ey insanlar bana uyun! Böylece Arap olarak aslınızı korursunuz, bunun neticesinde de zulme uğrayan birisi size sığınır, korkutulmuş biriside güvenceyi sizde bulur. Biz Muhammed S.A.V. arkadaşları olarak duyduklarımızı herkesten daha iyi biliriz. Bir fitne bir yere girdimi görüş ayrılıkları doğurur, ancak giderken her şeyi açığa çıkarır. Bilin ki! Bu fitne insan kamındaki hastalığa benzer bazen Kuzeye, bazen de Güneye, bazen Batıya, bazen de Do-

---

(239) *et-Taberî, IV, 473.*

(240) *el-Minkarî, Vakatu Sıffîn, 81.*

(241) *İbn Kuteybe, el-İmâme, 141; ez-Zehebî, Tarih, 182.*

(242) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffîn, 150; et-Taberî, IV, 496.*

(243) *Mubberred, el-Kamil, III, 98.*

(244) *Bkz. Halife b. Hayyat, tarih, 178; et-Taberî, IV, 442-443, İbn Miskaveyh, Tacarib, 516; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 103; Ebu'l-Fida, el-Muhtasar, 172, İbn Kesîr, el-Bidaye, VII, 229; İbn Haldun, et-İber, II, 405.*

(245) *et-Taberî, IV, 443; İbn Miskaveyh, Tacarib, 516; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 104; İbn Haldun, et-İber, II, 405.*

(246) *et-Taberî, IV, 483; İbn Haldun, et-İber, II, 414-415.*

(247) *et-Taberî, IV, 483.*

ğuya doğru ilerler. Bazen yatıştır, nereden geldiği bilinmez ve hilim sahibi bir insanı eski halindeki gibi bırakır gider. Kılıçlarınızı kınına sokun, mızraklarınızı kırın, oklarınızı gevşetin, yaylarınızı kesin, evlerinizde oturun ve Kureyşlileri kendi hallerine bırakın. Onlar ille de Medine'den ayrılmak, iktidar uğruna ilim ehlini bırakmak ve yaralarını sarmak, dağıntılıklarını düzeltmek istiyorlarsa, bırakın bunu yapsınlar. Bilinki; Onlar bunu yaparlarsa, kendileri için yapmış olurlar. Yok eğer yapmazlarsa bu da onların bileceği bir iştir. Benden öğüt isteyin! Fakat beni aldatmayın, bana uyarsanız dininiz ve dünyanız selâmet bulur. Böylece bu fitne denizi de kendi sorumlusunu boğar"⁽²⁴⁸⁾.

Ebu Musa, bu son sözlerini söylerken sanki kendini ve Kufelileri, İslam devleti dışında kalan müstakil bir vilayet insanlarıymış gibi görmektedir. Üstelik o, Kufe halkına hitab ederken, bu dönemde çok hassas ve tehlikeli olan kabilecilik duygusunu uyandırmakta ve nemelazımcılığı topluma empoze etmektedir. Kufe'ye asker toplamak için, meşru halifenin taraftarları değil de Hz. Aişe, Talha, Zübeyr ve adamları gelmiş olsalardı acaba Ebu Musa'nın tutumu aynı olabilir miydi? Acaba Medine'yi muhasara eden ve Hz. Osman'ın ölümüne sebebiyet veren isyan ordusu bizzat Medine'den özellikle de Kureyş'ten miydi? Yoksa Mısır, Basra ve özellikle de Kufe'den mi gelmişlerdi. İşte bu soruların cevaplarını aradığımızda Kufe valisi Ebu Musa'nın yukarıdaki çağrısında fazla samimi olmadığını söyleyebiliriz.

Ebu Musa'dan sonra, topluluk arasında bulunan Zeyd b. Suhân, el-Ka'ka' b. Amr ve Seyhân isimindeki şahıslar da Hz. Ali'nin lehine birer kısa konuşma yaparak devlet işlerini düzene koymak, insanların problemlerini dinlemek ve bunlara çözüm aramak için mutlaka birisine ihtiyaç duyulacağını dile getirirler⁽²⁴⁹⁾. Hz. Hasan ise; Kurfelilere şöyle seslenir: "Ey İnsanlar! Emîrinizin çağrısına icabet ediniz ve kardeşlerinizin yanına gidiniz. Zira bu problemi bertaraf etmek için onun buyruğu altına girecek askerler bulunacaktır. Yemîn ederim ki; zaruret anında bu işe, kötülüğü nehyedenlerin katılması daha iyi, akibeti de daha hayırlı olacaktır. Davetimize

---

(248) *et-Taberî, IV, 483-484.*

(249) *et-Taberî, IV, 484-485.*

icâbet edin. Mübtelâ olduğumuz ve olduğunuz bu huzursuzluğu gidermede bize yardımcı olun" (250)

Hız. Hasan'ın konuşması, kısa fakat mana bakımından geniş ve düşündürücü, bundan da öte birleştirici bir mahiyet arzettiğinden topluluk üzerinde büyük etki yapmış, netice bakımından istenilen hedefe ulaşılmasını sağlamıştır. Halife bu üçüncü girişim sonunda Kufe'den dokuzbin kişi toplamaya muvaffak olmuştur (251). Bunlardan altıbinikiyüzü kara, ikibinsekizyüzü de nehir yolu ile gelerek Hız. Ali'ye katılmıştır (252).

Hız. Ali, oğlu Hasan ile Ammar b. Yasır'ı Kufe'ye gönderirken onlarla birlikte yeni vali Karaza b. Kâb el-Ansari'yi de yollamıştı. Ayrıca Ebu Musa'nın azlını ihtiva eden mektubu da ona vermesini istemişti (253). O, bu mektubunda şöyle diyor: "Allah'ın sana kısmet etmediği bu meselelerden uzak kalman, seni, emrimi reddetmekten alıkoyacağımı düşünürdüm. Adam toplamaları için Hasan b. Ali ile Ammar b. Yasır'ı Kufe'ye gönderdim. Karaza b. Kâb'ı de vilâyete vali olarak gönderiyorum. İşimizin başından hemen çekil! Bunu yapmazsan, gönderdiğimiz yeni valinin sana karşı zor kullanmasını söyledim. Bilmiş ol ki; ona karşı kuvvet kullanırda kaybedersen seni param parça etmesi için emir verdim" (254).

Ancak Karaza b. Kab'ın Kufe'deki valilik görevi çok kısa olduğundan, bu valinin vilâyet içerisindeki faaliyetleri hakkında hiç bir bilgiye rastlamıyoruz. Nitekim o, kısa süre sonra Hız. Ali tarafından vali olarak el-Bilkubazat bölgesine gönderilmiştir (255).

Kaynaklarımız, Hız. Ali'nin Sıffin Savaşı sırasında, Ebu Mesud el-Ensari' diye tanınan Ukbe b. Amr'i (256), Haricîlere karşı yapılan Nehrevan Savaşı'nda ise, Han'i b. Havaze en-

---

(250) *et-Taberî, IV, 485.*

(251) *et-Taberî, IV, 485.*

(252) *et-Taberî, IV, 485.*

(253) *et-Taberî, IV, 499-500.*

(254) *et-Taberî, IV, 500.*

(255) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 11.*

(256) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 132; Halife b. Hayyat, tarih, 202; et-Taberî, V, 93.*

Nahha'i adındaki şahsı Kufe şehrine vali yaptığını ileri sürmektedirler⁽²⁵⁷⁾. Fakat halife ile bu valiler arasındaki münasebetler konusunda herhangi bir malumata sahip değiliz.

3. Mısır

Eski ismi, Mekadonya⁽²⁵⁸⁾ olan bu ülkenin şimdiki adı konusunda iki değişik rivayet nakledilmektedir. Bunlardan ilki, buraya bu ismin, Nuh Peygamberin oğullarından olan Hâm'ın torunu Mısır'a nisbet edilerek verildiği şeklindedir⁽²⁵⁹⁾. Diğer ise; bu adın sınır anlamına gelen Mısır مصر kelimesinden kaynaklandığıdır⁽²⁶⁰⁾. Kur'an-ı Kerim, burayı Mısır⁽²⁶¹⁾ ve el-Arz⁽²⁶²⁾ yani yer-toprak olarak tanıtmaktadır.

Mısır, mevki olarak Arap yarımadasının batısında yer alır⁽²⁶³⁾. Kuzey'i Akdeniz (Rum denizi) sahili boyunca Rafah şehrinden İskenderiye'ye, Güney'i Nube (Sudan) ülkesinden başlayarak batı istikametinde Kulzum (Kızıldeniz) denizine, doğusu Kulzum denizinden el-Kusayr kasabasına, oradan da el-Kulzum şehrine, batısı ise; İskenderiye'den vahalar bölgesine, oradan da Nube sınırlarına kadar uzanmaktadır⁽²⁶⁴⁾.

Bu ülkenin önemli şehirleri Fustat, İskenderiye, İhmîm, Kûs, Ahnâs, el-Maks, el-Feyyûm, el-Kulzum, Etrîb ve Bena olarak gösterilmektedir⁽²⁶⁵⁾. Buraya, eskiden beri hurması, balıkları ve hububatı bol olan, aynı zamanda güneyden kuzeye doğru ilerleyen Nil nehri sayesinde de toprağı ziraat için elverişli duruma gelen bir ülke gözü ile bakılmaktadır⁽²⁶⁶⁾.

---

(257) Halife b. Hayyat, tarih, 202.

(258) İbnu'l-Fakîh, Muhtasar, 57; İbn Hurdazbeh, el-Mesâlik, 80; Yakut, Mucem, 137.

(259) İbn Abdi'l-Hakem, Futûh, 7; İbnu'l-Fakîh, Muhtasar, 56; İbn Hurdazbeh, 80; Yakut, Mucem, V, 137.

(260) İbnu'l-Fakîh, Muhtasar, 57.

(261) Yusuf, 21..

(262) Yusuf, 21.

(263) Ebu'l-Fida, Takvim, 103.

(264) Yakut, Mucem, V, 138-139; Ebu'l-Fida, Takvim, 103.

(265) Yakut, Mucem, V, 137; Suhrâb, Acâib, 21.

(266) el-Mukaddesî, Ahsenu't-Tekâsîm, 193. Şukri Faysal, Hareket, 116.

el-Mukaddesi, Mısır'ın yazını çok sıcak, kışını çok soğuk olarak tanıtırken⁽²⁶⁷⁾, İbnu'l-Fakîh de buradaki günlük havanın mütemadiyen değiştiğini ve hatta aynı günde sıcaklığı ve sovuğu yaşamının olağan bir durum arzettiğini dile getirmektedir.⁽²⁶⁸⁾

Mısır'ın verimli topraklara sahip olması, ekonomik hayatını da önemli ölçüde etkilemiş ve sonuç olarak buraya hâkim olanları harac yönünden tatminkar boyutlarda zenginleştirmiştir. Örneğin; buradan Firavn 96.000.000 dinar⁽²⁶⁹⁾, el-Mıkavkıs 20.000.000 dinar⁽²⁷⁰⁾, Amr b. el-As fetihten sonraki ilk yıl içinde 10.000.000 dinar⁽²⁷¹⁾, ikinci yılda 12.000.000 dinar⁽²⁷²⁾, Hz. Osman devrinde, Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh 14.000.000 dinar⁽²⁷³⁾, Muaviye zamanında Amr b. el-As 9.000.000 dinar⁽²⁷⁴⁾ ve Abbasîler döneminde Musa b. İsa ise, 2.180.000 dinar⁽²⁷⁵⁾, haraç topladığı rivayet edilmektedir.

Mısır, Hz. Ömer döneminde, ünlü sahabi ez-Zübeyr b. el-Avvam komutasındaki oniki-bin kişilik bir ordunun desteği neticesinde Amr b. el-As tarafından fethedildi⁽²⁷⁶⁾. Bir haberde buranın fethinin silah zoru ile gerçekleştiğine işaret edilmişse de⁽²⁷⁷⁾, diğer bir rivayet, bunun aksini yani sulh yolu ile alındığını kanıtlar mahiyettedir⁽²⁷⁸⁾. Çünkü Mısır'ın fethinden sonra ez-Zübeyr'in, savaş sırasında ele geçirilen toprakların savaşılanlara dağıtılmasını istediğini, fakat Amr'ın bu görüşe karşı çıktığını, bu konuda ancak Hz. Ömer'in direktifi doğrultusunda hareket

---

(267) *el-Mukaddesî, Ahsenu't-Tekâsîm, 193.*

(268) *İbnu'l-Fakîh, Muhtasar, 75.*

(269) *İbn Hurdazbeh, 83.*

(270) *Yakut, Mucem, V, 141.*

(271) *Yakut, Mucem, V, 141.*

(272) *Yakut, Mucem, V, 141.*

(273) *Yakut, Mucem, V, 141.*

(274) *Yakut, Mucem, V, 141.*

(275) *İbnu'l-Fakîh, Muhtasar, 76.*

(276) *Halife b. Hayyat, Tarih, 142; İbn Abdi'l-Hakem, Futûh, 61-63; el-Belâzurf, Futûh, 214-215.*

(277) *Halife b. Hayyat, Tarih, 142-143; İbn Abdi'l-Hakem, Futûh, 88; el-Belâzurf, Futûh, 214-215.*

(278) *İbn Abdi'l-Hakem, Futûh, 84; el-Belâzurf, Futûh, 216-217.*

edeceğini bildirdiğini ve halifeden gelen buyruk ile bu yerleri buranın yerli halkına bırakarak müslümanlara gelir getirmek maksadıyla haraca bağladığını görüyoruz⁽²⁷⁹⁾. İskenderiye şehrinin fethi ise; ancak üç ay süren bir kuşatmadan sonra gerçekleştiği için buranın yerli halkı hem cizye hem de harac vermeye mecbur edilmiştir⁽²⁸⁰⁾.

Amr b. el-As H. 25 yılında Hz. Osman tarafından Mısır valiliğinden azledildi. Halife onun yerine Abdullah b. Ebî Serh adında bir yakını buraya vali yaptı⁽²⁸¹⁾. Bu şahıs, fitne döneminde Mısır'ın Muhammed b. Ebî Huzeyfe tarafından ele geçirilmesi ile görevinden uzaklaştırıldı⁽²⁸²⁾. Böylece bu önemli vilâyet bir süre bu sonuncunun idaresinde kaldı⁽²⁸³⁾. Hz. Osman öldürüldükten sonra, Hz. Ali işbaşına gelince, Muaviye ile Amr b. el-As anlaşarak Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin üzerine yürüdüler. Fakat Mısır'a girmeyi başaramadılar. Nihâyet Muhammed, adamlarından bin kişi ile el-Ariş kentindeki bir kalede savunmada iken, Amr b. el-As ve arkadaşları tarafından yakalanarak korkunç bir şekilde öldürüldü⁽²⁸⁴⁾.

Hz. Ali, Kays b. Sad b. Ubâde'yi, Mısır vilayetine vali sıfatıyla gönderdiği zamana, güçlü bir ordu ile yola çıkmasının düşmanını ürkütmesi bakımından yararlı olacağını ileri sürdüyse onun bu teklifi rağbet görmedi⁽²⁸⁵⁾. Kays buna sebep olarak böyle bir kuvvetin Kufe'de bulundurulmasının ileride meydana gelecek olaylar açısından daha isabetli olacağını bildirdi⁽²⁸⁶⁾.

---

(279) *İbn Abdi'l-Hakem, Futûh, 84; el-Belâzurî, Futûh, 215.*

(280) *Halife b. Hayyat, Tarih, 144; İbn Abdi'l-Hakem, Futûh, 79-80; el-Belâzurî, Futûh, 221-222; Şukrî Faysal, Hareket, 126.*

(281) *Halife b. Hayyat, tarih, 178; İbn Abdi'l-Hakem, Futûh, 173-174; el-Belâzurî, Futûh, 224. Şukrî Faysal, Hareket, 128.*

(282) *el-Belâzurî, Futûh, 229; et-Taberî, IV, 546. Halife b. Hayyat, Muhammed b. Ebî Huzayfe'nin, Hz. Ali tarafından Mısır'a vali tayin edildiğini kaydetmektedir. Bkz. Halife b. Hayyat, Tarih, 201.*

(283) *et-Taberî, IV, 546; İbnu'l-Esr, Usd, 315-316; İbnu'l-Esr, el-Kamil, III, 135.*

(284) *et-Taberî, IV, 546; İbnu'l-Esr, el-Kamil, III, 135.*

(285) *et-Taberî, IV, 547-548; İbn Haldun, el-İber, II, 427.*

(286) *et-Taberî, IV, 548; İbn Haldun, el-İber, II, 427.*

Halifenin, Kays'a böyle bir lutufta bulunması daha ziyade onun Hz. Peygamber dönemindeki önemli yeri ile ilgili olsa gerek ⁽²⁸⁷⁾. Zira Hz. Ali'nin Kays dışında, Mısır'a göndermiş olduğu hiç bir valiye böyle bir teklifte bulunmamıştır.

Kays b. Sad, yedi kişiden oluşan aile fertleri ile Mısır'a vardktan sonra minbere çıkarak halifenin mektubunu halka okudu ve şu konuşmayı yaptı : " Ey insanlar biz Muhammed (S.A.V)'den sonra bildiğimiz en hayırlı kişiye biat ettik siz de kalkın, Allah'ın kitabı ve elçisinin sünneti üzerine biat edin! Eğer biz, sizler için bu iki prensibe dayanarak çalışmazsak bilin ki; üzerinize hiç bir biatımız yoktur " ⁽²⁸⁸⁾.

Kays b. Sad Hiribta denilen bir kasabada ve aralarında Mesleme b. Muhalled, Muaviye b.Hudayc ve Büsr bir Ertat gibi önemli şahısların ve Kur'an hafızlarının bulunduğu onbin kişilik Hz. Osman taraftarı dışında, Mısır'ın her tarafına otoritesini kabul ettirdi ⁽²⁸⁹⁾. Bunlar da, yeni valiye bir haber göndererek, ona karşı savaşmıyacaklarını, buranın kendisinin de toprağı sayılacağını ve isteklerinin sadece siyasî buhranla ilgili olup, bu buhranın biteceğı güne kadar kendilerine dokunulmamaması olduğunu bildirdiler ⁽²⁹⁰⁾.

Aslında Hiribta kasabasında bulunan onbin kişilik grubun savunduğı Hz. Osmanın intikamı meselesi, inandırıcı bir mesele olarak görülmemektedir. Zira bunların başında, Hz. Ömer döneminde Amrb. el- As ile birlikte Mısır'ın fetih hareketine katılan Mesleme b. Muhalled, Muaviye b. Hudayc ve Büsr b. Ebî Ertat gibi şahısların bulunması , konuyu daha değişik boyutlara çekmektedir ⁽²⁹¹⁾. Her şeyden önce bu şahıslar Hz. Ömer döneminden beri Mısır'a yerleşmiş ve birçok yönden zenginliklere sahip olan bu toprakların nimetlerinden faydalanmış ve zamanla buralarda önemli mevkilere yükselmişlerdir. Bu nedenle elbette ki; bu konularına dokun-

---

(287) Kays b. Sad b. Ubâde, Hz. Peygamberin müşriklere karşı yapmış olduğu savaşlarda Medinelilerin sancağını taşıdı. Bkz. *et- Taberî*, IV,552. Ayrıca o Hz. Peygamberin koruma görevlisi durumundaydı. Bkz. *el- Buharî*, *Sahîh*, VIII, 108; *ez- Zehebî*, *Siyer*, III, 103.

(288) *et-Taberî*, IV, 548-549; *İbnu'l- Esîr*, *el- Kamil*, III, 137; *İbn Haldun*, *el- İber* II, 427; *İbn Tağriberdî*, *en - Nucumu'z- Zâhire fî Mulûk Mısır ve'l - Kahire*, I, 98.

(289) *et-Taberî*, IV, 549. *İbnu'l-Esîr*, *el-Kamil*, III,137.

(290) *et-Taberî*, IV, 549.

(291) *et-Taberî*, IV, 553.

mayacak ve hatta bunu daha da artıracak Muaviye ve Amr gibi şahısları Mısır'da görmek isteyeceklerdir. İşte bu sebepten dolayı bunların bu davranışını, Muaviye'nin Mısır'ı ele geçirmek için harekete geçirdiği bir nevi gövde gösterisi olarak kabul etmek durumundayız (292).

Kays b. Sad. Hiribta'da üslenen muhalif gruba karşı kuvvet kullanmanın olumlu bir netice veremeyeceğini iyi kavradığından, bu konuda yumuşaklık politikasını tercih etti. Böylece buraya bir elçi göndererek biat etmediklerinden dolayı asla kırgın olmadığını , ve istedikleri gibi düşünüp istedikleri gibi hareket edebileceklerini açıkca onlara bildirdi (293). Bunun dışında O, bunların ileri gelenlerinden Mesleme b. Muhalled ile de bir antlaşma yaptıktan sonra Mısır'ın haracını topladı (294).

Mısır'ın zengin topraklara sahip olması, mevki yönünden Şam'a yakınlığı ve idaresinin Kays gibi dirayetli bir valinin elinde bulunması, Hz. Ali'ye biat etmeyen ve ileriye dönük bir takım siyasi hesapları olan Muaviye b. Ebi süfyan'ı endişeye sevketti (295). Bu nedenle Mısır valisine bir mektup yazarak şöyle dedi:" Siz Osman b. Affan'ı , onda gördüğünüz kendine ve yakınlarına olan düşkünlüğünden, vurmuş olduğu kırbactan, birini dövmesinden, diğerini sürgüne yollamasından ve tecrübesiz gençleri vilayetlere vali yapmasından dolayı suçlu bulduysanız, bilmeniz gerekirdi ki; Onun kanını dökmek caiz değildi. Siz bunu yapmakla büyük bir suç işlediniz. Ey Kays eğer tevbe bir mümini öldürmek için geçerli oluyorsa Allah'a tevbe et! Çünkü sen insanları, Osman b. Affan aleyhine toplayanlardan biriydin. Arkadaşına (Hz. Ali) gelince, biz , onun , Osman b. Affan'a karşı insanları topladığını ve öldürülmesi için emir verdiğini öğrendik. Böylece onlarda Osman'ı öldürmüşlerdir. O, Osman'ın öldürülmesi konusunda suçsuz değildir. Ey Kays, Osman'ın intikamını almak isteyenlere katılmayı düşünüyorsan bunu hemen yap! Gel bize katıl! hayatta kalırsam Basra ve Kufe'nin idaresi senin; dünyada bulunduğum sürece de Hicaz'ın idaresi sevdiğin yakınlarından birinin olsun. Benden, bundan başka

---

(292) Nitekim bunlar, Muaviye tarafından, Mısır valisi Muhammed b. Ebi Bekr üzerine gönderilen Şam ordusuna katılmışlardır.Bkz. et- Taberî, IV 103.

(293) et- Taberî, IV, 550.

(294) et-Taberî, IV, 550.

(295) et- Taberî, IV , 550. İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 137.

şeylerde iste! çünkü istediğin hiç bir şeyi geri çevirmem. Sana yazmış olduğum bu konuda bana görüşünü bildir " (296).

Kays'ın Hiribta'daki karşıtlarına yumuşak davranması ve onlara maaş ve erzak yardımını sürdürmesi, Muaviye tarafından bir zaaf olarak telakki edilmiş, nitecede de ona yukarıdaki mektubu yazma cesaretini vermiştir. Bu mektubun muhtevasına bakılacak olursa, Muaviye'nin sözlerinde samimi olmadığı anlaşılır. Çünkü o, bir taraftan valiyi Hz. Osma'nın öldürülmesi ile suçlamakta, diğer taraftan aynı halifenin imtikamını almaya davet etmektedir. Bu çelişkili görüş bununla da bitmiyor, Kays'ı suçlu kabul ettiği halde ona ve yakınlarına Basra, Kufe ve Hicaz gibi önemli vilayetleri vermeye ve hatta başka isteklerini de yerine getirmeye söz veriyor, Muaviye'nin siyasî emellerine ulaşmak için ister fitne, ister konumuzun dışında kalan kendi döneminde olsun, sık sık bu gibi entrikalara tevessül ettiğini görmek mümkündür (297).

Kays b. Sad'ın, Muaviye'ye gönderdiği cevap daha da dahiyâne daha da düşündürücüdür. O, bu mektubunda şunu yazıyor: " Mektubunu aldım. Osmanın öldürülmesi hususundaki sözlerini anladım . Bu da benim girmediğim ve bulaşmadığım bir problemdir. Arkadaşımın, insanları Osman'a marşı kışkırtıp onu öldürmelerine sebebiyet verdiği iddiasına gelince; buna da hic vâkıf değilim. Aşiretimin çoğunluğunun Osman'ın kanını dökmek suçundan kurtulamıyacağı meselesi ise, bu doğrudur, çünkü ona karşı ilk olumsuz hareketi başlatanlar yakınlarım oldu. Sana uymamı ve karşılığında vereceğin mükafatı da anladım. Fakat bu öyle bir konudur ki, üzerinde uzun uzun düşünmem gerekir ve hemen karar verilecek türden değildir. Ben burada senin yerini doldurmaya çalışıyorum. Bil ki; hep beraberce göreceğimiz güne kadar benden sana karşı sevemeyeceğin bir hareket olmayacaktır (298).

---

(296) *et- Taberî, IV, 580-551. İbnu'l Eşr, el-Kamil, III, 137-138; İbn Haldun, el-İber, II, 427; İbn Tağrıberdî, en- Nucûm, I, 99.*

(297) *Bkz. es- San'anî, el- Musannaf, V, 461-462; el- Yakubî, Tarih, II, 163, Nehc, 415-416.*

(298) *et- Taberî, IV, 551; İbnu'l- Eşr, el- Kamil, III, 138; İbn Haldun, el-İber, II, 427; İbn Tağrıberdî, en-Nucûm, I, 99; Hudarî, Muhadavât, 76.*

Kays b. Sad, bu mektubunda Mısır'ı , Hz. Ali'nin karşıtlarına kaptırmamak için oyala-
ma taktiğine başvurmuştur. O, vilâyet içindeki muhalif grupları maddî desteklerle susturmaya
çalışırken (299), Mısır'da emelleri olan Muaviye'yi de karşısına almamak için uzun vadeli umut-
lara bağlamak çabasıdadır. Ayrıca Kays'ın yukarıdaki sözleri, onun devlet idaresine dair konu-
larda ne denli bilgili ve yetenekli olduğunu , uzun süre Şam valiliği görevinde bulunan ve bu sa-
yede derin tecrübe sahibi olan Muaviye'den de geri kalmadığını göstermesi bakımından
önemlidir. Yalnız burada bir ilginç mesele daha var; o da Muaviye'nin dostuna ve düşmanına
karşı uygulamış olduğu taktikleri hiç bir kural tanımazken (300), Kays'ın Hz. Peygamberden
duymuş olduğu " Hile ve aldatmak cehennemliktir " sözüne riayet etmesi ve insanlarla olan iliş-
kilerinde dahatiz ve temkinli davranmasıdır (301).

Muaviye, Kays'a göndermiş olduğu ikinci mektubun da şöyle diyor " Mektubunu oku-
dum , fakat bana tam yakınlık göstermiyorsun ki; seni dost kabul edeyim, Seni benden uzakta
da görmedim ki; seni düşman adedeyim. Sen bu konuda kurbanlık koyunun bıçağa gelmeyen
gırtlığına benzemektesin, bilmiş ol ki; yanında çok sayıda adamı, elinde en iyi atları bulunan
benim gibi birisi ne hilelere aldanır ne de tuzaklara düşer (302).

Kays da, bu mektubun cevabını yazarken ona karşı gerçek tutumunu ortaya koyar ve
bu konuda kesinlikle taviz vermiyeceğini şu sözleri ile dile getirir: " Beni aldatmaya kalkışma-
na, benden faydalanmaya teşebbüs etmene ve görüşümü hiçe saymana şaşılır doğrusu. Bana, hi-
lafet için en layık olan, doğruyu en çok söyleyen, sireti bakımından en iyi yolu izleyen ve bağ-
lılığı ile Hz. Peygamber'e en yakın olan insanın itaatından çıkmamı teklif ediyor da, hilafete en
ehil olmayan, yalan ve iftirayı en çok kullanan, yaşantısı yönünden sapıklığa en yakın, Allah'a

---

(299) *es- San'anî, el- Musannağ, V, 459; et- Taberî, V, 552-553; el-Makrizî, el-Mevâiz ve'l- İti-
bâr bi zikri'l- Hitat ve'l- Asâr II, 92; el- Kindî, el-Vullât, 20-21.*

(300) *Örneğin: Kays'ı, Mısır'dan uzaklaştırmak için, onun adına bir sahte mektup yazarak
Şamlılara okuması ve bu sayede Hz. Ali'yi bu vali hakkında şüpheye düşürmesi . Bu mek-
tup metni için Bkz. et- Taberî, IV, 553; İbn Tağriberdî, en- Nucûm, I.101.*

(301) *İbn Tağriberdî, en-Nucûm, I, 95; el- Kindî, el- Vullât, 22.*

(302) *et- Taberî, IV, 551; İbn Haldun, el - İber, II, 427; İbn Tağriberdî, en- Nucûm, I, 100.*

ve elçisine en uzak, sapıkların sapığı ve şeytanın en kötü en saldırgan iki yaratığının oğlu olan insanın, yani senin buyruğun altına girmemi mi emrediyorsun? Üzerine göndermek üzere Mısır'ı süvarilerle dolduracağım şeklindeki sözüne gelince, yemin ederimki; canımı kurtarmaktan başka bir gayilen kalmayacak şekilde seni kendi nefsinle meşgul edemezsem bil ki; dünyanın en yiğit en çalışkan insanısın" (303).

Muaviyenin, Kays'ı kendi saflarına çekmek için sarfettiği çabalar olumlu bir netice vermeyince , onun Hz. Ali'yi, bu yetenekli vali hakkında şüpheye düşürmeye, ve aralarını açmaya çalıştığını görüyoruz⁽³⁰⁴⁾ . O ilk olarak şam halkına Kays'ın Hiribta grubuna karşı takındığı yumuşak tavırı ve onlara sağladığı desteği hatırlatarak onun kendi taraftarlarından olduğunu empoze etmeğe çalışır⁽³⁰⁵⁾ . Sonra da kendisi tarafından yazılmış bir sahte mektubu, Kays tarafından gönderilmiş gibi gösterip Şamlılara okur⁽³⁰⁶⁾ . Böylece Şam'da Kays'ın Muaviye'ye biat ettiği şaiasi yayılır⁽³⁰⁷⁾ . Bu asılsız haber daha sonra ajanlar vasıtasıyla Kufe'ye ulaşır⁽³⁰⁸⁾ .

Hz. Ali bu haberi duyar duymaz yakınlarını toplayarak bu konu hakkındaki görüşlerine başvurur⁽³⁰⁹⁾ . Onlardan Abdullah b. Cafer, Kays'ın hemen görevden alınması gerektiğini savunarak halifeyi bunu uygulamaya koyması için iknaya çalışır⁽³¹⁰⁾ . Fakat Hz. Ali, mezkur valiyi çok iyi tanıdığını ve onunla ilgili haberin doğru olup olmadığı konusunda endişeleri bulunduğunu ileri sürer⁽³¹¹⁾ .

---

(303) *et-Taberî*, IV, 551-552; *İbnu'l-Esîr el-Kâmil*, III, 138; *İbn Tağriberdî*, *en-Nucûm*, I, 100.

(304) *es-San'anî*, *el-Musannaf*, V, 458-459; *et-Taberî*, V, 458-459; *et-Taberî*, V, 552.

(305) *es-San'anî*, *el-Musannaf*, V, 459; *et-Taberî*, V, 552; *İbn Haldun el-İber*, II, 427-428; *el-Makrizî*, *el-Mevâiz*, II, 82; *el-Kindî*, *el-Vullât*, 21.

(306) *et-Taberî*, IV, 553, *İbnu'l-Esîr*, *el-Kamil*, III, 138; *İbn Tağriberdî*, *en-Nucûm*, I, 100-101.

(307) *et-Taberî*, IV, 553; *İbn Tağriberdî*, *en-Nucûm*, I, 101.

(308) *es-San'anî*, *el-Musannaf*, V, 459; *et-Taberî*, IV, 553 , *el-Makrizî*, *el-Mevâiz*, II, 82, *el-Kindî*, *el-Vullât*, 21.

(309) *et-Taberî*, IV, 554; *İbnu'l-Esîr*, *el-Kamil*, III, 138; *İbn Haldun*, *el-İber*, II, 428.

(310) *et-Taberî*, IV, 554.

(311) *et-Taberî*, IV, 554; *İbnu'l-Esîr*, *el-Kamil*, III, 138.

Abdullah b. Cafer'in, halife nezdinde Kays aleyhindeki çabaları, anne tarafından kardeşi olan Muhammed b. Ebi Bekr'i, biran önce onun yerine Mısır'a vali yaptırma gayesine yönelik görülmektedir⁽³¹²⁾. Halifenin bu önemli noktayı farkedememesi, çok ilginç ve şaşılacak niteliktedir. Bu yüzden biz bunu daha ziyade Hz. Ali'nin kardeşi Cafer'e ve dolayısıyla de oğlu Abdullah'a olan aşırı sevgi ve bağlılık duygusuna dayandırmak durumundayız. Nitekim Abdullah bir yerde: "Ona bir şeyi kabul ettirmek istediğim zaman Cafer'in hatırı için derdim. Oda hemen kabul ederdi" demektedir⁽³¹³⁾.

Bu konu Kufe'de, halife ve yakınlarının gündeminde iken Kays'den gelen bir mektup, Mısır'da bir grup insanın halifeye biat etmediğini ve devlet içindeki buhranın giderileceği güne kadar kimse tarafından kendilerine dokunulmamasını istediklerini haber veriyordu⁽³¹⁴⁾. Ayrıca vali, onların bu isteğini kabul etmeyi ve kendilerine karşı kaba kuvvet kullanmamayı düşündüğünü, bu vesileyle de sapıklıklarından vazgeçecekleri güne kadar onları idare etmeye çalışacağını dile getiriyordu⁽³¹⁵⁾.

Kays'ın bu konuyu halifeye bildirmede gecikmesi, hakkındaki şüpheleri büsbütün artırdığı gibi onu azlettirmeye çalışan Abdullah b. Cafer'i de haklı göstermeye yaramıştır⁽³¹⁶⁾. Kanaatimize göre vali, hakkındaki şayanın Kufe'ye ulaşması endişesinden hareket ederek halifeye bilgi vermek ihtiyacını duymuştur. Fakat onun bu hatalı davranışı, kendisini Mısır'dan azlettirmede büyük rol oynadı. Nitekim, olayın bu boyutundan sonra Abdullah, halifeye, Kays'ın Hiriba isyancılarına iyimser davranmasının onlara karşı bir taviz olabileceğini, bu nedenle de valiye hemen bir haber göndererek onlarla savaşmasını istemesini telkin etmiştir⁽³¹⁷⁾.

---

(312) Bkz. *et-Taberî, IV, 555.*

(313) Bkz. *el-Kindî, el-Vullât, 23.*

(314) *et-Taberî, IV, 554; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 138.*

(315) *et-Taberî, IV, 554.*

(316) *es-San'anî, el-Musannaf, V, 459; et-Taberî, IV, 554.*

(317) *et-Taberî, V, 554; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 138.*

Hz. Ali, Abdullah b. Cafer'in bu teklifini de olumlu karşılamış ve aynı isteği bir yazı ile valiye bildirmiştir⁽³¹⁸⁾. Mısır'dan gelen cevapta ise; valinin bu buyruğa çok şaşırıldığı ve mezkur gruba karşı kuvvet kullanmanın ancak düşmanlara yarar sağlayacağı, bu nedenle en doğru hareketin onları kendi hallerine bırakmak olacağı bildiriliyordu⁽³¹⁹⁾.

Sonuç olarak Abdullah b. Cafer'in halife nezdinde Kays'a karşı sürdürdüğü olumsuz çalışmalar, başarıya ulaşmış ve kendi tarafından ileri sürülen son bir suçlama ile bu yetenekli valiyi Mısır'dan uzaklaştırmaya, yerinede idari konularda fazla tecrübesi olmayan yakını Muhammed b. Ebi Bekr'i vali tayin ettirmeye muvaffak olmuştur⁽³²⁰⁾.

Halifenin, Mısır gibi bir vilayetin, idare etmekte olduğu devlet için harac, insan potansiyeli ve kaybedildiği takdirde düşmanını güçlendirmesi bakımından nedenli önemli bir yere sahip olduğunu gözönünde bulundurmadan, en değerli adamını, yakını olan Abdullah b. Cafer'in şahsi ihtiras ve yanlış bilgilerine dayanarak görevden alması, belkide hayatının en büyük idari hatasıdır. Hz. Ali, Kays hakkındaki olumsuz haberi duyduğunda, devlet idaresi konusunda tecrübe ve becerisi olmayan yakınlarının görüşlerine başvurmak yerine, bu hassas meseleyi güvenilir adamlarından birisini Mısır'a göndermek suretiyle inceleme yoluna gitmiş olsaydı, sanırım bundan daha iyi bir sonuca varmış olacaktı. Halifenin, karşıtları tarafından Hz. Osman'ın öldürülmesi ile suçlanan bir yakını, azledilen vali yerine aynı vilayete tayin etmesi ise; Onun Kays olayından sonraki ikinci idari hatası sayılır. Zira bu önemli vilayeti, fitne dönemi olaylarına fazla bulaşmayan, idari tecrübeye sahip, aynı zamanda halifenin yakını olmayan birinin idare etmesi daha uygun olurdu.

Muhammed b. Ebi Bekr'in Mısır'daki siyaseti, Kays b. Sad'ın siyasetine nazaran tam zıt bir çizgide gelişme gösterdi. Çünkü bu vali görev yerine vardktan kısa süre sonra dıştan

---

(318) *es-San'anî, el-Musannaf, V, 459; et-Taberî, IV, 554. İbnu'l-Esir, el-Kamil, III,138; İbn Haldun, el-İber, II,428.*

(319) *et-Taberî, IV, 554; İbnu'l-Esir, el-Kamil, III, 138-139.*

(320) *et-Taberî, IV, 554. Abdullah b. Cafer Son olarak Kays'ı, " Eğer bir iktidar ancak Mesleme b. Muhalled'i öldürmekle gerçekleşiyorsa, yemin ederim ki, o iktidar kötülük iktidarıdır" sözünü söylemekle suçlamıştır. Bkz. et-Taberî , IV,554.*

Mısır için büyük bir tehlike teşkil eden Muaviye'ye bir mektup yazarak ona ağır hakaretlerde bulundu⁽³²¹⁾. O, vilâyet içindeki Hiribta problemini çözmek maksadıyla de isyancılara ya kendine uymalarını ya da derhal Mısır'ı bırakmalarını isteyen bir haber gönderdi⁽³²²⁾. Onun bu uygulaması olumlu bir netice vermeyince bu sefer düşmanlarına karşı kaba kuvvete başvurdu. Vali önce adamlarından el-Hâris b. Cümhân el-Cu'ff'yi, sonrada Kelb kabilesine mensup Müdahim adında birini onlara karşı gönderdi⁽³²³⁾. Fakat onun bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlandı ve mezkûr iki adamı isyancılar tarafından öldürüldü⁽³²⁴⁾. Bu olaydan sonra onların ileri gelenlerinden olan Muaviye b. Hudayc harekete geçerek Hz. Osman'ın intikamını almayı savunmaya başladı ve çevresinde bol sayıda adam topladı⁽³²⁵⁾.

Mısır'daki bu yeni gelişmeler Hz. Ali'ye ulaşınca Muhammed b. Ebî Bekr'i azletmek ve yerine bu sıralarda el-Cezire'de vali olarak örev yapmakta olan Mâlik b. el-Hâris el-Eşter'i buraya atamak istedi⁽³²⁶⁾. Halife bu nedenle el-Eşter'e bir mektup yazarak şöyle dedi: "Sen, dinin emirlerini yerine getirmek, suç işleyenlerin haddini bildirmek ve en zor idare edilen yerleri doldurmak için seçtiğim adamsın. Bildiğin gibi Muhammed b. Ebî Bekr'i Mısır'a vali yapmıştım. Duydum ki oradaki bir grup Haricî ona karşı isyan etmişler. Öte taraftan o çok genç, idarî konularda tecrübesiz ve savaş tekniğini iyi bilmeyen biridir. Oradaki güvenilir ve sözlü geçen birini yerine bıraktıktan sonra buraya yanımıza gel de bu konuda ne gerekiyorsa hep beraber yapalım"⁽³²⁷⁾.

Hz. Ali'nin bu sözlerinden, Muhammed b. Ebî Bekr'in Mısır'a hatalı bir şekilde vali yapıldığı rahatca anlaşılmaktadır. Halife Muhammed yerine yeniden Kays b. Sad'ı veya el-Eşter'i vali olarak Mısır'a gönderebilirdi. Fakat o, bunu neden yapmadı? Bu konu büyük bir ihtimalle

---

(321) *et- Minkarî, Vak'atu Siffîn, 118; et-Taberî, IV, 557.*

(322) *et-Taberî, IV, 557; İbnu'l- Esîr, el -Kamil, III, 140; Hudarî, Muhadarât, 76.*

(323) *et-Taberî, IV, 557; İbnu'l-Esîr, el-Kamil III, 140.*

(324) *et- Taberî, IV, 557; İbnu'l- Esîr , el- Kamil III, 140.*

(325) *et-Taberî, V , 95; İbnu'l -Esîr, el-Kamil, III, 177.*

(326) *et-Taberî, V, 95; İbn Haldun, el-İber, II, 447.*

(327) *et- Taberî, V, 95.*

mezkûr iki şahsın askerî ve siyasî yönleri ile ilgilidir⁽³²⁸⁾. İşte bu amile, Mısır'a tayin olayı ile Sıffin öncesindeki Hz. Ali-Muaviye anlaşmazlığının aynı zamana rastlaması amili eklenince halife böyle bir riski göze almaya cesaret edememiştir.

Öte yandan el-Eşter'in, Hz. Ali tarafından Mısır'a vali atandığını haber alan Muaviye el-Cayıstar isminde bir çifçi ile-Kendisini haraç ödemekten muaf tutmak vadiyla- anlaşarak onu öldürmesini istedi⁽³²⁹⁾. el-Eşter yeni görevine başlamak maksadiyle Mısır'ın el-Kulzum şehrine geldiğinde, mezkur çifçi tarafından karşılandı⁽³³⁰⁾. el-Cayıstar, kendini tanıttuktan sonra ona bir tabak zehirli bal şerbeti takdim etti ve el-Eşter bu şerbeti içince hemen orada öldü⁽³³¹⁾.

Hz. Ali bu olayı duyunca Mısır valisi Muhammed b. Ebî Bekr'e bir mektup yazarak şöyle dedi: "el-Eşter'i senin yerine vali olarak göndermeme gücendiğini haber aldım. Ben bunu yaparken düşmanına karşı mücadeledeki herhangi bir eksiklikten veya bu konudaki başarısızlığından dolayı yapmadım. Ben seni Mısır valiliğinden almış olsaydım bil ki; bundan daha fazla beğeneceğin ve problemi daha az bir vilayete vali yapacaktım. Mısır'a tayin ettiğim adam (el-Eşter'i kastediyor) bize yardımcı, düşmanımıza karşı çetin ve dayanıklı bir insandı. Günü tamamlandığı için Allah'ın rahmetine kavuştu. Biz ondan razıyız, Allah da ondan razı olsun, sevabını artırsın ve yerini güzel kılsın. Düşmanına karşı dayanıklı ol, savaşa iyi hazırlan, Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütlerle davet et, Allah'ı çok yâd et ve ondan yardım iste, ondan kork! İstediklerini ancak Allah karşılar, görevinde sana ancak o yardım eder. Rahmeti ile elde edilenlere ulaşmak için bize ve sana Allah yardımcı olsun⁽³³²⁾.

---

(328) Nitekim Kays'ın, Mısır'daki görevini, Muhammed b. Ebî Bekr'e bırakarak Medine'ye dönüşmesi ve burada Mervan ile- el-Esved b. Ebî'l Bahterî tarafından ölümle tehdit edilmesi, bunun neticesinde de Hz. Ali'nin yanına gitmeye zorlanması Muaviye'yi hayli tedirgin etmiş ve bir mektupla bu iki şahsa: "Önemli bir yere ve isabetli bir görüşe sahip olan Kays'ı Medine'yi terk ederek Kufe'ye gitmeğe zorlamakla Ali'ye büyük yardımda bulundunuz. Vallahi ona, Kays yerine sekizbin asker gönderseydiniz beni bu kadar üzmemeyecakti" demesine sebep olmuştur. Bkz. es-San'anî, el-Musannaf, V, 460.

(329) et-Taberî, V, 95.

(330) İbn Kuteybe, 'Uyûn, I, 201 ; et-Taberî, V, 96.

(331) İbn Kutaybe, 'Uyûn, I, 201; et-Taberî, V, 96;

(332) et-Taberî, V, 97; Nehc , 407-408; İbnu'l- Esîr, el- Kamil, III, 178.

Bu mektupta halifenin, Muhammed'e asker ve muhimmat yardımında bulunamayacağı, bu nedenle düşmanlarına karşı kendi imkanları nisbetinde bir savaş hazırlığında bulunması tavsiye edilmektedir. Bu durum ise, Mısır'daki prüzün halife açısından, Nehrevan savaşından sonraki sıkıntılı döneme rastlaması ile ilgili görülmektedir. Çünkü Hz. Ali bu sıralarda düşmanlarına karşı asker toplamada hayli sıkıntı çekmekte ve hele Mısır gibi uzak bir vilâyet ordu göndürmek, onun için gerçekleştirilmesi çok güç bir mesele teşkil etmektedir⁽³³³⁾.

Muaviye, Mısır'ı ele geçirmek için altıbin kişilik bir ordunun başında Amr b. el-As'ı görevlendirdi⁽³³⁴⁾. Amr Mısır topraklarına girdiği zaman Muhammed b. Ebî Bekr'e bir mektup göndererek kanının dökülmesini ve asla yenilgiye uğramasını asla istemediğini ayrıca vilâyet halkının kendisine karşı birleştiğini, valiye itaat ettiklerinden dolayı pişmanlık duyduklarını ve onu kısa zamanda yakalayıp teslim edeceklerini bildirdikten sonra derhal Mısır'dan ayrılmasını istedi⁽³³⁵⁾.

Muhammed, Amr ile Muaviye'den gelen tehdit dolu mektupları Hz. Ali'ye göndererek şöyle yazdı: "el-As oğlu Amr'ın Mısır'ın uzak bir köşesinde konakladığını haber aldı. Buradaki taraftarlarında yanına kaçtılar. O, çok güçlü ve yıkıcı bir ordu ile gelmiştir. Buyruğum altındaki insanlarda bu meseleye karşı gevşeklik hissettim. Mısır'ı elinde tutmak istiyorsan beni asker ve muhimmat yönünden desteklemen gerekir⁽³³⁶⁾."

Fakat Mısır valisi Muhammed b. Ebî Bekr'in bu isteği, daha öncede belirttiğimiz gibi içinde bulunduğu kötü şartlar yüzünden halife tarafından yerine getirilemedi⁽³³⁷⁾. O, ancak bu valiye bir mektup göndererek bulunduğu yeri savunulacak duruma getirmesini, taraftarlarını yanına toplamasını, yardım sever ve kahramanlık gibi vasıflarla tanınan Kinâne b. Bişr adındaki

---

(333) Bkz. *et-Taberî*, V, 90-91; *Nehc*, 78-79.

(334) *et-Taberî*, V, 100; *el-Kamil*, III, 179; *İbn Kesîr*, VII, 313; *İbn Haldun*, *el-İber*, II, 448; *İbn Tağriberdî*, *en-Nucûm*, I, 108; *Hudârî*, *Muhadarât*, 77.

(335) *et-Taberî*, V; 101; *İbnu'l-Esîr*, *el-Kamil*, III, 179; *İbn Kesîr*, VII, 313; *İbn Haldun*, *el-İber*, II, 448; *İbn Tağriberdî*, *en-Nucûm*, I, 109.

(336) *et-Taberî*, V, 101; *İbnu'l-Esîr*, *el-Kamil*, III- 179; *İbn Kesîr*, VII, 314; *İbn Tağriberdî*, *en-Nucûm*, I, 109.

(337) Bkz. *et-Taberî*, V, 90-91; *Nehc*, 78-79.

şahsı onlara karşı savaşa çağırmasını tavsiye edebildi. Ayrıca ondan düşmanına karşı dayanıklı olmasını, kendi taktiğine göre hareket etmesini, bildiği gibi savaşmasını istedi⁽³³⁸⁾.

Hızlı Ali ile Mısır valisi Muhammed b. Ebî Bekr arasındaki karşılıklı yazışmalara bakıldığında Mısır vilayetinin kısa süre sonra kaybedileceği rahatca anlaşılmaktadır. Çünkü halife bu konuda validen adeta mucize beklemektedir. Karşı taraftaki altıbin kişilik orduya Hiribta grubu da katılınca, Muhammed'in çok güçlü bir kuvvetle karşı karşıya kaldığı ve bu savaşı kaybedeceği kesinlik kazanmaktadır. Üstelik savaşaacağı orduda, Amr b. el-As, Mesleme b. Muhalled, Muaviye b. Hudeyc ve Büsr b. Ebî Ertat gibi savaş tekniğini iyi bilen tecrübeli kişiler bulunmaktadır⁽³³⁹⁾.

Muhammed b. Ebî Bekr, Mısır halkına bir konuşma yaptıktan sonra amr b. el-As'a karşı ancak dörtbin kişi toplayabildi⁽³⁴⁰⁾. İki bin kişilik öncü kuvvetine Kinane b. Bişr, diğer iki bin kişilik orduda kendisi komuta etti⁽³⁴¹⁾. Kinâne komutasındaki ordu Amr tarafından gönderilen tüm birliklere karşı çok iyi savaştı⁽³⁴²⁾. Ancak daha sonra Muaviye b. Hudeyc'in idare ettiği birliğin saldırısına uğrayarak her tarafı Şam ordusu ile sarıldı³⁴³. Bu durum karşısında Kinâne ve arkadaşları atlarından inerek ayakta savaşmaya başladılar⁽³⁴⁴⁾. Fakat bu savaş, Kinane'nin öldürülmesi ile Şam ordusunun lehine noktalandı⁽³⁴⁵⁾. Ordusu dağılan Muhammed ise; savaş meydanından çekilerek bir köşeye sığındı⁽³⁴⁶⁾. Fakat o, daha sonra Muaviye b. Hu-

---

(338) *et-Taberî*, V, 102.

(339) *et-Taberî*, V, 99-100.

(340) *et-Taberî* V, 103; *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 179; *İbn Tağriberdi*, *en-Nucûm* I, 109.

(341) *et-Taberî*, V, 103; *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*-III, 179; *İbn Tağriberdi*, *en-Nucûm*, I, 109.

(342) *et-Taberî*, V, 103; *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 179; *İbn Kesir*, VII, 314; *İbn Haldun*, *el-İber*, II- 449; *İbn Tağriberdi*, *en-Nucûm*, I, 109.

(343) *et-Taberî*, V, 103; *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 179.

(344) *et-Taberî*, V, 103; *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 179.

(345) *et-Taberî*, V, 103; *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 179; *İbn Keşir*, VII, 314; *İbn Haldun*, *el-İber*, II, 449 *İbn Tağriberdi*, *en-Nucûm*, I, 110; *Wallhausen Arap*, 46.

(346) *Halife b. Hayyat*, *Tarih*, 192; *el-Yakubi*, *Tarih*, II, 170; *et-Taberî*, V, 103; *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 179; *ez-Zehabi*, *el-İber*, I, 32.

deyc tarafından yakalanarak korkunç bir şekilde öldürüldü⁽³⁴⁷⁾. Mısır, bu savaş sonucunda Hz. Ali'nin idare etmekte olduğu devletten ayrılarak Muaviye'nin eline geçti⁽³⁴⁸⁾.

Hz. Ali tarafından Mısır'a vali tayin edilen Kays b. Sad b. Ubâde ile Muhammed b. Ebî Bekr'in liyakat, tecrübe ve icraatları taban tabana zıt bir görünüm arz etmektedir. Kays'ın doğuştan yapısında bulunan deha özelliği, Hz. Peygamber dönemindeki gazvelerde Medinelilerin sancağını taşıması ve üç halife devrindeki siyasi olayları yaşaması, ona büyük tecrübe birikimi kazandırmış ve Mısır'daki valilik görevinde başarılı olmasını sağlamıştır. Oysa Muhammed b. Ebî Bekir bu vasıflara sahip değildi. Çünkü o çok genç, heyecanlı, idarî tecrübesi olmayan ve sadece askerî yapıya sahip birisi idi. Onun bu vasıfları Mısır'daki icraatına da yansınca hem kendi hayatının, hemde bu önemli vilayetin kaybına sebep olmuştur.

4. Yemen ve Bahreyn:

a. Yemen:

Yemen, Arap yarımadasının Güneydoğu kısmında bulunan 'Umân ülkesi ile Güneybatısındaki Necran bölgesi arasında yer alan geniş toprakların adıdır⁽³⁴⁹⁾. Eski Yunanlılar tarafından Arabia Felix yani mutlu Arap ülkesi⁽³⁵⁰⁾ olarak bilinen burası, kral Şimr b. Yaruş zamanına dair Sebe' kitabelerinde bereket ve hayr anlamına gelen Yemnât şeklinde geçmektedir⁽³⁵¹⁾.

Kur'an-ı Kerim'de iyi ve güzel ülke⁽³⁵²⁾ olarak tanıtılan Yemen, ağaçları, meyveleri ve

---

(347) Halife b, Hayyat, tarih , 192; Zübeyr b. Bekkar, el- Ahbâr, 347-348; el-Yakubî, Tarih, II, 170; et-Taberî, V, 105; el-Makdisî, el- Bed', V, 226 ; Nehc, 408; İbn Abdî'l -Berr; el- İstiab, II, 329; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 180; Bir yerde Muhammed b, Ebî Bekir'in ölmüş bir eşek karnına konularak yakıldığı belirtilmişse de diğer bir haberde onun Muaviye b, Hudeyc tarafından savaş sırasında öldürüldüğü bildirilmektedir. Bir üçüncü haberde ise, onun Amr b. el-As tarafından öldürüldüğü ileri sürülmektedir. Bu haberler için bkz. Halife b. Hayyat, Tarih, 192; el- Yakubî, Tarih, II, 170; et-Taberî, V, 105; İbn Abdî'l-Berr, el- İstiab, III, 329.

(348) Halife b, Hayyat, Tarih, 192, el-Yakubî, Tarih, II, 170; et Taberî, V, 105.

(349) Yakut, Mucem, V, 447.

(350) Bkz. Corci Zeydan, el-Arab, I, 103.; Mustafa Fayda, İslamiyetin Güney Arabistana yayılışı, 8-9; Cevad Ali, Tarih, I, 118-119.

(351) Corci Zeydan, el-Arab, I, 103; Cevad Ali, Tarih, I, 134-135; Abdulaziz Salim, Tarih, 30.

tarımının bolluğu⁽³⁵³⁾ nedeniyle Araplar tarafından Yeşil Yemen diye de adlandırılmıştır⁽³⁵⁴⁾.

Yemen ülkesinde bulunan belli başlı şehirleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Sanâ', Aden, Zabîd, Beyhan, Ma'rib, ec-Cûf, el-Akîk, ed-Dehna', Ta'iz, el-Cened, Lehc, Mendem, Galâfika, el-Cûrayb, Vahla, Sa'de, Cüreş, eş-Şihr ve Hadramevt⁽³⁵⁵⁾.

Bu ülke, İslamiyetin ortaya çıkışından önceki çağlarda sırasıyla Ma'in (M.Ö. 1300-630)⁽³⁵⁶⁾, Sebe' (M. Ö. 800-115)⁽³⁵⁷⁾ ve Himyer (M.Ö. 115-M.S. 525)⁽³⁵⁸⁾ gibi önemli devletlerin merkezi olduktan sonra M.S. 525 yılında Habeşistan'ın⁽³⁵⁹⁾, arkasından da Farsların istilasına uğramıştır⁽³⁶⁰⁾. Son olarak burası Hz. Peygamberin çeşitli fetih faaliyetleri neticesinde, Medine'de kurulan İslam devletinin sınırlarına dahil edilmiştir⁽³⁶¹⁾.

Yemen İslam devletinin ilk devirlerinde idarî bakımdan üç bölgeye ayrılmakta idi. el-Cened ve ona bağlı olan kasabalar, San'a' şehri ve mulhakatı ve Hadramevt ve civarları⁽³⁶²⁾.

Hz.Peygamber, zekat amillerini görevlendirirken Yemen'in çeşitli bölge ve şehirlerine

(352) *Neml*, 27,22; *Sebe*, 34-15. Ayrıca Bkz. *el-Hemdanî*, *el-iklîl*, I, 59.

(353) *İbnu'l-Fakîh*, *Muhtasar*, 34; *Yakut*, *Mucem*, V, 448; *İbnu'l-Mucâvir*, *Tarihu'l-Mustabsır*, 185; *el-Kalkaşandî*, *Nihâye*, 26; *el-Alusî*, *Buluğ*, I, 203.

(354) *Yakut*, *AMucem*, V, 447; *el-Alusî*, *Buluğ*, I, 203.

(355) *İbn Hişam*, *es-Sire*, I, 37; *el-Hemdanî*, *el-iklîl*, I, 52; *el-Mukaddesî*, *Ahsenu't-Tekâsîm*, 85-87; *ibnu'l-Fakîh*, *Muhtasar*, 34; *Yakut*, *Mucem*, V, 448; *İbnu'l-Mucâvir*, *Tarih*, 83; *el-Kalkaşandî*, *Nihâye*, 26; *el-Alusî*, *Buluğ*, I, 203-206.

(356) *Cevad Ali*, *Tarih*, I, 381.

(357) *İbn Hişam*, I, 12; *el-Asma'i*, *Tarih*, 14. *el-Belazurî*, *Ensab*, I, 8; *el-Hemdanî*, *el-iklîl*, I, 53-54; *Cevad Ali*, *Tarih*, II-100.

(358) *İbnu'l Kelbî*, *Kitabu'l - Asnam*, 8-9 *İbn Hişam*, I, 23; *el-Asma'i*, 25; *el-Hemdanî*, *el-iklîl*, I, 59; *Cevad Ali*, *Tarih*, II, 212-213.

(359) *İbn Hişam*, I, 36; *Corci Zeydan*, *el-Arab*, I, 139- 131.

(360) *İbn Hişam*, I, 62; *et-Taberî*, I, 194; *Corci Zeydan*, *el-Arab*, I, 130-131.

(361) *el-Vakîdî*, *Kitabu'l-Megâzî*, III, 1079-1083; *İbn Hişam*, IV, 212; *Halife b. Hayyat*, *Tarih*, 96-97; *el-Belâzurî*, *Ensab*, I, 384; *el-Belâzurî*, *Futûh*, 79-86; *et-Taberî*, III, 131-132; *İbn Hazm*, *Cevâmi*, 20; *Fayda*, *İslamiyet*, 22.

(362) *el-Mukaddesî*, *Ahsenu't- Tekâsîm*, 105.

de şu şahısları gönderdi. Halid b. Said b. el-As b. Ümeyye'yi Sana şehrine⁽³⁶³⁾, Ziyad b. Lebîd el-Ansarî'yi Hadramevt'e⁽³⁶⁴⁾, Ebu Musa el-Eşari'yi Zebîd, Rima', Aden ve Sahil bölgesine⁽³⁶⁵⁾. Ayrıca o, buraya Mu'az b. Cebel ile Ali b. Ebi Talib'i kadı ve zekat amili olarak görevlendirdi⁽³⁶⁶⁾.

Hz.Ebu Bekir döneminde ise, Yemen'in adı geçen bölgelerini şu beş vali idare etti. San'a' şehrini el-Muhacir b. Ebî Ümeyye el-Mahzumî, Hadramevt'i Ziyad b. Lebîd el-Ansarî, Havlan bölgesini, Ya'lâ b. Ümeyye. Zabîd ve Rima' şehirlerini Ebu Musa el-Eşarî ve el-Cened kentini Mu'az b. Cebel⁽³⁶⁷⁾.

Hz. Ömer'in, halife olduktan sonra Yemen'le ilgili idari uygulamada bir değişiklik yaptığını görmekteyiz. O, hilafetinin ilk yıllarında Yemen bölgesini sadece Ya'lâ b. Ümeyye adında bir şahıs ile idare etti⁽³⁶⁸⁾. Fakat son sene belli olmayan bir sebeple San'a' şehrine eski vali Ya'lâ b. Ümeyye'yi, el-Cened kentine de Abdullah b. Ebi Rabia'yı atadı⁽³⁶⁹⁾.

Hz.Osman döneminde ise; Yemen'deki eski idarî tablo değişmedi ve Sana şehrinde Ya'lâ b. Ümeyye⁽³⁷⁰⁾, el-Cened kentinde de Abdullah b. Ebi Rabia vali olarak görev yaptılar⁽³⁷¹⁾.

---

(363) Halife b, Hayyat, Tarih, 97; el-Belâzurî, Ensab, I- 529; el- Belâzurî, Futûh, 80. İbn Hişam ve et-Taberî, Hz. Peygamber'in San'a şehrine el- Muhâcir b. Ebî Ümeyye'yi gönderdiğini kaydetmektedirler. Bkz. İbn Hişam, IV, 182; et-taberî, III, 147.

(364) İbn Hişam, IV, 182; Halife b, Hayyat, Tarih, 97, el-Belâzurî, Ensab, 529; el- Belâzurî , Futûh, 80; et- Taberî, III, 147; İbn Hazm, Cevami, 20.

(365) Halife b. Hayyat , Tarih, 97; el-Belâzurî, Ensab, 529; el- Belâzurî, Futûh, 80.

(366) İbn Hişam, IV, 182; Halife b, Hayyat, 97; el-Belâzurî, Ensab, 529; el- Belâzurî , Futûh, 80; et-Taberî, III- 147; İbn Hazm, Cevamî, 20-21; İbn Abdi'l-Berr, el-istiab, I, 399; el-Makrizî, en-Niza, 31.

(367) Halife b, Hayyat, Tarih, 123, el-Belâzurî , Futûh, 80; et-Taberî, III, 427.

(368) et- Taberî, IV, 94; İbn Abdi'l-Berr , el-İstiab, III, 625.

(370) Halife b, Hayyat, Tarih, 179; et-Taberî , IV 421. İbn Abdi'l-Berr, el-İstiab, III- 625.

(371) et-Taberî, IV, 421.

Hz. Osman Medine'de öldürülünce Yemen'in San'a' ve el-Cened şehirleri ile vilâyetin diğer bölgelerini idare etmekte olan Ya'lâ b. Ümeyye ile Abdullah b. Rabia el-Mahzumî buradan ayrıldılar⁽³⁷²⁾. Hz. Ali Medine'de siyasi istikrarı sağladıktan sonra devletin çeşitli vilayetlerine kendi valilerini atarken Yemen'e de yakınlarından olan Ubeydullah b. Abbas'ı vali olarak gönderdi⁽³⁷³⁾.

Kaynaklarda, Ubeydullah b. Abbas'ın Yemendeki valilik görevine dair bilgilerin sadece H. 40 yılına munhasır olduğunu görmekteyiz⁽³⁷⁴⁾. Bu hususta ancak bu bölgenin İslam devleti sınırları içerisinde meydana gelen siyasi olaylardan çok uzak bir coğrafi mevkide bulunması ile izah edilebilir.

Muaviye b. Ebf Süfyan H. 40 yılında Mekke, Medine ve Yemen'de bulunan Hz. Ali taraftarlarını sindirmek ve onlara gözdağı vermek maksadıyla üçbin kişilik bir orduyu Büsr b. Ebf Ertat komutasında bu vilâyetlere gönderdi⁽³⁷⁵⁾. Bu şahıs daha öncede ele aldığımız gibi Mekke ve Medine'de yaşayan insanlara bazı zararlar verdirdikten sonra Yemen vilâyetine yöneldi⁽³⁷⁶⁾.

Hz. Ali, Yemen'de meydana gelen olayları duyunca Kufelilere bir konuşma yaptı ve şöyle dedi: "Ey insanlar! Biliniz ki; en büyük eksisiniz, konuştuğunuz zaman doğruyu söyleyen, söz verdiklerinde hemen uygulayan iyi görüş sahibi ve kötülükleri nehyeden kişilerin ölüm neticesinde aranızda bulunmamalarıdır. Ben önceleri ve şimdi, gece ve gündüz, açık ve gizli bir şekilde sizi sürekli düşmanlara karşı savaşmaya çağırdım. Fakat benim bu çabam ancak sizin ka-

---

(372) *İbn Kuteybe, el-İmâme, 60; et-Taberî, IV, 443; el-Mesudî, Murûc, II, 366; İbnu'l-Esrîr, el-Kamil, III-103; İbn Haldun, el-İber, II, 405.*

(373) *Halife b, Hayyat, Tarih, 200; el-Yakubî, Tarih, II- 155-156; et- Taberî, IV, 442; İbnu'l-Esrîr, el-Kamil, III- 103; İbn Haldun, el-İber, II, 404.*

(374) *Bkz. İbnu'l- Kelbî, Cemhere, 404; Halife b, Hayyat, Tarih, 200; el-Yakubî, Tarih, II, 174-175; İbn Hacer, Tehzib, I, 435-436.*

(375) *İbnu'l-Kelbî, Cemhere, 404; Halife b, Hayyat, Tarih, 198; el-Yakubî, Tarih, II, 173; İbn Abdirabbih, el-İkd, II, 103; et-Taberî, Usd, III, 341, İbnu'l-Esrîr, el-Kamil, III- 192-193; Ebu'l-Fida, el-Muhtasar, 179-180.*

(376) *el-Yakubî, Tarih, II- 173; et-Taberî, V, 39; İbnu'l-Esrîr, el-Kamil, III, 192- 193-*

çışınızı artırmaya yaradı. Size ne öğüt fayda veriyor ne de hikmet ve doğruluğa çağrı. İnanınki, sizi neyin düzeltereğini çok iyi biliyorum. Fakat onu, doğruluktan ayrılmayı gerektirdiği için tercih etmemekteyim. Bana biraz zaman tanıyın ve biliniz ki; sizi üzecek ve size işkence yapacak kişi yakında üzerinize musallat olacaktır. Ebu Süfyan oğlu (Muaviye), kötü ve seviyesiz kişileri bize karşı davet ettiğinde buna hemen uymaları, bir işe yaramadığınız halde sizi onlara karşı çağırdığım zaman buna yanaşmamanız, dinin helakı ve İslamın boyunduruk altına girmesi anlamını taşımaktadır. Haber aldım ki; Büsr önce Mekke ve Medine sonrada Yemen üzerine yürümektedir⁽³⁷⁷⁾.

Hz. Ali yukarıdaki konuşmadan sonra Kufe ve Basra vilayetlerinden, Büsr'ü takip edip cezalandırmak gayesiyle Yemen ülkesine Cariye b. Kudâme es-Sa'dî ve Vehb b. Mesud el-Has'amî komutasında ikişerbin kişiden oluşan birer ordu sevketti⁽³⁷⁸⁾.

Halife, Cariye'yi Yemen'e göndermeden önce ona şu tavsiyede bulundu: "Ey Cariye tüm hayırların toplamı sayılan Allah'tan korkmanı tavsiye ederim. Allah'ın yardımı ile yola çık ve seni üzerine göndermekte olduğum düşmanla karşılaş! Sana karşı savaşmayanlarla savaşma, yaralıya saldıрма, sen ve arkadaşların yürümek zorunda kalsanız bile hiç bir hayvanı yormayın! Bir kimsenin rızasını almadan suyunu içmeyin. Hiç bir müslüman erkek ve kadına dokunmayın, çünkü başkasının aybını düzeltmek isterken kendi üzerine de aybını düzeltmek vacib olur. Hiç bir gayri müslim erkek ve kadına zülm etme ve gece gündüz demeden her zaman Allah'ı an. Aranızda bulunan yayaları taşıyın, birbirinizin sıkıntı ve dertlerine ortak olun, giderken hızlı yürümeye çalış, nerede olursa olsun düşmanı defet, onu arkasından değil karşılaşılarak öldür. Onu rızası ile kötü niyetinden caydır, ancak hak için kan dök ve hak için kan dökülmesine engel ol, birisi pişmanlık duyarsa onu bağışla, her zaman her yerde davranışların takip edilir, bu nedenle hareket ve tavırlarına dikkat et! Doğru konuşmaya çalış, doğru konuşmaya çalış! Çünkü yalancının söz hakkı yoktur"⁽³⁷⁹⁾.

---

(377) *el-Yakubî, Tarih, II, 173-174*

(378) *el-Yakubî, Tarih, II, 174; et-Taberî, V, 140; -İbnu'l-Esr, el-Kamil, III, 193.*

(379) *el-Yakubî, Tarih, II, 175.*

Büsr b. Ebî Ertat, Yemen'e yaklaşınca, Ubeydullah b. Abbas, Abdullah b. Abdulmedân el-Hârisî adında bir adamını yerine idareci bırakarak Kûfe'ye kaçtı⁽³⁸⁰⁾.

Ubeydullah'ın bu davranışı onun Yemendeki idarî faaliyetlerinin başarısız olduğunu kanıtladığı kadar Hz. Ali gibi idealist bir halifeninde iyi bir temsilcisi olmadığını göstermektedir. Zira bu vilayet içerisinde küçümsenemeyecek miktarda Hz. Ali taraftarı ile düşmana karşı heran savaşçı bilecek bir orduda bulunmakta idi⁽³⁸¹⁾. Ubeydullah'ın Yemen'deki bu kritik durumunu, Ziyad b. Ebî Süfyan'ın, Basra'da meydana gelen Abdullah b. Amir el-Hadramî olayı sırasındaki sıkıntılı durumu ile karşılaştırdığımızda, Ziyad'ın içinde bulunduğu zor şartlar, Ubeydullah'ın şartlarından kat kat ağır olduğu görülecektir⁽³⁸²⁾. Çünkü Ziyad Basra'da Hz. Ali taraftarı bulunmamasına rağmen görevini bırakmamış ve kenti muhaliflerine vermemek için de çeşitli çözüm yolları aramıştır⁽³⁸³⁾. Halbuki Ubeydullah, Büsr karşısında çareyi ancak Kufe'ye kaçmakta bulmuştur.

Büsr, Yemen'e girer girmez Abdullah b. Abdulmedân el-Hârisî ile oğlu Mâlik b. Abdullah'ı ve Ubeydullah'ın, Kinâne kabilesine mensup bir kişi yanında bırakmış olduğu Abdurrahman ve Kusem adındaki iki erkek çocuğunu öldürdü⁽³⁸⁴⁾. O, bu olaydan sonra Necran bölgesine geçti ve buradaki halka hitaben: "Ey Hıristiyanların kardeşleri! Yemin ederimki; hakkınızda sevmediğim en ufak bir şey duyarsam hepinizi kılıçtan geçiririm" diyerek tehditte bulundu⁽³⁸⁵⁾. Arkasından da Hz. Ali taraftarlarının çoğunlukta bulunduğu bir bölgeye girdi ve bol sayıda insanı öldürdükten sonra San'a' şehrine döndü⁽³⁸⁶⁾.

---

(380) *el-Yakubî, Tarih, II, 174; et-Taberî, V, 139; İbn Abdi'l Berr, el-İstiab, I, 167; İbnu'l-Esr, el-Kamil, III-192; İbn Kesîr, el-Bidaye, VII, 322; el-Makrizî, en-Niza', 3-4.*

(381) *el-Yakubî, Tarih, II, 175.*

(382) *Bkz, Et-Taberî, V, 110-113*

(383) *et-Taberî, V, 110-111.*

(384) *el-Yakubî, Tarih, II-174; et-Taberî, v, 139-140; İbn Abdi'l-Berr, el-İstiab-, I, 167; İbnu'l-Esr, el-Kamil, III-192; İbnu'l-Esr, Usd, III-341; İbn Kesîr, el-Bidaye, VII, 322;*

(385) *el-Yakubî, Tarih, II, 175.*

(386) *el-Yakubî, Tarih, V, 175.*

b. Bahreyn:

Arap yarımadasının Necid bölgesinde bulunan⁽³⁹⁴⁾ ve diğer adı Hacer⁽³⁹⁵⁾ olan Bahreyn ülkesi, Kuzeyden Basra, Güneyden Uman, Doğudan Fars denizi ve Batıdan el-Yemâme ile çevrili bir toprak parçasıdır⁽³⁹⁶⁾.

Nehirleri, tatlı suyu, hurması ve meyvesi bol olan Bahreyn'in⁽³⁹⁷⁾ önemli yerleşim merkezleri el-Hat, el-Katîf, Are, Hacer, Beynûne, Zâre, Cüvâsa, Sâbûr, Dareyn, Gâbe, ez-Zerka', Uvâl ve Bîşe'dir⁽³⁹⁸⁾.

Bahreyn, İslamiyetin yayılışından önceki devirlerde Fars devletinin idaresinde iken, yerli halkı, Arap kökenli Abdulkays, Bekr b. Vail ve Temîm kabilelerine mensup kişilerden oluşmaktaydı⁽³⁹⁹⁾.

Hz. Peygamber H. 8 yılında el-'A'la' b. Abdullah b. İmad el-Hadramî isminde bir şahsı, halkı İslama davet etmek için Bahreyn ülkesine gönderdi⁽⁴⁰⁰⁾. Orada bulunan Arapların tümü ile Farsların bir kısmı bu daveti olumlu karşılayarak müslüman oldular. Halkın geri kalan kısmı ise Yahudilik, Hıristiyanlık ve Mecusiliğe bağlı kalmaya karar verdiler ve yapılan bir antlaşma ile cizye vermeyi kabul ettiler⁽⁴⁰¹⁾.

---

(394) Ebu'l Fida, Takvîm, 99.

(395) Yakut, Mucem, V, 393; Ebu'l- Fida, Takvim, 99.

(396) el-Kazvînî, Asâr, 77; İbnu'l-Irak, Ma'din, 93.

(397) el-Mukaddesî, Ahsenu't-Tekâsim, 93; Yakut, Mucem, I, 347; Ebu'l- Fida, Takvim, 99; İbnu'l -Mucâvir, Tarih, 300-301; İbnu'l-Irak, Ma'din, 93.

(398) İbn Hurdazbeh, el-Mesâlik, 249 el-Mukaddesî, Ahsenu't-Tekâsim, 94; Yakut, Mucem, I, 347; İbnu'l-Irak, M'adin, 93.

(399) el-Belâzurî, Futûh, 89; el-Belâzurî, Ensab, I, 29; Yakut, Mucem, I, 347; el-Kalkaşandî, Ni-hâye, 307.

(400) İbn Hişam, IV, 164; Halife b, Hayyat, Tarih, 97; el-Belâzurî, Futûh, 89; et-Taberî, III-147; İbn Hazm, Cevâmi', 21; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, III, 146; İbnu'l- Cevzî Sıfatu's Safve, I, 290; es - Sem'anî, el-Ensab, IV, 181; Yakut, Mucem, I, 348; ez-Zehebf, Siyer, I, 264.

(401) el- Belazurî, Futûh, 89; Yakut, Mucem, I, 348.

Hız.Peygamber ve onu takip eden üç halife döneminde Bahreyn vilayetini sırasıyla şu valiler idare ettiler. el-'A'la' el-Hadramî, Abân b. Said b. el-As, Kudame b. Mazgun, Ebu Hureyre, Osman b. Ebi'l-'A'sf ve Abdullah b. Sivar el-'A'bdî i⁽⁴⁰²⁾.

Hız. Ali'nin Bahreyn vilâyetine atamış olduğu ille vali Ömer b. Ebi Seleme el-Mahzûmî'dir⁽⁴⁰³⁾. et-Taberî'den gelen bir habere göre, Cemel vakası öncesinde Ümmü Seleme'nin, oğlu Ömer'i bir asker olarak Hız. Ali'nin emrine verdiğini öğrenmekteyiz⁽⁴⁰⁴⁾.

Yukarıdaki bilgiden, Ömer b. Ebi Seleme'nin Hız. Ali tarafından Bahreyn'e vali olarak atanmasının Cemel vakasından sonra rastladığı anlaşılmaktadır.

Hız.Ali Bahreyn valisi Ömer b. Ebi Seleme'ye gönderdiği bir mektupta şöyle diyor: "İdare etmekte olduğun vilayetin çifçileri kaba davranışından dolayı seni bana şikayet ettiler. Ben de bu konu ile ilgilendim ve hayırlı olmadığını gördüm. Onlara karşı muamelen şu iki şeyin ortası olsun: Biraz yumuşaklık, biraz da eksiklik ve zulümden kaynaklanmayan şiddet politikası. Eğer onlar bize vergilerini isteyerek veriyorlarsa sen de malını onlardan bu şekilde topla! Bunu yaparken de Allah'tan başkasını dost olarak benimseme. Çünkü Allah azze ve celle bu konuda şöyle diyor: "Ey inananlar! Sizden olmayı sırdaş edinmeyin, onlar sizi şaşırtmaktan geri durmazlar, sıkıntıya düşmenizi isterler"⁽⁴⁰⁵⁾. Hız.Ali, Yahudî ve Hıristiyanlar hakkında da şunu bildiriyor: "Ey insanlar! Yahudî ve Hıristiyanları dost olarak benimsemeyin, onlar birbirlerinin dostudurlar. Siden kim onlara dost olursa o da onlardandır. Allah zulmeden kimseleri doğru yola erdirtmez"⁽⁴⁰⁶⁾. Ayrıca harac toplama hususunda bölge halkına ödün verme, onları kışkırtanlarla mücadele et! Sakın kanlarını dökmeyi⁽⁴⁰⁷⁾

---

(402) İbn Hişam, IV, 164, Halife b, Hayyat, Tarih, 97,122, 154, 180; el-Belâzurî, Futûh, 92-93; İbn Hazm, Cevâmî', 21; İbnu'l-Cevzî, Sıfatu's -Safve, I, 290, ez-Zehabî, Siyer, I, 264.

(403) Halife b, Hayyat, Tarih, 200; et-Taberî, IV, 452; Nehc, 414; İbn Abdi'l- Berr, el- İstiab, II, 467; İbn Hacer, el-İsabe, II, 513.

(404) et- Taberî, IV, 451-452.

(405) 'Al-i 'İmrân, 118.

(406) Mâide, 51.

(407) el-Yakubî, Tarih, II, 179; Nehc, 414.

Yukarıdaki mektup metni, Hz. Ali'nin zimmîlere karşı uygulamış olduğu devlet politikası hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bunlardan en önemlisi de Yahudi ve Hıristiyanların İslam devleti sınırları dahilinde müslümanlarla aynı insanı muameleye tabi olduklarını, fakat aynı zamanda raiyyenin bu kesimine hukuk sorumluluk ve otorite bakımından ödün vermenin kesinlikle sözkonusu olmadığını kabul etmesidir.

Hz. Ali, Muaviye'ye karşı savaş kararı alınca, Bahreyn valisi Ömer b. Ebf Seleme el-Mahzumî'ye bir mektup göndererek ondan görevini, oraya atadığı yeni vali en-Nu'man b. el-'Uclan'a devretmesini ve Şamlılara karşı yapacağı sefere katılması için hemen Kufe'ye gelmesini istedi⁽⁴⁰⁸⁾. O, ayrıca bu görev değişikliğinin kesinlikle şahsında bulunan herhangi bir kusur veya suçlama ile ilgili olmadığını da açıkladı⁽⁴⁰⁹⁾.

Hz. Ali'nin kendine yakın olan kişilerin askerî özelliklerinden dolayı Cemel ve Sıffin gibi önemli savaşlarda yanında bulunmalarını arzu etmesi, bu şahısların daha önce vali olarak bulunmuş oldukları vilayetlerde idari otoritenin sarsılmasına neden olmuştur. Zira bu dirayetli valilerin yerine her zaman yetenekli idareciler göndirilmemiştir⁽⁴¹⁰⁾. Budurum ise, halife için üzücü ve çözülmesi güç problemler doğurmuş ve hatta çoğu zaman bu vilayetlerin başkaları tarafından ele geçirilmesine sebep olmuştur⁽⁴¹¹⁾. Ömer b. Ebf Seleme'nin Bahriyn'den ayrılması da biraz sonra göreceğimiz gibi bazı üzücü olaylara zemin hazırladı⁽⁴¹²⁾.

Halife, Ömer b. Ebf Seleme'yi Bahreyn valiliği görevinden aldıktan sonra, buraya en-Nu'man b. el-'Uclan ez-Zurakî adında bir şahsı vali olarak gönderdi⁽⁴¹³⁾. İbn Hacer'in naklettiği bir rivayete göre bu şahıs görev yeri olan Bahreyn vilayetine ulaşır ulaşmaz buranın gelirlerini, mensubu bulunduğu Beni Zurayk kabilesi fertlerine dağıtmaya başladı⁽⁴¹⁴⁾.

---

(408) *el-Yakubî, Tarih, II- 176-177.*

(409) *el-Yakubî, Tarih, II, 176.*

(410) *et-Taberî, IV, 554.*

(411) *Halife b, Hayyat, tarih, 192; Zubeyr b, Bekkar, el- Ahbâr, 347-348; el- Yakubî, Tarih, II, 170; et-Taberî, V, 105.*

(412) *el-Yakubî, Tarih, II, 177.*

(413) *Halife b, Hayyat, Tarih, 200; el-Yakubî, Tarih, II, 176-177; et-Taberî, IV, 452; Nehc, 414; İbn Hacer, el-İsabe, III- 532.*

(414) *İbn Hacer, el-İsabe, III- 532.*

Hız. Ali, en-Nu'man b. el-Uclân ez-Zurakî'nin devlet mallarına el koyduğunu duyunca ona bir mektup yazdı ve şöyle dedi: "Emânete ihanet, halifeye hiyanet etmeye heveslenen, nefisini ve dinini bazı kötü huylardan temiz kılmayan bir kişi dünyada kendini ifsad etmiş olur. Üstelik üzerindeki bu ayıp uzun süre kötü ve kalıcı bir iz bırakır. Allah'tan kork! Çünkü sen iyiliklerle tanınan bir aşiret mensubusun. Hakkında her zaman iyi intiba' bırakmaya çalış! Hakkında duyduğum haber gerçek ise; hatamı düzelt! Seninle ilgili iyi niyetimi değiştirme! Haracımı topla sonra bana yaz ki; sana emrimi ve görüşümü bildireyim"⁽⁴¹⁵⁾.

Hız. Ali'nin yukarıdaki sözlerinden onun valiyi fazla tanımadığı veya onu mensup olduğu kabilenin iyi özelliklerine dayanarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Oysa bu değerlendirme, devlet idaresinde, hele fitne dönemi gibi, insanların karışık ortamdan yararlanarak gerçek tutum ve kişiliklerini açığa vurduğu kritik bir devirde hiç de geçerli bir politika şekli değildir. Hız. Ali, düşmanları ve hatta dostları tarafından sürekli bu zayıf noktadan yara almış, bu iyi niyetinden haksızlıklara maruz kalmıştır⁽⁴¹⁶⁾. Nitekim Bahreyn valisi en-Nu'man b. el-Uclân ez-Zürakî, toplamış olduğu vilayet mallarını alarak Muaviye'nin bulunduğu Şam'a kaçmıştır⁽⁴¹⁷⁾.

Bahreyn'de meydana gelen bu olaydan sonra halifenin buraya bir daha idareci göndermediğini ve bu bölgeyi, Yemen'de vali olarak bulunan Ubeydullah b. Abbas'ın idaresine bıraktığını et-Taberî'nin kaydettiği bir rivayetten öğrenmekteyiz⁽⁴¹⁸⁾.

5. el-Cezire

Kelime olarak ada anlamına gelen el-Cezîre, eskiden Dicle ile Fırat arasında yer alan ve Diyar Rabia, Diyar Mudar ve Diyar Bakır adında üç bölgeye ayrılan toprakları kapsamakta idi⁽⁴¹⁹⁾. Yakut, burayı tanıtırken havasının temiz, topraklarının verimli ve nimetlerinin bol ol-

---

(415) *el-Yakubî, Tarih, II- 177.*

(416) Hız. Ali'nin , bazı hatalı icraatlarda bulunan İstahr valisi Munzîr b. el-Carûd el-Abdî'ye göndermiş olduğu mektup metni için bkz. *Nehc, 461-462.*

(417) *el-yakubî, Tarih, II, 177.*

(418) *et- Taberî, V, 155.*

(419) *Yakut, Mucem, I- 134; el-Kazvinî, Asâr, 351; Ebu'l- Fida, Takvim, 273; el-Alusî, Buluğ, I, 217.*

duğunu dile getirmekte ve bu bölgede bulunan birçok yerleşim merkezinin önemli surlarla, güçlü kalelerle tahkim edildiğini açıklamaktadır⁽⁴²⁰⁾.

el-Cezîre bölgesinin en önemli şehirleri, Musul, Sincar, Nusaybin, Âmid (Diyarbakır), er-Ruha (Urfa), er-Rakke, Meyyafarikin, Karkısıya, Mardin, Harrân, Ceziret İbn Ömer, 'Âne, Hît ve Ra'su'l-'Ayn'dır⁽⁴²¹⁾. Bu kentlerden Harran er-Ruha, er-Rakke, Karkısıya, Nusaybin, Sincar, Âmid ve Meyyâfarikin, Hz. Ömer tarafından gönderilen komutan 'İyâz b. Ganem⁽⁴²²⁾, Ra'su'l-'Ayn ve 'Ane, Umeyr b. Sad⁽⁴²³⁾, Hît şehri ise, Kufe valisi Ammar b. Yasır'ın göndermiş olduğu Sad b. Amr b. Hirâm el-Ansarî tarafından fethedilmiştir⁽⁴²⁴⁾.

el-Cezîre bölgesi, Hz.Ömer devrinde sırasıyla 'İyâz b. Ganem⁽⁴²⁵⁾, Said b. Amr b. Hizyam⁽⁴²⁶⁾ ve Umeyr b. Sad el-Ansarî⁽⁴²⁷⁾, Hz.Osman döneminde ise, önce Umeyr b. Sad⁽⁴²⁸⁾ sonrada Muaviye b. Ebî Süfyan adındaki şahıslar tarafından idare edildi⁽⁴²⁹⁾.

Hz.Ali, Basra'da meydana gelen ve kendi lehine sonuçlanan Cemal vakasından sonra Kufe şehrine döndü ve buradan el-Eşter adı ile tanınan ünlü komutanı Malik b. el-Haris'i güçlü bir ordunun başında el-Cezire'nin Musul, Nusaybin, Dara Sincar, Amid, Meyyafarikin, Hît ve 'Anât bölgelerine gönderdi⁽⁴³⁰⁾.

---

(420) Yakut, mucem, II- 134.

(421) Halife b. Hayyat, tarih, 138-139; el-Belâzurî Futûh, 179; İbn Hurdazbeh, el- Mesâlik, 93-97; el-Mukaddesî, Ahsenu't-Tekâsîm, 138-141; İbn Cubeyr, Rihle, 187- 201; Yakut, Mucem, II, 134.

(422) Halife b. Hayat, tarih, 139; el-Belazurî, Futûh, 179A-180; et-Taberî, IV, 53A-54; İbn Abdi'l-Berr, el-İstiab, III- 128.

(423) el-Belazurî, Futûh, 183.

(424) el- Belâzurî, Futûh, 183.

(425) Halife b, Hayyat, tarih, 155-156; el-Belazurî, Futûh, 182; et- Taberî, IV, 54; İbn Abdi'l - Berr, el-İstiab, III- 128; Yakut, Mucem, VI, 134.

(426) Halife b. Hayyat , tarih, 155- 156; el-Belâzurî, Futûh 182.

(427) Halife b. Hayyat , tarih, 155-156; el-Belâzurî, Futûh, 182 .

(428) el-Belâzurî , Futûh, 182.

(430) el-Minkarî, Vak'atu Siffîn, 12; ed- Dineverî, el- Ahbar, 156.

Hz. Ali'nin, el-eşter gibi dirayetli ve güvenilir bir komutanını öylesine güçlü bir ordunun başında el-Cezire'ye göndermesi, onun bu bölgeye karşı göstermiş olduğu hassasiyeti ortaya koymaktadır. el-Cezire'ye bağlı Harrân, er-Rakke, er-Ruha ve Karkısıya kentlerinin halâ Muaviye b. Ebf Süfyan'ın idaresi altında bulunması⁽⁴³¹⁾ ve bu dört yerleşim merkezinin, hilâfetin el değiştirmesi neticesinde Basra ve Kufe'den kaçan Hz.Osman yanlıları tarafından iskan edilmesi, ister istemez bu bölgenin diğer şehirlerini, Muaviye yanlılarının tehdidi altında bırakıyordu⁽⁴³²⁾. Şüphesiz ki, buranın Bizans sınırına yakınlığı ve eskiden beri İslam devleti için bir sınır savunması görevini üstlenmesi gibi faktörler de, el-Eşter'in halife tarafından buraya gönderilmesinde büyük rol oynamıştır.

el-Eşter'in, el-Cezire bölgesine geldikten sonra burada bulunan Şam ordusu ve Muaviye yanlılarını sindirmek maksadıyla bazı şehirler arasında karakollar kurduğunu, karşı tarafın idaresi altındaki çeşitli kent ve kasabalara korkunç baskınlar düzenlediğini, bunun neticesinde de onları zor durumda bıraktığını, Benf Escd kabilesi mensubu Eymen b. Hureym'in bir sitem olarak Muaviye'ye yazdığı kasideden anlamaktayız⁽⁴³³⁾. el-Eşter, bu faaliyetlerden sonra Muaviye tarafından el-Cezire'nin bazı kentlerini korumak için görevlendirilen ve bu maksatla Harrân kentinde üslenen ez-Dahhak b. Kays'e karşı harekete geçti⁽⁴³⁴⁾. ez-Dahhak, el-Eşter'in, üzerine gelmekte olduğunu duyunca, er-Rakke halkından yardım istedi⁽⁴³⁵⁾. Bu durum üzerine Simâk b. Mahreme komutasında bir ordu Harrân şehrine doğru yola çıktı⁽⁴³⁶⁾. ez-Dahhak ile Simak, Harrân ile er-Rakke arasında yer alan Mercu Merina bölgesinde biraraya geldiler⁽⁴³⁷⁾. el-Eşter hiç zaman kaybetmeden Şam ordusuna karşı saldırıya geçti ve iki taraf arasındaki bu savaş, o günün akşam vaktine kadar aralıksız devam etti⁽⁴³⁸⁾.

---

(431) *el-Minkarî*, 12.

(432) *el-Minkarî*, 12; *el-Yakubî*, tarih, II- 163.

(433) *el-Minkarî*, 13-14.

(434) *el-Minkarî*, 12; *ed-Dineverî*, *el-Ahbar*, 156.

(435) *el-Minkarî*, 12.

(436) *el-Minkarî*, 12.

(437) *el-Minkarî*, 12.

(438) *el-Minkarî*, 12; *ed-Dineverî*, *el-Ahbar*, 156.

Mercu Merina savaşını nakleden el-Minkarî, bu savaşa katılan iki ordunun sayısı hakkında bilgi vermediği gibi, ölü ve yaralıları hakkında da herhangi bir açıklama yapmamaktadır. Fakat daha öncede bahsi geçen Eymen b. Hureym el-Esedî'nin Muaviye'ye sunduğu kasideden iki tarafın da bir miktar zayıat verdiği rahatca anlaşılmaktadır⁽⁴³⁹⁾.

Hız.Ali'nin, el-Eşter komutasında göndermiş olduğu orduya karşı savaşan ez-Dahhak ve adamları gece karanlığından yararlanarak Mercu Merina'dan Harran'a kaçtılar⁽⁴⁴⁰⁾. el-Eşter ve beraberindekiler, ertesi sabah durumu öğrenince buradan ayrılarak adı geöen kente doğru yöneltiler ve burayı muhasara altına aldılar⁽⁴⁴¹⁾.

Yukarıdaki bu kaöiş olayı, er-Rakke halkından destek sağlayan ez-Dahhak ve komutasındaki şam ordusunun, el-Eşter idaresindeki ordu karşısında tutunamadığını veya bu vesileyle en azından zaman kazanmak istediğini gösterir. Buda Hız.Ali'nin bu bölgeye gönderdiği ordunun sayı, teknik ve organizasyon bakımından çok güçlü olduğunu ortaya koymaktadır.

el-Eşter, Muaviye tarafından gönderilen Abdurrahman b. Halid b. Velid komutasında bir ordunun Harran'ı kurtarmak için gelmekte olduğunu haber alınca, hemen adamlarını topladı, ordusunu düzene soktu ve Harran şehrine sığınan Muaviye yanlılarına şöyle seslendi: "Biliniz ki; memleket sevilir, aşiret korunur. Ey kaöan tilkiler! İnmez misiniz? Kertenkelelerin deliklerine gizlendiği gibi gizlendiniz"⁽⁴⁴²⁾. O, daha sonra buradan ayrılarak önce er-Rakke, arkasından Karkısıya'ya geöti. Fakat buradaki halka dokunmadan görev yeri olan Musul'a yöneltili⁽⁴⁴³⁾. Muaviye tarafından bölgeye gönderilen Abdurrahman b. Halid ise; durumu öğrenince tekrar geri dönmek zorunda kaldı⁽⁴⁴⁴⁾.

---

(439) *el-Minkarî, 13-14.*

(440) *el-Minkarî, 12- 13.*

(441) *el-Minkarî, 13.*

(442) *el-Minkarî, 13; ed-Dineverî, el-Ahbar, 156.*

(443) *el-minkarî, 13; ed-Dineverî, el- Ahbar, 156.*

(444) *el- Minkarî, 13.*

el-Eşter'in, düşmanlarına karşı Mercu Merina'daki üstün başarısı, Harran kentini muhasara edişi, Muaviye'nin elinde bulunan er-Rakke ve Karkısıya şehirlerini zorlaması ve nihayet Abdurrahman b. Halid'in onunla karşılaşmadan bölgeden ayrılması, onun Hz. Ali tarafından idaresine verilen el-Cezire'nin tüm toprakları üzerinde etkinliğini kabul ettirdiğini göstermektedir. Bu komutan Sıffin savaşından sonrada bölgedeki etkinliğini sürdürdü ve zaman zaman el-Cezire'nin çeşitli şehir ve kasabalarına baskınlar düzenliyerek bu vilayetteki Muaviye yanlıları tarafından çıkarılan olayları bastırmaya çalıştı ve bunda da üstün başarı sağladı⁽⁴⁴⁵⁾. İşte onun buradaki başarısından olacak ki; Hz. Ali onu, Muhammed b. Ebi Bekr yerine Mısır vilâyetinin idaresine vermiştir⁽⁴⁴⁶⁾. Fakat ne yazık ki; bu güçlü idareci yeni görevine başlamadan Mısır'ın el-Kulzum kentinde zehirlenerek öldürüldü⁽⁴⁴⁷⁾.

Muaviye b. Ebî Süfyan, H. 39 yılında Hz. Ali taraftarlarını sindirmek maksadıyla Abdurrahman b. Kubâs b. Eşyem komutasında bir orduyu el-Cezîre bölgesine gönderdi⁽⁴⁴⁸⁾. Bu sırada, Hz. Ali tarafından atanan Şebîb b. 'Amir adında bir komutan el-Cezîre'nin Nusaybin kentinde bulunmakta idi⁽⁴⁴⁹⁾. Şebîb, Şam ordusunun kendi bölgesine yaklaşmakta olduğunu duyunca, Hît şehrinde bulunan Kumeyl b. Ziyad'a bir haber göndererek ondan yardım istedi⁽⁴⁵⁰⁾. Kumeyl altıyüz kadar adamı ile Hît şehriden ayrılarak Nusaybin'e doğru yola çıktı⁽⁴⁵¹⁾. Yolda Abdurrahman ve M'an b. Yezid el-Sulemî ile karşılaşan Kumeyl, adı geçen şahısların komutasındaki her iki Şam ordusunu yenerek bir kısmını öldürdü diğerini de tutsak aldı⁽⁴⁵²⁾. Bu savaş sırasında Kumeyl'in adamlarından iki kişi de düşmanları tarafından öldürüldü⁽⁴⁵³⁾.

---

(445) *el-Minkarî*, 13-14; *et-Taberî*, V, 95.

(246) *et-Taberî*, V, 95; *İbn Haldun*, *el-İber*, II, 447.

(447) *İbn Kuteybe*, *'Uyûn*, I, 201; *et-Taberî*, V, 96; *el-Makrizî*, *el-Mevâiz*, II, 82; *İbn Tağriberdî*, *en-Nucûm*, I, 104; *el-Kindî*, *el-Vullât*, 23.

(448) *İbnu'l-Estr*, *el-Kamil*, III, 190.

(449) *İbnu'l-Estr*, *el-Kamil*, III, 190.

(450) *İbnu'l-Estr*, *el-Kamil*, III, 190.

(451) *İbnu'l-Estr*, *el-Kamil*, III, 190.

(452) *İbnu'l-Estr*, *el-Kamil*, III, 190.

(453) *İbnu'l-Estr*, *el-Kamil*, III, 190.

Kumeyl b. Ziyad ile Şam ordusu arasında meydana gelen bu küçük çaplı savaşın neticelerine baktığımızda, bu komutanın çok başarılı olduğunu görürüz. Bu savaşa katılan Şam ordusunun sayı itibariyle enaz el-Cezîre ordusu kadar olduğu muhakkaktır. Buna rağmen onların böyle bir yenilgiye uğramaları iki ordunun organize, teknik ve uğrunda savaşılan amaç farklılıkları ile ilgili olsa gerektir. Şebib b. Amir'in yardım talebi ise, daha ziyade muhtemel bir savaş neticesinde kötü bir durumla karşılaşmamak için alınan bir tedbir, yapılan bir girişim görünümündedir.

Kumeyl, bu savaştan sonra Hz.Ali'ye bir mektup yazarak Şam ordusuna karşı kazanmış olduğu zafer hakkında bilgi verdi⁽⁴⁵⁴⁾. Halife de ona gönderdiği cevapta bu olumlu neticeye çok sevindiğini, ayrıca üstün gayretlerinden dolayı kendisine teşekkürlerini sunduğunu bildirdi⁽⁴⁵⁵⁾.

Şebib b. Amir, Nusaybin'den ayrılarak olay yerine geldiğinde Kumeyl'in Şamlıları yendiğini gördü ve bu iyi neticeden dolayı onu kutladı⁽⁴⁵⁶⁾. Şebib daha sonra bu savaş sırasında kaçan Şam askerlerini izlemeye koyulduysa da onları yakalayamadı⁽⁴⁵⁷⁾. Fakat o yoluna devam ederek Fırat nehrini geçti, Şam topraklarında yer alan şehir ve kasabalara baskınlar düzenledi ve hatta Bâlebekk kentine kadar ilerledi⁽⁴⁵⁸⁾. Dönüşte ise, er-Rakke ve civarlarına saldırarak burada bulunan Hz.Osman taraftarlarına ait silah, at ve hayvan sürülerine el koyduktan sonra tekrar Nusaybin şehrine döndü⁽⁴⁵⁹⁾.

Şebib'in, el-Cezîre ve Şam topraklarındaki faaliyetleri, bu bölgenin hilafet merkezi olan Kufe'den uzakta olmasına rağmen tamamen Hz.Ali'nin kontrolü altında olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Zira Şam'dan çok uzaklarda bulunan Yemen gibi bir ülkeye ordu

---

(454) *İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 190.*

(455) *İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 190.*

(456) *İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 190.*

(457) *İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 190.*

(458) *İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 191.*

(459) *İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 191.*

gönderebilen Muaviye b. Ebi Süfyan⁽⁴⁶⁰⁾, çok yakınındaki Şam ve el-Cezire topraklarında cereyan eden olaylara engel olamamakta ve hatta bu sebeple göndermiş olduğu ordular korkunç yenilgilere uğramaktadır⁽⁴⁶¹⁾. Kanaâtimize göre bu husus, bölge halkının siyasi yapısı ile ilgilidir. Çünkü ismen de olsa Muaviye'nin kontrolunda görülen er-Rakke ve Karkısıya gibi şehirlerde yaşayan Hz. Osman taraftarları sadece rahat bir hayatı düşünerek Basra ve Kufe'den buralara gelmişlerdi. Aynı sebepten olacak ki, bunların karşıtlarına karşı kayde değer bir askerî hareketine rastlamıyoruz.

Şebîb Nusaybin şehrine döndükten sonra, daha önce Şam ve el-Cezire bölgesinde gerçekleştirmiş olduğu askerî faaliyetleri ve neticelerini detayı ile Hz. Ali'ye bildirdi⁽⁴⁶²⁾. O da verdiği cevapta er-Rakke şehrindeki faaliyeti neticesinde halktan toplamış olduğu at ve silahlar dışındaki tüm malları sahiplerine iade etmesini istedi ve onun bu hareketlerini överek şöyle dedi: "Allah Şebîb'e rahmet etsin ta uzak bölgelere ilerleyerek baskınlar düzenledi ve zaferi çabuklaştırdı"⁽⁴⁶³⁾.

Hz. Ali'nin, Şebîb tarafından ele geçirilen Rakke halkına ait mallar hususundaki uygulamasına, daha önce müslümanlar arasında meydana gelen Cemel ve Nehrevan gibi savaşlarda da şahit oluyoruz⁽⁴⁶⁴⁾. Sadece müslüman savaşçılarla ilgili olan bu savaş kuralına dair uygulamanın bir askerî prensib olarak hiç değişmeden Hz. Ali'nin ölümüne kadar devam ettiğini görmek mümkündür.

Hz. Ali döneminde el-Cezire'de görev yapan idarecilerin askerî özelliklere sahip olmaları, halife ile olumlu münasebetler kurmaları ve vilayetlerinde bütün olup bitenleri zamanında Kufe'ye aktarmaları, bu bölgenin kontrol altında tutulmasını kolaylaştırdığı gibi, dışarıdan gelen tehlikeleri de anında etkisiz bırakmıştır.

---

(460) İbnu'l-Kelbî, *Cemhere*, 404; Halife b. Hayyat, *tarih*, 198; el-Yakubî, *tarih*, II, 173; et-Taberî, V, 139; el-Makdisî, *el-Bed*, V, 229-230; İbnu'l-Estr, *el-Kamil*, III, 192-193; İbnu'l-Estr, *Usd*, III, 341; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şarh*, I, 135; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, 179-180; İbn Kesr, *el-Bidaye*, VII, 322.

(461) *el-Minkarî*, 12-13; İbnu'l-Estr, *el-Kamil*, III, 190.

(462) İbnu'l-Estr, *el-Kamil*, III, 191.

(463) İbnu'l-Estr, *el-Kamil*, III, 190.

(464) *ed-Dineverî*, *el-Ahbar*, 153.

İKİNCİ BÖLÜM

HZ. ALİ DÖNEMİNDE İDÂRÎ KURUMLAR

1. Adli Teşkilât

a. Kadılık

Arap dilinde kaza' kelimesi **قضى** fiilinden türetilmiştir⁽¹⁾ Bu söz cümledeki yerine göre ya öldü, tükendi veya yetindi veyahut hükmetti, yargıladı şeklinde üç değişik anlam taşır⁽²⁾. Burada konumuzu ilgilendiren üçüncüsüdür, yani "hümetti" manasıdır. İşte bu anlama dayanarak sonradan yargı işlerine bakan göreve **القضاء** kadılık, bu görevi üstlenen kişiye de **القاضي** kadı ismi verilmiştir⁽³⁾.

Kaza' kelimesinin istilah olarak anlamı ise; İbn Haldun tarafından şöyle açıklanmıştır: " İnsanlar arasındaki ihtilaflara bakan, şikâyet konusu problemi çözen ve bunu yaparken de Kur'an-i Kerim ve sünnete dayalı hükümlere göre karar veren yargı organı"⁽⁴⁾. Bu hususta Curcânî " Herhangi bir husumet konusunda hüküm vermek, vukubulan olayı ortaya çıkarmaktır."⁽⁵⁾ derken, İbn Ferhûn " Yargının gerçek yönü lâzım olan bir şer'i hükmü açıklamaktır. " şeklinde daha farklı bir tanımlar sunar⁽⁶⁾.

(1) İbn Faris, Mucem, V, 99; İbn Sîde, el-Muhassas, XII, 214.

(2) İbn Faris, Mucem, V, 99; İbn Sîde, el-Muhassas, XII, 214; İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab el-Muhît, III, 112-113.

(3) İbn Faris, Mucem, V, 99; İbnu'l-Esr, en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis, III, 292.

(4) İbn Haldun, Mukaddime, 220.

(5) el-Curcanî, Tarifât, 118.

(6) İbn Farhûn, Tabsiretu'l-Hukkâm fî usûli'l-Akdıya ve menâhici'l-Ahkâm, I, 8.

İslamdan önceki devirde Arap yarımadasında yaşamakta olan topluluklar arasında adli uygulamalar basit şekli ile bulunmaktaydı⁽⁷⁾. Mekke halkı ve bu kutsal kenti ziyaret eden bazı kabile mensupları, aralarında meydana gelen husumet ve problemlerini çözmek maksadıyla buradaki Benî sehm kabilesi başkanlarına başvurur, dertlerine çare ararlardı⁽⁸⁾. Bu devirde geçici olarak çeşitli konularda hakemlik yapmış bazı kişileri şöyle sıralamak mümkündür: Haşim b. Abdî Menâf, Ebu Leheb, Kass b. Sâide el- Eyâdi, el-'As b. Vâil, Ümeyye b. Ebi's-Salt, Asem b. Sayfî ve Zühayr b. Ebi Sülmâ⁽⁹⁾. Ayrıca her kabilenin, kendi fertleri arasında meydana gelen husumetleri gidermek için görevli bir hâkimi bulunurdu⁽¹⁰⁾. Hatt bazı kalibe fertleri bu konu için kendi başkanlarına veya kâhin ve falcılara giderlerdi.⁽¹¹⁾ " Husumet anında kura usûlü yargılama yöntemi de geçerliydi⁽¹²⁾. Fakat İslam öncesi dönemde yaygın olan bu çeşit adli uygulamaların bir çok eksik tarafları vardı. Örneğin iki taraf arasında herhangi bir husumet sözkonusu olmuşsa, şikayetine başvuru hakem sadece haklı tarafı açıklar, verdiği karar ise, ancak haklı ilan ettiği kişinin güç ve itibarına göre işlek görürdü⁽¹³⁾. Ayrıca hakem tarafından verilen karara itiraz yani isti'nâf, temyiz gibi yüksek yargı merkezleri bulunmuyordu⁽¹⁴⁾.

Hz. Peygamber, Medine'de İslam devletini kurduktan sonra hazırlamış olduğu anayasa metninde " Onlar arasında Allah'ın indirdiği ayetler ışığında hüküm ver" emrine dayanarak kendini hem devlet hemde yargı işlerinin başkanı olarak kabul ettirdi⁽¹⁵⁾. O, Medine'de adli işleri bir insanî görev olarak yerine getiriyor, bunu yaparken de Kur'an-i Kerim'in hükümlerine göre hareket ediyordu⁽¹⁶⁾. Fakat daha sonra, özellikle de İslam dininin Arap yarımadasına yayılmasından sonra, bazı sahabileri fetva ve yargı işlerine bakmak için çeşitli bölgelere gönder-

(7) İbn Hişam, I, 133-134; el-Makrizî, en-Nizâ', 9-10; el-Alusî, Buluğ, I, 308; el-Yuzbekî, Dirâsât, 178; en-Nevvâvî, el-'İlakât, 178-180.

(8) Hasan, en-Nuzum, 327.

(9) el-Alusî, Buluğ, I, 321; Hasan, en-Nuzum, 327; el-Yuzbekî, Dirâsât 187; en-Nevvâvî, el-'İlakât, 185-186.

(10) el-Alusî, Buluğ, I, 308; el-Yuzbekî, Dirâsât, 187; en-Nevvâvî, el-'İlakât, 180.

(11) İbn Hişam, I, 133-134; el-Belâzurî, Ensab, 60-61; el-Makrizî, en-Nizâ', 9-10; Hasan, en-Nuzum, 327; el-Yuzbekî, Dirâsât, 187; er-Râfi'i, Hadare, 148.

(12) Hasan, en-Nuzum, 228; Hamidullah, İslam, II, 976.

(13) Hamidullah, İslam, II, 970.

(14) Bkz. el-Belâzurî, Ensab, 61; Hamidullah, İslam, II, 106.

(15) İbn Hişam, II, 106. Ayrıca bkz. el-Yuzbekî, Dirâsât, 188.

(16) Bkz. Mâide, 49.

di⁽¹⁷⁾. Mu'az b. Cebel ve Ali b. Ebf Talib, bunlar arasında yer aldı⁽¹⁸⁾. Onun döneminde fetva ve yargı alanında en çok söz sahibi şu kişiler bulunmaktaydı: Ömer b. el-Hattab, Ali b. Ebf Talib, Aişe, Abdullah b. Mesud, Zeyd b, Sâbit, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer b. el-Hattab⁽¹⁹⁾. Hz. Peygamber bir husumeti çözmeye çalışırken, önce iki tarafın iddialarını iyice dinler, sonra karar verir⁽²⁰⁾. Ayrıca bir davayı çözmek ve sağlıklı bir karar varmak için şu noktalara riayet ederdi: iddianın ispatlanması, yemîn ve şahitlerin dinlenmesi, Hz. Peygamberin bu konuda şu sözü meşhurdur: Davacı için kanıt, dava edilen için yemîn gereklidir⁽²¹⁾.

Hz. Ebu Bekir döneminde yargı işlerine halife şahsen kendisi bakardı⁽²²⁾. Daha sonraları Hz. Ömer'de bu göreve katılarak halifenin bu sahadaki yükünü hafifletmeye çalıştı⁽²³⁾. Diğer vilâyetlerde ise, adlî konular oraların valilerine bırakıldı⁽²⁴⁾.

Adlî sistemi, ilk defa İslam devletinin her tarafına yaygınlaştıran ve halife adına insanlar arasındaki husumetleri çözmek için kadılar tayin eden Hz. Ömer'dir⁽²⁵⁾. Böylece kadılık müessesesini kurmuş ve bu müesseseyi yürütme organından ayırmıştır. Hz. Ömer, devletin çeşitli vilâyetlerinde görev yapan kadılara tam yetki tanıyarak onları valilerin tahakkümünden uzak tutmayı sağlamıştır⁽²⁶⁾.

Hz. Ömer, Medine'ye Ebu'd-Derdâ, Kufe'ye Şureyh el-kindî, Basra'ya Ebu Musa el-Eş'arî ve Mısır'a Osman b. Kays b. el- 'As adındaki şahısları kadı olarak görevlendirdi⁽²⁷⁾. Ayrıca adlî sistemin temelini oluşturan kazai kuralları da kanunlaştırdı. Bunu anlamak için onun

---

(17) Vekî', Ahbâr, I, 100-101; Hamidullah, İslam, II, 975.

(18) İbn Sa'd, Tabakât, II, 100; İbn Hanbel, el-Musned, I, 83; Vekî', Ahbar, I, 98; el-Maverdî, el-Ahkam, I, 130; en-Nebrâvî, Tarih, 110; eş-Şa'ke, Me'alimu'l-Hadareti'l-İslâmiyye, 71-72.

(19) İbn Kayyim, 'İlâmu'l-Muvakkî'in, I, 12.

(20) et-Tirmizî, Sunen, III, 618; Ebû Davud, Sunen, III, 409.

(22) Vekî', Ahbar, I, 102.

(23) Halife b. Hayyat, Tarih, 123; Vekî', Ahbar, I, 104; et-Taberî, III, 426; Hasan, en-Nuzum, 331; el-Yuzbekî, Dirasât, 188; en-Nebrâvî, Tarih, 110; er-Râfî'i, Hadare, 149.

(24) el-Hudarî, Muhadarât, II, 88.

(25) Halife b. Hayyat, Tarih, 154-155; et-Taberî, IV, 241; İbn Haldûn, Mukaddime, 220.

(26) el-Hudarî, Muhadarât, 87; Hasan, en-Nuzum, 333.

(27) İbn Haldun, Mukaddime, 220; el-Kindî, el-Vullat, 305; el-Yuzbekî, Dirasât, 189; en-Nebrâvî, Tarih, III; eş-Şa'ke, Me'alim, 72.

bu hususta Ebu Musa el-Eş'arî'ye göndermiş olduğu mektuba bakmak yeterlidir⁽²⁸⁾. Hz. Ömer, Şam valisi Muaviye b. Ebî Süfyan'a yazdığı bir mektupta şöyle diyor: "Şu beş hususa sarıl! Dinin selâmet bulur ve sana verilecek ecrin daha iyisini kazanırsın: İki davalı şikayet için sana başvurduğunda doğru delil iste, kesin yemin yaptır, zayıf olan kişiye yaklaş; oda kendinde güç ve cesaret bulsun ve dili açılsın, yabancıya güven ver, çünkü sen ona bunu yapmazsan oda hakkını bırakır ve memleketine döner; belkide o, bu davranışı ile hakkını kaybeder ve bir daha da onu bulamaz. Bir de hakkında bilgi sahibi olmadığın konularda insanlar arasında birleştirici ol, barışı sağla"⁽²⁹⁾.

Hz. Osman döneminde Medine'de bir şikayet söz konusu olduğu zaman halife bunu isti-şâre yolu ile çözmeye çalışırdı. O, bu iş için önce toplumun ünlü şahsiyetlerinden Ali b. Ebi Talib, Talha, Zübeyr ve Abdurrahman b. Avfı mescide çağırır, sonra davacı ve dava edilen şahsı konuşturur, arkasından da kazaf heyetinin konu hakkında görüşlerine baş vururdu. Halife bu dört kişiden gelen görüşlerin kendi görüşüne mutabık olduğunu görürse hemen imzalar, aksini tesbit ederse kendi kararını verirdi⁽³⁰⁾. Onun zamanında Basra'da Ka'b b. Sûr, Kufe kentinde ise, Şureyh el-Kindî kadılık yapmıştır⁽³¹⁾.

Hz.Ömer'in, adlî sistem üzerinde yapmış olduğu bu yenilik ve düzenlemeler, İslam devletinde bir adlî teşkilatın doğmasına sebep olduğu gibi, kadı olarak bu göreve tayin edilecek şahısların ne gibi kurallara riayet etmesi ve kendilerinde hangi özelliklerin bulunması gerektiği konuları da önem kazanmıştır. el-Maverdî, bir kadıda bulunması gereken özelliklerişöyle sıralamaktadır. Bâliğ akıl, zeki, hün, müslüman âdil, sağlıklı ve hukuk bilgisine sahip olması⁽³²⁾.

Hz.Ali'nin, adlî sahada üstün bir yere sahip olduğunu bizzat Hz. Peygamber'in ve bir-

---

(28) Bu mektup için bkz. Vek'i, Ahbar, I, 70-73; İbn Kayyim, 'İlamu'l-Muvakki'fn, I, 85-86; İbn Haldun, Mukaddime, 221; et-Tarablusî, Mu'inu'l-Hukkâm fî mâ Yetereddedu beyne'l-Hasmeyni mine'l-Ahkâm, 16-18.

(29) Veki', Ahbar, I, 74-75; Hamidullah, el-Vesâik, 437-438.

(30) Veki', Ahbar, I, 110; İbn Mâze, Şarh, I, 355; el-Hindî, Kenz, III, 178.

(31) Halife b. Hayyat, Tarih, 179.

(32) Ebu Ya'la, el-Ahkam, I, 60-61.

çok bilginin sözlerinden anlamak mümkündür. İbn Abdi'l-Berr, Hz. Peygamberin şu sözünü kaydeder: "Ashabım arasında adlî konularda en bilgili kişi Ali b. Ebî Talib'dir"⁽³³⁾. İbn Sa'd'ın kaydettiği bir rivayete göre Hz. Ömer, onun adlî konulardaki üstünlüğünü şu sözü ile açıklar: "Ebu'l-Hasan'ın bulunmadığı bir yargı olayından Allah'a sığınırım"⁽³⁴⁾. Bu konuda İbn Mesud'dan gelen başka bir haberde de şöyle denilmektedir: "Biz her zaman Medinelilerin kadılık sahasında en bilgili insanı Ali b. Ebî Talib'dir şeklinde konuşurduk."⁽³⁵⁾ İbn Abbas ise, onun bir çok adlî vaka sonucu vermiş olduğu hükümler konusunda şunu anlatır: "Hüküm Ali'den gelmişse başkasının bilgisine baş vurmazdık."⁽³⁶⁾ Bütün bu sözler, onun, Hz. Peygamber ve üç halife döneminde birçok adlî problemin üstesinden geldiğini ve bunu yaparken de her dönemin devlet başkanını kazai alandaki sorumluluk ve sıkıntılardan kurtardığını ortaya koymaktadır. Bundan başka onun çeşitli kaynaklarda geçen kazai konularla ilgili ilginç hükümleri, bu alandaki üstünlüğünün en büyük kanıtını teşkil eder⁽³⁷⁾.

Hz. Ali'nin, Medine'deki beş aylık devlet başkanlığı sırasında iki müslüman veya Gayr-i Müslim arasında meydana gelen herhangi bir adlî vakaya baktığına rastlamadığımız gibi, buraya bir kadı tayin edip etmediği konusuna da vakıf değiliz. Onun zamanındaki adlî teşkilatın temeli, sonradan başkent olarak seçilen Kufe'de atıldı. Bu dönemde devletin çeşitli bölgelerinde yaşayan Gayr-i Müslim vatandaşlara, adalet ve hukuk bakımından, müslümanlar kadar iyi ve eşit muamelede bulunduğu anlaşılmaktadır. O sırada devlet başkanı olan Hz. Ali ile bir yahudi vatandaş arasında vukubulan şu olayı hatırlatalım: Hz. Ali, Sıffin savaşına giderken bir zırhını düşürmüş, döndükten sonrada onu bir yahudinin yanında görmüştü. Bu durum üzerine halife davacı olarak Kufe kadısı Şureyh'e başvurmuştu. Şureyh, ondan bu iddiayı ispatlaması için şahitler getirmesini istemiş, halifede bu maksatla oğlu Hasan ile hizmetçisi Kanber'i göstermişti. Fakat Şureyh, bir oğulun babası için şahitlik edemeyeceği gerekçesiyle, bunu geri çevirmişti.

---

(33) İbn Abdi'l-Berr, *el-İstiab*, III, 38.

(34) İbn Sa'd, II, 102. ayrıca bkz. İbn Abdi'l-Berr, III, 39; İbnu'l-Esîr, *Usd*, IV, 22-23; İbnu'l-Hacer, *el-İsabe*, II, 509.

(35) İbn Sa'd, II, 101; İbnu'l-Esîr, *Usd*, IV, 22.

(36) İbnu'l-Hacer, *el-İsabe*, II, 509.

(37) Bu hükümler için bkz. ez-Zubeyr b. Bekkar, *el-Ahbâr*, 88-90; Veki, *Ahbar*, I, 91-97; el-Hâkim, *el-Mustedrek*, III, 136; İbn Kayyim, *et-Turuk*, 46-49; İbn Kesîr, *el-Bidaye*, V, 107; eş-Şankitî, *Kifâyetu't-Talib li Menakibi Âli Beyti'n-Nebiyi'l-Muhtâr*, 56.

Hız. Ali bu olaya çok şaşırımış ve Hız.Peygamber tarafından cennetlik olduğu sđylenen bir şahsın nasıl olurda şahitlik yapması kabul edilmez diye de hayretini dile getirmişti. Bu durum karşısın- da dava edilen yahudi, kadı tarafından kendisinin haklı, devlet başkanı olan Hız. Ali'nin sadece delil yetersizliği yznden haksız çıkarıldığını gđrince, suunu itiraf etmiş ve islamı adalete olan hayranlığından dolayı da hemen mslman olmuştu⁽³⁸⁾.

aa. Kadılar ve diğer gđrevliler:

Bu dđnemde Kufe'deki islam toplumu, Arap kđkenli çeşitli kabile fertleri ile Arap olmayan kişilerden meydana geldiği gibi, sayıları az da olsa Gayr-i Mslim tebeayı da kapsıyordu. İşte bttn bu değişik unsurların birarada bulunması, ister istemez kazaf ve adlı problemlerin artmasına sebep oluyor ve neticede dzenli bir adlı teşkilatın varlığını zorunlu kılıyordu. Hız. Ali, Kufe'de kazaf işleri dzeneye koymak maksadıyla buraya, Hız.Ömer ve Hız. Osman dđnemlerinde uzun sđre kadılık yapan ve bu sahada derin tecrube sahibi olan şureyh el-Kindi'yi kadı tayin etti⁽³⁹⁾.

Kadıların gđrevlendirilmesi konusunda, Hız.Ali dđnemi ile Hız.Ömer dđnemi arasında bir farklılık gđe carpar. Zira bu çeşit devlet memurlarının tayinleri ve gđrevden alınmaları, Hız.Ömer dđneminde merkezî hđkümetin selahiyeti altındaydı⁽⁴⁰⁾. Oysa bu uygulamanın, Hız. Ali dđneminde sadece başkent Kufe iwin gezerli olduğunu gđruyoruz. Devletin diğer vilayetlerinde bđyle bir uygulama sđz konusu değildir⁽⁴¹⁾. Bu vilayetlerde bulunan adlı kurumlar, ya o vilayetin valisi tarafından idare ediliyor, yada bu gđreve başka bir şahıs atanıyordu. Örneğin Basra valisi İbn Abbas gđrevi sđresince tayin ve azl suretiyle birkaç kadı değişirmiştir⁽⁴²⁾ Ayrıca Hız. Ali tarafından, Mısır valisi Mâlik b. el-Hâris el-Eşter'e gđnderilen bir mektupta kazaf

(38) *Veki', Ahbar, III, 200, el-İsfahanî, el-Eğânî, XVI, 36; İbn Mâze, şarh, III, 263; el-Kardâvî, Gayru'l-Muslimîn, fi'l-Mucteme'i'l-İslamî, 29-30.*

(39) *Halife b. Hayyat, Tarih, 200; Veki', Ahbar, II, 195.*

(40) *Halife b. Hayyat, Tarih, 154-155.*

(41) *Halife b. Hayyat, Tarih, 200, Veki', Ahbar, I, 288.*

(42) *Hız.Ali dđneminde Basra valiliği gđrevinde bulunan İbn Abbas, kazaf konularında halifenin sahip olduğu yetkinin aynısına sahipti. Basra'da kadıların yanında o da davalara bakıyordu. İbn Abbas dđneminde Basra'da kadılık yapan şahısları řđyle sıralamak mđmkündür: Ebu'l-Eşved ed-Düelf, ed-Dahhak b. Abdullah el-Hilâlî ve İbn Asrem el-Hilâlî. Bkz. Veki', Ahbar, I, 288-289.*

kuruma tayin edilecek kadı hakkında şu hususlara yer verilmektedir: "İnsanlar arasında adli işler için öyle bir adam seçmelisin ki, sence halkın en değerlisi olsun, işten sıkılmasın; duruşmalara gelenlere sinirlenip inada kalkışmasın, hatasında ısrar etmesin, hakkı gördüğünde, döneceği yerde dili tutulup kalmasın; menfaatinin zedeleneceği ve zarar göreceği endişesine düşmesin, problemi anlamada kendinde beliren ön fikri yeterli görmesin. Şüpheli durumlarda acele temez, delillere titizlikle başvurur; hasmın müracaatından en az usanır, meselelerin açığa çıkmasını yeterince bekler, hükmün açığa çıkmasında çok titiz davranır, övgü ile şımarmaz, tahrik ile eğilip bülükmez olsun. Gerçek şu ki, böyleleri de çok az bulunur."⁽⁴³⁾

Görüldüğü gibi başkent dışındaki diğer vilayetlerde, kadıların tayini meselesi oraların valilerine bırakılmaktadır. Ayrıca örnek bir kadıda bulunması gereken önemli özellikler de en güzel şekilde dile getirilmekte ve valinin, kazaf kuruma kadı tayin ederken bu noktaya riayet etmesi istenmektedir.

İbn Haldun, ilk devir boyunca kadıların görev olarak sadece insanlar arasında meydana gelen husumetlere bakmakla yükümlü olduklarını ileri sürmektedir⁽⁴⁴⁾. Oysa biz, Hz. Ali döneminde bu yüksek rütbeli devlet memurlarının resmî görevleri dışında halifenin emri ile başka bir vazifeyi de yerine getirdiklerini tesbit ettik. İbn Sa'dın naklettiği bir haberde, Hz. Ali'nin, Kufe kadısı Şureyh'i Ramazan ayı boyunca cemaâte terâvih namazlarını kıldırması için imam tayin ettiği anlatılmaktadır⁽⁴⁵⁾. Bundan başka aynı şahsın halife ile birlikte esnaf ve tüccarları kontrol maksadıyla çarşı-pazar dolaştığı da verilen bilgiler arasındadır⁽⁴⁶⁾. Bu iki haber, bu dönemde kadıların geçici de olsa asıl görevleri yanında bazı ek işleri de ifa ettiklerini göstermektedir.

Adli teşkilatın diğer görevlileri hakkında geniş malumatımız yoksa da, kaynakların birinde bir "munâdî" yani bir duruşma sırasında kadının yanbaşı durarak davacıyı, şikayetini anlatmak maksadıyla çağırın kişiden söz edilmektedir⁽⁴⁷⁾. Fakat bu şahsın bu vazifeyi, bir dev-

---

(43) *Nehc*, 434-435.

(44) *İbn Haldun, Mukaddime*, 221.

(45) *Bkz. İbn Sa'd, Tabakat*, VI, 95.

(46) *Veki', Ahbar*, II, 196.

let memuru sıfatıyla mı? yoksa kadıya kolaylık sağlamak maksadıyla gönüllü olarak mı yapıyordu? Bu konuda sağlam bir bilgiye sahip değiliz. Diğer bir yerdede duruşma esnasında Şureyh'in yakınında duran ve elinde bir kırbaç bulunduran bir polis memuru hakkında bilgi verilmektedir⁽⁴⁸⁾. Bu görevlinin devlet tarafından buraya tayin edildiği muhakkaktır. Zira çeşitli husumet ve problemlere çözem arayan bir kurumun bu gibi güvenlik gücüne ihtiyacı vardır. Diğer yandan böyle bir kurumun sadece bir güvenlik görevlisi ile yetinmesi ilgi çekicidir. Bu da o zamana dair ~~hususetlerin~~ husumetlerin büyük boyutlarda olmadığını ve bu problemlerin kolayca çözülen olaylardan ibaret olduğunu vurgulamaktadır.

ab. Muhakeme usûlü:

Muhakeme usûlüne dair bazı hususlar adli sistemin başlangıcını teşkil eden Hz.Peygamber döneminde, uygulamaya koyulmuş, zamanla da yargı kurumlarının vazgeçilmez unsurları haline gelmiştir. Bu konuda Hz. Ali'nin şu açıklaması önemlidir: "Ben genç biriydim daha önce hiç kadılık yapmamıştım; bir gün Allah elçisi beni kadı tayin etti. Tereddüt ettim fakat o beni cesaretlendirdi ve şunları söyledi: "İki taraf senin karşında yerlerini alınca her iki tarafı da dinlemeden aralarında hükmetme; böyle yapman alınacak kararın tayin etmede senin için daha isabetli olur." Hz.Ali sözünü şöyle tamamlar: "O andan beri bu kurala göre hüküm vermeğe devam ettim ve bunu yaparken de hiç bir zaman şüphe ve tereddüte düşmedim."⁽⁴⁹⁾

İlk devirdeki muhakeme usûlününü diğer bir kuralı da şöyledir: Delil göstermek davacıya, yemin ise dava edilen kişiye düşer⁽⁵⁰⁾. Başka bir kural ise, davacının şahit göstermesidir⁽⁵¹⁾. Kur'an-ı Kerim'in⁽⁵²⁾ bir hükmüne göre iki şahit istemek adet haline gelmişse de, duruma göre bir şahitlede yetinildiği olmuştur⁽⁵³⁾.

---

(47) *Veki', Ahbar, II, 303.*

(48) *Veki', Ahbar, II, 320.*

(49) *el-Maverdî, el-Ahkam, I, 62; İbnu't-Talla'a, Akdiyatı Resuli'l-Lah (S.A.V.), 82; el-Kettanî, et-Terâtib, I, 257.*

(50) *et-Tirmizî, Sunen, III, 625; İbn Mâce, Sunen, II, 778.*

(51) *Ebû Davûd, Sunen, III, 422.*

(52) *Bakara, 282.*

(53) *Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, et-Turuk, 77.*

Hz.Ali zamanında muhakeme usûlünde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Bunlardan birisi yemin kuralı üzerinde gerçekleşti. Hz.Ali davacı tarafı, iddiamın doğruluğu hususunda yemin vermek yolu ile doğrulamaya zorluyordu⁽⁵⁴⁾. Halbuki kendinden önceki dönemlerde yemin sadece dava edilen kişiye düşmekteydi⁽⁵⁵⁾. İlk defa Hz.Ali tarafından başlatılan bu uygulama, büyük bir ihtimalle iftira olgusundan kaynaklanmıştır. Bu hususta Hz. Peygamber'in şu hadisi bulunmaktadır: "İddia sahibinin ya iki şahit göstermesi ya da yemin etmesi gerekir."⁽⁵⁶⁾

Hz. Ali'nin mezkur kuralı uygulama safhasına geçirmesi, devrindeki insanların, İslamın kötü ahlaktan kabul ettiği ve hatta onu işleyene ceza vermeyi bile öngördüğü iftira olayı ile sık sık karşılaştıklarını göstermesi yönünden düşündürücüdür. Daha önce de işaret ettiğimiz gibi Kufe'nin bu dönemde büyük bir gelişme göstererek nüfus artışına maruz kalması, burada yaşayan insanlar arasında İslamın eski ananelerinden uzaklaşma ve ahlakî bozulmalar gibi sosyal problemlerin artmasına sebep olmuştur.

Muhakeme usûlü üzerinde gerçekleşen diğer bir yenilik te şahitlerin sorgulaması hususunda meydana gelmiştir.Daha önceki dönemlerde bir duruşma sırasında şahitlerin tümü kadının huzurunda toplanırdı. Hz. Ali bu kural üzerinde bir değişiklik yaparak şahitleri ayrı ayrı sorgulamaya tabi tuttu. Halife bir genç kıza yapılan iftira sonucu şahit olarak sorguya çekilen üç kadını, üç ayrı eve yerleştirdikten sonra onlardan birini itirafa zorlamış, verdiği bilgiler neticesinde de sanığa suçunu kabul ettirmişti⁽⁵⁷⁾ Halifenin bu konuda şu sözü meşhurdur: "Ben şahitleri birbirinden ayıran ilk kişiyim."⁽⁵⁸⁾

---

(54) İbn Kayyim, et-Turuk, 128-129; Hamidullah, mezkûr adli uygulamanın, ilk defa Şureyh tarafından Emevîler döneminde başlatıldığını ileri sürmektedir (Hamidullah, İslami, II, 985). Oysa bu uygulamanın ilk defa Hz.Ali tarafından başlatıldığına dair önemli bilgiler bulunmaktadır. Bkz. İbn Kayyim, et-Turuk, 128-129.

(55) İbnu't-Talla'a, Akdiya, 83.

(56) İbn Kayyim, et-Turuk, 126

(57) Bkz.İbn Kayyim, et-Turuk, 60.

(58) İbn Kayyim, et-Turuk, 60.

ac. Delil toplama yöntemi:

İlk devir boyunca bir duruşma sırasında delil yetersizliği söz konusu olduğu zaman kadı muhakeme yapılan yer dışında birkaç kişiyi görevlendirerek inceleme yaptırabiliyordu⁽⁵⁹⁾. Hz.Ali döneminde bu hususla ilgili ilginç bir olaya şahit oluyoruz. Eşcinsel biri Şureyh'e gelerek amcası oğlu ile evli olduğunu ve kocasının satın aldığı kadın köleyi gebe bıraktığını, bu nedenle de ondan ayrılmak istediğini belirtmişti. Şureyh bu olay karşısında bocalamış ve Hz.Ali ile istişarede bulunmak için duruşmaları ertelemişti. Hz.Ali mezkur şahsın kocası ile kölesini de mahkemeye çağdıktan sonra bazı kadınları görevlendirerek davacıyı bir eve götürüp sağ ve sol kaburga kemiklerini saymalarını emretmişti. İnceleme neticesinde sağ kaburga kemiklerinin onbir, sol kaburga kemiklerinin ise oniki olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durum karşısında halife, onu amcası oğlundan ayırmış ve kendisine bir elbise ile bir ayakkabı satın alınmasını emrederek erkeklerin safına katılmasını sağlamıştır⁽⁶⁰⁾.

ad. Adlî denetim:

Hz.Ali döneminde cereyan eden bazı adlî vakalara baktığımızda burada temyiz yetkisinin devlet başkanına ait olduğunu görürüz⁽⁶¹⁾. Bu dönemde Şureyh'in bazı kararlarını beğenmeyen vatandaşlar halife nezdinde yeniden dava açmışlar, o da bu hataları düzelterek şikayet sahiplerini memnun bırakmıştır⁽⁶²⁾.

Hz.Ali'nin Kufe'ye kadı olarak tayin ettiği Şureyh'e vermiş olduğu ihtar ve talimât mahiyetindeki sözleri malûmumuzdur. Halife bir yerde mezkûr kadıya şöyle diyor: "Dilin konuşmadıkça kölendir. Bu yüzden hükmün hangi konuda, ne için ve nasıl verildiğine dikat etmelisin."⁽⁶³⁾ Hatta halifenin bu kadıyı tayin etmeden önce kazaf konularında bir imtihana tabi

---

(59) Bkz. *el-Kettanî, et-Terâtib, I, 280.*

(60) *Zubeyr b. Bekkar, el-Ahbar, 88-90; Veki', Ahbar, II, 197.*

(61) *Veki' Ahbar, II, 395; İbn Kayyim, et-Turuk, 48-49; el-Hindî, Kenz, III, 178.*

(62) *Veki', Ahbar, II, 395; İbn Kayyim, et-Turuk, 48-49; el-Hindî, Kenz, III, 178.*

(63) *el-Hindî, Kenz, III, 174.*

tuttuğunu, sahasında başarılı olduğunu görünce de onu Arapların en iyi kadısı ilan ettiğini görmek mümkündür⁽⁶⁴⁾.

Kadıların, devlet başkanı tarafından kontrol edilip edilmemelerini öğrenmek için, bu yüksek devlet memurlarının bir dönemdeki tayin ve azl durumlarına bakmak yeterlidir⁽⁶⁵⁾. Örneğin Hz. Ali hilafeti sırasında Kufe'ye Şureyh dışında üç kişiyi daha kadı tayin etmiş, fakat daha sonra ortaya çıkan çeşitli kazai yetersizlikler yüzünden onların görevlerine son vermiştir⁽⁶⁶⁾. Halife, vilâyet valilerine bildirmiş olduğu talimâtlarda adlî teşkilat başına tayin edecekleri şahısları çok iyi seçmelerini, vermiş oldukları hükümleri sık sık tahkik etmelerini ve onlara, bütün ihtiyaçlarını giderecek ve halktan her çeşit maddi isteklerini kesecek kadar bol maaş dağıtımlarını istemektedir⁽⁶⁷⁾.

Hz. Ali, devlet başkanı olarak adlî teşkilatın en önemli unsuru olan kadıyı, diğer devlet memurlarından daha sık denetler, daha fazla hesaba çekerdi⁽⁶⁸⁾. Bir defasında Şureyh'in seksen dinara bir ev satın aldığını ve şahitler önünde bir senet imzaladığını haber alır. Onu hemen huzuruna çağırır ve kendisini ahireti unutmak, haksız kazanç, dünyaya aşırı bağlanmak ve lükse düşkünlükle suçlar⁽⁶⁹⁾. Hz. Ali, şahsına yapılan adlî müracaatlar dışında zaman zaman kadılarla kazâ konularında fikir alışverişinde bulunur⁽⁷⁰⁾, yanlış olmuş oldukları meseleler hakkında geniş malumât verir, hatalarını düzeltmeye çalışır⁽⁷¹⁾. Onun bu alandaki görüş ve talimâtları, kaynaklarda bol miktarda bulunmaktadır. Burada tümünü ele almak konumuzun sınırlarını aşar.

---

(64) Bkz. Vekî, Ahbar, II, 195.

(65) Bkz. Halife b. Hayyat, Tarih, 154-155, 200.

(66) Bu kadılar şunlardır: Said b. Nimran el-Hemdânî, 'Ubeyde es-Sulmanî ve Muhammed b. Yezîd b. Huleyde eş-Şeybânî. Bkz. Vekî, Ahbar, II, 395-396.

(67) Nehc, 434-435.

(68) Bkz. Nehc, 59-60.

(69) Nehc, 364-365.

(70) Vekî, Abar, 399-400.

(71) Vekî, Ahbar, II, 196; Nehc, 60.

ae Hapishaneler:

Hz. Peygamber zamanında çeşitli suçlardan kısa süreli göz altında tutulan bazı sanıkların haberlerine ratlamak mümkündür⁽⁷²⁾. Fakat bu dönemde suçluları belli bir hapishane binasında uzun müddet tutarak hapsedmek söz konusu değildir. Hz.Peygamberin bu iş için ev, mescit veya herhangi bir binayı geçici olarak kullandığı olmuştur⁽⁷³⁾. İlk üç halifenin de suçlulara karşı Hz.Peygamber dönemindeki uygulamaya benzer bir uygulamaya baş vurdukları muhakkaktır.

Halifeler arasında ilk defa bu günkü anlamda hapishane kuran Hz.Ali kabul edilir⁽⁷⁴⁾. Onun tarafından Kufe'de yaptırılan ilk hapishanenin adı Nafi' idi⁽⁷⁵⁾. Bu hapishane, malzeme olarak kamıştan yapıldığı için, mahpusların kolayca kaçmalarına sebep olmuştu. Bu nedenle halife kerpiçten yeni bir bina inşa ettirmiş ve burayı da Muhayyes diye adlandırmıştı⁽⁷⁶⁾.

Hapishanelerde tutulan mahpusların yiyecek ve içecek ihtiyaçları ile kışlık ve yazlık giyim masraflarını karşılamak devletin sorumluluğunda olduğuna göre, bu uygulamayı ilk defa başlatan devlet başkanı da Hz. Ali olmaktadır⁽⁷⁷⁾. Örneğin halife bir kabileden müfsit bir kişiye rastlarsa onu suçlu olsun, olmasın hemen hapishaneye kapatır, maddî durumu iyi ise, iaşesini kendi malından, değilse de masraflarını hazineden karşılar⁽⁷⁸⁾. Bu dönemde bazı suçluların ömür boyu hapse mahkum edilmeleri, hapishanelerin idarî yapıları hakkında bazı ip uçları taşımaktadır⁽⁷⁹⁾. Zira bu kurum, ister istemez bir idareci, birkaç güvenlik sorumlusu, mahpusların iaşesi ile ilgilenen ve temizlik işlerine bakan bazı görevlilerin bulundurulmasını zorunlu kılmaktadır.

(73) Hasan, *en-Nuzum*, 330; Hamidullah, *İslam*, II, 988.

(74) İbnu't-Talla'a, *Akdıya*, 5; İbn Mâze, *Şarh*, II, 345; İbnu'l-Esir, *el-Nihâye*, II, 8; İbn Manzûr, *Lisan*, VI, 74.

(75) İbn Sîde, *el-Muhassas*, XII, 93; İbnu't-Talla'a, *Akdıya*, 5; *es-Serahsî*, *el-Mebsût*, XX, 88; İbnu'l-Esir, *el-Nihâye*, II, 8; İbn Manzûr, *Lisan*, VI, 74.

(76) *el-Cahuz*, *el-Beyan*, III, 86; İbn Sîde, *el-Muhassas*, XII, 93; İbnu't-Talla'a, *Akdıya*, 5; *es-Serahsî* *el-Mebsût*, XX, 88; İbnu'l-Esir, *el-Nihâye*, II, 8; İbn Manzûr, *Lisan*, VI, 74.

(77) Bkz. Ebu Yusuf, *el-Harac*, 162; *el-Kettânî*, *et-Terâfîb*, I, 300.

(78) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 162.

(79) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 162; İbn Kayyim, *et-Turuk*, 50.

b. Mezâlim mahkemesi:

Mezâlim mahkemesi, bir anlamda bu gün Yargıtay dediğimiz kuruma benzer bir yüksek mahkemedir. Hakkında dava açılan şeref, mevki ve kudret sahibi (vali, kabile reisi vs.) bir kişinin, duruşma neticesinde kadı tarafından verilen hükmü reddederek hiçe sayması veya herhangi bir davacının, hükmün doğruluğu hususunda şüphelenmesi gibi bir durum hasıl olmuşsa, konu adı geçen mahkemenin çalışma alanına girerdi⁽⁸⁰⁾. Mezâlim mahkemesine başkanlık eden şahsın, ilmî ve ahlakî üstün meziyetlere sahip bulunması ve yaşadığı toplum içinde itibarlı, kuvvetli ve kudretli olması gerekir⁽⁸¹⁾. Bu nedenle ilk devirde bu hassas görev özellikle devlet başkanı durumundaki kişiler tarafından yerine getirilirdi⁽⁸²⁾.

Mescitte yapılan bir mezâlim mahkemesi duruşmasının sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için şu görevlilerin hazır bulunması zorunluluğu vardı: Polisler, kadı veya kadılar, bazı fakihler, bir kâtip ve şahitler⁽⁸³⁾. Bu mahkemenin ihtisas alanı ise, şunlardır: Fertlerin ve toplulukların, vali veya harac-zekât amili veyahut bir yüksek devlet memuru hakkında açmış oldukları davalara bakmak, bir kadının yerine getiremediği bir hükmü uygulamak veya olayla ilgili yeni bir hüküm vermek ve hac, cihad, cuma ve bayram namazları gibi dinî vecibelerin ifa edilmesi ile ilgilenmek⁽⁸⁴⁾.

Cahiliye devrinde Hilfu'l- Fudûl adında mezâlim mahkemesine benzer bir adlî kurumun varlığı hakkında bazı bilgilere sahibiz⁽⁸⁵⁾. Hatta Hz. Peygamberin bu mahkemenin kuruluş toplantısına katıldığı da rivayet edilmektedir⁽⁸⁶⁾.

---

(80) *el-Maverdî*, *el-Ahkam II*, 77; *İbn Haldun*, *Mukaddime*, 222; *Hasan*, *en-Nuzum*, 352; *en-Nevvâvî*, *el-İlâkât*, 303; *Kavakcı*, *Hisbe Teşkilatı*, 8.

(81) *İbn Haldun*, *Mukaddime*, 222; *Hasan*, *en-Nuzum*, 352.

(82) *Bkz. el-Yakubî*, *Tarih*, II, 179-180; *el-Maverdî el-Ahkam*, I, 74; *İbn Kayyim*, *et-Turuk*, 48-49; *İbn Haldun*, *Mukaddime*, 222; *el-Kettanî*, *et-Terâtib*, I-166; *Hasan*, *en-Nuzum*, 352.

(83) *el-Maverdî*, *el-Ahkam*, I, 76; *Hasan*, *en-Nuzum*, 353.

(84) *el-Maverdî*, *el-Ahkam*, I, 76-79; *Hasan*, *en-Nuzum*, 353-354.

(85) *İbn Hişam*, I, 122-123; *el-Maverdî*, *el-Ahkam*, II, 78; *en-Nevvavî*, *el-İlâkât*, 182, 183.

(86) *İbn Hişam*, I, 123-124; *el-Maverdî*, *el-Ahkam*, II, 79.

Medine'de İslam devleti kurulduktan sonra Hz. Zübeyr ile bir ensâr arasında sulama yüzünden çıkan bir ihtilafa Hz. Peygamber'in baktığını görmekteyiz. Hz. Peygamber bu meseleyi çözmek için şöyle demişti: " Ey Zübeyr önce sen sula sonra da ensâr! ." Bu söze memnun olmayan ikinci şahıs: " Şüphesiz ki, o amcanın oğludur ya Resulallah" deyince o da Zübeyre hitaben " Ey Zübeyr suyu iki topuklarına ulaşıncaya kadar akıt" şeklinde talimât vermişti⁽⁸⁷⁾.

İlk üç halife dönemlerinde mezâlim mahkemesinden söz edilmediği gibi, o devirlerde cereyan etmiş bu çeşit olaylara da vâkıf değiliz⁽⁸⁸⁾. Fakat bu adlî uygulamanın ilk defa Hz. Ali zamanında başladığına dair bilgi veren bazı kazâî hâdiselere rastlamak mümkündür⁽⁸⁹⁾. Biz bu olguyu, Kufe'nin müttecânis olmayan sosyal yapısına ve Hz. Ali döneminde bazı valilerin fitne olaylarını fırsat bilerek insanlara karşı baskı politikası uygulamalarına ve İslamın getirdiği adalet anlayışından uzak kalmalarına dayandırmaktayız⁽⁹⁰⁾.

Hz. Ali zamanında cereyan eden şu ilginç hadiseyi ele alalım : Bir genç Hz. Ali'ye şikayette bulunarak babasının bazı kişilerle sefere çıktığını, bir daha evine dönmediğini, durumunu arkadaşlarına sorunca da yolculukta vefat ettiğini anlattıklarını, giderken yanında götürdüğü bol miktardaki mal ve paralar hakkında bilgi istediğinde, onlardan "bir şey bırakmadı" şeklinde cevap aldığını, bu konuda Kufe kadısı Şureyh'e dava açtığını , fakat bu kadının mezkûr şahısları yemîn ettirerek serbest bıraktığını bildirdi ve halifeden bu haksızlığı gidermesini istedi. Bu durum karşısında halife birkaç polisi görevlendirerek şikayet edilen şahısların birbiri ile görüştürülmemelerini emretti. Sonra kâtibini yanına aldı ve suçlulardan birini çağırttı ve ona şöyle dedi: Bana bu gencin babası hakkında bilgi ver! Hangi gün sizinle sefere çıktı, hangi yerde kaldınız, yolculuğunuz nasıl geçti , arkadaşınız hangi hastalıktan öldü ve malına ne oldu? Hz. Ali şöyle devam etti: " Onu kim yıkadı, kim defnetti, kim namazını kıldırdı ve nerede gömüldü?

---

(87) *el- Maverdî, el- Ahkam, II , 79.*

(88) *Bununla ilk üç halife döneminde iki şahıs arasında meydana gelen ihtilafları kasdediyoruz. Yoksa Hz. Ömer'in yüksek devlet memurlarını sıkı denetimi ve vatandaşların uygun-suz davranışlarını düzeltme girişimleri aşikârdır. Onun bu yönünü gösteren bilgiler için bkz. el- Kettanî, et-Terâtib, I, 266-268.*

(89) *Bkz. İbn Bekkar , Ahbaru'l -Vâfidât mine'n -Nisa' a'lâ Muaviye b. Ebî Süfyan, 69-70; el-Yakubî, Tarih, II, 179-180; İbnu'l-Estr, el-Kamil, III 147.*

(90) *İbn Kayyim, et- Turuk, 48, 49.*

Halifenin kâtibi bu bilgileri kaydederken Hz. Ali de tekbir getiriyor, onun gerisinde duruşmayı izleyen ulema ve fukahada aynı şeyi yapıyordu. Bu esnada, diğer suçlular arkadaşlarının suçu kabullenerek kendilerini ele verdiğini zannettiler. Hz. Ali birinci suçluyu yerine gönderdikten sonra , sırasıyla ikinci ve üçüncü sanığıda aynı şekilde sorguya çekti ve böylece tüm suçluların ifadesini almış oldu. Halife, kâtibi tarafından kaydedilen ifadelerin çelişkili olduğunu gördü. Hz. Ali, duruşmanın bu safhasından sonra birinci sanığın tekrar getirilmesini emretti ve ona şöyle dedi: "Ey Allah'ın düşmanı arkadaşlarının sorgulamasından sonra senin inadını ve yalan söylediğini tesbit ettim. Bilmiş ol ki, seni cezadan ancak doğru konuşman kurtarabilir." arkasından da onu hapishaneye gönderdi ve tekbir getirdi. Yanında bulunanlarda aynı şeyi yaptılar. Bu durumu uzaktan izleyen diğer sanıklar yine arkadaşlarının kendilerini ele verdiğini sandılar. Hz. Ali bu sefer sonuncu sanığı çağırdı ve onu tehdit etti. Nihâyet bu şahıs şu itirafta bulundu: "Ey müminlerin emîri yemin ederim ki, ben işledikleri suça taraftar değildim." Bu söz üzerine Hz. Ali tüm sanıkları mahkemeye topladı ve onlarada suçlarını itiraf ettirdi. Sonra da hapishanede bulunan sanığı istedi ve durumu ona bildirdi. Bunun da ifadesi alınca hakikat ortaya çıkmış oldu⁽⁹¹⁾.

Bu olay, Hz. Ali döneminde mezâlim mahkemesinin, halifenin şahsında bütün unsurları ve içinde ve özellikleri ile kuruluş gayesine uygun bir çalışma olduğunu göstermektedir. Yine bu olay, mezkûr mahkemenin ilerideki gelişmesi ve devletin en etkili kurumu haline gelmesi yönünden de önem taşımaktadır. Zira bir devletin en önemli gayelerinden birisi adaleti toplumun bütün fertlerine yaymaktır. Hz. Ali bu şura sahip bir insan olduğundan bu hassas görevi bizzat kendisi yüklenmiş, haksızlıklara uğrayan insanların dertlerine çare aramak için zaman ayırmış ve bunu yaparken de kendinden sonraki halifelere güzel bir örnek teşkil etmiştir⁽⁹²⁾. Buna dayanarak İslam devleti bünyesinde mezâlim mahkemesinin kurucusu Hz. Ali'dir demek, bu kurumun başlangıç tarihini belirlemek yönünden doğru bir tesbit olsa gerekir⁽⁹³⁾.

(91) Nitekim Emevî halifelerinden Abdulmelik b. Mervan haftanın belli bir gününü halkın şikâyetlerini dinlemek için tahsis ederdi. Ömer b. Abdulaziz de mezâlim konuları ile ilgilenirdi. bkz. el-Maverdî, el - Ahkam, I, 75; el-Kettanî, et- Teratib, I, 268.

(92) Aslında Hz. Ali mezâlim mahkemesinin sadece kurucusu değil, aynı zamanda bu önemli kurumun görevlilerini, özelliklerini tesbit eden ve bunu da örnek uygulamalarla gösteren ilk halifedir. bkz. İbn Kayyim, et-Turuk, 48-49.

(93) Bkz. el- Yakubî, Tarih, II, 179- 180; el-Belazurî, Futûh, 315; İbnu'l - Esîr, el-Kamil, III, 147.

Hz. Ali'nin, bir mezâlim mahkemesi başkanı sıfatıyla, buldukları vilayetlerin insanlarına karşı adalete aykırı hareketlerde bulunan ve parasal yolsuzluklara adı karışan bazı valileri de muhakeme neticesinde tazminat ve hapis cezalarına çarptırdığı olmuştur⁽⁹⁴⁾. Halife, Rabi'a kabilesine mensup insanların maaşlarını ödemeyen İstahr valisi Munzir b. Carûd'u, Kufe'de yapılan bir muhakemeden sonra otuzbin dirhem ceza ödemeye zorlamıştı⁽⁹⁵⁾. Vali, bu para miktarını ödemeyince, halife onu göz altında bulundurmuş ve ancak Sa'sa' b. Sûhân'ın çeşitli ısrar ve girişimleri ve kendisinin de yemîn etmesi neticesinde serbest bırakmıştır⁽⁹⁶⁾.

Hz. Ali devletin çeşitli vilâyetlerinde görev yapan valiler hakkında en ufak bir şikâyet duyduğunda, hemen onlara bir mektup yazarak doğruluktan ayrılmamalarını ve insanlara karşı adaletli olmalarını tavsiye ederdi⁽⁹⁷⁾. Aynı hataların devam ettiğine kanaat getirince de derhal görevlerine son verir ve hatta suçu sabit olanları anında cezalandırırdı⁽⁹⁸⁾. Hz. Ali ile valiler arasında cereyan eden birçok olay, bu dönemdeki mezâlim mahkemesinin faaliyetleri ve işlerliği konusunda geniş ve yararlı bilgiler ihtiva etmektedir⁽⁹⁹⁾.

c. Hisbe:

Hisbe kelimesi; Arapça "ihtesebe" **أَحْتَسِبُ** fiiline dayanan ve ecir, sevap anlamına gelen bir isimdir⁽¹⁰⁰⁾. Daha açık bir ifade ile hisbe bir fiili sadece Allah rızasını kazan-

(94) *el-Yakubî, Tarih, II, 179-180; el-Belazurî, Futûh , 315; İbnu'l-Esr, el-Kamil - III, 147.*

(95) *el-Yakubî, Tarih, II- 179-180.*

(96) *el-Yakubî, Tarih, II , 180 ; Nehc. 462 . Hz. Ali'nin , Munzîr b. Carûd hakkında söylemiş olduğu şu sözü meşhurdur :*

(97) *Bu mektupları için bkz. el-Yakubî, Tarih, II, 176-180; İbn Abdîrabbih, el-İkd, II, 103-104; Nehc- 461-462 Hz. Ali halifeliği sırasında bir vatandaşın bir vali hakkında bir şikâyet duysa şunu söylerdi: " Allah'ım ben onlara kullarına karşı kötü muamelede bulunmaları veya hakkını bırakmaları için emir vermedim. Bkz. İbn Bekkar, Ahbâr, 69; İbn Abdîrabbih el-İkd, II, 103; el-Husarî, es-Siyâsetü'l - İktisâdiyye ve'n-Nuzumî'l-Maliyye fi'l-Fikhi'l-İslamî 492. Şu meşhur söz de Hz. Ali'ye aittir: Mazlûmun zâlîme çektiği acı, zalimin mazlûma çektiği acıdan daha şiddetli olur. Bkz. el-İbşimî, el-Mustatraf, I, 127. Birisi Hz. Ali'ye yer ile gök arasındaki mesâfe ne kadardır şeklinde bir soru sormuş, o da bir mazlûmun duası kadardır diye cevap vermiştir. Bkz. el-Yakubî, Tarih, II, 185.*

(98) *el-Yakubî, Tarih, II, 179- 180; el-Belazurî, Futûh , 315; İbnu'l-Esr, el-Kamil III 147.*

(99) *İbn Bekkar, Ahbar, 69; el-Yakubî, Tarih, II, 179-180; el - Belazurî , Futûh , 315; İbn Abdîrabbih, el- İkd, II- 103; Nehc, 461-462; İbnu'l Esr, el-Kamil III- 147.*

(100) *el-Ezherî, Tehzib, IV, 333; İbn Faris, Mucem, II, 60; el-Feyruzabadi, el-Kamus, I, 57; İbn Manzûr, Lisan, I, 314; Muhammed Ömer Hamâde, el-Hisbetu fi'l-İslam, el-Mavrid, C. IX, Sa. 4, S. 92-93.*

mak için yapmaktadır⁽¹⁰¹⁾. Bu nedenle bu görevi yapan kişiye "muhtesib" *محتسب* adı verilmektedir⁽¹⁰²⁾.

İstilah olarak hisbe, İslam devletindeki amme ile ilgili işlerin gidişatını kontrol etme görevidir⁽¹⁰³⁾. Bu görevin temeli "el-Emru bil marûf ven-Nehyi ani'l-Münker" yani iyiliği emretmek ve kötülüğü nehyetmek kuralına dayanır⁽¹⁰⁴⁾. Bu şekliyle hisbe İslam fakihleri tarafından her müslümanın üzerine düşen bir dinî vazife olarak telakki edilmiştir⁽¹⁰⁵⁾. Zira Kur'an-ı Kerim'de bu konu ile ilgili çok sayıda ayet bulunmaktadır. Bunların birisinde şöyle denilmektedir: "Sizden öyle bir cemaat çıksın ki onlar, herkesi hayra çağırınsınlar, iyiliği emretsinler ve kötülüğü nehyetsinler"⁽¹⁰⁶⁾. Aynı hususu dile getiren hadislerde vardır. Hz. Peygamber bir sözünde şunu söylüyor: "Adaletle emretmiyen millet, ne kötü millettir. İyiliği emretmeyen ve kötülüğü nehyetmeyen bir kavim ne kötü kavimdir"⁽¹⁰⁷⁾ Diğer bir hadiste de şöyle denmektedir: "İyiliği emretmeyen ve kötülüğü nehyetmeyen bizden değildir"⁽¹⁰⁸⁾.

Hisbe görevini üstlenen kişinin bazı önemli özelliklere sahip olması, bu vazifenin etkinliği bakımından gereklidir. Bu sebeple muhtesib hür; adil, otoriter, bedenen güçlü, iffet sahibi, dürüst, yumuşak sözlü, yiğit ve atılgan olmalı; ayrıca örf ve adeti, dinî emir ve yasakları ve nihayet insan psikolojisini iyi bilmelidir⁽¹⁰⁹⁾

Muhtesibin görev alanlarına gelince, bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: Çarşılar ile esnaf ve tüccarları kontrol etmek, tartı, ölçü ve fiyatları incelemek, insanların ahlak ve

---

(101) *el-Ezherî, Tehzib, IV, 333; İbnu'l-Esîr, en-Nihâye, I, 258; el-Feyruzabâdî, el-Kamus, I, 57; İbn Manzûr, Lisan, I, 315.*

(102) *el-Maverdî, el-Ahkâm, II, 240; İbn Teymiyye, el-Hisbetu fî'l-İslâm, 9; İbnu'l-Uhurre, Me'âlim, 27; el-Kettânî, et-Terâtîb, I, 284. Hamâde, el-Hisbe, el-Marrîd, C. IX, Sa. 4, S. 93.*

(103) *er-Rafî'î, Hadare, 136.*

(104) *el-Maverdî, el-Ahkâm, II, 240; İbn Teymiyye, el-Hisbe, 9; İbn Kayyim, et-Turuk, 219; İbnu'l-Uhuvve Me'âlim, 7; İbn Haldun, Mukaddime, 225.*

(105) *İbn Teymiyye, el-Hisbe, 6; İbn Kayyim, et-Turuk, 216.*

(106) *Âli 'Imran, 104.*

(107) *Gazalî, İhya'u ulumi'd-Din, trc. Ahmed Serdaroğlu, II, 772, İstanbul, 1973.*

(108) *Tirmizî, Sunen, IV, 322.*

(109) *el-Maverdî, el-Ahkâm, II, 241; İbnu'l-Uhuvve, Me'alim, 7; er-Rafî'î, Hadare, 138.*

davranışları ile ilgilenmek, dinî ibadetleri kontrol etmek ve ticaretle ilgili bazı şikayetlere bakmak⁽¹¹⁰⁾.

Daha önce hisbenin iyiliği emretmek ve kötülüğü nehyetmek prensibinden kaynaklandığını söylemiştik. Bu durumda Allah tarafından bu prensibi yerine getirmek için gönderilen Hz.Peygamber, İslam devletinde hisbenin ilk uygulayıcısı olmaktadır⁽¹¹¹⁾. Nitekim Hz. Peygamber bir defasında Medine pazarını gezerken elini bir hububât kabına daldırmiş ve alt kısmının ıslak olduğunu hissetmişti. Sebebini sorunca satıcı bir gün önce yağın yağmuru mazeret olarak ileri sürmüştü. Hz. Peygamber ona cevaben: "Yaş olan hububâtı, kuru olanlarla örtmek ve böylece alıcıları aldatmamak lazımdır" demişti⁽¹¹²⁾. Ayrıca onun Said b. Said b. el-As'î fetihden sonra Mekke pazarına müfettiş tayin ettiği hususu bu konu ile ilgili nakledilen haberler arasında yer alır⁽¹¹³⁾.

Hız. Ömer'in kendi hilafeti zamanında hisbe görevine özel bir ihtimam gösterdiği, onun Şifa bint Abdillâh ile Semra bint Nuheyk el-Escdiyye adında iki kadını Medine çarşısının kadınlara mahsus bir bölümüne tayin etmesinden rahatça anlaşılmaktadır⁽¹¹⁴⁾. Şüphesiz ki; onun, Hz.Peygamber devrinde elinde "dirre" denilen kırbaç olduğu halde, zaman zaman çarşıyı kontrol maksadıyla dolaşmasının da, bu gelişme üzerinde etkisi büyüktür⁽¹¹⁵⁾. Hız.Ömer'in, hilafeti sırasında Saîb b. Yezîd ile Abdullah b. 'Utbe b. Mesudî adında iki şahsı daha, Medine çarşısının muhtesipliğine tayin etmesi, onun bu görev konusundaki hassasiyetini gösterir⁽¹¹⁶⁾. Bütün bunların dışında halife bizzat kendisi de elinde dirreyi taşıyarak çarşıyı teftişe çıkar, gördüğü kötülükleri düzeltir ve satıcıları denetlerdi⁽¹¹⁷⁾.

---

(110) *el-Maverdî, el-Ahkam, II, 240-258; İbn Teymiyye, el-Hisbe, 9-11; İbn Kayyim, et-Turuk, 219-221; İbn Haldun, Mukaddime, 225; Kettanî, et-Terâtib, I, 284-285.*

(111) *er-Rafî'î, Hadare, 136; Kavakcı, Hisbe, 41.*

(112) *Tirmizî, Sunen, III, 606; ed-Darimî, Sunen, II, 248; Ebu Davud, Sunen III, 370; İbn Mace, Sunen, II, 749; el-Kettanî, I, 284-285; Hamudullah, İslam, II, 993.*

(113) *İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, II, 8; İbn Hacer, el-İsabe, I, 45; el-Kettanî, I, 285.*

(114) *İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, IV, 328; İbn Hacer, el-İsabe, IV, 333; el-Kettanî, I, 285-286; Kavakcı, Hisbe, 41.*

(115) *el-Kettanî, et-Teratib, I, 287.*

(116) *Kavakcı, Hisbe, 42.*

(117) *el-Kettanî, I, 287.*

H.z.Ali'nin Kufe'de, H.z.Ömer'in yaptığı gibi çarşıları kontrol etmek maksadıyla belli bir şahsı muhtesib olarak tayin ettiği vâkıf değildir. Fakat verilen bilgilere dayanarak Kufe'de bizzat halifenin bu görevi ifa ettiğini, devletin diğer vilâyetlerin ise, onun adına vali ve kadıların bu işle meşgul olduklarını söyleyebiliriz⁽¹¹⁸⁾. H.z.Ali'nin zaman zaman ya tek başına yada yanına yüksek rütbeli bir devlet memurunu (mesela polis teşkilatı başkanı ve kadı gibi) alarak Kufe'nin çarşılarını gezdiği ve esnafları kontrol ettiği ibtilinen bir gerçektir⁽¹¹⁹⁾.

ca. Çarşı, tüccar ve esnafların kontrolü:

Ticaret erbabının en belirgin kusurlarını, fahiş kazanç tutkusu, tartı ve ölçülerde yolsuzluk, alıcıya kötü muamele, satış sırasında yemin etmek, yalan söylemek, bilgisizlik ve ihtikar şeklinde sayabiliriz. Bunların tümü ile mücadele etmek ve çarşıda düzeni sağlamak muhtesibin en önemli görevlerindedir⁽¹²⁰⁾. Bir defasında H.z.Ali, polis teşkilatı başkanı el-Esbug b. Nebâte ile birlikte Kufe çarşısını kontrol etmek için çıkmıştı. Esnafların daha önceden bazı yerleri işgal ettiklerini görünce, bunun doğru olmadığını bildirdi ve şöyle dedi: "Müslümanların pazarı, onların ibâdetgâhları gibidir. Kim bir yere daha önce yetişirse, orası ancak satışını bitireceği ana kadar onundur"⁽¹²¹⁾.

H.z.Ali'nin bir tâcire: "Önce ticaret hakkında geniş kültüre sahip ol, sonra bu işle uğraş. Zira dürüstce alıp dürüstce satmayan tâcir günahkar sayılır" şeklinde öğüt verdiği rivayet edilmektedir⁽¹²²⁾. Onun, çarşıları gezerken teker teker esnaflarla sohbet ettiğini ve hatta onları mesleklerinde imtihan yaparcasına hesaba çektiğini görmek mümkündür. Meşhur kadı Şureyh bu konuda şunu naklediyor: "Ali b. Ebî Talib ile Kufe çarşısını kontrol ediyorduk. O tüccarlara şöyle sesleniyordu: 'Ey ticaret erbabı dürüstce alıp dürüstce verirsiniz, selamet bulursunuz' Şureyh devam ediyor: Sonra bir kıssacıya doğru yaklaştı ve ona iki soru soracağını, bilmediği tak-

(118) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 128; Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 92; İbn Teymiye *el-Hisbe*, 50; *el-İbşimî*, *el-Mustatraf*, II, 72; *el-Hindî*, *Kenz*, II, 230.

(119) Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 92; Vaki', *Ahbar*, II, 196; *el-İbşimî*, *el-Mustatraf*, II, 72.

(120) İbn Teymiyye, *el-Hisbe*, 12-15; İbnu'l-Uhuvve, *Me'âlim*, 65-66; İbn Haldun, *Mukaddime*, 225.

(121) Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 92.

(122) *el-Makdisî*, *ez-Zerâif ve'l-Letâif fi'l-Mehâsin ve'l-Ezdâd*, 50.

dirde kendisini fena şekilde döveceğini söyledi; o da 'sorabilirsin ey müminlerin emiri dedi. Halife ona 'imanın bekâsı ve kaybolması ne ile mümkündür' diye sordu. Kıssacı da 'imanın bekâsı günah ve suçlardan uzak durmakla, kaybolması da aşırı kâr aramakla gerçekleşir.' şeklinde cevap verdi. Bunu duyan Ali mezkûr şahsa, anlat ancak senin gibiler anlatabilir, diyerek neticeden duyduğu memnuniyeti dile getirdi."⁽¹²³⁾

Hz. Ali çarşıda dolaşırken esnaf ve tüccarlara Allah'tan korkmalarını, alıcılara iyi muamelede bulunmalarını söyler kasaplara da etleri şişirmemelerini tavsiye ederdi⁽¹²⁴⁾. Onun bazı meslek erbabına özel bir ilgi gösterdiğini ve değerli tavsiyelerde bulunduğunu görüyoruz. Örneğin bir defasında o bir terziye uğrar ve şöyle der: "Ey terzi (annen ve baban seni kaybetsin) sağlam ip kullan, elbiseleri güzel dik ve iğnenin çıktığı dikiş yerlerini birbirine sık ve yakın yap; zira Hz.Peygamberin, Allah'ın, hain terziyi üzerinde dünyada hile yaparak dikmiş olduğu bir gömlek ve elbise olduğu halde hesaba çekeceğini söylediğini duydum. Ayrıca diktiğin elbiselerden arta kalan ufak kumaş parçacıklarını da saklama! Çünkü onlar elbise sahibine aittir, sakın onları mendil yaparak para kazanma yoluna gitme!"⁽¹²⁵⁾

cb. Tartı ve ölçüler

Tircarî hayatın vazgeçilmez bir unsuru olan ve alım satım sırasında tüccar ve esnaflar tarafından kullanılan tartılar ve ölçüler insanlık tarihi kadar eski teamül araçlarıdır⁽¹²⁶⁾. Ayrıca bu araçların kullanımı da, dürüst veya haksız para kazanmanın göstergesi sayılır. Bu nedenle bütün semâvî dinlere ait kitaplarda⁽¹²⁷⁾ ve özellikle de Kur'an-ı Kerim'de bu konuyu ele alan ve bu araçların alış veriş esnasında dürüst bir şekilde kullanılmasını, asla yolsuzluğa tevessül

---

(123) *Veki', Ahbâr, 196.*

(124) *İbn Sa'd, et-Tabakât, IIII, 18; İbnu'l-Uhuvve, Me'âlim, 99. Hatta Hz. Ali, hayvan kesicilerine yönelik bir kararname çıkarmış ve kesim işlemi hakkında bilgi vererek ineklerden ancak ön ayağı oyukluğundan ayrılan, bir veya iki gözü kör olan, yaşlanan, boynu kırılan, deliren, turnakları yarılan ve vücudunun herhangi bir yerinde sakatlığı veya belli bir hastalığı bulunan hayvanların kesilmesini serbest bırakmıştır. Bkz. İbnu'l-Uhuvve, Me'âlim, 99.*

(125) *el-İbşimî, el-Mustatraf, II, 72.*

(126) *Bkz. Kur'an-ı Kerim, Hûd, 84, 85.*

(127) *Kur'an-ı Kerim, Hûd, 84, 85.*

edilmemesini öğütleyen birçok ayet bulunmaktadır⁽¹²⁸⁾. Hz. Ömer'in bu hususlarda valilerine değerli talimatları vardır⁽¹²⁹⁾. Hz. Ali'nin de bu meseleye fazlaca önem verdiğini müşahede etmekteyiz⁽¹³⁰⁾. Hemdan kabilesine mensup Yemenli bir kadının halife nezdindeki şu şikayetini hatırlatalım. Sü'de bint Umâre el-Hemdaniyye diye tanınan bu kadın, Hz. Ali'nin Yemen'e zekât amili olarak göndermiş olduğu bir şahsı haksızca davranışından ötürül şikayet için Kufe'ye gelir. Halife namazını bitirince ona ne için geldiğini sorar. Oda şikayet konusu meseleyi anlatır. Hz. Ali önce ağlamaya başlar sonra "Allahım sen benim ve onların şahidisin ben kesinlikle ne kul-larına zulmetsinler diye emir verdim nede hakkını terketsinler" şeklinde söylenir ve cebinden bir parça deri çıkararak şunu yazar: "Size Rabbinizden bir emir gelmiştir o da şöyledir: "Ölçüyl ve tartıyı tamamı tamamına yapın; insanlara eşyalarını eksik vermeyin; yer yüzünde bozguncu-luk yaparak karışıklık çıkarmayın. İnanıyorsanız, Allah'ın geri bıraktığı helâl kâr sizin için daha hayırlıdır. Ben size bekçi değilim"⁽¹³¹⁾. Altınada amiline hitaben şu notu ekler: " Mektubum sana ulaştığında senden malları teslim almak için gönderilen kişinin oraya varacağı güne kadar zimmetindekileri iyi koru! vessalam⁽¹³²⁾.

Hz. Ali'nin, bu amilini derhal görevden alması onun bu konudaki titizliğini gösterdiği gibi, Allah'ın buyruklarını harfiyyen uyguladığını da ortaya koymaktadır. Nitekim o çarşı- pa-zargezilerinde de devamlı bir şekilde Allah'ın tartı ve ölçüler hususundaki buyruğunu okur ve tüccarlara ona göre satış yapmalarını tavsiye ederdi⁽¹³³⁾.

cc. Fiyat tahdidi ve ihtikar:

Çarşılarda ve Ticarî hayatta üzerinde durulması gereken diğer önemli bir konuda, tüc-car ve esnaflar tarafından satışa çıkarılan mallara fiyat konulmasıdır. Hz. Peygamber zamanın-da bir fiyat artışı sözkonusu olmuştu. Bundan rahatsız olan birisi ona gelerek fiyatların belli bir

---

(128) Bkz. *Hûd*, 84-85; *eş-Şu'ara*, 181-183; *el-Mutaffifin*, 1-6.

(129) Bkz. *İbn Kayyim*, *et-Turuk*, 219.

(130) Bkz. *İbn Sa'd*, *Tabakat*, IIII, 18; *Nehc*, 438.

(131) *Kur'an-ı Kerim*, *Hûd*, 85-86.

(132) *İbn Bekkar*, 69-70; *İbn Abdirabbih*, *el-İkd*, II, 103-104.

(133) *İbn Sad*, *Tabakat*, IIII, 18; *İbn Bekar*, *Ahbar* 69-70; *İbn Abdirabbih*, *el-İkd*, 103-104.

düzeyde tutulmasını teklif etmişti. Fakat Hz. Peygamber, böyle bir uygulamanın insanlara karşı haksızlık olacağını ve Allah'ın huzuruna birisine zülmetmiş olarak çıkmak istemediğini söyleyerek bu teklife karşı çıkmıştı⁽¹³⁴⁾. Bu nedenle Hz. Ali'nin de çarşılarda satılan malların fiyatlarına müdahalesi söz konusu değildir. Ancak onun hilafeti sırasında bu konu ile yakından ilgilendiğini ve zaman zaman esnaf ve tüccarlarla görüşerek fiyatlar hakkında malumat topladığını görmekteyiz⁽¹³⁵⁾. Bu da onun fahiş kazancı önlemeye çalıştığının bir işareti olsa gerekti.

İhtikar konusuna gelince, bu ticari hastalığı İslamiyet şiddetle yasaklamış ve bu tür davranışın bir suç olduğunu bir çok yerde dile getirmiştir. Hz. Peygamberin ihtikarla ilgili şu hadisi meşhurdur: "Ancak günahkâr bir kişi ihtikara baş vurur⁽¹³⁶⁾." Bilindiği gibi ihtikar, insanların ihtiyacı olan bir maddenin, daha yüksek bir fiyatla satılması ve arkasından fahiş kazanç elde edilmesi için bir müddet bekletilmesidir⁽¹³⁷⁾. Hz. Ali'nin bir muhtesib olarak bu hastalığa karşı şiddetle mücadele ettiğini ve hatta böyle bir yola başvuranları ağır cezaya carptırdığını görüyoruz. Bir defasında o Fırat nehri kıyısına uğramış ve bir tüccar tarafından bekletilen bol miktarda gıda maddesine rastlamıştı. O, durumu iyice tahkik ettirdikten sonra bu malın derhal yakılması için emir vermişti⁽¹³⁸⁾.

Vilayetlerde hisbe ile valilerin ilgilendiğini, daha önce konumuzun başında anlatmıştık. Hz. Ali'nin bu uzak yerlerdeki ticaret ve sanat erbabı ile dolaysız bir şekilde ilgilendiğini, oralarda halife adına görev yapan valilere gönderdiği değerli mektuplarından anlamaktayız. Onun Mısır valisi Malik el-Eşter'e yazmış olduğu uzun mektubun bir kısmında halife şöyle diyor: "Sonra ticaret ve san'at erbabı gibi bir kısmı oturduğu yerde çalışır, bir kısmı şuraya buraya mal götürür, bir kısmı da elinin emeğiyle geçinir. bunların hakkında iyi muamele et ve başkaları tarafından da o suretle muamele edilmesine dair tevsiyelerde bulun. Çünkü bunlar memleket için

---

(134) Tirmizî, Sunen, III, 606; Ebu Davud, Sunen, III, 370; İbn Teymiye, el-Hisbe, 16; İbn Kayyim, et-Turuk, 223; İbnu'l-Uhuvve, Me'âlim, 64-65.

(135) Muhibuddin et-Taberî, er-Riyadu'n-Nadire fî Menâkibi'l-Aşare, II, 237.

(136) Muslim, Sahîh, III, 1228; Tirmizî, Sunen, III, 567; Ebu Davud, III, 369; el-Beyhaktî, Sunen, II, 29; İbn Teymiye, el-Hisbe, 15; Hz. Peygamber ihtikarla ilgili başka bir hadisinde şöyle buyurmuştur: "Kırk gün bir yiyeceği ihtikar edip sonra sadaka olarak verenin bu hareketi ihtikarına kefâret bile olmaz. Bkz. İbnu'l-Uhuvve, 65-66.

(137) İbn Teymiye, 27; İbn Kayyim, 222, İbnu'l-Uhuvve, 65.

(138) İbnu'l-Uhuvve, 66; el-Hindî, Kenz, II, 230.

hayır kaynaklarıdır, menfa'at vesileleridir. Ve o hayır ve menfaati senin toprağındaki, denizindeki, ovalarındaki dağlarındaki uzak uzak yerlerden ve başkalarının gidemeyeceğı, yahud cür'et edemeyeceğı mevki'lerden getiriyolar. Bunlar memleket için barış ve huzur adamlarıdır; Ne problem çıkarmalarından korkulur ne fesadlarından endişe edilir, Kendilerinin gerek nezdindeki, gerek vilayetinin diğr cihetlerindeki işlerini ta'kip et, buna rağmen şurasını da bil ki bunların çoğunda fahiş kazanç, çirkin bir hürs ile beraber kazançta ihtikar, alım satımda hile olur, Bu işe, halk için zarar, vali için ayıptır, Bu nedenle ihtikara mani ol. Çünkü Aleyhisselatü vessalam Efendimiz ihtikarı yasak kıldılar. Alım satım doğru tartırlarla olmalı ve alanı da , satanı da ezmiyecek uygun fiyatlar üzerinden yapılmalıdır. Kim, senin yasağından sonra ihtikara yanaşırsa aşırıya varmamak kaydıyla hemen cezalandır⁽¹³⁹⁾."

Yukarıdaki bilgilerden mallara konulacak fiyatların orta olması tavsiye edilmekte ve ihtikara tevessül eden tüccarlara karşı mücadele yapılması istenmektedir. Hz. Ali'nin bir malın kıymetinden çok yüksek satılmasına karşı olduğu kadar, o malın aynı kıymetine veya müşterinin satıcı tarafından tanınan birisi olması nedeniyle gerçek fiyatının altında bir para ile satılmasını da hoş karşılamazdı. Bu hususta enteresan bir satış olayına şahit olmaktayız. Bir gün Hz. Ali elinde dirresi olduğu halde el- Karâbis çarşısına çıkar. Bu sırada bir satıcı ona üç dirheme bir gömlek satmak ister, fakat halife bu şahsın kendisini tanıdığını fark edince almaktan vazgeçer, Sonra başka bir satıcıya uğrar, onunda kendisini tanıdığını anlayan halife oradan da ayrılır, Nihayet genç bir satıcıya yanaşır ve ordan üç dirhem karşılığında bir gömlek satın alır. Biraz sonra bu genç satıcı durumu dükkana gelen babasına anlatır. o da hemen Hz. Ali'ye doğru koşarak" şu bir dirheminiz ey Müminlerin emiri, zira gömleğin fiyatı iki dirhemdir" der. Fakat halife " Ben gömleği alırken, od satarken eski fiyata göre anlaşmıştık" diyerek bir dirhemi geri çevirir (140).

---

(139) *Nehc*, 438.

(140) *el-Kettanî*, I, 289-290.

cd. İbadetlerle ilgili hususlar:

Muhtesibin ilgilendiği diğer bir alanda namaz, oruç gibi dinî ibadetler ile helal ve haram gibi dinen meşru ve yasak kılınan konularla meşgul olmaktadır⁽¹⁴¹⁾. Bu hususlar ise, İslam dininin üzerinde titizlikle durduğu ve müslümanların yerine getirmekle mükellef olduğu önemli dinî vecibelerdir. Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde bunlarla ilgili emir ve nehiyer bulunmaktadır⁽¹⁴²⁾. Hz. Peygamber hayatı boyunca bu hususları yaşadı, yaşatmaya çalıştı ve her kes tarafından yaşatılması için de öğütler verdi. Dinî emir ve yasaklara uymayanları çeşitli şekillerde ya ikaz etti veya cezalandırdı veyahut da toplumdan tecrit etmeye çalıştı⁽¹⁴³⁾. Otuz seneye yakın bir süre ona arkadaşlık eden, iyi ve acı günlerinde dertlerine ortak olan Hz. Alinin de, şartlar ne olursa olsun hiç taviz vermeden aynı uygulamayı sürdürdüğünü, onun bol sayıda hutbe, mektup ve vecize mahiyetindeki sözlerinden ve hilâfeti sırasında ortaya koyduğu fiili icraatlarından anlamak mümkündür⁽¹⁴⁴⁾.

Hz. Ali'nin, vilayetlerde halife adına görev yapan valilere namaz konusunda yazmış olduğu şu mektubu, onun bu dinî vecibeye ne kadar önem verdiğini gösterir. O bu mektubunda şöyle diyor: " Güneş batıya doğru yönelip gölge yapmaya başladığı zaman öğle, güneş gök yüzünde canlı ve parlak bir durumda iken ikindi, oruçlunun iftarını açtığı ve hacıların Arafat dağından Mine'ye hareket ettiği zamana denk birvakitte akşam, gecenin üçte biri geçince yatsı ve bir kişinin arkadaşını uzaktan yüzüne bakarak tanıdığı bir zamanda sabah namazını kıldırın!

(141) *el-Maverdî, el-Ahkam, II, 247-252; İbn Teymiye, 9-11.*

(142) *Bkz. Kur'an-ı Kerim, en-Nisa', 102-103; el-'Ankabût, 45;*

(143) *Bunu öğrenmek için Buharî, Muslim, Tirmizî, Ebu Davud, İbn Mace ve en-Nesâî gibi ünlü Muhaddislerin meydana getirdiği ciltler halindeki hadis kitaplarına bakmak yeterlidir.*

(144) *Hz. Ali, Muaviye'ye yazdığı bir mektubunda şöyle diyor: "Bizi savaşa çağırдың, sen iki grubu savaştıktan uzak tut, insanları bir tarafa bırakta tek başına bana karşı meydana çık, o zaman hangimizin günahkâr, hangimizin basiretinin kör olduğunu göreceksin. Bil-melisinki; Ben dedenin, kardeşinin ve dayının Bedir'de kafalarını kırarak öldüren Ebu Hasan'ım. O kılıç halâ elimdedir ve o günkü iman ve cesaretle düşmanımla karşılaşırım. Ben ne din değiştirdim ne de yeni bir peygamber buldum. Ben halâ başkasının emrine uyarak terkettiğiniz ve mecburiyet karşısında kabul ettiğiniz dinin (İslamın) mensubu ve savunucusuyum. Bkz. Nehc, 370.*

Ayrıca cemaata imamlık yaparken onların en güçsüz insanına göre namaz kıldırın ve bu gibilerin namazlarını ifsad etmeyin! (145)

Onun, daha önce içinden bir pasaj verdiğimiz Mâlik el- Eştere yazdığı mektubun başka bir yerinde namaz konusunda bazı öğütleri bulunmakla birlikte⁽¹⁴⁶⁾ bir müddet Mısırvaliliği görevini ifa eden Muhammed b.Ebf Bekr'e de buna benzer bir talimatı sözkonusudur (147).

Hz. Ali dinen yasak olan içki imalatı gibi suçları tesbit ettiğinde suçluları şiddetle cezalandırırdı. Bir defasında o uzaktan gördüğü bir köy hakkında bilgi ister. Refaketinde bulunanların adının Zerâre olduğunu ve sakinlerinin de et ve içki imalatı ile uğraştıklarını haber verirler. Bunu duyan halife oraya nasıl gidileceğini sorduktan sonra arkadaşları ile beraber mezkûr köye girerek her tarafını ateşe verir⁽¹⁴⁸⁾.

ce. Genel ahlak ve davranış kontrolü:

Güzel ahlak, İslam dininin üzerinde önemle durduğu konular arasında yer alır. Hz. Muhammed'in hayatı boyunca yaşayarak gösterdiği güzel ahlak örnekleri, onun Allah tarafından bir peygamber olarak hangi gaye ile insanlara gönderildiğini vurgulamaktadır. Hz. Peygamber bir hadisinde şöyle diyor: "Ben ancak güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim⁽¹⁴⁹⁾". İşte bu noktadan hareketle o karşılaştığı insanlara kötü huylarını bırakmalarını, yerine de topluma faydası dokunan güzel huylar edinmelerini tavsiye eder, bunun aksini yapan kişilere de ikazda bu-

---

(145) Nahc, 426.

(146) Hz.Ali mektubun bir kısmında valisine şöyle yazıyor: "Şayed namazında halka imam olmuştun, sakın ne bıktıracak, ne de bir hayra yaramıyacak gibi kıldırma. Çünkü insanlar arasında öyleleri vardır ki iş sahibidir. Alleyhisselâtu Vesselâm Efendimiz Beni Yemen'e gönderirken: "Onlara namazı nasıl kıldırayım?" demiştin. "En zayıflarının namazı gibi" buyurmuşlardı. Müminlere mehamet'li ol! Bkz. Nahc, 440.

(147) Hz.Ali bu talilmâtında şu noktayı dile getirmektedir: "Namazları tahdid edilen vaktinde eda et! Onu ne boşluktan dolayı erkene almaya ne de meşguliyetten ötürü geciktirmeye çalışma! Ve bilmiş ol ki; yapmakla mükellef olduğun bütün işlerin namazından sonra gelir. Bkz. Nehc, 384-385.

(148) Ebu Ubeyd, el-Emval, 105.

(149) Mâlik b. Enes, el-Muvatta', II, 904.

lunarak doğru olmayan davranışlarını düzeltmeye çalışırdı ⁽¹⁵⁰⁾. Hz. Ali'nin her konuda olduğu gibi bu hususta da Hz. Peygamberi örnek aldığı ve halkın kişisel ve toplumsal davranışlarına dair en ufak meselelerle yakından ilgilendiğini ve elinde dirre denilen kırbacı taşıyarak insanların fazlaca toplandığı yerleri kontrol etmeye çıktığını müşahede etmekteyiz. Mitraf adında bir şahıs şunu naklediyor: " Bir defasında mescitten çıkıyordum arkamda bir kişinin, " gömleğini yüksek tut zira böylesi elbisenin dahageç yıpranmasını ve daha temiz kalmasını sağlayacaktır. " diye seslendiğini duydum. Sonra onu takip ettim ve bir adama kim olduğunu sordum. O da, bu şahsın Mümünlerin emri Ali b. Ebî Talib olduğunu söyledi. Daha sonra o devlerin satışa çıkarıldığı bir yere uğradı ve satıcılara " Satınız fakat yemin etmeyiniz! zira yemin, bir malın gerçek değerine bakmaksızın satışını hızlandırır ve bereketi giderir". şeklinde nasihatta bulundu ⁽¹⁵¹⁾.

Hz. Ali, Sıffin savaşından sonra vasiyet olarak ağılu Hz. Hasan'a hitaben söylediği uzun konuşmanın bir bölümünde şunu dile getirmektedir : "Ey oğul kendini, kendin ile başkası arasında bir ölçü vasıtası kıl! nefsin için seveceğin şeyleri diğerleri içinde sev ve sevmediklerini , onlar için de sevme, zulme uğramayı istemediğin gibi insanlara da zulmetme! sana ihsanda bulunulmasını sevdiğin kadar başkalarına da ihsanda bulun! başkalarında çirkin olarak kabul ettiğin huyların aynısını kendin için de gör, onların senden razı oldukları kadar sende onlardan razı ol! az da olsa bilmediğin bir şey hakkında fikir beyân etme ve sana söylenmesini sevmeyi bir sözü başkasına söyleme!⁽¹⁵²⁾.

Bir rivayete göre, Hz. Ali sabah saatlerinde kadı tayin ettiği Ebu'l- Esved ed-Düeli'yi aynı gündegörevden alır. Ebu'l- Esved'in hiç bir suçu ve kabahatı olmadan neden görevine son verildiğini sorması üzerine de, Hz. Ali duruşma sırasında ses tonunun davacı ve dava edilenin ses tonundan daha yüksek olduğunu haber aldığını sebep olarak iler sürer ⁽¹⁵³⁾.

---

(150) Bu hususlar için Hz. Peygamberin vedâ hutbesine bakınız. İbn Hişam, IV, 185-186.

(151) el-Kettanf, et-Terâtim, I, 289-290.

(152) Nehc, 397.

(153) İbnu'l-Uhuvve, Me'alim, 203.

Hz. Ali devlet memurlarının hareket ve tavırlarını kontrol ettirir, önemli bir kusurlarını tesbit ederse hemen cezalandırır ve hangi görevde olursa olsun işlerine son verir⁽¹⁵⁴⁾. Onun aynı uygulamayı yapmaları için vilayet valilerine de mektuplar yazarak talimatta bulunduğu malumumuzdur⁽¹⁵⁵⁾. Hz. Ali bu mektupların birinde şöyle diyor: " Yardımcılarına karşı ihtiyatlı bulun. Şayed içlerinden biri elini hiyânete uzatır ve gözcülerinin vereceği haberler herifin bu hiyaneti üzerinde toplanırsa isbatın bu kadarını yeterli görerek hakettiği cezayı bedeni üzerinde icra edersin; topladığı paraları alır, kendisini aşığılırsın, alınına hiyanet lekesini vurur, boynuna töhmet ârını geçirirsin"⁽¹⁵⁶⁾.

Hz. Ali'nin, Kufe'den çok uzakta bulunan yerlerde görev yapan devlet memurlarını kontrol etmek maksadıyla Kab. b. Malik'i müfettiş tayin ettiği bir vaki'dir. Halifenin bu şahsa gönderdiği bir mektupta şöyle denmektedir: " Yerine birini görevlendirdikten sonra birkaç adamınla birlikte Sevad bölgesine doğru çıkarak oradaki bütün kasabalara uğra ve devlet memurlarını kontrol et, sonra Decle ile Fırat arasında yer alan merkezlere geç onların durumlarını incele! Oradan da el-Bihkubazat bölgesine yönel, burada da aynı uygulamada bulun! Bu vazifeyi yerine getirirken de Allah'a bağlılığını göster ve onun emrine göre hareket et, bil ki; Dünya geçici ahiret ise yaklaşmaktadır. Ayrıca insan oğlunun yaptıkları kendisi için saklıdır.Yaptığın iyilik karşılığında mükafatını alırsın, bu iyilikler birgün sana döner. Hayır işle hayır bulursun. Görev sonunda kanaatımı bana bildirmeyi unutma !"⁽¹⁵⁶⁾.

Hisbe görevi, idarî görevler arasında ne büyük bir öneme haizdir ki; Hz. Ali ölüm döşeginde bile onu asla unutmamış ve oğullarına sözlü olarak aktardığı vasiyetinde şöyle demişti: " Alla' dan korkmanızı, o size meyletse de dünyaya meyletmemenizi, nimetinden mahrum kalmanıza asla üzülmemenizi tavsiye ederim. Devamlı doğruyu konuşun ve acir kazanmaya çalışın, zalimin takipçisi, mezlumun yardımcısı olun. İkinize, bütün çocuklarıma hanımlarıma ve sözümü duyan herkese Allah'dan korkmayı, uyumlu olmayı ve aranızda sevgi ve beraberlik ru-

---

(154) *İbn Bekkar, Ahbar, 69-70; el-Yakubi, Tarih, II, 179-180; İbn Abdirabbih, el-İkd, II, 103-104; Veki', Ahbar, II, 395; Nehc, 364-365; İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 147.*

(155) *Bu mektuplar için Nehc'ül-Belâğa'nın mektuplar kısmına bakınız.*

(156) *Nehc, 435-436.*

(157) *Ebu Yusuf, el-Harac, 128; el-Yakubi, Tarih, II, 180.*

hunu yaşatmayı öğütüyorum. Zira dedeniz (S. A. V) in"insanlarla iyi geçinmenin namaz ve oruçların tümünden daha faydalı olduğunu "söylediğini duydum. Ne olur yetimlerle ilgilenin, sakın onlara infakı durdurmayın ve gözünüzün önünde hakları ellerinden alınmasın. Komşularınızı da ihmal etmeyin çünkü onlar Peygamberinizin size iyi muamele etmenizi istediği insanlardır. Hatta bu hususu okadar dile getirdi ki zannetik onları vâris yapacaktır. Kur'an-i Kerime'de sınımsız sarılın onun hükümlerini uygulamada her kesten çabuk davranın, Namaza özel bir ihtimam gösterin çünkü o dininizin direğidir. Allah'ın evi Kabe'yi de unutmayın hayatınız boyunca onu boş bırakmayın zira orası terkedilirse ne Allah ne de insanlar size değer verir. Allah yolunda malınızla, canınızla ve dilinizle cihad etmeyi ihmal etmeyin . Hısım ilişkisine ve tasadukta bulunmaya önem verin, kopukluğa ve birbiriniz aleyhine kötülük yapmaya tevessül etmeyin, iyiliği emretmeyi ve kötülüğü nehyetmeyi terketmeyin zira böyle yaparsanız başınıza en zâlimlerin geçeri, böylece dua edersiniz fakat Allah katında kabul edilmez (158)

d. Şurta (polis) teşkilatı

Çoğulu eş - Şurat الشُّرَطُ olan bu kelimenin luğat manası, öncü anlamına gelen الشُّرَطُ sözcüğüne dayanır (159). Buna göre eş, Şurta önceleri, savaşa katılan ve bu uğurda canını vermekten geri kalmayan ilk öncü grup (160), sonraları ise, bir şehirde valiye yardım etmek ve genel asayiş ve koruma işlerine bakmak için örgütlenen kuvvet veya birlik için kullanılmıştır (161). Bu önemli görevin ilk devir boyunca el-Ases الحَسَنُ yani şüpheli kişileri tesbit etmek maksadıyla geceleri şehir sokak ve caddelerinde dolaşan, adamlar (162) olarak tanınması ile birlikte , Hz. Ali döneminde düzenli bir teşkilat haline gelmesi sebebiyle eş-Şurta şeklinde de adlandırıldığını görmekteyiz (163).

(158) *et-Taberî*, V, 147-148; *et-Tabarânî*, *el-Mucem*, I, 59-60; *el-İsfahânî*, *Mekâtîl*, 39-40; *Nehc*, 421-422.

(159) *İbn Manzûr*, *Lisan*, VII, 229-230; *Zettersteen*, *İslam Ansiklopedisi*, *Şurta maddesi*, XI, 585; *İstanbul 1970*; *el-Yuzbekî*, *Dirasât*, 181.

(160) *İbnu'l-Estr*, *en-Nihaye*, II, 231; *İbn Manûr*, *Lisan*, VII, 229-230.

(161) *el-Belazurî*, *Ensab*, IV/1, 216; *ez-Zebidî*, *Tacu'l-Arûs*, XIX, 407-408; *Hasan*, *en-Nuzum*, 260; *el-Hayrav*, *İdare*, 137-138.

(162) *İbn Sa'd*, *et-Tabakât*, IIIII, 202; *İbnu'l-Estr*, *en-Nihaye*, III, 109; *İbn Kayyim*, *et-Turuk*, 55, 56; *el-Kettanî*, *et-Terâtib*, I, 292.

(163) *el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffîn*, 4; *İbn Hazm*, *Cemhere*, 237-238; *el-Hindî*, *Kenz*, II, 219; *Hasan*, *en-Nuzum*, 260.

Bedîl b. Verka', Evs b. Sâbit, Evs b. Urrâbe ve Râfî b. Hüdeyc adındaki şahısların Hz. Peygamber döneminde Medine'de bekçilik görevine tayin edildikleri malumumuzdur (164). Ancak gece bekçiliği görevi ilk defa Hz. AEbu Bekir zamanında ihdas edildi ve bu göreve halife tarafından ünlü sahâbi Abdullah b. Mesud atandı⁽¹⁶⁵⁾. Hz. Ömer halife olduktan sonra bazen kölesi Eslem bazen de Abdurrahman b. Avf ile birlikte bizzat kendisi geceleri Medine sokaklarına çıkar bekçilik yapardı⁽¹⁶⁶⁾. Şüphesiz ki Hz. Osman devrinde de Medine'de basit şekilde bazı gece bekçileri ve koruma görevlileri vardı. Ancak bunların sayısı birkaç kişiyi aşmıyordu⁽¹⁶⁷⁾.

Polis teşkilatının bir kuvvet olarak gücü, önemi, ve etkinliği Hz. Ali'nin halife seçilmesinden dört ay sonra başlayan Cemel vakası sırasında ortaya çıkmaktadır⁽¹⁶⁸⁾. Bir rivâyete göre sayıları kırk, diğerine göre dörtyüzü bulan, görevleri Basradaki Beytülmâl ile çeşitli müesseseleri korumak olan ve kendilerine es - Seyabice *السيابجة* ve ez-zutt⁽¹⁶⁹⁾ *الزط* denilen bir grup güvenlik görevlisi, Ebu Sâlime ez-Zuttî adında bir amirin idaresinde Hz. Ali'nin Basra valisi Osman b. Huncyf yanında yer alarak hazineyi şehre giren Talha, Zübeyr ve Aîşe üçlüsüne teslim etmediği gibi hayatları pahasına da olsa valiyi ve diğer devlet kurumlarını

---

(164) *İbn Hacer, el-İsabe, I, 92-93; el-Kettanî, et-Teratib, I, 293.*

(165) *el-Kettanî, et-Teratib, I, 293; el-Yuzbekî, Dirâsât, 181-182.*

(166) *el-Kettanî, I, 293; el-Yuzbekî, 182.*

(167) *ez-Zubeyr b. Bekkar, el-Ahbar, 614.*

(168) *et-Taberî, IV, 452.*

(169) *Bunların ilk vatanı bugün Hindistan olarak bilinen Mekran ve Sind bölgeleri idi. İslamiyetin ortaya çıkışından önce Mekran bölgesinden Serendîb bölgesine kadar uzanan topraklar Sasanî imparatorluğu sınırlarına dahildi. Fars ve Bahreyn bölgesinde yaşayan Seyâbice ve zutt grupları, Hz. Ebu Bekir zamanında meydana gelen ridde savaşları esnasında müslümanlara karşı menfi bir tavır takındırlarsa da hezimetle birlikte eski vatanları olan Mekran'a kaçmak zorunda kaldılar. Fakat onlar, Hz. Ömer döneminde gerçekleşen Eba Musa el-Eşarî'nin çeşitli fetih hareketleri neticesinde İslamiyeti kabul ederek Basra ve Kufe'ye yerleştiler ve müslümanların yanında Fars, Horasan, Sicistanî, Kirman, Mekran v eSind'in fethedilmesinde büyük hizmetlerde bulundular. Hz. Ali zamanında onların birçoğu devletin idarî bünyesinde görev yapmaktaydılar. Bkz. el-Belazurî, Futûh, 366-68; et-Taberî, III, 304; Athar el-Mubarekburî, el-İkdu's-Semîn, 29-37.*

vermemek için bir müddet direnmeye devam ettiler⁽¹⁷⁰⁾. Ancak onların bu davranışı çok acı bir netice ile noktalandı. Zira bu görevlilerin hepsi ertesi günün erken saatlerinde Abdullah b. Zübeyr ve beraberinde ki kişiler tarafından korkunç bir şekilde öldürdüler⁽¹⁷¹⁾.

Yukarıdaki olaydan da anlaşılacağı üzere polis teşkilatının, geniş hizmetleri ile birlikte düzenli bir kuvvet olarak Ancak Hz. Ali zamanında faaliyet göstermeye başladığını müşahede etmekteyiz⁽¹⁷²⁾. Bu gelişmenin meydana gelmesinde bazı önemli faktörlerin rol oynadığı muhakkaktır. Örneğin Arap ve Arap olmayanların Kufe'ye göç etmesi, burada bulunan nüfusun çoğalmasına ve insanlar arasında problemlerin artmasına sebep olmuş, bu da halifeyi zor durum da bırakarak üzerindeki idarî yükü hafifletmek amacıyla böyle bir kuvvetin gerekliliğini hissettirmiştir⁽¹⁷³⁾.

Hz. Ali döneminde insanlar arasında meydana gelen muhtelif kazaf olaylara baktığımız zaman polis teşkilatının adlî teşkilattan, ayrı ve mustakil bir kurum olmadığını aksine bu teşkilatın bir nevi, verdiği hükümleri uygulayan ve yerine getiren bir müessese olduğunu görürüz⁽¹⁷⁴⁾. Polis teşkilatının İslam devletinde müstakil bir kurum haline gelmesi sonraki dönemlerle, daha açık bir ifade ile abbasiler dönemine rastlamaktadır. ⁽¹⁷⁵⁾

---

(170) *el-Belazurî, Futûh*, 369; *İbn Kuteybe, el-İmâme*, 69-70; *et-Taberî, IV*, 468; *İbn 'Asem, el-Futûh*, II, 461; *İbnu'l-Esr, el-Kamil*, III, 110; *İbn Haldun, el-İber*, II, 411-412; *el-Mubarekburî, el-İkd*, 99.

(171) *el-Belazurî, Futûh*, 369; *et-Taberî, IV*, 468.

(172) *Bu kuvvetin, Eba Musa el-Aşarî'nin valiliği zamanından beri Basra'da Beytülmal ve hapishanenin korunmasında kullanıldığını ileri süren araştırmacılar da vardır. el-İllî, et-Tanzimat*, 95; *el-Yuzbekî, Dirasât*, 182; *el-Hayrav, İdaretü'l-İrak*, 138). Fakat biz onların bu görüşüne katılmıyoruz. Zira bu araştırmacıların kaynak olarak göstermiş oldukları *el-Belazurî'nin futuhu'l-Baldan'ı ile et-Taberî'nin tarihinde geçen rivayeti tetkik ettiğimizde, onların ileri sürdükleri iddiaya dair en ufak bir işarete rastlamadık. Kaldığı, Hz. Ali halife seçildiğinde Basra'da Beytülmal diye bir şey kalmamıştı. Zira buradaki malların büyük bir kısmı eski vali Abdullah b. Amir tarafından Mekke'ye taşınmış, diğer bir kısmı ise, Basra'da gizlenen eski hazine görevlisi Ziyad b. Ebî Süfyan'ın zimmetinde muhafaza edilmişti. Bkz. el-Belazurî, Futûh*, 369; *et-Taberî, IV*, 468; *el-Mesudî, Murûc*, II, 366; *el-Cehşiyarî, el-Vuzera'*, 23.

(173) *el-Yuzbekî, Dirasât*, 182.

(174) *İbn Kayyim el-Cevziyye, et-Turuk*, 55; Ayrıca bkz. *Hasan, en-Nuzum*, 260; *el-Hayrav, İdare*, 139.

(175) *İbn Haldun, Mukaddime*, 222-223; *Hasan, en-Nuzum*, 260.

Polis teşkilatının yetki ve sorumluluk alanlarını, aynı dönemin siyasi olaylarına ve adli vakalarına bakarak şöyle sıralamak mümkündür: suçluları yakalamak ve adalete teslim etmek, şehirde asayişin temin etmen ve düzeni sağlamak, halifenin ve kadıların emir ve hükümlerini uygulamak, çeşitli devlet kurumlarını korumak, suçlulara verilen tüm cezaları yerine getirmek ve hapisaneleri idare etmek.⁽¹⁷⁶⁾

Hz. Ali'den önceki ilk üç halife zamanında düzenli bir polis teşkilatından bahsedilmediği gibi, böyle bir teşkilatı idare eden herhangi bir yüksek makam veya merciden de söz edilmemektedir. Halbuki Hz. Ali devrine ait bilgilere baktığımızda sık sık Sahibu's - Şurta denilen bir tabire bir ünvana rastlamaktayız⁽¹⁷⁷⁾. Bu durum ise, bu yeni görevin ilk defa onun tarafından ihdas edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Zira bu yenilik ile birlikte Polis teşkilatının, İslam devleti bünyesinde güçlü ve düzenli bir kurum haline geldiğini, ayrıca halifenin de özel ihtimam ve ilgisini kazandığını ve nihayet bu müessesenin günümüze kadar uzanan büyüme, gelişme ve tekâmülüne zemin hazırladığını görmekteyiz. Söz konusu görevin devletin düzeni ve halkın huzuru bakımından çok önemli olması hasebiyle buraya tayin edilecek şahısta bazı özelliklerin bulunması şartı aranırdı. Örneğin bu adayın heybetli, geniş kalpli, ağır başlı, gür sesli ve ileri görüşlü olması yanında şüpheli kişilere karşı sert, acımasız, yerine göre katı yürekli ve az gülümseyen birisi olması gerekirdi⁽¹⁷⁸⁾. Ayrıca bu şahıs, problemleri hemen kavrayabilen, aceleci olmayan, davranışı düzgün, sireti temiz ve sağlam vücuda sahip bir insan olmalıdır⁽¹⁷⁹⁾.

Hz. Ali'nin hilâfeti boyunca polis teşkilatına birden fazla amirin tayin edildiğini ve zaman zaman bir amirin görevden alınarak yerine başka birinin atandığını görmek mümkündür⁽¹⁸⁰⁾. Ebu Sâlime ez-Zuttî, Kays b. Sa'd b. Ubâde, Sa'd b. Sâriye b. Mürre, Ma'kel b. Kays er-Reyâhî, Mâlik b. Habib el-Yarbuî ve el-Esbuğ b. Nebâte el-Mucaşî'î adındaki şahıslar, halife

---

(176) *el-Belazurî, Futûh*, 369; *Veki', Ahbar*, II, 320; *et-Taberî*, IV, 468. *İbn Kayyım, et-Turuk*, 55; *İbn Haldun, Mukaddime*, 222.

(177) *Bkz. el-Hindî, Kenz*, II, 219; *Hasan, en-Nuzum*, 260.

(178) *el-Yuzbekî, Dirâsât*, 183; *en-Nebravî, Tarih*, 135.

(179) *el-Yuzbekî, Dirâsât*, 183.

(180) *Bkz. Halife b. Hayyat, Tarih*, 200; *et-Taberî*, V, 95; *İbn Hazm, Cemhere*, 237-238.

tarafında Kufe'nin polis teşkilatına Sahibu'ş Şurta (Emniyet amiri) olarak tayin edilenlerden bazılarıdır⁽¹⁸¹⁾. Mezkûr kişilerin bu önemli görevden alınmaları sadece onların şahıslarında bulunan bir kusurdan veya görev sırasındaki başarısızlıklarından veyahut halifeye karşı yapmış oldukları bir hiyanet olayından dolayı olmamıştır. Zira bu insanların hemen hepsi, bu vazifeden ayrıldıktan sonra devletin en hassas yerlerinde değişik görevlerde bulunmuş, idarî ve askerî yetenek ve liyakata sahip olmaları ve bu dönemde büyük savaşlara sebebiyet veren fitne olaylarının artması, ister istemez sık sık görev yerlerinin değiştirilmesine yol açmıştır⁽¹⁸²⁾.

Bilindiği gibi Hz. Ali, İslam devletinin başkenti olan Kufe dışındaki vilâyet ve iklimlerin idarî yönden işlerini daha önce oralara tayin edilen valilere bırakırdı⁽¹⁸³⁾. Böylece onlarda görevli buldukları yerin polis teşkilatını ya kendileri idare eder ya da istenilen özelliklere sahip güvenilir bir kişiyi bu kurumun başına getirirlerdi⁽¹⁸⁴⁾. Bu hususta, genellikle vilâyet veya iklimin önemine göre büyük veya küçük oluşuna göre hareket edilirdi. Örneğin halife tarafından Mısır'a vali tayin edilen Kays b. Sad b. Ubâde, es- Sâib b. Hişam b. Kinâne'yi⁽¹⁸⁵⁾, aynı yere aynı görevle giden Muhammed b. eEbî Bekr ise, Abdullah b. Ebî Harmele el- Belevî adında bir şahsı bu vilâete ait polis teşkilatının başına getirmişlerdi⁽¹⁸⁶⁾.

Sahibu'ş -Şurta rütbesinden sonra gelen diğer bir rütbe de en-Nakib النقيب adı verilmektedir⁽¹⁸⁷⁾. Bu kelimenin luğat manası bir kabilenin sözcüsü demektir⁽¹⁸⁸⁾. Bu ismin böyle bir görev için kullanılması ise, bu vazifeyi üstlenen kişinin insanların davranışlarını incelemesinden kaynaklanmıştır⁽¹⁸⁹⁾. Bu teşkilatın bünyesinde yer alan üçüncü bir rütbe ye de el-

---

(181) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 4, 133, 406; es-San'anî, el-Musannaf, V, 461; et-Taberî, V, 95.*

(182) Örneğin Kays b. Sa'd ve Sad b. Sâriye b. Murre adındaki şahıslar daha sonraları Hz. Ali tarafından Azerbaycan'a vali olarak tayin edilmişlerdir. Bkz. *es-San'anî, el-Musannaf, V, 461; el-Yakubî, Tarih, II, 178; et-Taberî, V, 95; İbn Hazm, Cemhere, 237-38.*

(183) Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Nehc, 426-445.*

(184) Bkz. *el-Kindî, el-Vullât ve'l-Kudât, 20-21.*

(185) Aynı eser, 20-21.

(186) Aynı eser, 26-27.

(187) *Corci Zeydan, İslam, I, 235; el-Yuzbekî, Dirasât, 183.*

(188) *Corci Zeydan, İslam, I, 235; el-Yuzbekî, Dirasât, 183.*

(189) *Corci Zeydan, İslam, I, 235; el-Yuzbekî, Dirasât, 183.*

'Araif الحريف denilmektedir⁽¹⁹⁰⁾. Bu kelimenin luğat manası da bir konuyu çok iyi bilen veya bir kabilenin problemlerini, ihtiyaçlarını tesbit edebilen kişi olarak tanıtılmaktadır⁽¹⁹¹⁾.

Kaynaklarımızda, polis teşkilatına mensup memurların özel bir silah taşıyıp taşımadıklarına dair herhangi bir malumata rastlanmıyorsa da, bazılarının ellerinde bir sopa veya kırbaç bulduklarını hususunda bazı işaret ve delillere sahibiz⁽¹⁹²⁾. Hz. Ali zamanında polis teşkilatında yer alan görevlilerin görev karşılığı ne kadar maaş aldıklarını gösteren bir bilgiye vakıf değiliz. Fakat bir Emniyet amiri (Sahibu's-Şurta) gibi, yüksek bir devlet memuru olan Kufe kadısı Şureyh'in ayda beşyüz dirhem maaş⁽¹⁹³⁾ aldığına bakılacak olursa, bu teşkilata başkanlık eden Sahibu's-Şurta'nın da enaz onun kadar maaş aldığını tahmin etmek mümkündür. Bu görevi takip eden alt seviyedeki memurların da belirtilen miktarın altında bir ücret aldıkları ihtimal dahilindedir.

2. Hacc Emirliği:

Mekke şehrinde bulunan Ka'be, günümüze kadar uzanan çeşitli dönemlerde olduğu gibi, Cahiliye devrinde de Arap yarımadasında yaşayan bazı kabile mensuplarının ziyaret ettiği kutsal bir yer idi⁽¹⁹⁴⁾. Fakat İslamiyetin ortaya çıkışı ile, bu kutsal ziyaret daha farklı bir şekil alarak, ömür boyunca enaz bir defa olmak kaydıyla varlıklı müslümanlar üzerine farz kılındı⁽¹⁹⁵⁾. Hacc farızasının sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesi, ancak Allah'ın emrettiği usul ve kurallar yolu ile gerçekleştiğinden, başından beri bu kuralları çok iyi bilen bir klavuz ihtiyac duyulmuştur⁽¹⁹⁶⁾. Bu nedenle hacc farızası, yüzyıllar boyunca ya İslam devletini yöneten halifeler tarafından, ya da onların geçici olarak görevlendirdiği kişiler tarafından idare edilmiştir

---

(190) *el-Yuzbeki, Dirasat, 184.*

(191) *el-Yuzbeki, Dirasât, 184.*

(192) *Bkz. Veki', Ahbar, II, 320.*

(193) *İbn Sa'd, Tabakat, VI, 95; Veki', Ahbar, II, 227; İbn Maze, Şarh, II, 13.*

(194) *İbn Hişam, I, 20-21; el-Belazuri, Ensab, I, 52; et-Taberi, II, 257-259; el-Makrizi, en-Niza', 8-9.*

(195) *Bkz. Âl-i İmram, 97.*

(196) *Ebu Ubeyd, el-Emval, 177; et-Taberi, III, 122.*

(197). İslam tarihinde bu dinî vecibeye dair merâsîmî idare eden görevlilere **الحج** hac emîrleri, bu görevin sorumluluğunu yüklenen teşkilata da **أمانة الحج** hac emîrliği adı verilmektedir (198).

El-Maverdî, bir halife tarafından hac emîrî olarak tayin edilen kimsenin, hac farizasını idare etmesi için yerine getirmekle yükümlü olduğu hükümleri şöyle sıralamaktadır: Hacılardan ihrama girecekleri vakti tayin etmek, toplu yapılacak işlerde hareket tarzını ve fiillerde idareciye uymayı emretmek, dince tesbit edilen hac kurallarını belirtildiği şekilde yerine getirmek, cemaatle namaz kılınacak yerleri, süreyi, hareket zamanını takdir ve tesbit etmek dince yapılması belirtilen hac rükünlerinde idareciye uymak, onun yapacağı dualara " Amîn" demek, Hac hutbeleri okunan günlerde topluluğa namazda imam olmak, hacıları hutbe ve namaz için toplamak⁽¹⁹⁹⁾.

Hac emîrliği görevine, ilk defa Hz. Peygamber tarafından Mekke valisi Attab b. Useyd tayin edildi⁽²⁰⁰⁾. H. 8 senesinde yapılan bu hac mevsimine müslümanlarla birlikte müşrikler de katıldılar⁽²⁰¹⁾. Ertesi yıl bu vecibeyi yerine getirmek üzere Hz. Ebu Bekir görevlendirildi⁽²⁰²⁾. Az sonra berâat ayetleri nazil oldu⁽²⁰³⁾. Bu sefer Hz. Peygamber, bu mevsimden itibaren bir müşriğin hacca katılmasının ve kabe'nin çıplak olarak tavaf edilmesinin yasaklandığını bildiren berâat süresini okumak ve insanlara duyurmak maksadıyla Hz. Ali'yi Mekke'ye gönderdi⁽²⁰⁴⁾. Hicretin onuncu yılında yapılan hac farizasını, Hz. Peygamber biz-

---

(197) *et-Taberî*, III, 478-479; *el-Mesudî*, *Murûc*, II, 297; *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 177; *el-Makrizî*, *İmta'*, I, 499.

(198) *Bkz. Von Kremer, Culturgeschichte des Orients Unter den Chalifen*, I, 452, Wien 1875; *Dairetil'l-Maarifi'l-İslamiye, Emiru'l-Hacc*, II, 649-50, Tahran, 1966.

(199) *el-Maverdî*, *el-Ahkam*, I, 112.

(200) *İbn Hişam*, IV, 107; *İbn Habib*, *el-Muhabber*, II; *Bedri Muhammed Fehd, Tarihu Umarai'l-Hacc*, *el-Mavrid*, C. IX, Sa. 4, S. 180, Bağdat, 1981.

(201) *İbn Hişam*, IV, 107; *İbn Habib*, *el-Muhabber*, II.

(202) *el-Vakidî*, *el-Meğazî*, III, 1077; *İbn Hişam*, IV, 139; *İbn Teymiyye, Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, IV, 31.

(203) *el-Vakidî*, *el-Meğazî*, III, 1077; *İbn Hişam*, IV, 139; *el-Buharî*, *Sahîh*, VI, 80; *el-Mesudî*, *et-Tenbih ve'l-İşraf*, 186-187.

(204) *el-Vakidî*, *el-Meğazî*, III, 1077; *İbn Hişam*, IV, 141; *Ebu Ubeyd*, *el-Emval*, 177; *ed-Darimî*, *Sunen*, II, 237; *el-Buharî*, *Sahîh*, VI 81; *el-Nesaf*, *Hasais*, 94-95; *el-Cassas*, *Ahkam*, IV, 266.

zat kendisi idare etti ve onun hayatında son hacc olduğu için de buna Haccetü'l -Veda yani son hacc adı verildi⁽²⁰⁵⁾. Bu hacc aynı zamanda müşriklerin katılmadığı ilk hacc olduğu için , Haccetü'l- İslam diye de tanınmaktadır⁽²⁰⁶⁾.

H. Ebu Bekir halife seçildiği sene bir rivayete göre Hz. Ömer, diğerine göre ise, Attab b. Useyd hacc emirliğini üstlendi⁽²⁰⁷⁾. Fakat ertesi yıl bu görevi halife bizzat kendisi yerine getirdi⁽²⁰⁸⁾. Hz. Ömer zamanında H.13 senesi dışında, diğer bütün hacc merasimleri halife tarafından idare edildi⁽²⁰⁹⁾. Hz. Osman halife olunca, ilk hacc emiri olarak Abdurrahman b. Avfu görevlendirdi⁽²¹⁰⁾. Bu seneden sonra ise, öldürüldüğü H. 35 yılına kadar sözkonusu görevi halifenin kendisi üstlendi.

H. Ali halife seçildikten sonra, İslam devletinin iç bünyesi çeşitli siyasî çalkantılara sahne olduğundan ve halife sürekli iç savaşlarla uğraşmak sorunda kaldığından, hac farızasına zaman ayıramadı⁽²¹¹⁾. Bu nedenle o, yerine hacc emirliği görevini ifa etmek üzere her yıl yakınlardan birini görevlendirdi. Onun hilafeti boyunca hacc emri olarak tayin ettiği şahıslar hakkında varid olan haberler asla birbirini tutmamakta ve neticede çok karışık bir tablo ortaya çıkmaktadır. Örneğin birhaberde H. 36 ve H. 37 yıllarında ibn Abbas'ın haccı idare ettiği iddia edilirken⁽²¹²⁾, başka bir yerde bu işin Ubeydullah b. Abbas tarafından yerine getirildiği ileri

---

(205) *el-Vakidî, el-Meğazî, III, 1088; İbn Hişam, IV, 183; el-Belazurî, Ensab, I, 368, Halil, Dirâse, 391.*

(206) *el-Belazurî, Ensab, I, 368; Bu hacc, haccetü'l-Belağ olarakta adlandırılmaktadır. Bkz. el-Belâzurî, Ensab, I, 368.*

(207) *İbn Habib, el-Muhabber, 12; Bu hususta et-Taberî iki değişik rivayet nakleder, birisinde Attab'ın, diğerinde ise, Abdurrahman b. Avf'ın hac mevsimini idare ettiğini bildirir. Bkz. et-Taberî, II, 342.*

(208) *İbn Habib, el-Muhabber, 12-13; et-Taberî, III, 386; Bu yılda yapılan hac farızasının Hz.Ömer veya Abdurrahman b. Avf tarafından idare edildiğini bildirenler de vardır. Bkz. et-Taberî, III, 386.*

(209) *İbn Habib, el-Muhabber, 13-14; et-Taberî, III, 478-79. Hz. Ömer halife olduğu yıl hacc emirliğine Abdurrahman b. Avf'ı tayin etti. Bkz. et-Taberî, III, 479.*

(210) *İbn Habib, el-Muhabber, 15; et-Taberî, IV, 249. H. 24 yılında yapılan hac mevsiminin Hz.Osman tarafından ifa edildiğine dair rivayetler de bulunmaktadır. Bkz. et-Taberî, IV, 249.*

(211) *İbn Habib, el-Muhabber, 15-16. Hz.Osman'ın öldürüldüğü H. 35 yılına dair haccı, halife tarafından görevlendirilen Abdullah b. Abbas idare etti. Bkz. et-Taberî, IV, 405.*

(212) *İbn Kuteybe, el-Me'arif, 91; el-Makdisî, el-Bed', V, 234.*

sürülmektedir⁽²¹³⁾. Aslında Ubeydullah b. Abbas'ın vali olarak görev yaptığı Yemenin, hac farızasının ifa edildiği kutsal şehir Mekke'ye olan yakınlığı ile, Abdullah b. Abbas'ın vali bulunduğu Basra'nın aynı yere olan uzaklığı mukayese edilirse, ikinci görüşün (yani Ubeydullahın mezkur yılların hac mevsimini idare etmesinin) gerçeğe daha uygun olduğu görülür. H. 38 yılında ise, haccın Mekke valisi Kusem b. Abbas tarafından idare edildiği konusunda herhangi bir ihtilaf sözkonusu değildir⁽²¹⁴⁾.

H. 39 yılında yapılan hac farızası, çok problemlili geçti ve o zamana kadar hac tarihinde eşi görülmemiş bir olaya şahid oldu. Zira Hz. Aliye karşı sistemli bir şekilde siyasi rekabet içinde bulunan Muaviye hac mevsimini idare etmek maksadıyla Yezîd b. Şecre er-Ruhavî adında bir şahıs üçbin kişilik bir ordunun başında Mekke'ye gönderdi⁽²¹⁵⁾. Böylece hac idaresi, Mekke valisi Kusem b. Abbas ile mezkur şahıs arasında önemli bir problem haline geldi⁽²¹⁶⁾. Nehc'ül - Belağa adlı eserde, bu olayla ilgili bir mektup metni yer almaktadır. Hz. Ali burada Mekke valisi Kusem b. Abbas'a şunları yazıyor: "Batıda bulunan ay'anım, bana gönderdiği bir mektupta din perdesi altında dünya nimetlerini toplamaya çalışan ve onları muttakî ve hayır sever insanların aceli ile satın alan, Yaratana karşı koyma hususunda kula boyun eğen ve hakkı batıl ile karıştıran, gözleri kör, kulakları sağır ve basiretsiz bir grup Şamlının, Muaviye tarafından hac mevsimine katılmak üzere Mekke'ye gönderildiğini anlatmaktadır. Sana emânet edilen görev hususunda İmamına itaat eden, Sultanına bağlı olan, öğüt verici ve hakkı şiddetle savunan birisi olarak hareket et! Sakın bu konuda gevşeklik gösterme, refah ve rahat günlerinde nimetin sürckliliğine güvencerek fazla sevinme, ayrıca sıkıntı ve zor anlarında da zayıf ve korkak olma!⁽²¹⁷⁾

Bu mektup metni, Hz. Ali'nin hac farızasına, dolayısıyla da hac mevsimi esnasında gerçekleştirilen vecibelerin özellikle devlet eliyle yerine getirilmesi hususuna büyük önem verdi-

---

(213) Halife b. Hayyat, 191-192. Halifenin kaydettiği diğer bir rivayete göre H. 36 yılında yapılan hac mevsimini Ubeydullah b. Abbas idare etti denilmektedir. Bkz. Halife b. Hayyat, 191.

(214) Bkz. et-Taberî, V, 92. Ayrıca bkz. İbnu'l-Esr, el-Kamil, III, 177.

(215) Halife b. Hayyat, Tarih, 198; et-Taberî, V, 132.

(216) Halife b. Hayyat, Tarih, 198; İbn Kuteybe, el-İmâme I, 159; et-Taberî, V, 136; Nehc, 451-452.

(217) İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 159; et-Taberî, V, 136.

ğini gösterir. Zira böylesine önemli bir görevin bazı çevrelerce engellenmesi ve taciz edilmesi hem hacc farızasını kullarına farz kılan Allah'ı gücendirir, hem de devletin ve halifenin prestijini ve itibarını zedeler. İşte Muaviye de Yezid b. Şecre'yi güçlü bir ordunun başında Mekke'ye gönderirken bunu gerçekleştirmeyi planlamıştı. Olayın sonraki akışından da anlaşıldığı gibi, bu komutanın tek isteği hacc farızasının Kusem b. Abbas dışında bir şahıs tarafından idare edilmesi olmuştur⁽²¹⁸⁾. Burada ilk defa Hacc gibi kutsal bir dinî vecibe, belli bir kişinin özel çıkarları ve geleceğe dönük siyasi emellerine alet edilerek askerî bir engelle karşılaşmaktadır. Bize kalırsa, Muaviye bu planını gerçekleştirmiş ve gayesine ulaşmıştır. Zira Mekke valisi Kusem, her ne kadar halktan destek sağlamak maksadıyla bir hamasi konuşma yaptıysa da, onun bu gayretleri olumlu bir netice vermedi ve böylece Yezid'in ileri sürdüğü bazı şartları kabul etmek zounda kaldı⁽²¹⁹⁾. Daha sonra taraflar, Ebu Said el-Hudri'nin görüşül doğrultusunda hareket ederek hacc idaresini Şeybe b. Osman adında bir şahsa bıraktılar⁽²²⁰⁾. Kusem b. Abbas'ın isteği üzerine Hz. Ali tarafından gönderilen Ma'kel b. Kays komutasındaki ordu ise, Mekke şehrine geldiği zaman Şam ordusu buradan ayrılmıştı⁽²²¹⁾. Bu nedenle bu ordu kayda değer bir olayla karşılaşmadan⁽²²²⁾ tekrar Kufe'ye geri döndü⁽²²³⁾

3. Ordu Teşkilatı ve Orduların Sevk ve İdaresi

Cahiliye döneminde Arapların, Bizans ve Sasanilerde olduğu gibi, güçlü, iyi eğitilmiş ve düzenli orduları yoktu. Arap yarımadasında yaşayan çeşitli kabile mensupları arasında kan davası veya ganimet yüzünden ortaya çıkan küçük çaplı ihtilaf ve hesaplaşmalar, bir iç savaş görünümünde düzensiz bir grubun başka bir gruba karşı taş, mızrak ve kılıçlar kullanarak saldır-

---

(218) *Nehc*, 406-407.

(219) *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 190.

(220) *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 190.

(221) *Halife b. Hayyat*, *Tarih*, 198; *İbn Kuteybe*, *el-İmâme*, I, 159; *et-Taberî*, V, 136; *İbn Abdî'l-Berr*, *el-İstiab*, III, 616.

(222) *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 190.

(223) *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 190. Hz. Ali tarafından Mekke'ye gönderilen ordunun sadece birkaç Şamli esirle Kufe'ye döndüğünü ve bunlarında daha sonra Muaviye'nin yanında tutsak olarak bulunan bazı Kufelilerle takas edildiğini öğrenmekteyiz. Bkz. *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 190.

ması ile başlar, yaralama, öldürme ve yağmalama gibi olaylarla da son bulurdu⁽²²⁴⁾. Buna rağmen özellikle şehir devletlerinde yaşayan Arapların , sürekli ilişki neticesinde Bizans ve Farslardan öğrendikleri bazı askerî metot ve taktikleri muharebe meydanında kullanarak savaştıkları olmuştur⁽²²⁵⁾. Hatta bu savaşlar sonunda gerçekleşen para karşılığında esiri igdesi ve ganimet dağıtımını gibi uygulamalara da rastlamak mümkündür⁽²²⁶⁾.

Hiz. Peygamber nübüvvetle görevlendirildiği zaman Mekke'nin oligarşik şehir devletinin bayraktarlık görevini Abduddar oğulları üstlenmişti⁽²²⁷⁾. Bu dönemde müslümanlar sayıca az olduklarından herhangi bir askerî güce sahip değillerdi. Fakat daha sonra hicret olayı neticesinde Medine'de toplanan Muhacirler, oranın yerli halkı Ansarın da katkısı ile Hiz. Peygamberin başkanlığında basit de olsa bir ordu kurmayı başardılar⁽²²⁸⁾. Müşriklere karşı yapılan Bedr savaşında asker sayısı 313 olan ilk İslam ordusu, kısa zamanda hızlı bir artış göstererek Mekke fethinde onbin kişiye kadar yükseldi⁽²²⁹⁾. Ayrıca ilk savaşta ilkel silahlara ve genellikle piyâde kuvvetine dayanan bu ordunun, Hiz. Peygamberin büyük gayretleri neticesinde süvari sayısının çoğaldığını ve daha aktif saldırı araç ve gereçlerine sahip bir duruma geldiğini, Tebük gazvesinden anlamak mümkündür⁽²³⁰⁾.

Hiz. Peygamber dönemde meydana gelen askerî gelişmenin hiç bir gerileme göstermeden Hiz. Ebu Bekir zamanında da devam ettiğini ve bu halifenin, Arap yarımadasında baş gösteren ridde olaylarına rağmen sayıları onbin, yirmibinlere varan güçlü orduları, yetenekli kumandanların idarelerinde Irak ve Suriye gibi ülkelerin fethine gönderdiğini ve bu güçlü siyasetiyle de islamiyeti kısa zamanda geniş topraklara yaydığını görmekteyiz⁽²³¹⁾. Bu dönemde Şam fethine gönderilen İslam ordusunun kırkaltıbin kişilik gücünü, Yermük savaşına katılan Rum or-

---

(226) *Avn, el-Fen, 60.*

(227) *İbn Hişam, I, 122; el-Belazurî, Ensab, I, 53, Corci Zeydan, İslam, I, 241.*

(228) *el-Vakidî, el-Meğâzî, I, 23; İbn Hişam, II, 188; el-Belazurî, Ensab, I, 288; et-Taberî, II, 421.*

(229) *el-Vakidî, el-Meğâzî, II, 801, İbn Hişam, IV, 30; et-Taberî, II, 431; ed-Dakdukî, el-Cundiyye, 118.*

(230) *Bu gazveye katılan İslam ordusunun piyâde sayısı otuzbin, süvâri sayısı ise, onbin civarında idi Bkz. el-Vakidî, el-Meğâzî, III, 1002.*

(231) *el-Vakidî, Futûh, I, 43; el-Belazurî, Futûh, 116; Ebu'n-Nasr, el-Hadare, 202-203; ed-Dakdukî, el-Cundiyye, 119.*

dusunun ikiyüzbin kişilik gücü ile mukayese ettiğimiz de, böyle bir savaşın müslümanlar lehine sonuçlanmış olması insanı hayrete düşürecek nitelikte bir olay olarak karşımıza çıkar⁽²³²⁾. Bu da İslam ordusunun güç, düzen ve komuta bakımından hangi noktaya geldiğini göstermesi cihetinden önemli bir gelişme olsa gerektir.

Hz. Ömer'in halife olması ile birlikte askerî sahada büyük değişikliklerin meydana geldiğini ve genç, dinamik İslam devletinin güç bakımından düzenli ve muazzam ordulara sahip bulunan Bizans ve Sasanî devletleri ile boy ölçüşebilecek düzeye ulaştığını görüyoruz⁽²³³⁾. Halifenin askerî alandaki en önemli icraatlarından birisi şüphesiz ki; o zamana kadar devam eden ihtiyarî (Gönüllü) askerlik uygulaması yerine mecburî ve sürekli askerlik sistemini ihdas etmesidir⁽²³⁴⁾. Hz. Ömer, Farsların İslam devletine karşı saldırı düzenlemek için harekete geçmek üzere olduklarını haber alınca, bazı vilayetlerin kumandanlarına mektuplar göndererek şu talimatta bulundu: " Rabia ve Mudar kabileleri ile onların muttafiliklerine mensup istekli olan olmayan tüm piyade ve atlıları hemen yanınızda getirmenizi emrediyorum"⁽²³⁵⁾. Halife yine bu hususla ilgili başka bir mektubunda komutanlarına şöyle der:"Silahı, atı veya savaş tecrübesi olan herkesi hazırlayarak hiç zaman kaybetmeden bana göndermenizi istiyorum " ⁽²³⁶⁾.

Hz. Ömer'in diğer bir askerî icraatı da Medine de ilk defa divan tesis etmesidir. O böylece bu şehirde yaşayan insanların sayılarını, isim ve künyelerini özel kütüklere yazdırmış, bunu yaparken de Hz. Peygamber'e olan yakınlık derecesi ile İslam uğrunda yapılan hizmetleri ön plana almış ve bu kurala dayanarak herkese maaş bağlamıştı⁽²³⁷⁾. Onun bu üstün faaliyetleri kısa zamanda semeresini vererek devlet bünyesinde güçlü orduların kurulmasına zemin hazırladığı gibi daha sonra Şam, Mısır, Fars ve el-Cezire gibi zengin toprakların da müslümanlar tarafından fethedilmesini kolaylaştırdı⁽²³⁸⁾. Bu dönemde gerçekleşen fetihler neticesinde Irak'ta

---

(232) *el-Belazurî, Futûh, I, 96; et-Taberî, III, 395; Salim, Tarih, 475; ed-Dakdukî, el-cundiyye, 120.*

(233) *Bkz. el-Belazurî, Futûh, 264; et-Taberî, III, 400.*

(234) *et-Taberî, III, 478-479; Avn, el-Fen, 96-97.*

(235) *et-Taberî, III, 478.*

(236) *et-Taberî, III, 479.*

(237) *et-Taberî, III, 614-615; Hasan, en-Nuzum, 226; el-Hudarî, Muhadarât, II, 89.*

(238) *Bkz. el-Belazurî, Futûh, 176, 214, 378.*

Basra ve Kufe, Mısır'da Fustat isimlerinde üç önemli şehir kuruldu⁽²³⁹⁾. Önceleri askerî amaçlarla tesis edilen, zamanla da devletin önemli yerleşim merkezleri haline gelen bu şehirlerden Basra ve Kufe, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde Fars, Horosan, Cebel, Kirman, Sicistan, Azerbaycan ve Ermenistan gibi doğu vilâyetlerinin fethedilmesinde birer askerî merkez olarak büyük rol oynadılar⁽²⁴⁰⁾.

Hz. Osman devrinin ilk altı yılını fütûhat, ikinci altı senesini de fitne ve otorite boşluğunun yaygınlaştığı bir dönem olarak iki kısma ayırmak mümkündür. Bu dönemin ilk yıllarında askerî sahada büyük gelişmelerin meydana geldiğini görmekteyiz. Bir yandan, İslam orduları Hz. Osman'ın emri ile Hz. Ömer zamanında başlayıp tamamlanamayan Azerbaycan, Ermenistan ve Horosan gibi doğu vilâyetlerinin fethini tamamlarken⁽²⁴¹⁾, diğer yandan Şam valisi Muaviye b. Ebî Süfyan güçlü bir donanma inşa ettirerek Kıbrıs'ı ele geçiriyordu⁽²⁴²⁾. Muaviyenin Kıbrıs'ı fethetmesi, ilk defa Hz. Osman döneminde tesis edilen İslam donanmasının nedenli iyi hazırlandığını ve ordunun bütün yönleri ile nasıl birilerleme kaydettiğini gösterir. Burada yine bu dönemde gerçekleştirilen Kuzey Afrikadaki fetihleri de küçümsenemeyecek boyutta askerî başarılar olarak telakki etmek gerekir⁽²⁴³⁾.

Daha sonra Hz. Ali zamanında Muaviye tarafından savaş meydanına sevk edilen şam ordusunun asker sayısı ve techizatına bakılırsa, bu valinin yirmi seneye yakın valiliği sırasında hiç boşdurmadığı, aksine uzun zamandan beri Suriye'ye yerleşen çeşitli Arap kabilelerine kendini kabul ettirdiği ve zamanla da ileriye dönük güçlü bir ordu kurduğu anlaşılır⁽²⁴⁴⁾. Hatta bu valinin, Hz. Osman'ın yumuşak politikasından yararlanarak Şam kıtasını İslam devletinden ayrı bir parçaymış gibi göstermeye kalkıştığını görmek mümkündür. Bu durum ise, İslam ordusu açısından çok kötü neticeler doğurduğu gibi askerlik sistemini de altüst ederek askerler arasına,

---

(239) *el-Belazurî, Futûh*, 218, 274-275, 341; *et-Taberî, III*, 592-593; *el-İllî, et-Tanzimat*, 26.

(240) *el-İllî, et-Tanzimat*, 30.

(241) *el-Belazurî, Futûh*, 200-201, 323, 394; *et-Taberî, IV*, 246-247; *el-İllî, et-Tanzimât*, 30.

(242) *el-Belazurî, Futûh*, 157; *et-Taberî, IV*, 260-262; *Salim, Tarih*, 538; *el-Yuzbekî, Dirâsât*, 172.

(243) *el-Belazurî, Futûh*, 227-229; *et-Taberî, IV*, 254-255.

(244) *el-Minkarî, Vak'atu Siffin*, 156; *İbn Abdîrabbih, el-İkd*, IV, 337; *Bernard Lewis, The Arabs in History*, 62.

Cahiliye devrinde ortaya çıkan ve Hz. Peygamber ve ilk iki halife zamanına nisbeten etkisini kaybeden kabilecilik cereyanını yeniden yaymış ve neticede devletin en önemli kurumu sayılan ordu teşkilatını, esas kuruluş gayesi olan fütûhât ruhundan uzaklaştırmıştır⁽²⁴⁵⁾.

Hz. Ali halife seçildiği zaman İslam ordusunun bel kemiğini teşkil eden insan potansiyelinin büyük çoğunluğu Medine dışındaki Mısır, Şam, Irak ve Doğru vilayetlerinde bulunmaktaydı⁽²⁴⁶⁾. O sıralarda, fitne olayları nedeniyle hedefinden saptırılan ordu teşkilatını yeniden düzene koymak veya kısa zamanda güçlü bir ordu teşkil etmek halife için asla ihmal edilmeyecek önemli bir mesele idi⁽²⁴⁷⁾. Zira Ümeyye oğullarının daha önceden var olan Hz. Aliye karşı menfi tutumları, ikincinin devlet başkanı seçilmesi ile birlikte yeniden başlamış, bu nedenle de Şam kıtasında yer alan Muaviye idaresindeki ordunun disiplin altına alınamayacağı kanaati hasıl olmuştu⁽²⁴⁸⁾. Bundan başka Hz. Osman döneminde büyük askerî başarılar elde eden Basra valisi Abdullah b. Amir'in uzun süre valilik görevinde kalması, bu şehirde yaşayan çeşitli Arap kabileleri üzerinde geniş etki yaratmış ve nüfus olarak buradaki büyük ve söz sahibi kitlelerin Beni Ümeyye sempatisini olmasına sebep olmuştu⁽²⁴⁹⁾. Medinedeki askerî durum ise, bundan farklı değildi. Zira Hz. Peygamberin yakın silah arkadaşı olarak bilinen ve hemen tüm gazvelerde yanında yer alan bazı meşhur kişiler, Hz. Aliye biat etmemiş; ona biat edenlerden bazıları ise, ya bunu bozmuş ya da aynı din mensuplarına karşı savaşmanın dinen câiz olmadığını iler sürerek orduya katılmıyacaklarını bildirmişlerdi⁽²⁵⁰⁾. İşte bu ağır şartları halifeye, Medine de kalmanın sakıncalı olacağını ve devlete eski otorite, düzen ve etkinliğini iade etmenin ancak

---

(245) Bunu anlamak için Sıffin savaşı hâdiselerine bakmak yeterlidir.

(246) Nitekim Hz. Ali'nin halife seçilmesinden bir sene sonra, onunla Muaviye arasında meydana gelen Sıffin savaşına, mezkûr vilayetlerden toplam yüzyetmişbin asker sevk edilmiştir. Bkz. Halife b. Hayat, Tarih, 193; el-Mesudî, Murûc, II, 384. el-Minkarî bu asker sayısını üçyüzbine kadar çıkarmaktadır. Bkz. el-Minkarî, vakatu Sıffin, 156.

(247) Hz. Ali'nin bu konudaki görüşleri için Bkz. et-Taberî, IV, 459, 477.

(248) et-Taberî, IV, 442-443.

(249) Nitekim Talha, Zübeyr ve Aişe üçlüsünün, Abdullah b. Amir dahil Beni Ümeyye ilerigelenleri ile Basra'ya yönelmeleri de bu noktaya dayanır. Bkz. et-Taberî, IV, 450.

(250) el-Cahız, el-Osmaniyye, 173-175; et-Taberî, IV, 446; el-Mesudî, Murûc, II, 366; İbnu'l-Esir, III, 98-99.

güçlü bir ordunun kurulması ile gerçekleşebileceğini hissettirmiştir⁽²⁵¹⁾. Hz. Ali, Talha, Zübeyr ve Aişe üçlüsünün başlattığı huzursuzluğu gidermek maksadıyla Basra'ya doğru çıktığında yanında sadece yediyüz kişiden oluşan küçük bir ordu vardı⁽²⁵²⁾. Onun bu durumunu, Muaviye'nin askerî durumu ile karşılaştırmak gerekirse, Hz. Ali'nin, iş başına geldiği günden beri maruz kaldığı bütün menfi olaylara rağmen, kısa sürede her yönü ile mükemmel bir ordu meydana getirdiği açıkça görülür.

Hz. Ali yeni orduyu kurmak için, bünyesinde meşhur ve daha halâ asâletini kaybetmeyen bazı Arap kabilelerini barındıran Kufe şehrini merkez olarak seçti⁽²⁵³⁾. Burada Kufenin nüfus ve askerî potansiyelini meydana getiren Arap kabileleri ile Arap olmayan diğer kesimler üzerinde durmanın birçok bakımdan faydalı olacağını düşünüyoruz. Zira bu şehirde yaşayan topluluklar Hz. Ali'nin, hilafeti boyunca idare ettiği tüm askeri hamlelerin insan gücünü teşkil etmiştir. Kufe'nin kuruluşu, İslam ordusunun, Hz. Ömer zamanında Farslara karşı kazandığı Kadisiye zaferinden sonraki döneme rastlar. Halifenin de izni alınarak Yemen kökenli kabileler şehrin doğu kısmına, Nizar kökenliler ise; batısına yerleştirilir⁽²⁵⁴⁾. Bu sırada şehre yerleşen kabilelerin nüfus adedi hakkında çelişkili haberler nakledilmektedir. Bu sayıyı el-Belazurî yirmibin olarak verirken, et-Taberî, bunu otuzbine kadar çıkarmaktadır⁽²⁵⁵⁾. Fakat Yemen kökenli kabilelere ait nüfusun Nizarlılara nazaran daha fazla olduğu muhakkaktır⁽²⁵⁶⁾.

Kufe şehrine zamanla Arap kökenli kabileler dışında Arap olmayan ve Mevâli diye adlandırılan bazı başka usurlarda yerleşti. Bu toplulukların en önemlisi Deylemlilerdir⁽²⁵⁷⁾.

---

(251) Bkz. *et-Taberî*, IV, 456.

(252) *el-Mesudî*, *Murûc*, II, 367.

(253) *el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffin*, 3; *et-Taberî*, IV, 563.

(254) *el-Belazurî*, *Futûh*, 274-275; *et-Taberî*, IV, 40.

(255) Bkz. *el-Belazurî*, *Futûh*, 276.

(256) *el-Belazurî*, *Yemenlileri onikibin, Nizârlıları sekizbin olarak göstermektedir. Bkz. el-Belazurî*, *Futûh*, 276.

(257) *el-Belazurî*, *Futûh*, 279; *en-Nass*, *el-Asabiyye*, 217.

Bunlar Kufe'ye gelmeden önce Fars kumandanı Rüstem'in ordusunda yer alarak Kadisiye savaşında müslümanlara karşı savaştılar. Fakat onlar bu savaş esnasında İslam ordusu başkumandanı Sad b. Ebî Vakkas ile bir anlaşma yaparak, arzu ettikleri bölgeye yerleşmek ve diledikleri Arap kabilesinin himayesine girmek şartı karşılığında müslüman oldular⁽²⁵⁸⁾. Arkasından da Kufeye yerleşerek Temîm oğulları kabilesinin himayesi altına girdiler⁽²⁵⁹⁾.

Kufe ve Basra kentleri başlangıçta doğu vilayetlerinin fethetmek için birer askerî merkez olarak kurulmuştu⁽²⁶⁰⁾. Bu nedenle burada yerleştirilen ordunun idarî yapısı askerî gayelere hizmet edecek şekilde düzenlenmişti. Bu noktadan hareketle Kufe'de barınan askerî birlikler, savaşa hazırlanmayı hızlandırmak ve askere maaş dağıtımını kolaylaştırmak amacıyla kabile kökeni esasına göre on kısma ayrılmıştı⁽²⁶¹⁾. Fakat daha sonra bu sistem Hz Ömer tarafından iptal edilmiş ve yerine yedi kısımdan oluşan yeni bir uygulama getirilmişti. Hz. Ömer'in bu yeni yedili sisteminde yer alan kabileler şöyle sıralanmıştı:

- 1- Kinâne ve himayesinde bulunan Habeşliler ve Cadile.
- 2- Kuda'a, becile , Has'am, Kinde, Hadramevt ve el- Ezd.
- 3- Mezhic, Himyer, Hemdan ve himayelerindeki topluluklar.
- 4- Temîm, er-Ribâb ve Hevâzin.
- 5- Esed ve Gatafan, Muhârib, en-Namr, Dubay'a ve Tağlib.
- 6- İyâd, 'Ak , Abdulkays ve Hacer ile Hamralılar⁽²⁶²⁾.

---

(258) *el-Belazurî, Futûh*, 276.

(259) *en-Nass, el-Asabiyye*, 219.

(260) *et-Taberî, IV, 48; en-Nass, el-Asabiyye*, 219.

(261) *et-Taberî, IV, 48*.

(262) *et-Taberî, IV, 48*.

Yukarıda verilen idarî tabloda görüldüğü gibi Kufe'de bulunan kabileler sadece altı kategoride sıralanmaktadır. Yedinci kısım ise, ya rivayeti nakleden et- Taberî tarafından eksik olarak kaydedildi yada bu taksimât ona hatalı olarak intikal etti.. Bu durum ise, verilen kabile dağıtımının doğruluk ihtimalini azaltmaktadır.

Daha önce meydana gelen göç, iç çekişme ve fütihat neticesinde Kufe'de bulunan kabilelerin insan sayısında büyük değişiklikler meydana geldi. Bu nedenle Hz. Ali yedi kısımdan oluşan kabile sistemi üzerinde bazı düzenlemeler yaptı. Fakat o eskiden devam eden yedili sisteme dokunmadı⁽²⁶³⁾. Ancak bu dönemde Hemdan kabilesi çoğunluk ve güç bakımından en büyük kitle olarak görülmektedir⁽²⁶⁴⁾. Bu ise, Hz. Ali'nin bu kabileye karşı gösterdiği özel ilgi ile alakalı olduğu kadar, onların da halifeye karşı besledikleri ve sebepleri maziye dayanan iyi niyet ve sempati ile yorumlanabilir. Hz. Ali'nin yedili sistem üzerinde yapmış olduğu yeni düzenlemeden sonra kabilelerin sıralaması şöyle oldu:

- 1- Kureys, Kinâne, Esed, Dabbe, Temîm, er-Ribab ve Mûzeyne
- 2- Hemdan ve Hamîr
- 3- Mezhic, el-Eş'arfn , Tayy
- 4- Kays ve Abdulkays (Abes ve Zübyân)
- 5- Kinde, Hadramevt, Kuda'a ve Mehre
- 6- el-Ezd, Becile, Has'am, el-Ansar ve Hûza'a
- 7- Bekr, Tağlib ve Rabia'ya bağlı kollar⁽²⁶⁵⁾.

---

(263) Bkz. *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 117-118; ed-Dineverî, el-Ahbar, 147-148; et-Taberî, IV, 500.*

(264) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 329; et-Taberî, V, 34; İbn Raşik, el-'Umde, I, 14.*

(265) *el-Minkarî, 117-118; ed-Dineverî, 147-148; et-Taberî, IV, 500; en-Nass, 221.*

a. Kumandanlar:

Kumandanlar, bir ordunun en yüksek mertebedeki idaretcileri olduklarından her devirde halifelerin azami derecede ihtimam gösterdikleri devlet memurlarının başında yer alırlardı (266). Ayrıca bu grüve aday olan şahıslarda bazı askerî özelliklerin bulunmasına özen gösterildiği gibi onların halifeye karşı sadakat, iyi niyet ve yakınlık vasıflarında her zaman gözönünde bulundurulurdu⁽²⁶⁷⁾. Ünlü musteşrik Lobon bir kumandanda bulunması gereken askerî özellikleri, takva, şeca'at, şiir söyleme yeteneği, kuvvet ve fesahat, iyi binicilik, kılıç, mızrak ve diğer silahları maharetle kullanmak gibi her insanda kolay kolay bulunmayan liderlik vasıfları ile tanıtmaktadır⁽²⁶⁸⁾.

Hız. Ali'nin Mısır valisine yazmış olduğu bir mektupta ordunun başına getirilecek kumandanda aranan vasıflar, Allaha, elçisi-ne ve halifeye itaat etmesi, kızgınlık anında ağır davranması, güçsüzlere acıması, güçlülerden uzak durması, temiz kaplı ve keskin zekâlı olması ile birlikte sinirle kalkıp acz ile oturan tabakadan olmaması, askere iyilikte bulunması ve hem kendilerini, hemde geride kalan ailelerini sıkıntıdan kurtaracak kadar kendi servetinden Fedakârlık eden birisi olması şeklinde sıralanmıştır⁽²⁶⁹⁾.

Hız. Ali, döneminde meydana gelen büyük savaşlarda başkumandanlık görevini bizzat kendisi üstlenirdi⁽²⁷⁰⁾. Ordunun diğer kumandanları ise, ya halifenin yakın arkadaşlarından seçilir⁽²⁷¹⁾ yada Kufedeki Esba' emirlerinden biri veya birkaçı görevlendirilirdi⁽²⁷²⁾. Bu kumandanlar, vukubulacak bir savaş esnasında özellikle sağ kanat, sol kanat ve orta kısımda yer alırdı.

---

(266) *el-Hudari, Muhadarât, II, 88-89; Avn, el-Fen, 77.*

(267) *Nehc, 432-433;*

(268) *Gustav Lebon, Hadaretu'l-Arab, Trc.: Adil Zuaytir, 478, Kahire 1948.*

(269) *Nehc, 432-433.*

(270) *Bkz. el-Minkari, Vak'atu Siffin, 157; ed-Dineverî, el-Ahbar, 149; el-Yakubi, Tarih, I, 158.*

(271) *Nitekim Cemal vakasında ordunun sol kanadında Hız.Ali'nin yakın arkadaşı Ammar b. Yasir yer almıştı. Bkz. ed-Dineverî, el-Ahbar, 149; Siffin savaşında da sol kanadın komutası İbn Abbas'a verilmişti. Bkz. el-Minkari, 205.*

(272) *Esba' emirlerinden el-Eşa's b. Kays Siffin savaşında ordunun sağ kanadında yer almıştı. Bkz. el-Minkari, Vak'atu Siffin, 205.*

lardı⁽²⁷³⁾. Bunların dışında birde yedi kişiden oluşan ve adına Esba' emirleri denilen ikinci de-
recedeki kumandanlar sınıfı vardı⁽²⁷⁴⁾. Ordunun bünyesinde bir üçüncü kumandanlar sınıfı
daha görülmektedir ki; bunlarda Kufedeki çeşitli Arap kabilelerine başkanlık eden şahıslardan
oluşmaktaydı⁽²⁷⁵⁾.

Kumandanların önemli görevlerinden birisi savaşlarda komuta ettikleri birliklerin bay-
raklarını taşımalarıdır . Bayrak Cahiliye devrinde savaşa katılan kabilenin vazgeçilmez alemti
veya sembolü sayılırdı⁽²⁷⁶⁾. Bazı araştırmacılara göre Araplar, bayrak taşıma adetini çeşitli ve-
silelerle ilişki halinde oldukları Rum veya Farslardan almışlardır⁽²⁷⁷⁾. Bu adetin kaynağı nere-
ye dayanırsa dayansın, bayraklar Hz. Peygamber ve halifeler zamanında savaşa katılan ordula-
rın birer sembolü olarak taşınmaya devam etmiştir⁽²⁷⁸⁾.

Hz. Ali devrinde yapılan savaşlarda bayraklar da önemli bir yer tutmaktadır⁽²⁷⁹⁾.
Büyük bayrak (Sancak)her zaman halifenin yer aldığı merkez kanatta bulunurdu⁽²⁸⁰⁾. Aynı
zamanda komuta merkezi olan bu kısımda büyük bayrağı askerî özelliklere sahip bir kumandan
taşırdı⁽²⁸¹⁾. Cemel vakasında sancak, Hz. Ali'nin oğlu Muhammed İbnu'l-Hanefiyye'nin so-
rumluluğuna verildi⁽²⁸²⁾. Sıffin savaşında ise, bu önemli görevi el-Mirkal lakabı ile tanınan
ünlü kumandan Haşim b. Utbe b. Ebf Vakkas üstlendi⁽²⁸³⁾. Bunun dışında Hz. Ali'nin yanında
savaşlara katılan diğer kabilelerin de birer bayrağı vardı. Bu bayraklarda ya kabile başkanları
yada onların görevlendirdiği askerler tarafından taşınırdı⁽²⁸⁴⁾ Hz. Ali'nin, ordunun merkezini

---

(273) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 205; Halife b. Hayyat, Tarih, 194.*

(274) *Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 117-118; ed-Dineverî, el-Ahbar, 147-148; et-Taberî, IV, 500; en-Nass, el-Asabiyye, 221.*

(275) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 205; Halife b. Hayyat, Tarih, 194-195; et-Taberî, V, 20.*

(276) *Corci Zeydan, İslam, I, 242; Avn, el-Fen, 82.*

(277) *Corci Zeydan, İslam, I, 242; Avn, el-Fen, 82.*

(278) *Ebu Yusuf, el-Harac, 209; Avn, el-Fen, 83; ed-Dakduki, el-Cundiyye, 173.*

(279) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 288, 290; et-Taberî, V, 20.*

(280) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 326; ed-Dineverî, el-Ahbar, 149.*

(281) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 326.*

(282) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 149; el-Mesudî, Murûc, II, 369-70.*

(283) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 205; ed-Dineverî, el-Ahbar, 173.*

(284) *el-Minkarî, 288; et-Taberî, V, 9,47.*

temsil eden büyük bayrağa olduğu kadar, diğer kabile bayraklarına da büyük ihtimam gösterdiğini Sıffin savaşı hadiselerinden anlamak mümkündür⁽²⁸⁵⁾. Onun bu hususta şu açıklamada bulunduğu rivayet edilmektedir. "... Bayraklarınızı meyilli tutmayın ve yerinden oynatmayın, onları ancak iyi muhafaza eden, zorluklara dayanan , taşımaya layık olan, arkasında ve önünde kılıç sallayan yetenekli ve gözü pek kumandanlarınızın eline teslim edin ..."⁽²⁸⁶⁾

Hz. Ali zamanında kullanılan büyük bayrakların genellikle siyah veya siyahımsı bir renkte olduğu görülmektedir⁽²⁸⁷⁾. Kabilelere ait bayraklar ise kırmızı, siyah, siyahımsı, beyaz, sarı ve pembe gibi çeşitli renkteki kumaşlardan yapılmıştı⁽²⁸⁸⁾. Sıffin savaşına katılan Şam ordusunun sancağı da siyahı⁽²⁸⁹⁾. Hariciler ise, bayraklarına, kanlarının Allah yolunda döküldüğünü simgeleyen kırmızı rengi seçmişlerdi. Bu dönemde büyük bayraklar üzerine

"La ilaha illallah Muhammed Rasulallah" ibaresi yazılırdı⁽²⁹⁰⁾.

Hz. Ali döneminde vuku bulan önemli savaşlarda orduların bünyesinde yer alan kabile veya birliklerin birer parolası bulunurdu⁽²⁹¹⁾. Bu adet, Hz. Peygamber ve ilk üç halife dönemlerinde de vardı⁽²⁹²⁾. Parola bir savaş sırasında iki orduya bağlı birliklerin genellikle geceleri kendi askerlerine belli bir mesaj vermek maksadıyla karşılıklı kullandıkları bir çeşit sözlü şifredir⁽²⁹³⁾. Sıffin savaşında Şam ordusuna karşı savaşan Irak askerlerinin gizli parolası

يا الله، يا احد، يا صمد، يا رب محمد، يا رحمن، يا رحيم

şeklinde idi. Buna karşılık Şam ordusuna bağlı birliklerin parolası da

نحن عباد الله حقا حقا ، يا لثارات عثمان

(285) *el-Minkarî*, 235, 288-290.

(286) *Aynı eser*, 235; *et- Taberî*, V, 17.

(287) *Aynı eser*, 332.

(288) *Aynı eser*, 332; *el-Cahuz, el- Beyân*, III, 119; *İbn Raşik, el-Umde*, I, 14.

(289) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 215, 321.

(290) *Avn, el-Fen*, 81, 83; *ed-Dakduki, el-Cundiyye*, 173.

(291) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 332.

(292) *Bkz. İbn Hişam*, IV, 38; *et-Taberî*, III- 293; *İbn Hacer, el-İsabe*, I, 83. Hz. Peygamber ve ilk üç halife döneminde kullanılan paralar hakkında geniş bilgi için *bkz. el-Kettanî, et-Teratib*, I, 327-329.

(293) *el-Kettanî, et-Teratib*, I, 328; *Avn, el-Fen*, 254.

yani ancak biz Allahın gerçek kullarıyız, Osmanın kanının intikamını almalyız. Manasını taşıyan cümlelerden oluşmaktaydı⁽²⁹⁴⁾.

Yukarıdaki sözlü şi'arın yanında birde askerlerin veya ordulara bağı bazı birliklerin kendilerine has özel alametleri bulunurdu⁽²⁹⁵⁾. Örneğin Sıffin savaşında Iraklılar miğferleri veya sarkları ve omuzları üzerinde bir sufah (Yünden bir ibik) taşıyorlardı⁽²⁹⁶⁾. Aynı savaşa katılan Şam askerlerinin alameti ise, yine sarık ve omuzlar üzerinde taşınan sarı kumaştan ibaretti⁽²⁹⁷⁾. Ayrıca Sıffin savaşında Muaviye'nin yanında yer alan ve Hz. Ömer'in oğlu Ubeydullah'ın idaresinde bulunan dörtbin kişilik ordunun da özel bir alameti vardı. Bu birlikteki askerlerin tümü kafalarına yeşil ipekten yapılmış sarklar takmışlardı⁽²⁹⁸⁾.

b. Ordu teşkilatına destek sağlayan kuvvetler.

Hz. Ali'nin, Cemel vakasından sonra meydana getirdiği ordu teşkilatında kumandan ve askerler dışında, ya fiilen ordu bünyesinde görev yapan yada mustakil olarak faaliyet gösteren, fakat savaş sırasında aktif rol oynayan bazı yardımcı kuvvet diyebileceğimiz unsurların da yer aldığını tezbittik ve bu unsurları özelliklerine göre üç kısımda ele almayı uygun gördük.

ba. Kurra (Kur'an hâfızları)

Bu topluluğun Basra ve Kufe'de bir sosyal Zümre olarak ortaya çıkışı daha ziyade Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerine rastlar. Hz. Ömer döneminde, Basra'da, Hz. Osman devrinde ise, Kufe'de, valilik görevinde bulunan Ebu Musa el-Eşarî, bu kentlerde bol sayıda kurra (Kur'an hafızı) yetiştirir ve onları özel himayesi altına alır⁽²⁹⁹⁾.

---

(294) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin* 332.

(295) *Aynı eser*, 332.

(296) *Aynı eser*, 332.

(297) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 332.

(298) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin* 330; *el-Mesudî, Murûc*, II- 390.

(299) *İbn Hacer, el-İsabe*, II- 352.

Bu mesleğin maddî ve manevî yönden cazib olması ve devletin özel ilgisini kazanması, zamanla kurra topluluğunun büyüyip gelişmesine, sayılarının artmasına ve toplum arasında saygın bir yere gelmesine neden oldu (300).

Kurra kesimi, aktif bir askerî kuvvet olarak ancak Sıffin savaşında belirgin bir şekilde görülmeye başladı. Fakat onlar savaşa katılmadan önce halife tarafından muharebe esnasında yerine getirilmesini istedikleri bazı şartlar ileri sürdüler ve bu hususta ona şöyle dediler : " Biz sizinle çıkarız, fakat ordugâhımızda kalmayız, bir müddet sizi ve Şam ordusunu takip etmek için kendi kuracağımız ordugâhta ikâmet ederiz . İki taraftan hangisi kendine helâl olmayan, İslama mugayır bir davranışta bulunursa biz o tarafa karşı savaşırız." (301) Hz. Ali de " Bu şartınızı memnuniyetle kabul ediyorum. Zira dince esas olan fıkıh ta, sünneti uygulamak ta bundan ibarettir. Buna rıza göstermeyen kişi ise, haindir, zalimdir". diyerek şartlarını kabul etti (302).

Kufe ve Basra kurrası, Sıffin'e gittikten sonra, daha önce halife ile yapmış oldukları anlaşma gereği Şam kurrası ile bir araya gelerek otuzbin kişilik bir topluluk halinde ve iki ordu-
dan mustakil bir yerde ordugâhlarını kurdular (303). Arkasından 'Abîde es-Selmanî, Alkama b. Kays en-Nahâf, Abdullah b. Utbe ve 'Âmir b. Abdulkays başkanlığında bir barış heyetini, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki ihtilafı çözmek ve muhtemel bir savaşı önlemek maksadıyla görevlendirdiler (304). Her iki tarafla da uzun uzun temaslarda bulunan bu kurra heyeti olumlu bir netice sağlayamadı. Onların bu büyük gayretleri sadece savaşı birkaç ay geçiktirmeye yaradı (305).

---

(300) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 115; ed-Dineverî, el-Ahbar, 172; et-Taberî, V, 11.*

(301) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 115. Kufe kurrasından oluşan dörtbin kişilik bir birlik savaşa katılmadı. Hz. Ali bu birliği Rab'i b. Huseym komutasında, Farslarla savaşmak maksadıyla el-Cebel bölgesinde yer alan Rey şehrine gönderdi. Bkz. el-Minkarî, 115; ed-Dineverî, el-Ahbar, 166.*

(302) *el-Minkarî, 115.*

(303) *el-Minkarî, 188.*

(304) *el-Minkarî, 188-189.*

(305) *el-Minkarî, 190.*

Hz. Ali çeşitli kabile mensuplarını savaşa hazırlarken Basra kurrasını Mesud⁽³⁰⁶⁾ b. Fedekî et-Temimî , Kufe kurrasını da Abdullah b. Budeyl ile Ammar b. Yasır gibi muharebe usullerini iyi bilen yetenekli kumandanların idaresine verdi⁽³⁰⁷⁾. Böylece ordunun bu önemli kesimi savaş boyunca özellikle sağ ve sol kanatlarda yer aldı. Savaşın bazı kiritik anlarında askerî güç ve yeteneklerini aktif bir şekilde gösteren kurra birlikleri⁽³⁰⁸⁾, muharebenin barışla sonuçlandırılmasında da etkin bir rol oynadılar. Bununla daha sonra yapılan Hakem olayını kasetmekteyiz. Zira bu kesime bağlı bir çok asker, halifeyi tehdit ederet savaşı durdurmaya ve barışı kabul ettirmeye çalıştılar ve bunda da büyük başarı sağladılar⁽³⁰⁹⁾. Arkasından da tarihte Haricîler olarak bilinen dinî ve siyasi fırkanın doğmasına sebep oldular⁽³¹⁰⁾.

bb. Kadınlar:

Hz. Peygamber ve ilk üç halife döneminde vuku bulan bazı savaşlarda kadınların askerlere su, yiyecek ve melzeme taşıdıkları, yaralıları tedavi ettikleri ve çocuklarla beraber savaş meydanından ölen askerlerin cesetlerini taşıyarak defin işlerine baktıkları bilinen bir gerçektir⁽³¹¹⁾. Hatta bazı kadınların ihtiyaç gereği erkeklerin yanında düşmana karşı savaştıkları da olurdu. Bu meyanda Ümmü Süleym'i , Ümmü Ümarey'i, Hind bint Utbey'i ve Ümmü Hukeymi birer örnek olarak zikretmek mümkündür⁽³¹²⁾.

Hz. Ali zamanında müslümanlar arasında meydana gelen Cemel ve Siffin gibi büyük savaşlarda kadınların, daha önce yukarıda bahsi geçen devirdeki önemli hizmetleri yanında başka değişik ve hatta alışılmamış bazı yeni faaliyetleri de sözkonusudur. Hz. Peygamber ve ilk üç halife döneminde hiç bir kadının muharebe esnasında savaşan taraflardan birinin ordusunu idare ettiği görülmemiştir. Bununla elbette ki; Hz. Peygamberin eşi Hz. Aişe'yi kasetmekteyiz.

---

(306) *et-Taberî, bu kumandanın, ismini Mis'ar olarak vermektedir. Bkz. et-Taberî, V, II.*

(307) *el-Minkarî, 208; et-Taberî, V, 11, 15.*

(308) *el-Minkarî, 246, et-Taberî, V, 23.*

(309) *el-Minkarî, 491, 499; ed-Dineverî, 193-194; et-Taberî, V, 49.*

(310) *Bkz. W. Valhausen, İslamiyet, 2*

(311) *Bkz. İbn Hişam, III- 145; et-Taberî, II- 586; Avn, el- Fen, 119; Muhammed Kurd Ali, el- İslam ve'l-Hadareti'l-Arabiyye, I,*

(312) *İbn Hişam, III- 28-29; et-taberî, III, 76-77; Avn, el-Fen, 120.*

Hız. Aişe'nin, Hız. Zübeyr ve Talha'nın da yardımı ile çok kısa bir zaman zarfında kurduğu ordunun asker sayısını üçbinden otuzbine çıkarması⁽³¹³⁾, kendisine destek sağlayan Basradaki kabile mensuplarının, binlercesinin etrafında canını vermesi ve muharebenin ancak bindiği devenin öldürülmesi neticesinde nihâyetlenmesi, onun siyasi yönden insanları nedenli etkileyebildiğini ve nasıl askeri bir kişiliğe sahip olduğunu gösterir⁽³¹⁴⁾. Burada önemli bir noktayı belirtmekte yarar vardır. Hız. Peygamber İslamın ilk yıllarında müşriklere karşı gazvelere giderken genellikle eşlerinden birini kura usûlü seçerek yanında götürürdü⁽³¹⁵⁾. Bu uygulama neticesinde Hız. Aişe de diğer müslüman kadınlarla birlikte birçok gazveye katıldı ve bu sırada bir muharebenin nasıl yapıldığını ve nasıl idare edildiğini gözleri ile gördü⁽³¹⁶⁾. Bize göre onun küçük Cemel diye adlandırılan Basra şehrini ele geçirmesi⁽³¹⁷⁾, arkasından da Hız. Ali'ye karşı yapılan Büyük Cemel muharebesini idare etmesi, yukarıda bahsi geçen Hız. Peygamber dönemindeki savaş bilgi ve tecrübesinin birer uygulama safhasını teşkil eder⁽³¹⁸⁾.

Hız. Peygamber ve ilk üç halife döneminde kadınların savaşlardaki sınırlı katkıları dışında sonradan ortaya çıkan yeni bir faaliyeti de Sıffin muharebesinde kendisini gösterdi. Bu savaşın kiritik anlarında, aşırı Hız. Ali taraftarı bazı kadınlar, askerlere veya kendi kabile mensuplarına moral kazandırmak ve onların düşmanlarına karşı cesâretlerini artırmak maksadıyla hamasî ve son derece etkileyici konuşmalar yaptılar⁽³¹⁹⁾. Bu kadınlar şunlardır: Ömmü Sinan bint Hayseme b. Hareşe el-Atraş , Ümmü'l- Bera' bint safvan b. Hilâl, ez-Zerkâ bint Adıyy el-Hemdâniyye, Su'de bint umâre el-Hemdaniyye⁽³²⁰⁾.

(313) *et-Taberî*, IV, 452; *İbnu'l-Esr*, III, 123; *el-Efgâni*, Aişe, 79.

(314) *ed-Dineverî*, *el-Ahbar*, 151-52; *et-Taberî*, IV, 531; *İbnu'l-Esr*, III, 130.

(315) Bkz. *İbn Hişam*, III, 188.

(316) *İbn Hişam*, III, 188.

(317) *et-Taberî*, IV, 470-471; *İbnu'l-Esr*, III, 112.

(318) *ed-Dineverî*, *el-Ahbar*, 149; *et-Taberî*, IV, 507; *İbnu'l-Esr*, III, 124.

(319) Bu konuşmalar için bkz. *İbn Bekkar*, *Ahbar*, 24, 29-30, 37-38, 44, 65, 67; *İbn Abdirabbih*, *el-İkd*, II, 107, 109, 111-112, 116-118; *en-Nuveyri*, *Nihaye*, VII, 241-243; *el-İbşimî*, *el-Mustatraf*, I, 224-225.

(320) *İbn Bekkar*, *Ahbar*, 23, 27, 44, 63, 67; *İbn Abdirabbih*, *el-İkd*, II, 106, 108, 111, 115; *en-Nuveyri*, *Nihaye*, VIII, 241; *el-İbşimî*, *el-Mustatraf*, I, 224.

Burada diğerk hitâbelerden kısa olması nedeniyle ez-Zerka' bint 'Adiyy el-Hemdaniyye adındaki kadının Sıffinde yapmış olduğu konuşmayı zikretmek istiyoruz. Ez-Zerka' bu konuşmasında söyle diyor: "Ey insanlar! sizler bir fitnedesiniz, zûlum elbiselerini giyinmişsiniz ve bu fitne doğru yolda yürümenize engel oluyor. Bu ne kör ne sağır bir fitnedir ki; ne davet edenini dinliyor ne de sürücüsüne itaat ediyor. Ey insanlar! lamba güneş karşısında ışık saçamaz, yıldızlar, ayın bulunduğu yerde aydınlatamazlar , katır, atı geçemez, yumuşak bir cisim taşa eşit olamaz, demiri de ancak demir keser, Kim bizden doğru yolu göstermemizi istediye ona gösterdik, kim bizden bir şey sorduysa ona hemen istediğı şey hakkında bilgi verdik. Hak kaybedilen şeyi arıyordu, nihayet onu buldu. Ey Muhacir ve Ensar toplulukları musibetin acısına dayanınız! Dağılan cemaatin biraraya gelmesine, adaletin tahakkuk etmesine ve hakkın batılı yenmesine az kaldı. Sakın biriniz çıkıpta nasıl olur demisin ! Zira Allah önceden meydana gelmesini takdir ettiğı şeyi yerine getirir. Her şeyin sonu Allah'a mahsustur. Bilin ki; kadınların süsü kınadır, erkeklerinki ise; kanlarıdır. Bu günün sonrası da vardır. Bir şeyin sonucuna katlanmak hayır getirir. Savaşa devam ediniz ve geri değil devamlı ileri gidiniz ! Ayrıca bilmelisiniz ki; bu günün başka bir günü de vardır ".⁽³²¹⁾

Yukarıdaki konuşma metnini tahlil ettiğimiz zaman bu kadının davasına, dolayısıyla da Hz. Ali'ye olan bağlılığının herhangi bir sadık askerin kumandanına olan bağlılığından geri kalmadığını görürüz. Üstelik o, bu konuşmasında , kendi tarafının hakkı, adaleti ve birliğı, karşı tarafın ise batılı, adaletsizliğı ve bölücülüğü temsil ettiğine öyle candan inanmaktadır ki; kendini bu savaşta bir kumandan kadar sorumlu hissetmektedir. Bu da o günkü İslam toplumunda yer alan kadınların, sosyal hayatta olduğu kadar askerî alanda da birer aktif unsur olarak faaliyet gösterdiklerinin en güzel örneğini teşkil etmektedir. Yine bu kadınların askerî sahada göstermiş oldukları üstün başarıdan olacak ki; Muaviye b. Ebî Süfyan, hilâfeti Hz. Hasan'dan devraldıktan sonra, onların Hz. Ali'ye olan sevgi ve bağlılıklarının sırrını öğrenmek maksadıyla bazılarını Şamdaki sarayına getirtmiş, gönüllerini kazanmaya çalışmış ve buldukları yerlere gönderirken de bütün maddî ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle büyük mükafatlarda bulunmuştu⁽³²²⁾.

---

(321) *İbn Bekkar, Ahbar, 65; İbn Abdirabbih, el-İkd, II, 107-108; el-İbşimî, el-Mustatraf, I, 224-225.*

(322) *İbn Bekkar, Ahbar, 27, 32, 63, 66; İbn Abdirabbih; el-İkd, II, 106, 108, 115, 119.*

bc. Mevâli ve köleler:

Hz. Ali zamanında ordu teşkilatını meydana getiren askerî birlikler, geniş imtiyazlara sahip Arap kökenli kabile mensupları ile Arap olmayan ikinci ve üçüncü derecedeki Mevâli (azadlı köleler) ve kölelerden oluşmaktaydı⁽³²³⁾. Sıffin savaşından sonra yapılan bir sayıma göre, Kufe'de savaşa katılabilecek Arap kökenli askerlerin sayısı elliyedibin . Mevâli ve kölelerin sayısı ise, sekizbin olarak verilmektedir⁽³²⁴⁾. Bu da bu iki kesime bağlı askerlerin ordu bünyesinde sekizde bir nisbetinde olduklarını gösterir.

Savaşlarda ordu teşkilatının aktif bir kesimi sayılan Mevâli ile köleler arasında statü ve görevler bakımından bazı farklılıklar görülmektedir. Savaş esnasında azadlı köleler Arap kökenli askerler gibi daha ziyade askerî faaliyetlerle meşgul olurlardı⁽³²⁵⁾. Oysa köleler genellikle ordunun ve efendilerinin bazı işlerini ve su yiyecek gibi tabii ihtiyaçlarını temin etmekle uğraşırlardı⁽³²⁶⁾. Fakat onların, azda olsa düşman askerlerine karşı mübârezeye çıktıkları olurdu⁽³²⁷⁾. Anlaşılan bu dönemde düelloya katılan askerin köleden ziyade, ya Arap kökenli yada azadlılardan olması tercih edilmekte idi⁽³²⁸⁾. Bir habere göre Sıffin savaşında Abdurrahman b. Muharriz el-Kindî adında bir Iraklı askerin karşısına tanınmayacak şekilde zırhlarla donatılmış bir şam askeri çıkar. Bu iki şahıs arasında başlayan düello neticesinde Şamlı asker, Iraklı asker tarafından öldürülür. Iraklı asker, adet gereği ölen askerin silahı ile zırhını olmak isterken onun siyah bir köle olduğunu farkeder ve şöyle der: " Meğer ben kendimi bir siyah köle için tehlikeye

---

(323) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 169; et-Taberî, V, 79.*

(324) *et-Taberî, V, 79. Mevâli, ve köleler hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed Emîn, Fecru'l-İslam 86.*

(325) *Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 249, 267, 272-273. Ayrıca bkz. el-İllî, et-Tanzimat, 64-65.*

(326) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 160, 183-184, İbn Kuteybe, 'Uyûn, I, 179-180; et-Taberî, IV, 570k-571;*

(327) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 276, 291 et-Taberî, V, 30; el-İllî, et-Tanzimat, 51.*

(328) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 276; et-Taberî, V, 30.*

atmışım. "(329). Bu hâdise bir kölenin cesaretini ortaya koyduğu gibi, bir hür askerinin bir köle ile savaşmasının onur kırıcı bir davranış olarak telakki edildiğini de kanıtlamaktadır (330).

Azadlı kölelerin arasında cesur ve savaş tekniklerini iyi bilen askerler de bulunurdu (331). el-Minkarî'nin bir haberine göre Sıffin savaşı sırasında Hz. Osman'ın veya Ebu Süfyan'ın azadlığı olduğu bildirilen Ahmer adında bir Şamlı asker, bir mübareze sonucu Hz. Ali'nin Kisân adındaki azadlı kölesini öldürdükten sonra halifenin üzerine yürür. Daha önce onu öldüreceğine yemîn eden Hz. Ali, bu şahsın bir yerinden sıkıca tutarak yukarı kaldırır ve onu yere vurur. Ağır yaralanan bu asker daha sonra Hz. Hüseyin ile kardeşi Muhammed tarafından öldürülür (332). Bu savaşta Muaviye'nin (333) bile Hz. Ali'ye karşı gösteremediği cesareti bir azadlığının göstermesi, bu dönemde Mevali sınıfına bağlı askerlerin enaz Arap kökenli askerler kadar iyi bir eğitimden geçirildiklerini ortaya koymaktadır.

Ordu teşkilatında bir askerinin silahını taşıyan, atının bakımı ile uğraşan, tabii ihtiyaçlarını temine çalışan ve buna benzer birçok hizmeti birden yapan kölelerin dışında bazı ücretli işçilerin de istihdam edildikleri anlaşılmaktadır (334). Bu ücretli işçiler, daha ziyade hendek veya siper kazmak, yol açmak ve orduya ait eşyaların her türlü yükleme ve indirme işlerine bakmada yükümlü idiler (335). Muaviye'nin, Sıffin savaşı sırasında, Irak ordusunu, konakladığı önemli mevkinden uzaklaştırıp kendisinin oraya ordugâh kurmasını sağlamak maksadıyla bir tuzak mahiyetinde ellerinde kazma, kürek ve deri torbalar taşıyan ikiyüz kadar işçiyi, Hz. Ali'nin kurduğu ordugâhın karşısındaki bir nehir yatağına göndererek siper kazdırmak için ça-

---

(329) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 276, et-Taberî, V, 30.*

(330) *Araplar, savaşlarda düello için meydana davet eden ve edilen askerlerin, soy, itibar ve asâlet bakımından aynı seviyede olmalarına önem verirlerdi. Bu adet Hz. Ali zamanında vuku bulan savaşlarda da görülür. Bkz. el-Vakidî, I, 68-69; es-sanânî, el-Musannaf, V, 351; İbn Hişam, II- 195; İbn Hanbel, el-Musned, I, 117.*

(331) *Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 273.*

(332) *el-Minkarî, Vak'atu, Sıffin 249. Ayrıca bkz. et-Taberî, V, 19.*

(333) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 274-275; et-Taberî, V, 42.*

(334) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 163-164; el-Yakubî, Tarih, II, 164.*

(335) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 191; Avn, el-Fen, 118; Abduccabbar Mahmud es-Samarraî, Takniyetu's -Silah İnde'la- Arab, el-Mavrid, C. XV, Sa. 1, S. 119, Bağdat 1986.*

lıştırdığı anlatılır⁽³³⁶⁾. Bu olay her iki ordunun bünyesinde sayıları belli olmasa da hiçte küçümsenemeyecek miktarda ücretli işçinin istihdam edildiğini gösterir. Fakat bu işçilerin savaş süresince devam eden işleri karşılığında ne kadar ücret aldıklarına dair herhangi bir malumatımız yoktur.

c. Asker toplama yöntemi ve mecburî askerlik uygulaması:

İlk devir ordu teşkilatının Hz. Ömer dönemi ile ilgili bölümünde askerlik sistemi üzerinde yapılan köklü değişiklikleri ve bu değişiklikler çerçevesinde halife tarafından başlatılan mecburî askerlik uygulamasını anlatmıştık. Bu uygulama Hz. Ömer'den sonra halife seçilen Hz. Osman devrinde de hiç değişmeden devam etti⁽³³⁷⁾. Bu dönemde Kufe ve Basra kentlerinde bulunan çeşitli Arap kabilelerine mensup askerler, Horasan, Sicistan ve Azerbaycan gibi bazı Doğu vilayetlerinin fethedilmesinde büyük rol oynadılar⁽³³⁸⁾.

Hz. Ali İslam toplumunun çok karışık bir devresinde Medine'de halife seçildi⁽³³⁹⁾. Bu sıralarda devletin diğer kurumları gibi askerlik teşkilatı da büyük yaralar almış, mecburî askerlik uygulamasında ise, bazı aksamalar meydana gelmişti. Nitekim halife Medine'den ayrılırken harcamış olduğu yoğun çabalara rağmen koca şehirden ancak yediyüz kadar asker toplayabildi⁽³⁴⁰⁾. Fakat daha sonra Hz. Hasan'ın verimli temasları neticesinde Kufe'den onbine yakın askerin orduya ilhakı sağlandı⁽³⁴¹⁾. Kufe dışındaki kabilelerden de onbin civarında asker toplanınca yeni kurulan ordunun sayısı yirmibine ulaştı⁽³⁴²⁾.

Cemel vakasından sonra devletin askerlik hizmeti alanında daha farklı bir uygulamaya geçtiği anlaşılmaktadır. Hz. Ali Basra'ya girince savaşta yaralananlar dahil tüm şehir halkı ona

---

(336) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 119.*

(337) *Avn, el-Fen, 99.*

(338) *el-Belazurî, Futûh, 200-201; et-Taberî, IV, 246-247; el-İllî, et-Tanzimat, 30.*

(339) *et-Taberî, IV, 434; Beydûn, Melâmih, 119.*

(340) *et-Taberî, IV, 455; Brockelmann, History of the Islamic Peoples, 67.*

(341) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 147; et-Taberî- IV, 485.*

(342) *İbnu'l-Estr, el-Kamil, III, 123.*

gelerek biat ettiler⁽³⁴³⁾. Biat yemini şu sözlerden ibaretti: " Barış ve savaş zamanında size sadakat göstereceğime, dilimi ve elimi size karşı kullanmayacağıma Allah'ın ahdı ve misakı üzerine yemin ederim "⁽³⁴⁴⁾. Halife bu biat sırasında Cemel vakasına katılmayan Basranın bazı tanınmış şahsiyetlerini de bu olumsuz davranışlarından dolayı ağır bir şekilde kınadı⁽³⁴⁵⁾.

Hz. Ali'nin , şehir halkından bir savaş çıkması halinde ordusuna katılmalarına dair sözlmesi , halifenin onlara karşı duyduğu güvensizliği ortaya koyduğu kadar, onun, bozulmaya yüz tutmuş askerlik teşkilatını yeniden düzene koyma ve eski durumuna getirme amacını da taşımaktadır. Nitekim Hz. Ali'nin bu öncmlü faaliyetini Kufe'ye geldikten sonra da sürdürmeye çalıştığını ve bu noktaya büyük ilgi gösterdiğini müşahede etmekteyiz⁽³⁴⁶⁾.

Hz. Ali , Kufedeki ilk konuşmasının son kısmında bazı Kufelileri suçlayarak şöyle dedi:" Sizden bazı kişiler savaş sırasında ordumuza destek vermedi. Bu yüzden onları ayıplıyor ve kınıyorum. Onlarla her türlü ilişkiyi kesiniz ve bana gelip özür dilemeleri için de haklarında duyacakları şekilde sevmedikleri sözler söyleyin ki; fitne anında Allah yolunda olanlar tanınsın."⁽³⁴⁷⁾ Bu toplantıda hazır bulunan Kufe'nin o günkü polis teşkilatı başkanı Mâlik b. Habib el-Yarbu'i, onlarla ilişki kesmenin ve kendilerine hoşlanmadıkları sözleri söylemenin hafif bir ceza teşkil edeceğini, halifenin emir veripte onları öldürmenin daha uygun olacağını savundu⁽³⁴⁸⁾. Fakat onun bu görüşü halife tarafından kabul edilmedi ve böyle bir toplu öldürme olayının insanlara karşı yapılmış bir zulüm sayılacağı ifade edildi⁽³⁴⁹⁾.

Yukarıdaki konuşmalar, Hz.Ali'nin askerlik teşkilatını düzene koymak ve mecburî askerlik uygulamasını sağlıklı zemin üzerine oturtmak maksadıyla ilk adım olarak bir nevi psikolojik baskı politikasını tercih ettiğini ortaya koymaktadır. Nitekim o Kufe'deki konuşmasından hemen sonra asker kaçağı gözü ile baktığı kentin birçok ünlü şahsiyetlerine karşı aynı siyaseti

---

(343) *et-Taberî*, IV, 543; *İbn Miskaveyh*, *Tecârib*, 562; *İbnu'l-Esîr*, *el-Kamil*, III, 131.

(344) *et-Taberî*, IV, 543; *el-Hayrav*, *İdare*, 42.

(345) *et-Taberî*, IV, 543.

(346) *el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffîn*, 4.

(347) *Aynı eser*, 4.

(348) *Aynı eser*, 4.

(349) *Aynı eser*, 4.

uygulamaya başladı⁽³⁵⁰⁾. İbn Mihnef bu hususta şu haberi nakleder: "Ali (R.A.) Basra'dan dönünce babamla birlikte ziyaretine gittik. Bu sırada o yanında bulunan, bazı kişileri kınıyor ve şöyle diyordu: "Kabilelerinizin ileri gelenleri olduğunuz halde neden beni desteklemediniz. Valahi sizin bu olumsuz tutumunuz kötü niyet ve basiretsizliğinizden ileri gelmişse bu sizin hayırsız insanlar olduğunuzu gösterir. Yok eğer faziletim hususundaki bir şüphemizden veya bana karşı olmanızdan kaynaklanmışsa o zaman sizleri düşman addederim." Onlar da "Ne olur ey Mü'minlerin emiri böyle düşünmeyin inanın ki; biz barışta ve savaşta sizinleyiz" dediler ve sonrada teker teker ondan özür dilediler. Onlardan bazıları hastalığını, diğerleri de savaş sırasında Kufe dışında olduklarını ileri sürdüler. Onra bu şahısların yüzlerine baktım ve onların Abdullah b. el-Mu'tem el-'Absî, Handale b. el-Rabi'i et-Temimî (Bu iki kişi sahabedendir), Ebu Burde b. Avf el-Ezdi ve Garib b. Şurahbil el-Hemdanî olduklarını gördüm. Daha sonra Ali babama baktı ve şöyle dedi: "Fakat Mihnef b. Suleym ve kabilesi sizler gibi yapmadılar ve Allah'ın şu ayetlerde işaret ettiği insanlar gibi de olmadılar:

"Şüphesiz aranızda pek ağır davrananlar vardır; size bir musibet gelirse: "Allah bana iyilikte bulundu, çünkü onlarla beraber bulunmadım" der. Allahtan size bir nimet erişse, and ol-sunki, sizinle kendi arasında bir dostluk yokmuş gibi: "Keşki onlarla beraber olsaydım da ben de büyük bir başarı kazansaydım" der⁽³⁵¹⁾.

Kufe'de asker kaçaklarına karşı sürdürülen psikolojik baskı uygulamasının kısa süre sonra ölüm cezası gibi sert bir icraata dönüştüğünü görmekteyiz⁽³⁵²⁾. Bu ani değişiklikte devletin bir numaralı problemi haline gelen Şam krizinin büyük etkisi olsa gerektir. Hz. Ali Şam üzerine yürümek hususunda kesin karara vardıldıktan sonra Kufelilere bir konuşma yaptı⁽³⁵³⁾. Ko-

(350) Aynı eser, 6-7. Ünlü sahabi Süleyman b. Sured el-Huza'i de bu şahsiyetlerden biri idi. Fakat bu zat daha sonra Hz. Ali ile Siffin savaşına katıldı ve bu savaş sırasında Muaviye'nin ünlü kumandanı Havşeb'i öldürdü. Süleyman H.65 senesinde Emeviler karşı bir ayaklanmada öldürüldü. Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Siffin, 6-7; ed-Dineverî, el-Ahbar, 188.

(351) el-Minkarî, 7-8. Ayetler için bkz. el-Nisa', 72, 73.

(352) el-Minkarî, 140. Avn, İbnu'l-Esir'e dayanarak Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde asker kaçaklarına karşı uygulanan ilginç bir cezadan bahsetmektedir: Buna göre kaçaklar yakalandıkları zaman başlarındaki sarıkları çıkartılır, sonra da uzun süre insanlar arasında teşhir edilirlerdi. Bkz. Avn, el-Fen, 99.

(353) el-Minkarî, 94; ed-Dineverî, el-Ahbar, 166.

nuşma bitince de Fezara oğullarına mensup bir şahıs, ayağa kalkarak savaşa karşı olduğunu ve halifenin bu icraatını asla benimsemediğini dile getirdi. fakat onun bu tepkisi hayatına mal oldu. Zira toplantıya katılan bir grup bu şahsı şehir çarşısında yakalayarak feci şekilde öldürdüler (354). Hz.Ali sonra katili belli olmayan bu maktulun diyyetini Beytulmal'dan ödedi⁽³⁵⁵⁾. Bu arada kabilelerine bağlı otuzdört kişi ile birlikte Şam'a kaçan Handale b. er-Rabi' ve Abdullah b. Mu'tem'e ait evler kendi kabile sorumluları Bekr b. Temfım ve Şebes b. Rib'i adındaki şahıslara yıktırıldı⁽³⁵⁶⁾.

Hz. Ali, Sıffin'e gitmek üzere Kufe'den ayrılırken mecburî askerlik uygulamasına yeni bir boyut kazandıran şu konuşmayı yaptı: "....Sakın biriniz gelmemelik etmesin ve kaçak duruma düşmesin. Zira Mâlik b. Habib el-Yarbu'i'yi yerime vekil tayin ettim ve ona geride kalan askerleri hemen göndermesi için emir verdim"⁽³⁵⁷⁾.

Bu konuşmadan, Kufe'de asker toplama faaliyetinin polis teşkilatı başkanı Mâlik b. Habib'in sorumluluğuna bırakıldığı, asker kaçakları ile ilgilenmenin ve onlara gereken cezayı uygulamanın da yine onun yetkisine verildiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de Malik bu yetkiyi hiç taviz vermeden kullandı. Hatta o bu sırada yakalamış olduğu bir asker kaçağını ölüm cezasına çarptırdı⁽³⁵⁸⁾. Arkasından da bu şahsın ailesine haber göndererek olay hakkında bilgi verdi⁽³⁵⁹⁾.

Sıffin savaşından sonra devlet asker toplama hususunda bazı zorluklarla karşılaştı. Bu problem daha ziyade İbn Abbas'ın vali olarak bulunduğu Basra kentinde meydana geldi⁽³⁶⁰⁾. İbn Abbas bu konuda Basralılara hitaben şu konuşmayı yaptı: "Ey Basra halkı! Müminlerin emirinden bir mektup aldım burada sizleri, Kufe'ye göndermemi istemektedir. Bende bu emir

---

(354) Aynı eser, 94; ed-Dineverî, el-Ahbar, 166.

(355) Aynı eser, 94-95; ed-Dineverî, el-Ahbar, 166.

(356) el-Minkarî, 97.

(357) Aynı eser, 131-132.

(358) Aynı eser, 140.

(359) Aynı eser, 140.

(360) İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 144; et-Taberî, V, 78-79.

üzerine el-Ahnef b. Kays idaresinde oraya gitmenizi istedim. Fakat bu çağrım neticesinde içinizden ancak binbeşyüz kişi toplandı. Halbuki erkek çocuklarınız, mevâli ve köleleriniz dışında sayınız altmışbini bulmaktadır. Cariye b. Kudame es-Sa'dî'nin idaresinde hemen yola çıkmanızı istiyorum. Kimse kendine bir özür aramasın. Halifesine isyan eden ve küttükte ismi yazılı olan her kimi yakalarsam öldürürüm. Ayrıca sizi toplaması için Eba'l-Esved ed-Düelf'ye emir verdim. Kendini tehlikeye atan birisi sonradan suçu başkasında aramasın."⁽³⁶¹⁾ İbn Abbas'ın bu tehdit dolu sözlerine rağmen Ebu'l-Esved, Basra'dan ancak binyediyüz asker toplayabildi⁽³⁶²⁾. Bu askerler Cariye b. Kudame'nin komutasında Kufe'ye gönderildi. Yolda iki birlik biraraya gelince Basralıların sayısı üçbinikiyüze çıkmış oldu⁽³⁶³⁾.

Basra halkının bu olumsuz hareketi Hz.Ali'nin moralini bozdu⁽³⁶⁴⁾. Halife hemen KUfe ileri gelenleri ile Esba' ve kabile başkanlarını toplayarak bir konuşma yaptı. O, bu konuşmada her başkanın kendi kabilesinde ne kadar asker, savaş çağında erkek çocuk, mevâli ve köle bulunduğunu yazmasını ve kendisine teslim etmesini istedi⁽³⁶⁵⁾. Onun bu isteği Ma'kel b. Kays, Adıyy b. Hatem, Ziyad b. Hasafe, Hücr b. Adıyy ve diğer kabile ileri gelenleri tarafından hemen yerine getirildi⁽³⁶⁶⁾. Kufe'deki bu faaliyet neticesinde elliyedibin Arap kökenli asker ile sekizbin mevâli ve kölenin adları yazılarak Hz.Ali'ye takdim edildi⁽³⁶⁷⁾. Böylece Şam'a karşı yapılacak ikinci sefer için altmışsekizbin ikiyüz askerden oluşan bir ordu meydana getirildi⁽³⁶⁸⁾.

Fakat olayların akışı hiçte Hz.Ali'nin planladığı gibi olmadı. Zira devlet bünyesinde Haricîler problemi görülmeye başladı. Bu yüzden de halife Şam'a karşı yürümek maksadıyla hazırlanmış olduğu güçlü orduyu, bunlara karşı kullanmak mecburiyetinde kaldı⁽³⁶⁹⁾. O, Hariciler-

---

(361) İbn Kuteybe el-İmâme, I, 144; et-Taberî, V, 78-79.

(362) et-Taberî, V, 79.

(363) İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 145; et-Taberî, V, 79.

(364) İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 145; et-Taberî, V, 79.

(365) İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 145; et-Taberî, V, 79.

(366) İbn Kuteybe el-İmâme, I, 145; et-Taberî, V, 79.

(367) İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 145; et-Taberî, V, 79.

(368) İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 145; et-Taberî, V, 79.

(369) Halife b. Hayyat, Tarih, 197; el-Muherred, el-Kamil, III, 101-102; ed-Dineverî, el-Ahbar, 212-213; el-Yakubî, Tarih, II, 168-169; et-Taberî, V, 85; el-Mesudî, Murûc, II, 416-417.

den ikibinsekizyüz kişilik bir orduyu yapılan Nehrevan savaşında berteraf ettikten sonra, Kufe'ye dönmeden ordunun asıl hedefi olan Şam üzerine yürümek istedi⁽³⁷⁰⁾. Fakat onun bu hareketi, el-Aş'as b. Kays dahil birçok komutanı tarafından tasvib görmedi⁽³⁷¹⁾. Böylece halife, onların görüşünü kabul etmek zorunda kalarak ordusu ile birlikte Kufe'ye döndü⁽³⁷²⁾.

Askerî bakımdan bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen Hz.Ali, Muaviye tarafından devletin çeşitli vilayetlerine gönderilen ordulara karşı çok iyi bir savunma taktiği uyguladı. Muaviye, son iki sene zarfında Basra dahil birçok vilayet, şehir ve kasabaya sayıları ikibin ile altıbin arasında değişen askerî birlikler gönderdi⁽³⁷³⁾. Bu saldırıların amacı halifenin Kufe'deki otoritesini sarsmak ve ona karşı siyasî bir üstünlük sağlamaktı. Fakat Hz.Ali, bütün bu saldırıları dirayetli bazı kumandanları sayesinde az sayıdaki ordu birlikleri ile durdurmayı başardı⁽³⁷⁴⁾.

Hz.Ali, son zamanlarda bozulmaya ve parçalanmaya yüz tutmuş eski ordusunu, uyum, disiplin ve komuta yönünden yeni ve köklü bir zemin üzerine oturtmakla meşguldü⁽³⁷⁵⁾. Hatta onun bu son iki sene zarfında kırkbin kişiden oluşan güçlü bir ordu meydana getirdiği de rivayet edilmektedir⁽³⁷⁶⁾.

d. Ta'biâ (harp taktiği):

da. Öncü kuvvetler:

İlk devir boyunca, ordusunun başında savaşa çıkan bir kumandan, muharebe meydanını kontrol etmek, düşman ordusu hakkında bilgi toplamak ve birliklerin ilerlemesine mani olacak bir tuzağa düşmemek için bazı seçkin askerlerini keşif maksadıyla daha önceden gönderir-

(370) *et-Taberî*, V, 86; *İbn Kuteybe*, *el-İmâme*, I, 149.

(371) *et-Taberî*, V, 89; *İbn Kuteybe*, *el-İmâme*, I- 149-150.

(372) *Aynı eser*, V, 89; *İbn Kuteybe*, *el-İmâme*, I, 150.

(373) *Halife b. Hayyat*, *Tarih* 198; *el-Yakubî*, *Tarih*, II- 171-175; *et-Taberî*, V, 133-135, 139-140; *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 181-182, 188-191.

(374) *el-Yakubî*, *Tarih*, II- 172, 174-175; *et-Taberî*, V, 135-140; *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, II, 189, 193; *Beydûn*, *Melâmih*, 136.

(375) *es-Sananî*, *el-Musannaf*, V, 461; *İbn Kuteybe*, *el-İmâme* I, 150; *İbnu'l-Esr*, *el-Kamil*, III, 177.

(376) *es-Sananî*, *el-Musannaf*, V, 461; *Baydûn*, *Melâmih*, 136.

di⁽³⁷⁷⁾. Aslında bu askerler bir nevi casus vazifesi görürlerdi⁽³⁷⁸⁾

Hz.Ali, savaşlar sırasında öncü kuvvetlerine ve bu kuvvetlerin komutanlarına büyük önem verirdi⁽³⁷⁹⁾. O bu önemli birliklerin idaresine tecrübe ve şecaat yönünden en mükemmel komutanlarını tayin ederdi⁽³⁸⁰⁾. Halife Sıffin savaşı esnasında biri sekizbin, diğeri dörtbin ve öbürüde üçbin askerden oluşan üç öncü birliğini, yetenekli kumandanlarından Ziyad b. en-Nadr el-Hârisî, Şurayh b. Hani ve Ma'kel b. Kays komutasında Şam'a doğru gönderdi⁽³⁸¹⁾. Hz.Ali'nin dört birlik⁽³⁸²⁾ halinde yaklaşık onsekizbin askerini sadece öncü kuvvetlerine tahsis etmesi elbette ki; bu kuvvetlerin bir savaşta önemini ve aktif rolünü yansıtmaktadır.

Hz.Ali'nin görevlendirmiş olduğu öncü birliklerin bünyesinde birde çok az sayıda askerden oluşan ve keşif veya casusluk işlerine bakan özel eğitim görmüş gruplar bulunurdu⁽³⁸³⁾. Onun Sıffin savaşından önce öncü birlikleri komutanlarından Ziyad b. en-Nadr ile Şureyh b. Hani'ye göndermiş olduğu bir mektupta bu konu ile ilgili çok önemli bilgiler yer almaktadır. Bu mektupta şöyle denmektedir: "Müminlerin emiri Ali'den Ziyad b. en-Nadr ve Şureyh b. Hani'ye. İkinize de selamlar. Sizler için kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamd ederim. Bilesiniz ki; ben öncü kuvvetlerimin başına Ziyad b. en-Nadr'ı kumandan tayin ettim, Şureyhi'de aynı kuvvetlerin bünyesinde yer alan diğeri bir birliğe komutan yaptım. Yolda kötü bir durumla karşı-

---

(377) Bkz. *el-Vakidî*, I, 51; *İbn Hişam*, II, 189; *et-Taberî*, II, 422.

(378) *Avn, el-Fen*, 217.

(379) Bkz. *el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffin*, 121-122; *et-Taberî*, IV, 567; *Nehc* 372. Hz. Ali, ünlü kumandanı Mâlik b. el-Hâris el-Eşterî, öncü kuvvetlerinin başında Şam'a sevk edilen Ziyad b. en-Nadr ile Şureyh b. Hani'ye destek olarak gönderdikten sonra mezkûr iki komutana şunu yazdı: "Mâlik b. el-Hâris el-Eşterî'yi sizin ve maiyetinizdeki askerlerin üzerine başkumandan tayin ettim onu dinleyin, sözünden çıkmayın ve acele yapılması daha uygun görülen şeye karşı gevşekliğinden ve ağır davranılması daha iyi olan şey hakkında aceleciliğinden korkulacak birisi değildir. Ona da size emrettiğim gibi, düşman ordusu ile karşılaşmadan, onları biata çağırmadan savaşmamasını istedim. Bkz. *el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffin*, 154; *et-Taberî*, IV, 567; *Nehc*, 372-373.

(380) *es-Sananî*, *el-Musannaf*, V, 461; *el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffin* 122; *Halife b. Hayyat*, *Tarih* 184; *ed-Dineverî*, *el-Ahbar*, 168.

(381) *et-Taberî*, IV, 565.

(382) *el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffin*, 153-154; *et-Taberî*, IV, 567.

(383) *el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffin*, 123; *ed-Dineverî*, *el-Ahbar*, 168; *Nehc*, 371.

laşırsanız bütün birlikler Ziyad b. en-Nadr'ın sorumluluğunda olacak. Şayet birbirinizden ayrılırsanız herbiriniz daha önce belirttiğimiz gibi kendi birliğinin komutanı olacak. İkinizde bilmesiniz ki; ordunun öncüleri gözcüleridir. Öncü kuvvetlerinin gözcüleri ise, keşif kollarıdır. Her ikinizde memleketinizden ayrılınca düşmanın sizi gafil avlamaması ve tuzağına düşürmemesi için keşif kollarını görevlendirmekten ve onlara dere, tepe, dağ ve ormanları her yönden iyice incelettirmekten geri kalmayınız. İdareniz altındaki birlikleri, saflar halinde savaşa hazır duruma getirmeden sabahtan akşama kadar yürütmeyiniz. Böylece karşınıza bir düşman ordusu çıkar veya başınıza kötü bir hal gelirse daha önceden hazırlanmış olursunuz."⁽³⁸⁴⁾

db. Mevki seçimi:

Muharebe için seçilen bir mevki, orada yapılan savaşın kazanılması veya kaybedilmesine zemin hazırlayan en önemli faktörlerden biridir⁽³⁸⁵⁾. Bu nedenle ilk devirde, İslam ordularını idare eden kumandanlar, savaş sırasında askerleri toplu imha tehlikesinden korumak amacıyla hendek, nehir yatağı, tepe ve dağ etekleri gibi tabii ve coğrafi engelleri tercih ederlerdi⁽³⁸⁶⁾.

Hz.Ali, savaş tekniği ve sanatı ile ilgili diğer hususlarda olduğu gibi ordunun konaklayacağı ve muharebenin yapılacağı yer tesbitinde de geniş bilgi ve tecrübeye sahipti⁽³⁸⁷⁾. O, bazı kumandanlarına göndermiş olduğu bir mektupta şu önemli öğütlere yer verir. "... Herhangi bir düşmana yaklaştığınızda veya o size yaklaştığında güvenlik açısından ordugâhınızı yüksek yerlere veya dağ eteklerine veyahut ta nehir yataklarına yakın bir noktada kurun. Düşmana karşı savaşınız bir, yahut iki cihetten olsun. Gözcülerinizi dağların yüksek tepelerine ve yülce yerlere dakin. Zira düşman korkulacak yönden geleceği gibi güvenli görülecek yerden de gelebilir. Da-

---

(384) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffîn, 123; ed-Dineverî, el-Ahbar, 168.*

(385) *Hz. Peygamber Uhud savaşında mezkûr dağı ordunun arkasına alır şekilde muharebeye hazırlanmıştı. Ayrıca dağın eteklerine bir grup okçu yerleştirmişti. Onun bu planı uygulanmış olsaydı müşriklere karşı büyük bir zafer elde edilecekti. Okçuların geçici bir zafer neticesinde ganimet için yerlerini bırakmaları müslümanlar açısından büyük bir faciaya sebep olmuştu. Bkz. el-Vakidî, el-Meğazî, I, 219-220, 224-225, 229-23 İbn Hişam, III-18; et-Taberî, II- 507-508.*

(386) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffîn, 160; ed-Dineverî, el-Ahbar, 170; Nehc, 371.*

(387) *Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Sıffîn, 191; ed-Dineverî, el-Ahbar, 170;*

ğınık olmaktan sakının; kondunuz mu toplu olarak konunun, yürüdüünüz mü yine toplu olarak yürüyün. Gece karanlığı basıpta konakladınız mı ordugâhınızın çevresine kalkanlarla mızraklarınızı dikin, arkasınada okçuları yerleştirin. Orada ikamet ettiğiniz sürece aynı şeyi yapın ki; gaflete düşmeyesiniz ve düşman askerleri tarafından habersizce sarılmayasınız. bir ordu gece ve gündüz ordugâhını mızrak ve kalkanlarla çevrelemişse, o ordu surlar arasındaymış gibi korunmuş olur. Geceleri nöbet tutarak ordunuzu bizzat kendiniz koruyun. Sakın fazla uyumayın. Uykunuz hafif olmalı ve ağız çalkalar gibi azıcık uyuyup hemen uyanmalısınız. Düşmanınıza ulaşmıca kadar bunları titizlikle uygulamalısınız."(388)

Bu mektupta Hz.Ali tarafından ordu kumandanlarına çok yararlı askerî talimatlar verilmektedir. Halife onlara ordugâhlarını dağ, tepe ve nehir gibi askerî açıdan stratejik mevkiilerde kurmalarını tavsiye etmektedir. Zira bu tabii engeller, muhtemel bir yenilgi anında askerleri toplu imhadan koruyacak önemli noktalarlardır. Askerler kötü bir netice ile karşılaşınca yakınlarında bulunan tabii engel dağ ise, yamaçlarına tırmanarak kurtulurlar. Nehir ise de vadisine veya ağaçlık kısımlarına kaçarak saklanma imkanı bulurlar. Ayrıca nehirler ordunun su ihtiyacını karşılamak cihetinden de büyük önem taşırlar. Sıffin savaşında Irak ordusu ile Şam ordusu arasında başlayan ilk kanlı olay Fırat nehri yüzünden meydana geldi. Zira Muaviye buraya ulaşır ulaşmaz nehrin önemli bir noktasını ele geçirdi⁽³⁸⁹⁾. Bu savaşa iki taraftan yirmiikibin asker ile ünlü kumandanlar iştirak etti⁽³⁹⁰⁾. Ancak birgün bir gece susuz kalan Irak Ordusu burayı silah zoru ile kurtarmayı başardı⁽³⁹¹⁾.

Hz.Ali'nin ilginç tavsiyelerinden birisi de komutanlarından kalkanları mızrakların uçlarına geçirerek ordugâhın çevresine dikmelerini istemesidir. Bu uygulama ise, gerçekten dahi-yâne düşünölmüş bir askerî taktiktir ve savunmaya yönelik olduğu kadar saldırı amaçlarına da

---

(388) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 124; ed-Dineverî, el-Ahbar, 168.*

(389) *Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 154; Halife b. Hayyat, Tarih, 193; ed-Dineverî, el-Ahbar, 170-171.*

(390) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 167. Bu savaşa Irak ordusundan Mâlik b. el-Hâris el-Eşter ile el-Eş'as b. Kays el-Kindî, Şam ordusundan da Amr b. el-As ile-Ebu'l-'Avar es-Sulemî adındaki ünlü kumandanlar katıldı.Bkz. el-Minkarî, 167; ed-Dineverî, el-Ahbar, 170-171.*

(391) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 167; ed-Dineverî, el-Ahbar, 170.*

hizmet eden bir uygulamadır. Zira gece karanlığında ordugah çevresinde bu silahları gören düşman askerleri, onları birer asker zannederek saldıracakları ordunun uyanık halde olduğunu sanacaklar ve böylece baskın planlarını gerçekleştirmeye cesaret edemeyeceklerdir. Bu uygulamanın diğer yararlı yönüde, ordugâhın düşman ordusu tarafından uğrayacağı ani bir baskın esnasında uykuda olan askerlerin uyandırıldıktan sonra hiç zaman kaybetmeden silahlarını hazır durumda bulmalarıdır.

Bütün bu değerli tavsiyeler, Hz. Ali'nin kendi devrinde idare etmiş olduğu savaşlar için uygun ve stratejik mevkiileri seçmeye özen gösterdiğini ve islam devleti topraklarında yer alan tabii engelleri imkanlar nisbetinde askerî gayelere hizmet maksadıyla kullandığını ortaya koymaktadır. Onun Şam ordusuna karşı yapacağı savaş için bir tarafı Fırat nehrine bakan, diğer yönü geçilmez bir bataklık olan Siffin köyünü seçmesi, yukarıdaki tahminimizin doğruluk derecesini yükseltmektedir samız⁽³⁹²⁾.

dc. Savaşa hazırlık ve birliklerin tanzimi:

İlk devirde müslümanlar savaşa hazırlanırken orduyu öncü, ardcı, sağ kanat, sol kanat ve merkez olarak beş kısma ayırırlardı⁽³⁹³⁾. Onlar bu klasik tanzim şeklini islamdan önceki el-Menâzire ve el-Gasâsine Arap ticaret devletlerinden devralmışlardı⁽³⁹⁴⁾. Bununla birlikte Rum ve Farslardan alınan karadis (Düzenli birlikler) usulü de savaşırlardı⁽³⁹⁵⁾. Beş kısma dayalı ordu tanzimi Emevî halifesi Mervan b. Muhammed zamana kadar devam etti⁽³⁹⁶⁾. Savaş sırasında saflar halinde dizilen askerler kabile esaslarına göre tanzim edilirdi. Her kabilenin başkanı da kendi askerlerinin komutanı olarak savaşa katılırdı⁽³⁹⁷⁾.

---

(392) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 170; Yakut, Mucem, III- 414.*

(393) *Hudarf, Muhadarât, 89; Avn, el - Fen, 238.*

(394) *Avn, el-Fen, 338.*

(395) *Karâdis uslü ordu düzeni, ilk defa ünlü kumandan Halid b. el-Velid tarafından Yarmûk savaşında uygulandı bkz. et-Taberî, III- 396-397; İbn 'Asem, el-Futûh, III- 67.*

(396) *Avn, el-Fen, 239; ed-Dakdukî, el-Cundiyye, 141.*

Hız. Ali döneminde savaş hazırlıkları ve ordu saflarının tanzimi genellikle geceleri yapıldı⁽³⁹⁸⁾. Bu faaliyet için özellikle gecenin seçilmesi birazda hazırlıkların düşman ordusundan habersizce yapılması ile alakalıydı. Ordunun savaşa hazırlanması bazen sabahlara kadar sürerdi⁽³⁹⁹⁾. Bu esnada halife kabileleri teker teker dolaşır, birlikleri kontrol eder, komutanlara çeşitli talimatlar verirdi⁽⁴⁰⁰⁾. Hız.Ali'nin Cemel, Sıffin ve Nehrevan savaşlarında muharebeden önce şu konuşmayı tekrarladığı rivayet edilir: "Zırhlıları öne alın, zırhsızları arka saflarda bırakın. Dışinizi sıkın, savaşta sebat, adamın başından kılıcı uzaklaştırır. Mızrak vururken, yahut size mızrak vurmak isteyen olursa, yerine göre eğilin, yahut boynunuzu yüceltin, bu çeşit mızrak vurmak, daha etkilidir. Her yana bakınmayın; çünkü bir yana bakmak ve göz yummamak, yürekteki gücü, kuvveti çoğaltır. Susun, susmak ve temkinli olmak, insandan yenilgiyi uzaklaştırır. Bayrağı, diktiğiniz yerden başka yere nakletmeyin, çevresini de boş bırakmayın, uğradığı kötülöklere sabreden, o kötülöklere mani olan tecrübeli yiğit kişilere verin, çünkü bayrağın korunması şarttır. Savaşın zorluklarına ve belalara sabreden kişiler, sağa-sola, öne -arda seğırtip savaşan ve bayrağı koruyan bayrağın ardında kalıp düşman eline düşmesine, yahut ilerisine geçip muhafazasız kalmasına sebep olmıyan kişilerdir. Savaşta düşmanla yüz yüze gelince ona saldırmak ve saf kardeşine yardım etmek gerektir. Düşmanı yalnız bırakıp kendi saf arkadaşının yanına gelmek doğru değildir. Bu takdirde düşman, önünde kimseyi görmezse senin saf kardeşine saldırır, onun işini bitirirse bu sefer sana gelir. Allah'a yemin ederim ki; dünya kılıcından kaçan, ahiret kılıcından kurtulamaz. Sizler Arabın en iyi askerlerisiniz; savaştan kaçmak, Allah'ın gazabına, aşağılanmaya, çaresiz kalmaya sebep olur bu ise, ebedi bir ayıp, kalıcı bir ardır. Ölümden kaçmakla kimsecik kurtulamaz. Allah'a giden kişi suya kavuşmuş susuza benzer ve cennet, kılıçların gölgeleri altındadır ." (401)

Bu devirde ordu saflarının tanzimi üzerinde bazı değişiklikler yapıldı. Daha önceki dönemlerde ordu beş kısma ayrılırdı. Hız. Ali bunu sadece savaş meydanında olmak üzere üçe

---

(397) *Avn, el-Fen, 239.*

(398) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 182; et-Taberî, V, 10-11; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 151.*

(399) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 229; et-Taberî, V, 10; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III- 151.*

(400) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 203-204; et-Taberî, V, 10-11.*

(401) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 235-236; et-Taberî, V, 16-17; Nehc, 180-181; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 151.*

düşürdü⁽⁴⁰²⁾. Cemel, Sıffin ve Nehrevan savaşına giderken normal olarak ordusu beş kısımdan oluşmaktaydı⁽⁴⁰³⁾. O, Cemel vakasında ordusunu merkez, sağ kanat ve sol kanat şeklinde üç kısma ayırdı ve bu kısımlara sırasıyla oğlu Muhammed el-Hanefiyye'yi , Mâlik b. el-Haris el-Eşter'i ve Ammar b. Yasır'ı komutan tayin etti. Süvarileri ise, sağ ve sol kanat olarak iki kısma ayırdı⁽⁴⁰⁴⁾. Hz. Tahlâ, Zübeyr ve Aişe üçlüsüne ait ordunun saf düzeni de aynı şekilde sıralanmıştı. Merkez de Abdullah b. Hiram b. Hüveylid, sağ kanatta Ka'b b. Sur ve sol kanatta ise Abdurrahman b. el- Hars b. Hişam yer almıştı⁽⁴⁰⁵⁾.

Sıffin savaşında ordunun orta kısmında başkumandan olarak Hz. Ali bulunuyordu. Büyük bayrağı Haşım b. Utbe el- Mirkal taşımaktaydı⁽⁴⁰⁶⁾. Sağ kanatta el-Eşas b. Kays, sol kanatta Abdullah b. Abbas yer aldı. Genel süvari kumandanlığına Amanmar b. Yasır, genel piyade kumandanlığına da Abdullah b. Budeyl tayin edildi. Ayrıca sağ kanat piyade birlikleri Süleyman b. Sured, sol kanat piyade birlikleri de el- Hars b. Murre el- Abdî adındaki kumandanlara bırakıldı⁽⁴⁰⁷⁾. Bu savaşta büyük kabilelerin düzeni şöyle idi: Merkezde Mudar, sağ kanatta Yemenliler, sol kanatta Rabi'a⁽⁴⁰⁸⁾. Muaviye'nin ordu düzeni de şu şekilde sıralanmıştı : Merkezde Abdurrahman b. Halid b. el- Velid, sağ kanatta Abdullah b. Amr b. el-As , sol kanatta Habib b. Mesleme. Ayrıca genel süvari komutanlığına Ubeydullah b. Omer, genel piyade kumandanlığında Muslim b. Ukbe tayin edilmişti⁽⁴⁰⁹⁾

Nehrevan savaşında Hz. Ali, ordunun sağ kanadına Hücr b. Adiyy, sol kanadına Şebes b. Rib'i , süvari birliklerine Ebu Eyyüb el-Ansarî ve piyâde birliklerine Ebu Katade adın-

---

(402) Bkz. *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 205; *Halife b. Hayyat, Tarih*, 193; *ed-Dineverî, el-Ahbar*, 173; *et-Taberî, V*, 11.

(403) *İbn Kuteybe, el-İmâme*, I, 70,104.

(404) *Halife b. Hayyat Tarih*, 184; *İbn Kuteybe, el-İmâme*, I, 70.

(405) *ed-Dineverî, el-Ahbar*, 148.

(406) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 205; *Halife b. Hayyat, Tarih*, 193.

(407) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 205; *Halife b. Hayyat, Tarih*, 194.

(408) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 205; *Halife b. Hayyat, Tarih*, 194. *ed-Dineverî, Sağ kanatta Rabi'a'yı , sol kanatta ise, Yemenlileri göstermektedir. Bkz. ed-Dineverî,el-Ahbar*, 173.

(409) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 206; *Halife b. Hayyat, Tarih*, 195. *ed-Dineverî, sağ kanatta Ubeydullah b. Ömer b. el-Hattabî gösterirken, Genel süvari komutanlığına da Abdullah b. Amr b. el-As'ın tayin edildiğini nakletmektedir. Bkz. ed-Dineverî, el-Ahbar*, 174.

daki kumandanları tayin etti⁽⁴¹⁰⁾. Ordunun orta kısmını da halife bizzat kendisi yönetti⁽⁴¹¹⁾. Yalnız o bu son savaşında bir değişiklik daha yaptı. Hz. Ali ön sıralara süvarileri, onların arkasına okçuları koydu. Piyâde birliklerini ise, iki sıra halinde en son kısma yerleştirdi⁽⁴¹²⁾. Onun bu yeni uygulaması daha ziyade ordusundaki ölü sayısını asgariye indirmek amacına yönelikti. Zira halife bu orduyu çok zor şartlar altında toplamıştı⁽⁴¹³⁾. Ayrıca o bu güçlü orduyu Haricîlere karşı kullanmaktan ziyâde Şam'a saldırmak için hazırlamıştı⁽⁴¹⁴⁾. Gerçekten de Hz. ali'nin Nehrevan savaşında uyguladığı taktik daha önceden hesap edildiği gibi, olumlu bir netice ile sonuçlandı. Zira ikibin sekizyüz kişiden müteşekkil Haricî ordusunun bir kaç kişi hariç toplu imhası gözönünde bulundurulursa, halifeye ait birliklerin çok az zayıat verdikleri görülür⁽⁴¹⁵⁾.

Ordu saflarının tanzimi hususunda bir değişik uygulama da Sıffin savaşı sırasında Hz. Ali tarafından yapıldı. Halife Hedîr diye adlandırılan gece, ordusuna hitaben bir konuşma yaptıktan sonra ertesi sabah için çok iyi hazırlanmalarını ve geceyi bol Kur'an okumak, Allah'a dua etmek ve kendilerini muzaffer kılsın diye yalvarıp yakarmakla geçirmelerini istedi⁽⁴¹⁶⁾. Sabah olunca Hz. Ali Şam ordusu saflarında yer alan bütün kabileler hakkında bilgi topladı⁽⁴¹⁷⁾. Böylece ordusunda bulunan her kabileyi, Şam ordusunda bulunan ve aynı adı taşıyan ak-raba kabilenin karşısına yerleştirdi ve bu şekilde savaşmalarını emretti Hz. Ali, şayet Irak ordusunda yer alan bir kabilenin, karşı⁽⁴¹⁸⁾ tarafın ordusunda dengini bulamadıysa, o kabileyi, Irak ordusunda hiç dengi olmayan Şam ordusundaki kabilenin karşısına koydu⁽⁴¹⁹⁾.

---

(410) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 148-149.*

(411) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 148, 149.*

(412) *İbn Kuteybe, el- İmâme, I, 149; et-Taberî, V, 86.*

(413) *Bkz. İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 145; et-Taberî, V, 78-79.*

(414) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 144-145; et-Taberî, V, 78-79.*

(415) *Halife b. Hayyat, ölü sayısının oniki veya onüç olduğunu bildirmektedir. Bkz. Halife b. Hayyat, Tarih, 197.*

(416) *el-Minkarî, 225 ed-Dineverî, el-Ahbar, 182; et-Taberî, V, 14; İbnu'l-Esîr, el-Kamil , III, 150-151.*

(417) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 229; ed-Dineverî, el-Ahbar, 183; el-Taberî, V, 14; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III- 151.*

(418) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 229.*

(419) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 229; et-Taberî, V, 14.*

Hız. Ali'nin bu ilginç planı, tamamen onun iradesi dışında yeniden alevlenen ve tıpkı Cahiliye devrinde olduğu gibi İslam ordusunu etkisi altına alan kabilecilik cereyanına karşı önemli bir tedbirden ibarettir. Nitekim Sıffin de savaşan her iki ordu bünyesinde kabile taassubuna dayanan çeşitli sürtüşmeler görüldü⁽⁴²⁰⁾. Bu sürtüşmeler, bazen liderlik veya bayrak taşıma rekâbetinden, bazen de kabileler arasındaki kıskançlıklardan meydana gelirdi⁽⁴²¹⁾. Hız. Ali nin, ordusunda yer alan kabilelerin bu tür hastalıklarını iyi kavradığından savaş esnasında meydana gelecek herhangi bir bölünmeye fırsat vermemek için böyle bir icraata baş vurduğu muhakkaktır.

dd. Savaşı İdare şekli

Hız. Ali döneminde, siyasî problemlerin çözümünde, savaşa en son çare olarak başvurulurdu⁽⁴²²⁾. Devlet başkanı, şahsına ve dolayısıyla, devlete karşı çeşitli hukukî ve siyasî sebeplerle baş kaldıran şahıs ve gurupları en iyi elçilerini göndermek suretiyle barışa ve itaata çağırırdı⁽⁴²³⁾. Onun, hasmına karşı sürdürdüğü bu iyi niyet ve barış çabası bazen aylarca sürerdi⁽⁴²⁴⁾. Bu olumlu girişimler savaş meydanında da aralıksız devam ederdi⁽⁴²⁵⁾. Bu hususta ordu mensuplarına gönderilen talimatlarda onların asla savaşı başlatan taraf olmamaları istenirdi⁽⁴²⁶⁾. Hız. Ali, Sıffin'e giderken Mâlik b. el-Hâris'i, daha önce yola çıkan öncül kuvvetlerine destek sağlamak amacıyla gönderdiği zaman ona şu talimatı verdi : " Ey Mâlik, Ziyad ve Şureyh bana bir elçi göndererek Ebu'l-'Avar komutasında bir Şam ordusunu Bizans sınırlarında gördüklerini ve böylece iki ordunun karşı karşıya geldiğini bildirdiler. Arkadaşlarını kurtarmak için hemen yola çık ve oraya vardığın zaman ordunun idaresini sen devral! Saldırılarına hedef olmadan, muharebenin suçunu sana yüklememeleri için kendileri ile görüşmeden, konuşmalarını dinlemeden ve onları defalarca barışa ve itaata çağırmadan sakın bir savaşa girişme! Komuta ettiğin ordunun sağ kanadına Ziyad'ı, sol kanadına Şureyh'i görevlendir. Sen de orta kısımda

---

(420) Bkz. *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 290,309, 462-463; *et-Taberî*, V, 8-10.

(421) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 290, 309, 462-463; *et-Taberî*, V, 8-10.

(422) Bkz. *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 28; *İbn Kuteybe, el-İmâme*, I, 74-75.

(423) *el-Minkarî, Vak'atu, Sıffin*, 31-32, 196-200; *el-Mubberred, el-Kamil*, 221.

(424) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 55.

(425) Bkz. *et-Taberî*, V, 5; *el-Mesudî, Murûc*, II- 387; *İbnu'l-Esr, el-Kamil*, III, 174.

(426) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin*, 153; *el-Yakubî, Tarih*, II, 175; *et-Taberî*, IV, 567.

bulun.Savaşı başlatmak isteyen kumandan gibi düşman ordusuna fazla yaklaşma! savaşmaktan korkan birisi gibi de çok uzakta durma, Ben oraya varana kadar durumu idare et, daha sonra bende gelirim inşallah" (427).

Hız. Ali, düşman ordusuna karşı muharebeyi dürüst bir şekilde başlatır ve dürüst kurallar çerçevesinde devam ettirirdi⁽⁴²⁸⁾. Savaşın başladığını ya fiilen kendisi yada bu işi için görevlendirdiği şahıs vasıtasıyla karşı tarafa duyurmaya çalışırdı⁽⁴²⁹⁾. O, bir maharebeye başlamadan evvel mutlaka ordu birliklerine şu talimatı verirdi." Sakın savaşa ilk başlayan siz olmayınız, Allah azze ve celle'ye hamd olsun sizler bir hüccet sahibisiniz. Onların daha önce size saldırmalarını beklemeniz ise, sizi ikinci hüccet sahibi kılacaktır. onlara karşı savaşta kendilerini hezimete uğrattınız mı, meydanı bırakıp kaçan birini öldürmeyin , yaralı bir askere saldırmayın, bir kişinin mahrem yerini açmayın , öldürülmüş bir insanın cesedini hırpalamayın, düşman çadırlarına ulaştınız mı, size haram kılınan şeylere dokunmayın, bir eve izinsiz girmeyin, savaş alanında ele geçirdikleriniz dışında mallarından bir şey almayın ve size, kumandanlarınıza ve ileri gelen adamlarınıza küfrederseler bile, herhangi bir kadına eziyet etmeyin. Zira onlar nefis ve kuvvet bakımından zayıf yaratıklardır⁽⁴³⁰⁾."

Hız. Ali, savaşı sâbit bir merkezden idare etmezdi. Başlangıçta ordunun orta kısmında yer alır, fakat muharebenin daha ileri safhalarında duruma göre ya sağ, yada sol kanatlarda bulunurdu⁽⁴³¹⁾. O, üstün askerî meziyetlerinden dolayı daha ziyâde savaş meydanında olmayı tercih ederdi⁽⁴³²⁾. Oysa Sıffin'de Şam ordusunu idare etmekte olan Muaviye b. Ebî Süfyan böyle bir askerî özellikten yoksundu⁽⁴³³⁾. Muaviye savaş meydanında daha çok Rum ve Farsları ömek alırdı. Örneğin o, Sıffin savaşında yüksek bir yerde kurulan ve çevresi beş sıra halin-

---

(427) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 153-154; et-Taberî, IV, 566-567.*

(428) *el-Minkarî, 203; et-Taberî, IV, 507; İbnu'l-Esr, el-Kamil, III- 173.*

(429) *el-Minkarî, 203; ed-Dineverî, el-Ahbar, 173.*

(430) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 204; et-Taberî, V, 10-11; el-Mesudî, Murûc II, 371.*

(431) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 248-249\$; ed-Dineverî ,el-Ahbar, 184; et-Taberî, V, 18-19; İbnu'l-Esr, el-Kamil, III- 152.*

(432) *et-Taberî, V, 18; el-Mesudî, Murûc, II, 389.*

(433) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin , 274-275.*

de özel yetiştirilmiş fedâi birliklerle korunan bir karargâhta oturur, oradan ordu kumandanlarına çeşitli talimatlar verirdi (434).

Hız. Ali zamanında meydana gelen savaşlarda göze çarpan en belirgin husus, muharebelerin önce mübâreze usûlü ile başlatılmasıdır (435). Gençlikle savaş meydanında ve mükemmel askerî vasıflara sahip kişiler arasında yapılan bu silahlı vuruşma, iki düşman ordunun bir nevi gövde gösterisinden ibaretti⁽⁴³⁶⁾. Mübâreze usûlü savaşın önemli bir hedefi de orduların büyük zayıf vermesine sebep olacak topyekûn muharebeyi önlemek ve bu süre içerisinde taraflar arasında barışı sağlayacak bir çözüm aranmasına fırsat tanımaktı (437). Buna rağmen bu tür savaşın kendine has bazı riskleri, psikolojik etkenleri ve olumsuz neticeleri olurdu. Zira ordular en iyi kumandanlarını bu mübârezeler sırasında kaybederlerdi⁽⁴³⁸⁾. Bu durum ise, savaşa katılan ordunun veya kabilenin morali ve manaviyatı üzerinde olumsuz etkiler yapardı (439).

Irak ordusu ile Şam ordusu arasında meydana gelen Sıffin savaşı, uzun süre ferdi ve toplu mübarezelerle devam etti⁽⁴⁴⁰⁾. Hız. Ali, mübareze için en çok Malik b. el-Hâris el-Eşter, Hücr b. Adıyy, Şebes b. Rib'f, Halid b. el-Muammir, Ziyad b. en-Nadr, Ziyad b. Hasafe, Said b. Kays, M'akel b. Kays ve Kays b. Sad b. Ubâde gibi harp tekniğini iyi bilen kumandanlarını çıkarırdı⁽⁴⁴¹⁾. Muaviye ise, bu göreve daha çok Abdurrahman b. Halid b. el-Velid, Ebu'l-'Avar es-Sulemf, Habib b. Mesleme el-Fihri, İbn Zi'l -Kila' el-Himyeri, Ubeydullah b. Ömer el-

---

(434) *et-Taberi*, V, 15; *İbnu'l-Esir*, *el-Kamil*, III- 151.

(435) *el-Minkari*, *Vak'atu Sıffin*, 174-178; *İbn Kuteybe*, *'Uyûn*, I, 179-181; *et-Taberi*, V, 12-13.

'436) *Bkz. et-Taberi*, V, 174; *Avn*, *el-Fen*, 245.

(437) *et-Taberi*, V, 174.

(438) *el-Minkari*, *Vak'atu Sıffin*, 174-182; *ed-Dineveri*, *el-Ahbar*-180-181; *İbn 'Asem*, *el-Futûh*, III, 111- 112.

(439) *Bkz. et-Taberi*, V, 20-21; *İbn 'Asem*, *el-Futûh*, III- 112-114.

(440) *el-Minkari*, *Vak'atu Sıffin*, 174-182, 194-196.

(441) *el-Minkari*, *Vak'atu Sıffin*, 195; *et-Taberi*, IV, 574.

Hattab, Şurahbil b. es-Sımt el-Kindî ve Hamza b. Mâlik el-Hemdanî adındaki kumandanlarını gönderirdi (442)

e. Casuslar

Savaşın önce ve savaş sırasında düşmanın niyetini ve planlarını öğrenmek ve ona göre hazırlanmak bir ordu kumandanının ihtiyaç duyduğu en önemli hususlardan biridir (443). Hz. Ali'nin hilâfet dönemi, fitne ve kargaşa yönünden İslam devletinin kritik dönemlerinden olduğu için, halife devletin bütün vilâyetlerine, özellikle de Şam ve Mısır gibi hassas bölgelere ajanlar göndermeyi ihmal etmezdi (444). Bu dönemde görevleri itibariyle üç çeşit ajan grubu vazife yapardı. Sürekli vilâyetlerde bulunan ve Kufe'ye bilgileri mektuplarla iletenler (445), bir savaş sırasında ordunun öncü kuvvetleri bünyesinde görev yapanlar (446) ve başkent dahil diğer vilâyetlerde devlet işleri ile meşgul olan memurları gizlice kontrol etmekle vazifeli olanlar (447).

Hz. Ali'nin, çeşitli vilâyetlerde görev yapan yüksek mertebedeki devlet memurlarına yazmış olduğu mektup metinlerine bakacak olursak, onun çok iyi organize edilmiş bir haber alma teşkilatına sahip olduğunu görürüz (448). Halifen'in Mısır valisi el-Eşter'e yazdığı bir mektupta şöyle denmektedir : " ... sonra bunların (Devlet memurlarının) icraatını takip et. Arkaları sıra vefa ve sıdk erbabından olmak üzere gözcüler gönder. Zira işleri nasıl gördüklerini gizlice öğrenmen emaneti korumalarına ve halka karşı yumuşak davranmalarına vesile olur. Yardımcılarına karşı da ihtiyatlı bulun. Şayet içlerinden biri elini hiyanete uzatır ve gözcülerinin vereceği haberler herifin bu hiyanet üzerinde toplanırsa, şahadetin bu kadarını kafi görerek hakettiği cezayı bedeni üzerinde icra edersin... (449)".

---

(442) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffîn, 195-196; et-Taberî, IV, 574.*

(443) *Avn, el-Fen, 213.*

(444) *es-San'anî, el-Musannaf, V, 459; et-Taberî, V, 108, 116.*

(445) *et-Taberî, IV, 553; Nehc, 406.*

(446) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffîn, 123.*

(447) *el-Yakubî, Tarih, II- 180; Nehc, 435-436.*

(448) *Bkz. el-Yakubî, Tarih, II, 177-179; Nehc, 406, 412, 415, 416.*

(449) *Nehc, 435-436.*

Halife tarafından görevlendirilen ajanlar bazen bilmeyerek yanıltıcı haberlerde nakle-derlerdi... örneğin Hz. Ali'nin Şam'da görevli ajanları, Muaviye'nin oyununa alet olarak Mısır valisi Kays b. Sa'd b. Ubâde ile ilgili doğru olmayan bazı bilgiler gönderdiler. Bu da halifenin Sa'd hususunda şüpheye düşmesine sebep oldu. Böylece o, çevresindeki şahısların da ısrarı neti-cesinde bu yetenekli valiyi görevinden uzaklaştırdı (450).

et-Taberî'nin naklettiği bir haber, Hz. Ali döneminde bir kadının da haber alma teşki-latında çalışabileceğini ortaya koymaktadır (451). Hz. Ali'ye karşı ayaklanan Hz. Talha, Zül-beyr ve Aişe idaresindeki topluluğun Mekke'deki faaliyetini, Ümmü'l-Fazl bint el-Hâris ismin-de bir kadın Medine'ye bildirmişti (452). Fakat o dönemdeki kadın ajanların faaliyeti ile zamanımızdakilerin faaliyeti arasında büyük farklılıklar vardır. Zira onların görevi çok basit ve ikamet ettikleri bölgelerden ayrılmadan bazı önemli bilgileri mektuplarla halifeye iletmekten ibaretti. Ayrıca bu günkü gibi İslamın ruhuna ve prensiplerine ters düşen davranış ve faaliyet-lerden uzaktı (453).

Hz. Peygamber devrinde müşrikler için çalışan bir ajan yakalandığı zaman, müslü-manlar tarafından eziyet görmezdi. Zira Hz. Muhammed bu tür davranışları yasaklamıştı (454). Aksine müslümanlar bu ajana karşı iyi muamelede bulunarak ondan bilgi almaya çalışırlardı (455). Bazen de onu daha yüksek para karşılığında kendi lehlerine çalışmaya ikna ederlerdi (456).

Hz. Ali zamanında düşman hesabına çalışan, bir şahsın yakalanıpta işkence gördüğüne veya öldürüldüğüne dair herhangi bir malumatımız yoktur. Zaten bu dönemde böyle bir şeyin

---

(450) Bkz. *es-San'anî, el-Musannaf, V, 459; et-Taberî, IV, 553; el-Makrizî, el-Mevâiz, II, 82; el-Kindî, el-Vullât, 21.*

(451) *et-Taberî, IV, 451.*

(452) *et-Taberî, IV, 451.*

(453) *et-Taberî, IV, 451.*

(454) Bkz. *İbn Hişam, II- 189; et-Taberî, II- 436; Avn, el-Fen, 216.*

(455) *İbn Hişam, II- 189; et-Taberî, II, 436.*

(456) *Avn, el-Fen, 216. Buna rağmen müslümanların bazı özel durumlarda düşmana bilgi sız-dırmamak için ajanları öldürdükleri olurdu. Bkz. Avn, el-Fen, 216.*

yapılması da mümkün değildir. Zira müşrik ajanlara dahi nadiren uygulanan bir ceza şeklinin, Hem de Hz. Ali gibi adalet ve hoşgörünün savunucusu bir halife tarafından müslüman casuslara tatbik edilmesi akla ve mantığa sığacak nitelikte bir hâdise olmasa gerektir⁽⁴⁵⁷⁾. Fakat Muaviye'nin bu konuda daha farklı bir uygulamadan yana olduğunu görmekteyiz. el-Beyhakî'nin naklettiği bir habere göre Muaviye b. Ebî Süfyan, Hz. Ali hasabına çalışan bir şahsı yakaladıktan sonra ona şöyle der : " Ey ihtiyar adam duydum ki; Ali'ye mektup yazıyorsun . Yaşlı olmasaydın seni öldürürdüm. Sakın bunu bir daha yapma!" Fakat bu şahıs aynı suçtan tekrar yakalanır ve daha sonra Muaviye tarafından ölüme mahkum edilir. Bu haberi duyan, ajanın kızı, Muaviye'nin sarayına giderek babasının bağışlanmasını sağlamak maksadıyla ağlamaya başlar. Muaviye bu durum karşısında eski kararından vazgeçer ve mezkûr şahsın hemen salverilmesini emreder⁽⁴⁵⁸⁾.

f. Esir muamelesi:

Hz. Ali , Cemel vakasından sora muhaliflerine karşı son derece yumuşak -musamahalı davrandı ve bir adamını görevlendirerek şu hususları askerlerine duyurmasını emretti: " Kaçan takip edilmesin, yaralıya saldırılmasın ve esir öldürülmesin . Kim kapısını kaparda silahını atarsa o şahıs güvencede olur "⁽⁴⁵⁹⁾ Halife Abdullah b. ez-Zübeyr, Mervan b. el-Hakem ve Abdullah b. Amir gibi meşhur kişiler dahil tüm savaş suçlularını bağışladı ve daha sonra da serbest bıraktı⁽⁴⁶⁰⁾. Savaşın lider pozisyonundaki meşhur şahsiyetlerinden Hz. Aişe'ye büyük hürmet gösterdi ve hatta ona dil uzatan iki adamını önce ölüm cezasına çarptırdı, sonra da bunu hafifleterek yüzer kırbaçla cezalandırdı⁽⁴⁶¹⁾. Ayrıca onun bütün ihtiyaçlarını karşılayarak kırk kadın refaketinde Medine'ye gönderdi⁽⁴⁶²⁾.

---

(457) Bu görüşümüze destekleyen olaylar için bkz. *el-Minkarî, Vak'atu Siffin, 95-98; Safvet, Cemhere, I, 316-317.*

(458) *el-Beyhakî., el-Mehâsin, II, 200-201.*

(459) *Ebu Yusuf, el-Harac, 233.*

(460) *İbn 'Asem, el-Futûh, II- 490; el-Mesudî, Murûc, II, 378.*

(461) *et-Taberî, IV, 540; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III- 130.*

(462) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 78, İbn Abdirabbih, el-İkd, IV, 328; el-Mesudî, Murûc, II, 379.*

Hz. Ali'nin her ne kadar Cemel vakasında olduğu gibi, Siffin savaşında da yaralı ve kaçan düşman askerlerine saldırılmamasını tavsiye etmişse de⁽⁴⁶³⁾, Irak askerlerinin Şam askerlerine karşı yapmış olduğu sert muameleden , onun bu emrine greği gibi riayet edilmediği görülmektedir. Bu görüşümüzü Irak ordusuna mensup Ebu Simak el-Esedî adında bir şahsın elinde bir bıçak, bir su matarası olduğu halde savaş meydanını dolaşarak, Iraklı yaralı askerlere su içirip, Şamlı yaralı askerleri bundan mahrum etmesi ve bununla da yetinmeyerek onları bıçak saplamak suretiyle öldürmesi ile izah edebiliriz⁽⁴⁶⁴⁾.

Hz. Ali'nin yaralılara karşı yapılan yukarıdaki muameleyi tasvip etmediği muhakkaktır. Onun bu tutumunu daha sonra Haricilere karşı kazandığı Nehrevan zaferinden anlamak mümkündür. Zira o, bu savaştan sonra askerlerine bir emirle düşman ordusuna bağlı dörtüyz yaralıyı yanlarında taşımalarını, onları tedavi etmelerini şayet içlerinden iyileşenler olursa, Kufe-deki kabilelerine göndermelerini istemişti⁽⁴⁶⁵⁾.

Siffin savaşı boyunca muharebeye katılan Irak ve Şam ordusu, birbirlerine ait bol miktarda esir ele geçirdiler⁽⁴⁶⁶⁾. Hz. Ali savaş bitince yanında bulunan tüm Şamlı esirleri hiç bir şart ileri sürmeden ülkelerine gönderdi. Bunlar Şam'a varınca, Muaviye, daha önce elinde bulunan Iraklı esirlerin öldürülmesini savunan Amr b. el- As'a " Ey amr bu esirler konusunda senin görüşüne göre hareket etmiş olsaydık , çok çirkin bir iş yapmış olacaktık, görmüyormusun? Ali bütün adamlarımızı salıvermiş" dedi ve sonra da tüm Iraklı tutsakları serbest bıraktı⁽⁴⁶⁷⁾. Hz. Ali'nin savaş sırasında Şam askerlerinden birini esir aldıktan kısa süre sonra serbest bıraktığıda olurdu⁽⁴⁶⁸⁾. Fakat bu esir daha önce askerlerinden birini öldürmüşse o zaman muamele değişirdi ve onu hemen öldürürdü⁽⁴⁶⁹⁾. Şayet bir esir serbest bırakıldıktan sonra tekrar

---

(463) *et-Taberî, V, 11; Nehc, 373.*

(464) *el-Minkarî., Vak'atu Siffin, 339.*

(465) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 213; et-Taberî, V, 88.*

(466) *el-Minkarî, Vak'atu Siffin, 518; et-Taberî, V, 56.*

(467) *el-Minkarî, Vak'atu Siffin, 518-519; et-Taberî, V, 56.*

(468) *Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Siffin, 519.*

(469) *el-Minkarî, Vak'atu Siffin, 519; Hz. Ali, Cemel vakası esnasında Alba' b. el-Haysem es-Sedûsî, Hind b. Amr el-Cemelî ve Zeyd b. Suhân adlarında üç adamını öldüren Amr b. Yesribî'yi esir aldıktan sonra öldürmüştür. Bkz. et-Taberî, IV, 518-519.*

askerleri tarafından yakalanmışsa o da aynı şekilde cezalandırılırdı (470). Yakalanan kişi ordu kumandanlarından birisi ise, ona karşı muamele biraz daha farklı olurdu. Hz. Ali, bu şahsın önce atına ve silahına el koyardı, sonra da kendisine karşı savaşmıyacağına dair söz alır serbest bırakırdı (471).

Hz. Ali zamanında müslüman ve gayri müslim savaş esirlerine karşı yapılan uygulamaların temeli İslamın ruhuna ve Kur'an-ı Kerim'in hükümlerine dayanmakta idi (472). Nehrevan savaşından sonra meydana gelen Hirrit b. Raşid başkanlığındaki Benî Naciye hâdisesi, bu dönemde esirlere karşı yapılan muameleler hakkında en detaylı bilgileri ihtiva eder. Hz. Ali'nin göndermiş olduğu Ma'kel b. Kays komutasındaki ordu tarafından yenilgiye uğratılan Hirrit b. Raşid ve çeşitli kesimlerden oluşan karma ordusu, dağılınca üç grup esir ele geçirildi. Ma'kel, birinci grubu oluşturan müslüman Arapları biatlarını aldıktan sonra serbest bıraktı. İkinci grubu meydana getiren dinden dönenleri tekrar müslüman olmaya davet etti. Bu çağrıya uyanları salıverdi, uymayanları ise öldürdü. Üçüncü grupta yer alan gayri müslimleri de kölelik statüsüne tabi tutarak yanında Kufe'ye götürmeye karar verdi (473). Sayıları beşyüzü bulan bu gayri müslimler Fars bölgesinin Erdeşir hürre şehrine ulaştınca, buranın valisi, Maskala b. Hubeyre'ye şikayette bulunarak kendilerini satın alıp serbest bırakmasını istediler. Bu duruma çok duygulanan Maskala, onları Ma'kel b. Kays'ten beşyüzbin dirhem gibi büyük bir meblağ karşılığında satın

---

(470) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 519.*

(471) *Bkz.Ebu Yusuf, el-Harac, 233.*

(472) *İslamın savaş esirleri ile ilgili hükümleri, bir devlet başkanına şu dört uygulamadan birini tercih etme hakkı tanımaktadır. Onları öldürebilir, köle yapabilir, mal karşılığında veya düşmanların elinde bulunan bir müslüman esirle takas edebilir ve son olarak bu esirleri serbest bırakabilir. Bkz. Kur'an-ı Kerim, Muhammed, 4 el-Maverdî, el-Ahkam, I, 47. Hz. Peygamber dönemindeki esir muamelesi hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmed Emîn Fecr, 86-87; Avn, el-Fen, 294-297.*

(473) *et-Taberî, V, 125-128.*

aldı ve tümünü serbest bıraktı ⁽⁴⁷⁴⁾. Fakat o ilk etapta bu paranın ancak ikiyüzbin dirhemini ödeyebildi ⁽⁴⁷⁵⁾. Kalan borcunu bir türlü ödeyemeyen Maskala, Hz. Ali tarafından sıkıştırılınca Kufe'yi bırakarak Şam'a kaçtı ⁽⁴⁷⁶⁾. Halife bu kaçış olayını duyunca şöyle dedi : " o , bir efendi gibi davrandı, bir köle gibi kaçtı ve bir facir gibi de hiyânet etti. Vallahi, burada kalıp kaçmasaydı onu sadece hapse attırırdık. Bir malı varsa onu alırdık,yoksa da kendisini serbest bırakırdık ⁽⁴⁷⁷⁾".

---

(474) *et-Taberî, V, 128-129; Muhammed b. Al-Hasan B. İsfandiyar, History of Tabaristan, 100.*
(475) *et-Taberî, V, 129.*
(476) *et-Taberî, V, 130; İsfandiyar, History, 100.*
(477) *et-Taberî, V, 130; el-Mesudî, Muruc, II- 419; Nehc, 85; İsfandiyar, History, 100.*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

**HZ. ALİ DÖNEMİNDE
İKTİSÂDÎ HAYAT**

1. Beytülmal (Devlet hazinesi)

Hz. Ali devrinde, devletin merkez bankası durumunda olan ana hazine Kufe'de idi⁽¹⁾. Diğer önemli vilâyetlerde de malların muhafaza edildiği birer hazine bulunmaktaydı⁽²⁾. Bunların arasında Basra hazinesinin önemli bir yeri vardı. Zira Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde fethedilen zengin doğu vilâyetlerinden toplanan harac, cizye ve ganimet malları önce Basra'ya gönderilir, buranın tüm ihtiyaçları karşılandıktan sonra kalan kısımlar da Kufe'ye transfer edilirdi⁽³⁾. Valilerin, kendi bölgelerindeki tüm zarurî ihtiyaçları karşılamadan ana hazineye mal göndermeye kalkışmaları, bazen o bölgedeki halkın tepkisine sebebiyet verir ve ciddi problemler yaratırdı⁽⁴⁾. Nitekim Basra valisi İbn Abbas'ın, şehirdeki ordu mensuplarının maaşlarını ödemediği Kufe'ye mal gönderme teşebbüsü de aynı neticeyi doğurdu. Bu vali ancak buradaki tüm maaşları ödedikten sonra ana hazineye mal transfer edebildi⁽⁵⁾.

Beytülmal , özel bir devlet memuru tarafından idare edilirdi⁽⁶⁾. Bu dönemde, Kufe'nin hazine işlerine Musa b. Tarif⁽⁷⁾, Basra'nın hazine işlerine de Ziyad b. Ebî Süfyan bakardı⁽⁸⁾.

(1) Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 285, İbn Kuteybe, *'Uyun*, I, 53.

(2) Bkz. İbn Abdirabbih, *el-İkd*, IV, 356; *et-Taberî*, IV, 541.

(3) *el-Minkarî*, Vak'atu Sıffin, 106; *el-İllî*, *et-Tanzimat*, 112.

(4) *el-İllî*, *et-Tanzimat*, 149.

(5) *el-İllî*, *et-Tanzimat*, 149.

(6) Bkz. İbn Sa'd, *Tabakat*, VI, 171; *el-Cehşiyarî*, *el-Vuzera'*; 23.

(7) İbn Sa'd, *Tabakat*, VI, 171; *el-Hindî*, *Kenz*, III, 177.

(8) *et-Taberî*, IV, 543; *el-Cehşiyarî*, *el-Vuzera*, 23. *er-Reyyişel-Harac*, 172. H. 39 senesinde Ziyad b. Ebî Süfyan, Fars ve Kirman bölgelerine vali tayin edilince, Basra hazinesi Ebu'l-Esved ed-Dütelî'nin sorumluluğuna bırakıldı. Bkz. Taha Hüseyin, *el-Fitnetu'l-Kubrâ*, II, 122.

Bunların her ikisi de Hz. Ali tarafından bu göreve getirilmişti⁽⁹⁾. Diğer vilayetlerin hazine görevlileri ise, o vilayetlerin valileri tarafından atanırdı⁽¹⁰⁾. Bu yüksek rütbeli devlet memurlarının , vezzân (ölçü ve tartı işlerine bakan memur), muhâsib ve kâtib ünvanları ile görev yapan bazı yardımcıları vardı⁽¹¹⁾. Malları hazineden alarak sahiplerine dağıtan görevliye de arff denirdi⁽¹²⁾. Hem erkek hemde kadınlardan oluşan arfflerin sayısı diğer görevlilere nisbeten daha fazla idi⁽¹³⁾. Zira devlet ile halk arasındaki irtibatı bunlar sağlıyordu . Bütün bu hazine memurları, başta Hz. Ali olmak kaydıyla vali ve kadı gibi yüksek devlet memurları tarafından sıkı kontrol edilirdi⁽¹⁴⁾. Halife bazen hazineye gelerek malların hesap-tartı işlerine iştirâk eder ve bizzat kendi eli ile arfflere dağıtımını yapardı⁽¹⁵⁾.

Aniden ortaya çıkacak harcamalar için her vilâyet hazinesinde bir miktar yedek para bulundurulurdu. Örneğin Cemel vakası esnasında Basra hazinesinde bulunan ihtiyatî para miktarı 6.000.000 dirhemdi⁽¹⁶⁾. Hz.Ali bu parayı her şahsa 500 dirhem olmak üzere 12.000 kişiden oluşan ordusuna dağıttı⁽¹⁷⁾. Fakat o, buranın eski hazine görevlisi Ziyad b. Ebf Süfyan'ın zimmetindeki mallara dokunmadı⁽¹⁸⁾. Kufe'ye giderken de onu yine eski görevine getirerek yanında bulunan devlet mallarını ani harcamalar için muhafaza etmesini istedi⁽¹⁹⁾. Basra hazinesinde bulunan yedek para miktarı, Hz.Ali'nin son zamanlarına doğru yükselme kaydederek 8.000.000 dirheme kadar çıktı⁽²⁰⁾. İbn Abbas'ın H.40 yılında Basra hazinesinden alarak Mekke'ye götürdüğü meblağın miktarı da 6.000.000 dirhemden oluşmaktaydı⁽²¹⁾. Hz.Ali, dev-

---

(9) *İbn Sa'd, Tabakat, VI, 171, et-Taberî, IV, 543; el-Cehşiyarî, el-Vuzera, 23.*

(10) *Nehc, 438.*

(11) *Ebu Ubeyd, el-Emval, 284; el-'Hindî, Kenz, III, 177, el-İllî, et-Tanzimat, 251.*

(12) *Ebu Ubeyd, el-Emval, 284; el-Hindî, Kenz, III- 167.*

(13) *Bkz. et-Taberî, IV, 49; el-İllî, et-Tanzimat, 35-36; el-Hayrav, İdare 116-117.*

(14) *Nehc, 435; el-Hindî, Kenz. III- 167.*

(15) *Ebu Ubeyd, el-Emval, 283-284; İbn Abdi'l-Berr, el-İstiab, III, 49; el-Hindî, Kenz. III, 166, 177.*

(16) *et-Taberî, IV, 541.*

(17) *et-Taberî, IV, 541.*

(18) *el-Cehşiyarî, el-Vuzera, 23.*

(19) *el-Cehşiyarî, el-Vuzera, 23.*

(20) *el-İllî, et-Tanzimat , 252.*

(21) *İbn Abdirabbih, el-İkd, IV, 356.*

let hazineleri ile ilgili bu ihtiyatî uygulamayı daha ziyade diğer vilayet valilerine tavsiye ederdi. Bu sırada Fars bölgesi valisi Ziyad b. Ebî Süfyan'a gönderilen bir mektup metninde şöyle denmektedir. "İsraftan kaçın, bulunduğun gün içinde yarımı da düşün, zimmetindeki malların bir kısmını ani ihtiyaçların için sakla..."⁽²²⁾.

Büyük bir ihtimalle Kufe'deki ana hazine mezkûr uygulamaya tâbi değildi. Zira burada toplanan mallar fazla bekletilmeden halka dağıtılırdı⁽²³⁾. Bu değişik icraât, biraz da Hz.Ali'nin iktisadî görüşleri ile alakalıdır. Zira o, malların ana hazinede fazlaca bekletilmesinin, halk arasında ihtilâf ve fitne doğuracağına inanıyordu⁽²⁴⁾. Onun Medine'deki şu iki icraatı yukarıdaki sözümlü kanıtlar mahiyettedir. Bunlardan birisi, Hz.Osman'ın son günlerinde vuku buldu. Hz. Talha, Hz.Osman'ın bazı iktisadi icraatlarına karşı çıkarak Medine'deki ana hazinenin anahtarına el koydu⁽²⁵⁾. Bu duruma çok öfkelenen Hz.Ali, birkaç kişi ile birlikte hazineye giderek buranın kapısını kırdı ve biriken malları halka dağıttı⁽²⁶⁾. Onun ikinci icraatı ise, Medine'de halife seçildikten sonra gerçekleşti. Hz.Ali, mescitte yapılan biat merâsimi biter bitmez ilk iş olarak ana hazinedeki 300.000 dinardan oluşan meblağı Arap-Mevâli ayırımı yapmaksızın eşit bir şekilde sayıları 100.000 kişi olan Medine halkına dağıttı⁽²⁷⁾. Onun bu çeşit icraatları, hazinelerle ilgili ihtiyatî durumun sadece başkent dışındaki vilayetlere has bir uygulama olduğu kanaatını doğurmaktadır.

2. Gelir Kaynakları

a. Zekât

Zekât, Kur'an-ı Kerim'in bazı hükümlerince zengin müslümanlar üzerine farz kılınan ilk vergidir⁽²⁸⁾. Bu vergi, sahiplerine gelir getiren şu dört çeşit malı kapsamaktadır: Altın ve

---

(22) *Nehc*, 377.

(23) *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 283-284; *İbn Abdi'l-Berr, el-İstiab*, III, 49; *el-Hindî, Kenz*. III-166.

(24) *Bkz. et-Taberî*, IV, 431.

(25) *el-Yakubî, Tarih*, II, 152. *et-Taberî*, IV, 431; *İbn Ebi'l-Hadîd, Sarh*, II, 769.

(26) *et-Taberî*, IV, 431.

(27) *İbn Ebi'l-Hadîd, Şarh*, II, 272-273.

(28) *el-Yuzbekî, Dirasât*, 161; *er-Râfi'î, Hadare*, 49. *Kur'an-ı Kerim'de geçen zekâtla ilgili ayetler için bkz. el-Me'aric*, 24, 25, *et-Tevbe*, 103.

gümüş, ticaret malları, hayvanlar (deve, sığır, koyun ve keçi) ve toprak ürünleri⁽²⁹⁾. Bu mallardan alınan belirli miktardaki vergiler ise, devlet kanalı ile Kur'an-ı Kerim'in işaret ettiği şu sekiz sınıfa dağıtılır: Yoksullar, miskinler (acizler), mükâtebler (bedelini çalışarak kazanıp ödemek şartı ile, azad edilen köleler), borçlular, Allah yolunda cihad edenler (Gazalara katılanlar), garip kimseler ve bu malları toplamak maksadıyla devlet tarafından görevlendirilen memurlar⁽³⁰⁾.

Hızlı, kendinden önceki halifeler gibi, zekât mallarının halktan toplatılması ve yoksul müslümanlara dağıtılması konusunda azami titizlik gösterirdi⁽³¹⁾. Zekât 'amili olarak görevlendirdiği şahısları, toplumun ahlakca en dürüst insanlarından seçerdi⁽³²⁾. Bu maksatla ülkenin çeşitli bölgelerine gönderdiği memurlara şu tavsiyede bulunmayı asla ihmal etmezdi: "Tek olan ve hiçbir ortağı olmayan Allah'a sığınarak yola çık! Sakın bir müslümanı korkutma, ona rahatsız edici bir tavırla yaklaşma ve mallarından Allah'ın payından fazlasını alma! Bir bölgeye vardığın zaman hemen evlere sokulma, dışarıda beklemeyi tercih et, sonra sükûnet ve vekârla onlara doğru yaklaş, ulaşıncada kendilerine selam ver ve bunu onlardan esirgeme. Arkasından onlara şöyle seslen: "Ey Allah'ın kulları! Beni, size malınız arasında bulunan Allah'ın hissesini almam için, Allah'ın kulu ve halifesi gönderdi. Mallarınız içinde ona vereceğiniz, Allah'a ait bir şey var mı? Birisi bu sözüne "hayır" diye cevap verirse, ona bir daha uğrama! Bir başkası da sana "evet" derse, onu korkutmadan, zor durumda bırakmadan ve kendisini fazla yormadan götürüleceği yere git ve sana verdiği altın ve gümüşleri al! Koyun, keçi, sığır ve devesi varsa, izni olmadan bu hayvanların bulunduğu yere girme! Zira bu hayvanların büyük bir bölümü ona aittir. Buraya da uğrarken şiddet ve kabalıktan sakın, hiçbir hayvanı ürkütme ve hayvanları yüzünden mal sahibini kötülemeye kalkma! Malı iki kısma ayır ve ona, birini seçme hakkı tanı! Onlardan birini seçerse, o kısma dokunma! Sonra kalan kısmı da ikiye ayır, yine kendisine birini

---

(29) *el-Maverdî, el-Ahkam, II, 113; Corci Zeydan, İslam, I, 287; Hellaf, es-Siyase, 114; Yuzbeki, Dirasât, 162; er-Rafi'i, Hadare, 49; en-Nevvâvî, el-Nizam, 32-35.*

(30) *Bkz. Kur'an-ı Kerim, Tevbe, 60; Ebu Yusuf, el-Harac, 87; el-Maverdî, el-Ahkam, II, 122. Zekât mallarının tahsil ve dağıtım işlerinde ücretle emîn, mülbâsir; âmir ve memur gibi ünvanlar ile bazı memurlar çalıştırılırdı. Bunlara ayrılan hisse, diğer memurlara verilen maaşları aşarsa, artan kısımları diğer hisselerle ilave edilirdi. Bkz. el-Maverdî, el-Ahkam, II, 123; Corci Zeydan, İslam, I, 290.*

(31) *İbn Bekkar, Ahbar, 69; Nehc, 382-383; İbn Ebi'l- Hadîd Şarh, III, 655.*

(32) *Nehc, 381.*

seçme imkanı ver. Kendi payını aldıktan sonra, o kısma dokunma. Malında bulunan Allah'ın hissesi bitene kadar bu şekilde bölüştürmeye devam et. Sonra Allah'a ait kısımları topla. Şâyet mal sahibi bu uygulamana razı olmazsa, onun bu isteğini kabul et ve malları, yeniden eskisi gibi bölüştürmeye başla. Bu arada yaşlı, çok yaşlı, cılız ve sakat develeri alma!

Malları, bize ulaştırıp müslümanlara dağıtmamız için, dini açıdan güvenemediğin bir kişiye teslim etme! Hayvanların üzerine iyiliği öğütleyen, şefkatli, emîn, koruyucu ve onlara karşı şiddet kullanmayan, hızlı yürütmeyen, yormayan ve bitkin duruma düşürmeyen birisini vekil tayin et. Sonra yanında toplanan malları süratle bize gönderki; biz de Allah'ın emrettiği şekilde dağıtımını yapalım. Görevlendireceğin kişi malları senden teslim alırken, ona bir deve ile yavrusunu birbirinden ayırmamasını, yavruya zararı dokunacağından sütünü sağmamasını, onu fazla yük taşımakla yormamasını, bu hususta bütün hayvanlara eşit davranmasını, yorgun düşenleri dinlendirmesini, tırnakları yarılan ve yürümekte zorluk çekenlere yumuşak muamelede bulunmasını öğüt. Ayrıca gelirken hayvanları suyun bol olduğu bölgelerden geçirmesini, onları otu bol topraklardan ayırarak otsuz arazilere götürmemesini, arasına yürümeyi durdurup dinlenme molası vermesini, yeme ve içme ihtiyaçlarını karşılamak için zaman tanımamasını tavsiye et ki; buraya yorgun, bitkin halde değil de, semiz ve sapa sağlam ulaşsınlar. Bizde onları Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünneti üzerine yoksul müslümanlara dağıtalım. Bu şekilde hareket etmen sana büyük ecir ve sevap kazandırır inşaallah."⁽³³⁾

Hz.Ali'nin bu önemli talimatlarını tahlil ettiğimizde, o dönemde zekât toplama faaliyetlerinin örnek bir adalet sistemi çerçevesinde yürütüldüğünü görürüz. Halifenin bu sözlerinden zekât mallarının müslüman halktan kaba kuvvete başvurmadan toplatıldığını, Hz.Peygamber döneminden beri mallar üzerine konulan belli miktarların dışına çıkılmadığı⁽³⁴⁾ ve bu vergiyi zenginlerden alırken gayet yumuşak muamelede bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca devlet bu vergiyi talep ederken mal beyanını daha ziyade vatandaşların vicdan ve şahsî kanaatlarına bırakmaktadır. Örneğin bir müslüman evinde biriktirdiği gözle görülmeyen altın ve gümüş nevisinden mallarını beyan etmemek suretiyle vergiden uzak tutabilirdi. Buna mukabil

---

(33) *Nehc, 380-382; İbn Ebi'l-Hadîd, Şarh, III- 651-655.*

(34) *Mallardan alınan zekât miktarları için bkz. Ebu Yusuf, el-Harac, 82-86; Ebu Ubeyd, el-Emval, 367-369; el-Maverdî, el-Ahkam, II- 114-116.*

bir müslüman veya müslümanların açıkca bu vergiyi ödememezlilik etmeleri, büyük riskler taşırdı. Zira onların bu olumsuz davranışı ridde hükümlerine girer ve devletin mudahalesini gerektirirdi⁽³⁵⁾. Nitekim H. 36 ve 37 yıllarında Eşyâf bölgesinde yaşayan Beni Nâciye kabilesine bağlı müslümanlar böyle bir harekette bulunarak zekât vergisini ödememeye kalkıştılar. Hz. Ali, onların bu tepkisine seyirci kalmadı ve mezkur bölgeye Ma'kel b. Kays komutasında dörtbin kişiden oluşan güçlü bir ordu sevk ederek biriken iki yıllık zekât vergisini birden toplattırdı⁽³⁶⁾.

Aynı talimâtlarda birde malları toplamak için gönderilen zekât amilinin dışında bazı yardımcı görevlilerden söz edilmektedir. Bu şahısların daha ziyade zekât amili tarafından malların toplatıldığı bölgelerden seçildiği ve kendilerinde dürüstlük, şefkat ve güvenilirlik vasıflarının arandığı anlaşılmaktadır. Bu da bu dönemde müslüman halktan zekât vergisi olarak toplanan hayvanların bol miktarlarda olduğunu gösterir. Bu yardımcı görevlilerle Kufe'ye gönderilen mallar, büyük bir ihtimalle sadece hayvanlar ile toprak ürünlerinden oluşmaktaydı. Altın ve gümüşlerden meydana gelen vergiler ise, daha sonra zekât amili tarafından başkente getirildi.

Hz. Ali, diğer devlet memurları gibi zekât amillerini de sıkı bir denetime tabi tutardı⁽³⁷⁾. Görevleri hususunda duyduğu en ufak bir şikayeti bile değerlendirir, kusurlu bulduğu zaman da derhal vazifelerine son verirdi⁽³⁸⁾. Kusurlu zekât amili çok uzak bir yerde ise; Kufe'ye dönmesini beklemeden o göreve başka bir şahsı tayin eder ve yanında bulunan malları yeni görevliye teslim etmesi için de mektup yazardı⁽³⁹⁾. Hz. Ali bu mektuplarda zekât amillerine özellikle Kur'an-ı Kerim'in şu ayetini hatırlatırdı: "Ölçüyü ve tartıyı tamıtamına yapın; insanlara eşyalarını eksik vermeyin; yer yüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın, inanı-

---

(35) Hz. Ebu Bekir döneminde meydana gelen Ridde savaşlarının önemli sebeplerinden biri de, Arap yarımadasının muhtelif bölgelerinde yaşanan bazı müslümanların zekât vergisine karşı çıkmaları hâdisesidir. Bkz. *el-Yakubî*, II, 111, *et-Taberî*, III, 241.

(36) *et-Taberî*, V, 122-126; *İbn 'Asem*, *el-Futûh*, IV, 240-242.

(37) *İbn Bekkar*, *Ahbâr*, 69-70; *İbn Abdirabbih*, *el-İkd* II, 203-204; *Nehc*, 380-383.

(38) *İbn Bekkâr*, *Ahbar*, 70; *İbn Abdirabbih*, *el-İkd*, II- 104.

(39) *İbn Abdirabbih*, *el-İkd*, II, 103-104.

yorsanız, Allah'ın geri bıraktığı helal kâr sizin için daha hayırlıdır. Ben size bekçi değilim."⁽⁴⁰⁾

Zekât vergisi yüzünden H. 39 yılında meydana gelen bu hâdise dikkat çekicidir. Muaviye, Abdullah b. Mes'ade el-Fezâri adında bir kumandanını, binyediyüz kişilik bir ordunun başında, önce Teyma', sonrada Mekke, Medine ve tüm Hicaz bölgesine göndererek uğradığı yerlerden zekât vergisi toplamasını, zorluk çıkaranlar olursa derhal onları öldürmesini emreder. Bu haberi duyan Hz. Ali, el-Museyyib b. Necbe el-Fezâri komutasında ikibin kişiden oluşan bir orduyu Teyma'ya gönderir. Mezkur şehir civarında karşı karşıya gelen iki ordu o günün akşam vaktine kadar savaşırlar. Daha sonra Mes'ade ve arkadaşları bir yere sığınır, diğerleri ise gece karanlığından yararlanarak Şam'a kaçarlar. Bu sırada Şamlılar tarafından halktan toplanan ve çoğunluğunu develerin oluşturduğu zekât malları çevrede yaşayan Bedevilerce yağma edilir. el-Museyyib, İbn Mes'ade ve beraberindeki kişileri üç gün muhasara altında tuttuktan sonra buldukları yeri ateşe verir. Tehlikeyi sezen Şamlılar, bu kumandana yalvarmaya başlayarak kendilerini bağışlamasını isterler. Oda bu duruma acır ve adamlarına ateşi söndürmeleri için emir verir. Daha sonra İbn Mes'ade ve adamları bu durumu bir fırsat bilerek gece vakti Şam'a kaçarlar⁽⁴¹⁾.

Yukarıdaki hâdiseye baktığımız zaman, Muaviye'nin zekât vergisini toplamak maksadıyla koca bir ordu gönderdiğine şahit oluyoruz. Üstelik o kumandanına vergiyi ödemeyenler çıkarsa derhal öldürülmelerini de tavsiye etmektedir. Muaviye'nin bu davranışı, zekât mallarını toplamaktan ziyade, Hz. Ali'nin idaresi altında yaşamakta olan mâsum insanların mallarını yağmalama amacına yöneliktir. Onun buradaki diğer bir gayesi de bölge halkına gözdağı vererek onları Hz. Ali'nin idaresine karşı ayaklanmaya zorlamaktır. Oysa devlet insanların huzuru ve refahı için vardır. Muaviye'nin, siyasi otoritesini insanlara kabul ettirmek için zekât gibi dinî bir vecibeyi alet olarak kullanması, İslamın yaşatmaya çalıştığı değerlere ve Hz. Peygamber döneminden beri devlet geleneği haline gelen adalet anlayışına ters düşmektedir. Malların Bedeviler tarafından gasbedilmesi olayı da bu bölgelerde yaşayan bazı insanların ekonomik durumlarının

---

(40) *İbn Bekkar, Ahbâr, 70.*

(41) *et-Taberî, V, 134-135, el-Mesudî, Murûc, II- 418-419; İbnu'l-Esrî, el-Kamil, III, 189.*

iyi olmadığını ve bu şahısların İslamın öğütlediği dürüstlük ilkesinden uzak kaldıklarını ortaya koymaktadır. el-Museyib'in bu olay sırasında Şam askerlerine karşı tavizkâr davranıp bölgeden kaçmalarına fırsat tanınması ise; Teyma'da karşı karşıya gelen her iki kumandanın aynı kabile mensubu olmaları ile alakalı olsa gerektir⁽⁴²⁾. Nitekim Irak ordusunda yer alan Abdurrahman b. Şebib, el-Museyib'in mezkûr muamelesini kınamış ve onun bu hareketini, halifeye karşı yapılmış bir ihânet olarak telakki etmiştir⁽⁴³⁾.

b. Ganimetler

Ganimet, müslümanların savaş sırasında düşman ordusundan ele geçirdikleri silah, eşya, hayvan, toprak ve esirleri kapsar⁽⁴⁴⁾. Ganimet malları, Kur'an-ı Kerim'in işaret ettiği şu hükme göre taksim edilir: "Eğer Allah'a ve hakkı batıldan ayıran o günde, iki topluluğun karşılaştığı günde kulumuz Muhammed'e indirdiğimize inanıyorsanız bilin ki; ele geçirdiğiniz ganimetlerin beşte biri Allah'ın, Peygamberinin ve yakınlarının, yetimlerinin, düşkünlerin ve yolcularındır. Allah her şeye kâdirdir."⁽⁴⁵⁾

Hız. Peygamber döneminde çeşitli gazvelerde ele geçirilen mallar, beş kısma bölünürdü. Bunların beşte dördü, savaşa katılan askerlere pay edilirdi⁽⁴⁶⁾. Geri kalan beşte bir hisse ise; daha sonra beş kısma ayrılarak biri Hız. Peygamber'e, biri yakın akrabaları olan Hâşim ve Muttalib oğullarına, diğer üç kısım da yetim, düşkün ve yolculara dağıtılırdı⁽⁴⁷⁾.

---

(42) *Bu kumandanların her ikisi de Benî Fezâra kabilesine mensup idiler. Bu kabile hakkında bilgi için bkz. el-Kalkaşandî, Nihaye, 352.*

(43) *et-Taberî, V, 135; İbnu'l-Esir, el-Kamil, III- 189.*

(44) *Ebu Yusuf, el-Harac, 19; Corci Zeydan, İslam, I, 291; el-Yuzbekî, Dirasât, 163; en-Nebravî, Tarih, 142.*

(45) *Enfâl, 41; Ebu Yusuf, el-Harac, 19; Ebu Ubeyd, el-Emval, 20-23; el-Maverdî el-Ahkam, II 126.*

(46) *Ebu Yusuf, el-Harac, 19; Avn, el-Fen, 271.*

(47) *Ebu Yusuf, el-Harac, 19; Ebu Ubeyd, el-Emval , 336, el-Maverdî, el-Ahkam, 126-127; Ahmed Emîn, Fecr, 87.*

Hz. Peygamberden sonra halife seçilen Hz. Ebu Bekir, Hz.Ömer ve Hz.Osman, ganimet mallarından ayrılan beşte bir hisseyi sadece adı geçen son üç sınıfa dağıtırlardı⁽⁴⁸⁾. Bu uygulama ise; beşte bir hissede yer alan Hz.Peygamber ve yakınlarına ait kısımların, onun vefatı ile geçerliliğini kaybettiği anlamını taşımaktadır.

Hz.Ali halife olunca, beşte bir hisse yüzünden ihtilaf çıkmasını önlemek için eski uygulamada herhangi bir değişiklik yapmadı⁽⁴⁹⁾. Oysa başta halifenin amcası oğlu İbn Abbas olmak üzere Benî Haşim mensupları, Hz.Peygamberin vefatından beri beşte bir hisseden paylarına düşen miktarların kendilerine teslim edilmesini istiyorlardı⁽⁵⁰⁾. Bu hususu, İbn Abbas şöyle dile getirmektedir: "Omer b. el-Hattab, dul kalan yakınlarımızı evlendirmek ve borçlarımızı ödemek için beşte bir hisseden yararlanabileceğimizi söyledi. Biz de ona bu hisseyi ancak elimize teslim ederse kabul edeceğimizi bildirdik. Fakat o bu görüşümüzü benimsemedi (51).

Hz.Ali zamanında savaşlarda ele geçirilen ganimetler hususunda, önceki devirlere nazaran daha farklı bir uygulama söz konusudur. Zira bu dönemde meydana gelen savafların büyük bir bölümü, meşru halifeye baş kaldıran müslüman kitlelere karşı yapıldı. Örneğin Cemel vaka-sında halife, savaşı kaybeden Hz.Aişe, Zübeyr ve Talha grubuna ait mallara dokunulmaması için emir verdi⁽⁵²⁾. Böylece ganimet olarak sadece onların muharebe esnasında kullandıkları çeşitli silahlarla binek hayvanlarına el koydu⁽⁵³⁾. Halife savaş meydanından toplatılan malların

---

(48) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 21; *en-Nebravî, Tarih*, 143.

(49) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 21; Ebu Ubeyd, *el-Emvâl*, 332.

(50) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 21. Nitekim İbn Abbas, Hz. Ali'nin son zamanlarında beşte bir hissedeki payına karşılık Basra hazinesinde bulunan 6.000.000 dirheme el koyarak Mekke'ye götürdü. Bkz. İbn Abdirabbih, *el-İkd*, IV, 354.

(51) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 21.

(52) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 233; *ed-Dineverî, el-Ahbâr*, 153.

(53) Ebu Yusuf, *el-Harac*, *et-Taberî*, IV, 538; *el-Mesudî, Murûc*, II, 380; *İbnu'l-Esir, el-Kamil*, III- 131. Hz. Ali'nin bazı arkadaşları onun ganimet dağıtımına karşı çıkararak hezimetle uğrayan Basralıların malları ile eşlerini istediler. Halife de, müslümanlara karşı böyle bir muamelenin yasak olduğunu ileri sürdü ve onlara " hanginiz Aişe'yi alabilir" diye bir soru yöneltti. Bunu duyan askerler bir daha bu konuyu açmadılar. Bkz. İbn Abdirabbih, *el-İkd*, IV- 331.

devlete ait olanlarını ayırdıktan sonra, diğerlerini, beşte bir hisseyi çıkararak eşit miktarlarla kendisi ile birlikte muharebeye katılan askerlerine dağıttı⁽⁵⁴⁾.

Hz.Ali, şahsına karşı ayaklanan lider tabakası ile Basralı askerlerin diğer mal varlıkları arasında yer alan ev, arsa ve topraklara da dokunmadı ve bu malların tümünü mirascılarına bıraktı⁽⁵⁵⁾. Bunlara Talha'nın en-Neşâstec⁽⁵⁶⁾ olarak bilinen Kufe'deki büyük arazi ve çiftliği de dahildi⁽⁵⁷⁾ Cemel vakasından sonra Talha'nın 'Umran adındaki oğlu, Hz.Ali'ye gelerek babasının Kufe'deki mezkûr gayrimenkullerini istedi⁽⁵⁸⁾. Halife ona büyük ilgi gösterdi ve "mallarımızı sadece korumak için elimizde tutuyorduk" diyerek buranın toplanan tüm gelirleri ile birlikte 'Umran'a teslim edilmesini emretti⁽⁵⁹⁾.

Ganimet mallarından askerlerin payına düşen önemli bir gelir de, savaş esnasında öldürülen düşman askerlerinden alınan seleblerdir (zırh, kılıç, kalkan ve buna benzer silahlardır)⁽⁶⁰⁾. Hz. Peygamber ve ilk üç halife dönemlerinde olduğu gibi, Hz.Ali zamanında da muharebe esnasında askerler tarafından ele geçirilen selebler düşman askerlerini öldüren şahıslara bırakılırdı⁽⁶¹⁾. Ayrıca bu çeşit ganimetlerin askerler için büyük bir maddi kıymeti vardı. Örneğin Sıffin savaşında Şam ordusunda yer alarak Hz.Ali'ye karşı savaşan ve bu muharebede Iraklı bir asker tarafından öldürülen Ubeydullah b. Omer b. el-Hattab'ın silahları 4.000 dirhem tutarındaydı⁽⁶²⁾. Bu miktar, herhalde bir asker için küçümsenemeyecek ölçüde bir gelirdir.

---

(54) Ebu Yusuf , *el-Harac*, 232, *et-Taberî*, IV, 538; *İbnu'l-Esîr*, *el-Kamil*, III, 131, Hz. Ali, Şam ordusuna karşı yapılan Sıffin, Haricîlere karşı yapılan Nehravan savaşlarında da tıpkı Cemel'deki gibi bir uygulamada bulundu ve ganimet olarak sadece silahlarla atlara el koydu. Bkz. Ebu Yusuf, *el-Harac*, 233; *et-Taberî*, V, 88.

(55) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 232; *ez-Zubeyrî*, *Neseb*, 281-282.

(56) Kufe'de geliri bol olan bir arazi idi. Savaflı topraklarından olan bu araziyi Talha'ya, Hz. Osman vermişti. Bkz. *el-Belazurî*, *Futûh*, 272-273.

(57) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 232; *ez-Zubeyrî*, *Neseb*, 281-282.

(58) *ez-Zubeyrî*, *Neseb*, 281-282.

(59) *ez-Zubeyrî*, *Neseb*, 281-282.

(60) Bkz. *el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffin*, 276; *İbn Sa'd*, *Tabakât*, V, 12; *Avn*, *el-Fen*, 278-279.

(61) Bkz. *el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffin*, 276; *İbn Sa'd*, *Tabakât*, V, 12.

(62) *İbn Sa'd*, *Tabakât* V, 12.

Başından beri konu hakkında vermeye çalıştığımız bilgilerden, Hz. Ali zamanında ganimet mallarından devletin payına düşen miktarların Hz. Ömer veya Hz. Osman dönemlerine nazaran çok düşük olduğu görülmektedir. Bu dönemde, uzun zamandan beri devletin en önemli gelir kaynağını oluşturan fetihlerin durması ve müslüman kitlelere karşı yapılan çeşitli savaşlarda diğer kutupta yer alan orduların değişik bir uygulamaya tabi tutulması, ganimet mallarının büyük ölçüde azalmasına sebep olmuştur. Buna rağmen bu devirde Huleyd b. Kas'ın Horosan'da ortaya çıkan isyanları bastırması⁽⁶³⁾, el-Hâris b. Murre el-'Abdî'nin Sind bölgesindeki fetih hareketleri⁽⁶⁴⁾, Ziyad b. Ebî Süfyan'ın Fars ve Kirman'daki başarıları⁽⁶⁵⁾, Ma'kel b. Kays ile ziyad b. Hasefe'nin Ehvaz ve Eşyâf mıntıkalarında el-Hirrit b. Râşid idaresindeki Benî Nâciye kabilesine karşı zaferleri⁽⁶⁶⁾ ve Rib'î b. Kas'ın Sicistan'daki savaşları⁽⁶⁷⁾ ve bütün bu savaşlar neticesinde düşman ordularından ele geçirilen ganimet malları, devlet hazinesine, çok büyük miktarlarda olmasa da bazı gelirler sağlamıştır⁽⁶⁸⁾.

c. Cizye

Cizye, İslam devletinin himâyesi altında yaşayan Yahudî, Hıristiyan, Mecusî ve Sabîî vatandaşların hazineye ödemekle yükümlü oldukları baş vergisidir⁽⁶⁹⁾. Bu çeşit bir vergi İslamdan önce de vardı. Örneğin Atina Yunanlıları; Orta Asya'da Romalılar; Şam ve Mısır'da ve Sasanîler; Sevâd (bu günkü Irak) topraklarında yaşayan insanlardan cizye almaktaydılar⁽⁷⁰⁾.

Bu vergi , Kur'an, sünnet ve icma yolu ile sabit olup, yılın muayyen bir zamanında devlet memurları tarafından toplanırdı⁽⁷¹⁾. Gayrimüslimlerden cizye alınmasını emreden

(63) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 155-156; et-Taberî, V, 63-64.*

(64) *Halife b. Hayyat, 191; el-Belazurî, Futûh, 420-421. Bu kumandanın, bu sefer sırasında arkadaşlarına birgün de bin köle dağıttığı rivayet edilir bkz. el-Belazurî, Futûh, 421.*

(65) *Halife b. Hayyat, Tarih, 192, et- Taberî, V, 137-138.*

(66) *et-Taberî, V, 126-128; İbnu'l-Esîr, Usd, II, 118.*

(67) *Halifel b. Hayyat, Tarih, 199; el-Belazurî, Futûh, 387.*

(68) *Halife b. Hayyat, Tarih, 191-192, 199; el-Belazurî, Futûh, 387, 420 ed-Dineverî, el-Ahbar, 155- 156; et-Taberî, V, 63-64, 126-128, 137-138.*

(69) *Ebu Yusuf, el-Harac, 131; el-Maverdî, el-Ahkam, II, 142; Corci Zeydan, İslam, I, 296.*

(70) *Corci Zeydan, İslam, I, 296; Ebu'n-Nasr, Hadare, 228; el-Yuzbekî, Dirasât, 151.*

(71) *Bkz. el-Maverdî, 142-144; el-Yuzbekî, Dirasât,, 152.*

Kur'an ayetinin meâli ise şöyledir : " Kitap verilenlerden , Allah'a ahiret gününe inanmayan, Allah'ın ve peygamberinin haram kıldığını haram saymayan, hak dinini din edinmeyenlerle , boynularını büküp kendi elleriyle cizye verene kadar savaşın⁽⁷²⁾".

Gayrimüslim bir vatandaş kendi dinini bırakarak İslam'ı seçerse ondan alınmakta olan cizye geçerliliğini kaybederdi⁽⁷³⁾. Buna mukâbil bu vatandaşın elinde bulunan toprak konusunda değişik bir uygulama yapılarak iki şeyden birini tercih etmesi istenirdi. Toprağı işletmeye devam ederse ondan harac alınır, bırakıp gitmek isterse de toprağ devlete kalırdı⁽⁷⁴⁾. Bir rivâyete göre Aynu't -Tamr⁽⁷⁵⁾ bölgesinde ikâmet eden bir gayrimüslim çiftçi, Hz. Ali'ye gelerek müslüman olur. Halife ona şöyle der: " Başına konulan vergiyi kaldırıyoruz. Elindeki toprak ise, müslümanlara aittir. İstersen senden haraç alalım, istersen de seni harac memumur tayin edelim. Böylece Allah azze ve celle'nin bahşettiği malları bize getirirsin⁽⁷⁶⁾".

Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde kişi başına alınan cizye miktarı şu şekilde tesbit edilmişti: Zenginlerden 48 dirhem, orta tabakadan 24 dirhem ve en alt seviyedeki insanlardan da 12 dirhem⁽⁷⁷⁾. Oysa İslamdan önceki dönemde Sasanî devletine bağlı toplumlar dört sınıfa ayrılmıştı. Bu sınıflardan alınan cizye miktarları da şöyle ayarlanmıştı: Zenginlerden 12 dirhem, ikinci tabakadan 8 dirhem, üçüncü tabakadan 6 dirhem ve dördüncü tabakadan da 4 dirhem⁽⁷⁸⁾.

Hz.Ömer'in tesbit ettiği ve daha sonra Hz.Ali'nin değiştirmeden uygulamaya koyduğu 48, 24 ve 12 şeklindeki miktarların Sasanîler döneminde alınan miktarlardan yüksek görülmesi yanıltıcı olabilir.Oysa bu farklılık her iki dönemde para birimi olarak kullanılan dirhem değeri ile alakalıdır. İslamdan önceki dönemlerde dirhem dinara göre kıymeti 15-12 nisbetinde

---

(72) *et-Tevbe*, 29.

(73) *Yahya b. Adem, el-Harac*, 61; *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 48.

(74) *Yahya b. Adem, el-Harac*, 61; *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 48.

(75) *Kufe'nin batısında yer alan eski bir şehirdir. Burası, Hz. Ebu Bekir döneminde ünlü kumandan Halid b. el-Velid tara-fından fethedildi. Bk. Yakut, Mucem*, IV, 176.

(76) *Yahya b. Adem, el-Harac*, 61.

(77) *Ebu Yusuf, el-Harac*, 39; *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 75; *ed-Belazurî, Futûh*, 271; *el-Hindî, Kenz*, II, 301.

(78) *et-Taberî, II- 151*.

idi, yani neredeyse bir dirhem bir dinara mukabildi⁽⁷⁹⁾. Bu nisbet Hz. Peygamber ve ilk üç halife dönemlerinde 12-1 olarak belirlendi⁽⁸⁰⁾. Fakat son nisbetin, Hz. Ali döneminde özellikle de Irak'ta daha farklı bir teamül şekli gösterdiğini ve bir dinarın sadece on dirhem değerinde olduğunu tesbit ettik. Büyük bir ihtimalle dirhem'in Irak'ta değer kazanması Hicazlıların burada mallarını ticaret alanında çalıştırmaları, dolayısıyla bol miktarda dirhem'in Irak'tan Hicaz'a transfer edilmesi ile alakalıdır. Zira bu transfer olayı dirhem'in Irak'ta azalmasına ve aynı zamanda Hicaz'da da çoğalmasına yol açmıştır. Bu değişiklikler ise, dirhem'in zaman zaman dinar karşısında değer kaybettiğini göstermektedir. Halbuki dinar ilk devir boyunca değerini muhafaza etmiştir⁽⁸¹⁾. Bu hesaba göre Sasanîlerin, dördünce tabakayı teşkil eden yoksul insanlardan 4 dinar cizye alırlarken, Hz. Ali'nin aynı tabakadan 1 dinar 2 dirhem cizye topladığı anlaşılmaktadır⁽⁸²⁾. Bu da Hz. Ali zamanında gayrimüslim vatandaşlardan alınan cizye miktarlarının adalet kurallarına daha uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca zenginlerden toplanan miktarlar, orta tabakadan toplanandan yaklaşık iki kat, yoksullardan toplanandan da dört kat daha fazladır. Bu da alt seviyedeki insanların lehine bir uygulama olmakla birlikte, gelir bakımından üst seviyede bulunan insanları da zor durumda bırakmıyordu.

Hz. Ali zamanında gayrimüslim vatandaşlara cizye konusunda başka kolaylıklar da sağlanıyordu. Örneğin alım satım merkezlerinde ticaretle uğraşan esnaf ve zanaatkarların baş vergileri sadece nakdî paralar şeklinde toplanmıyordu⁽⁸³⁾. Bunlar arasında maddî durumu iyi olanlar devlete cizyelerini altın ve gümüşlerle öderlerken, durumu iyi gitmeyenler de ödeyecekleri cizye değerinde mal ve eşya veriyorlardı⁽⁸⁴⁾. Böylece devlet, iğne satandan iğne, çuvaldız satandan çuvaldız ve ip ticareti yapandan da ip topluyordu⁽⁸⁵⁾. Devlet hazinesinde toplanan bu eşyalar daha sonra diğer cizye malları olan altın ve gümüşlerle birlikte ariflere dağıtılır, onlar da bu malları kabilelere ulaştırırlardı⁽⁸⁶⁾. Arifler bazen kendilerine teslim edilen altın ve

---

(79) *el-'İllî, et-Tanzimat*, 212-213.

(80) *el-'İllî, et-Tanzimat*, 212.

(81) *el-'İllî, et-Tanzimat*, 213.

(82) *Bkz. el-Belazurî, Futûh*, 271.

(83) *Ebu Yusuf*, 132; *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 49.

(84) *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 49.

(85) *Ebu Yusuf, el-Harac*, 132; *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 49.

(86) *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 49.

gümüş gibi kıymetli malları alır, diğer eşyaları geri çevirmek isterlerdi. Buna rağmen mezkûr mallar yine onlara verilerek kabilelere dağıtılırdı (87).

Hz. Ali döneminde zekât ve harac konularında olduğu gibi cizye toplama faaliyetlerinde de zaman zaman bazı duraklamalar meydana gelirdi. Devlete karşı bir isyan niteliği taşıyan bu olumsuz hâdiseler, genellikle iç savaşlar sırasında ve daha tamamen istikrara kavuşmayan doğu vilâyetlerinde ortaya çıkardı (88). Örneğin cemel vakasından sonra Meru merzubânı (sahibi) Kufe'ye gelerek Hz. Ali ile bir barış antlaşması imzaladı ve Horosan ileri gelenlerinin İslam devletine cizye vermeye devam edeceklerini taahhüt etti (89). Fakat bunlar, Sıffin savaşı sırasında Kufe'de akdedilen mezkûr antlaşmayı hiçe sayarak cizye ödemeyi durdurdular (90). Hz. Ali Sıffin'den döner dönmez buraya Huleyd b. Kas adında bir kumandanını gönderdi. Bu şahıs, Horosan'ın Nisabur şehri civarında Farısları yenerek onları yeniden sulh antlaşması imzalamaya ve İslam devletine cizye ödemeye mecbur etti (91).

d. Harac

Harac, müslümanların savaş yolu ile ele geçirdikleri topraklar üzerine, devlet tarafından konulan para ve ürün şeklindeki vergiye denir (92). Bu vergi ilk devir boyunca devlet hazinesinin en önemli gelir kaynağını teşkil ederdi ve her senenin muayyen bir vaktinde halktan toplatılırdı (93).

Hz. Ömer zamanında Sevâd toprakları müslümanlar tarafından fethedilince, Medine'de bulunan bazı meşhur şahsiyetler buraların ganimet malları gibi savaşa iştirâk eden askerle-

---

(87) *Ebu Ubeyd, el-Emval, 49.*

(88) *Bkz. el-Belazurî, Futûh, 387,399 ed-Dineverî, el-Ahbar, 155- 156; et-Taberî, V, 63-64; İbnu'l-Esîr, Usd, II,119.*

(89) *el-Belazurî, Futûh, 399; et-Taberî, IV, 557.*

(90) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 155 et-Taberî, IV, 558.*

(91) *ed-Dineverî, el-Ahbar, 155-156; et-Taberî, V, 63-64.*

(92) *Ebu Yusuf, el-Harac 38; el-Maverdî, el-Ahkâm, II, 147-148; Mustafa, Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, 41, İstanbul 1989; el-İllî, el-Harac ve Kitabı Ebî Yusuf fihî, Mecelletu Kulliyeti'l-İmâmi'l-Azam, II, 265, Bağdat 1974.*

(93) *el-Yuzbekî, Dirasât, 158.*

re dağıtılmasını istediler⁽⁹⁴⁾. Fakat Hz. Ömer onların bu görüşüne katılmadı ve bu toprakları devlet için sürekli gelir getirmesi maksadıyla eski sahiplerine bırakılmasını emretti⁽⁹⁵⁾. Halife daha sonra toprak ölçümünde geniş bilgi ve tecrübesi olan Osman b. Huneyf'i mezkûr toprakları ölçtürmek için görevlendirdi⁽⁹⁶⁾. Osman b. Huneyf bu çalışma neticesinde Sevâd topraklarının 36.000.000 cerîbinden meydana geldiğini tesbit etti⁽⁹⁷⁾.

Hz. Ömer Sevâd topraklarına vergi uygularken Sasânî hükümdarlarından daha adaletli davrandı. Zira Sevâd cıfçileri fetih hareketinden önce Sasânîler'e cerîb başına 27 dirhem vergi ödüyorlardı⁽⁹⁸⁾. Hz. Ömer bu miktarı fazla bularak ürünlerin çeşidine göre bir uygulama getirdi. Böylece buğdaydan cerîb başına bir dirhem ve bir kaffiz buğday alınırken, arpaya da aynı oran uygulandı⁽⁹⁹⁾. Diğer ürünlerden alınan vergi miktarları da şöyle tesbit edildi. Üzümünden 10 dirhem, Hurmadan 8 dirhem, şeker kamışından 6 dirhem, susamdan 5 dirhem, pamuktan 5 dirhem ve sebzelerden de 3 dirhem⁽¹⁰⁰⁾.

Belâzurî'nin, Futûhu'l-Buldan adlı eserinde Hz. Ali'nin halife olduktan sora Sevâd topraklarını yeniden ölçtürdüğüne dair bir haber yer almaktadır. Buna göre halife, Yezîd b. Zeyd el-Ensârî adında bir şahsı Sevâd topraklarında yer alan Mehru'l-Melik, Kusâ, Behuresîr, er-Rumkan, Nehr Cubere, Nehr Darkîr ve el-Bilkubazât bölgelerine göndererek sık ekilmiş her cerîb buğdaydan 1,5 dirhem ve 1 sa' buğday, orta sıklıkta ekilenden 1 dirhem ve seyrek ekilenden de 2/3 dirhem, arpadan, buğdaya uygulanan oranların yarısını, hurma ve diğer meyvalar-

---

(94) *Ebu Yusuf el-Harac*, 26-27; *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 63; *el-Belâzurî, Futûh*, 268 *er-Reyyis, el-Harac*, 102-103.

(95) *Ebu Yusuf, el-Harac*, 26-27; *er-Reyyis, el-Harac*, 102-103.

(96) *Ebu Yusuf, el-Harac*, 39; *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 74-75; *el-Belâzurî, Futûh*, 268; *Corci Zeydan, İslam*, I, 306; *Mustafa Fayda, Hz. Ömer*, 43.

(97) *Ebu Yusuf, el-Harac*, 38; *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 75; *el-Belâzurî, Futûh*, 268; *er-Reyyis, el-Harac*, 105. Cerîb, 132 Litreye eşit bir ağırlık ölçüsüdür. Bkz. *er-Reyyis, el-Harac*, 314.

(98) *Ebu Yusuf, el-Harac*, 41.

(99) *Ebu Yusuf, el-Harac*, 41; *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 75; *el-Maverdî, el-Ahkam*, II- 148; *el-Yûzbekî, Dirasât*, 158. Kaffiz, 33 Litre veya 78 kg. a eşit bir ölçü birimidir. Bkz. *er-Reyyis el-Harac*, 312.

(100) *Ebu Yusuf, el-Harac*, 39, 41; *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 74-75, *el-Maverdî, el-Ahkam*, II-148.

dan 10 dirhem , üç yılı aşır ta dördüncü yıla giren üzümde 10 dirhem harac almasını istedi (101). Ayrıca sebzelere, susamdan, pamuktan, diğer hububatlardan, bu bölgelere ait olmayan ve gelip geçenlerin yediği hurmadan vergi almamasını da tavsiye etti⁽¹⁰²⁾.

Yukarıdaki bilgilerden Hz. Ali'nin, Sevâd topraklarına dair vergi sisteminde bazı değişiklikler yaptığı anlaşılmaktadır. En önemli değişiklik de buğday ve arpa ürünleri üzerine konulan harac miktarlarında meydana gelmiştir. Hz. Ömer, ekilen ve ekilmeyen her cerîb buğdaydan bir dirhem ve bir kaffz buğday, arpadan da bir dirhem ve bir kaffz arpa alırken, Hz. Ali, buğday ve arpa ekilen tarlaları verimlilik derecesine göre üçe ayırdı. Ürünü bol olan tarladan yüksek, orta olandan orta ve az olandan da düşük oranda vergi toplamayı tercih etti. Ayrıca buğday, arpa, üzüm, hurma ve meyvalar dışında kalan diğer ürünlerden alınan tüm vergileri de uygulamadan kaldırdı. Hz. Ali tarafından uygulamaya konulan Sevâd toprakları ile ilgili bu vergi reformu, onun gayrimüslimlere karşı musamahalı davrandığını ortaya koymaktadır. Hz. Ali'nin böyle bir vergi reformunu gerçekleştirmesini ve dolayısıyla da gayrimüslim vatandaşlara karşı daha yumuşak muamelede bulunmasını, onu zor durumda bırakan bazı faktörlere dayandırmak mümkündür. Örneğin kaynaklarda bu dönemde Sevâd topraklarında bazı kargaşa ve huzursuzlukların meydana geldiği, bu nedenle de halifenin Sa'lebe b. Yezîd el-Hemmanî adında bir şahsı, yüz kişilik bir seriyyenin başında mezkûr bölgeye gönderdiği rivâyet edilmektedir (103). Bize göre, Hz. Ali'nin harac miktar ve kapsamı üzerinde yapmış olduğu değişiklikler, daha ziyâde onun bu alandaki şahsî ichtihadı ile alakalıdır. Nitekim daha önce ele aldığımız cizye konusunda da halifenin gayrimüslimlere bazı kolaylıklar sağladığını belirtmiştik⁽¹⁰⁴⁾. Ayrıca, onun harac toplamak için görevlendirdiği devlet memurlarına sık sık bu vatandaşlara iyi muamelede bulunmalarını, vergi tahsili için onların kışlık ve yazlık elbiselerini, ekin ekmek için, yük taşımak için kullanılan hayvanlarını, kullarını satmaya kalkışmalarını, bir dirhem için kimseyi dövmemelerini, bir dirhem için kimseyi ayakta tutmamalarını tavsiye ettiği de ma-

---

(101) *el-Belazurî, Futûh*, 270-271. Sa 2,75 Litreye eşit bir ağırlık ölçüsüdür. Bkz. *er-Reyyis, el-Harac*, 305.

(102) *el-Belazurî, Futûh*, 271.

(103) *Ebu Yusuf, el-Harac*, 39; *Yahya b. Adem*, 47; *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 87. *Ebu Ubeyd, mezkûr seriyyede yer alan asker sayısını 300 olarak vermektedir. Bkz. Ebu Ubeyd, el-Emval*, 87.

(104) Bkz. *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 49.

lumumuzdur (105). Hz. Ali'nin bu ve buna benzer birçok icraâtı, onun, İslam devleti himâyesi altında yaşayan bu insanlara karşı adalet ve hukuk yönlerinden olumlu yaklaşım içinde olduğunu göstermektedir(106).

Hz. Ali dönemindeki harac ve cizyeye dayalı yıllık vergi miktarları hususunda belli bir rakam vermek güçtür. Ancak bu devirden önceki ve bu devirden sonraki dönemlerde özellikle Irak ve Mısır vilâyetlerinden toplanan haraç miktarlarına bakarak bunu tahmin etmek mümkündür. Örneğin Hz. Ömer(107), Hz Osman (108) ve Muaviye (109) dönemlerinde Sevâd (Irak) topraklarından toplanan vergi miktarları 100 milyon dirhemdir. Buna göre Hz. Ali döneminde toplanan (cizye ile birlikte) yıllık haraç miktarı 100 milyon dirhem biraz altında olması ihtimal dahilindedir. Zira Hz. Ali, bazı ürünlerden vergi almayı iptal etmişti. Hz. Osman zamanında Mısır'dan toplanan vergi miktarı 4 milyon dinar (40 milyon dirhem) olarak verilmektedir (110). O halde, Hz. Ali zamanında toplanan miktar da bu rakamın biraz altındadır.

Hz. Ali , harac getiren toprakların ihmal edilmesine şiddetle karşı çıkardı (111). Bozulmaya yüz tutan toprakların ve bu topraklara su sağlayan nehirlerin işler hale gelmesi ve ziraat için elverişli duruma getirilmesini savunur, zaman kaybetmeden bunun yapılması için de tavsiyede bulunurdu (112). Halife tarafından Bihkubazât valisi Karada b. Ka'b el-Ensari'ye gönderilen bir mektupta bu konu şöyle dile getirilir: " Bölgende oturan gayrimüslim'lerden

(105) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 16-17; Yahya b. Adem, *el-Harac* 74-75; Ebu Ubeyd, *el-Emval* , 49; Nehc, 425, el-Hindî, *Kenz*, III, 166.

(106) Bkz. Ebu Yusuf, *el-Harac*, 128; *el-Minkarî*, *Vak'atu Sıffin*, 143-144; *el-Yakubî*, *Tarih*, II-175.

(107) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 28; *el-Belazurî*, *Futûh*, 270; *el-İllî*, *et-Tanzimat*, 115; Ebu'n-Nasr, *el-Hadare*, 230. *el-Yakubî*, bu miktarı 120 milyon, *ibn Hurdazbeh* ise, 128 milyon dirhem olarak belirtmektedir. Bkz. *el-Yakubî*, *Tarih*, II- 130; *İbn Hurdazbeh*, *el-Mesâlik*, 14.

(108) *el-İllî*, *et-Tanzimât*, 115; Ebu'n-Nasr, *el-Hadare*, 230.

(109) *el-İllî*, *et-Tanzimât*. 115.

(110) *el-Belazurî*, *Futûh*, 220; *er-Reyyis*, *el-Harac*, 144. Ancak bazı kaynaklar, bu rakamı 14 milyon dinar olarak vermektedirler. Bkz. *el-Yakubî*, *Tarih*, II, 132; *Yakut*, V, 141; *Corci Zeydan*, *İslam*, I, 309.

(111) *el-Yakubî*, *Tarih*, II, 179; *Nehc*, 436-37.

(112) *el-Yakubî*, *Tarih*, II, 179. *Nehc*, 436-37.

bazıları, topraklarında yer alan, fakat zamanla ihmal edilerek bozulmaya yüz tutan ve düzeltilmesinin müslümanlar için faydalı olacağı düşünülen bir nehirden söz ettiler. Bu konuyu onlarla birlikte ele aldıktan sonra mezkûr nehri düzelt ve çalışır hale getir. Vallahi onların toprağı ıslah edip çalıştırmaları bizim için, oradan ayrılmalarından, acze düşmelerinden ve memleketin umranı hususunda kusur göstermelerinden daha sevimlidir (113)

Yine Hz. Ali tarafından yazılan diğer bir mektupta haraçla ilgili şu görüşlere yer verilir: Harac işini harac ehlinin iyiliğine yönelik olarak kontrol et! Zira harac işi ile harac ehline ait durumun düzeltilmesi, başkalarının durumunu da olumlu yönde etkiler. Zaten başkalarının düzeltilmesi bu ikisinin düzeltilmesine bağlıdır. Çünkü halkın tümü haraca ve harac verenlere muhtaçtır. O halde memleketin umranına sarfedeceğin vakit, harac toplamaya sarf edilen gayretinden fazla olmalı. Zira harac ancak umran ile elde edilebilir. Umransız harac isteyen kimse memleketi harabeye çevirir, insanları perişan eder, İktidarı da fazla sürmez. Şayet verginin ağırlığından, yahut bir afetten, yahut yağmurların, suların kesilmesinden, toprakların su altında kalmasından ve kuraklıklardan şikayette bulunurlarsa bütün vesilelere baş vurarak derterini hafifletmeye çalış. Bu hususta hiç bir fedakârlık sana ağır gelmesin. Zira o öyle bir sermâyedir ki; memleketinin umranına ve vilâyetinin güzelleştirilmesine sarfetmen için tekrar sana iade edecekler. Ayrıca şükranlarını kazanacaksın, haklarında gösterdiğin adaletten dolayı da sevineceksin. Refahları için çalıştığın, adaletle muamelede bulunduğun ve onları kuvvetlendirdiğin için zamanı gelince bu kuvvete dayanabilirsiniz. Onları esirgeyişin haklarında adaletle muamelen, onları yumuşaklıkla idare edişin buna sebeptir. Günün birinde, yardımlarına muhtac olacağın bir hâdise ortaya çıkar. Bakarsın ki seve seve bütün yükü üzerlerine almışlar, taşıyorlar. Zira ülkede vücuda gelen ilerleme ve servet, onlara yükleyeceğin yükü çekmeye yetecektir. Bir yerin harap bir hale gelişi, oradaki halkın yoksulluğundandır. Halkın yoksulluğa düşmesi de valilerin durmadan servet toplamaya çalışmalarından doğar. Buysa onların, mevkilerinden emîn olmadıklarından, olup bitenlerden ibret almadıklarındandır (114).

Hz. Ali'nin yukarıdaki sözleri, dönemin ekonomik durumu ve özellikle de haraç top-

---

(113) *el-Yakubî, Tarih, II- 179.*

(114) *Nehc, 436-37.*

rakları hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Burada devletin vergi toplamaktan ziyâde insanların ekonomik durumlarını düzeltmeye yöneldiğini ve bu iki unsura, memleketin ilerleme ve gelişmesinin en büyük maddî kaynağı olarak baktığını görmekteyiz. Ayrıca muhtemel bir zarardan ve tabii afetlerden dolayı ürün kaybına uğrayan toprakların, vergiden muaf tutulduğuna dair bazı işaretler vardır. Bu noktadan hareketle devletin, gerektiğinde zarara uğrayan çiftçilere tohumluk buğday ve arpa dağıttığı, sular altında kalan tarlaları yeniden ziraat için elverişli hale getirdiği ve hatta bu sıkıntılı dönemi atlatmaları için onlara hazineden parasal katkılarda bulunduğu ihtimal dahilindedir. Bütün bunlar, çoğunluğunu gayrimüslimler'in oluşturduğu haraç çiftçilerinin nedenli rahat bir ortamda çalıştıklarını gözler önüne sermektedir (115).

Sıffin savaşıdan sonra bazı doğu vilâyetlerinde, devlete ödenen toprak vergisine karşı tepkiler görüldü (116). Bunların başında H. 39 yılında Fars ve Kirman'da başlayan isyanlar yer alır. Bu olay neticesinde burada vali olarak bulunan Schl b. Huncyf, isyancılar tarafından bölge dışına çıkarılır (117). Hz. Ali bu problemi çözmek maksadıyla çevresindeki insanlarla istişarede bulunur (118). Halifenin sadık adamlarından Cariye b. Kudâme es-Sa'dî , ona, problemleri iyi kavrayabilen, idarî konularda gayet bilgili olan Ziyad b. Ebî Süfyan'ı, mezkûr bölgeye göndermesini tavsiye eder (119). Hz. Ali, onun bu teklifi doğrultusunda hareket ederek Ziyad'ı, dört bin kişilik bir ordunun başında Fars ve Kirman'a gönderir (120). Ziyad'ın, bölgeye vardiktan sonra takip etmiş olduğu siyâset ilgi çekicidir. Bu vali ilk iş olarak halkın iler gelen şahsiyetlerini biraraya toplar, kendine destek sağlamayı vadedenleri yanına alır, diğerlerini tehdit eder (121). Böylece bölge halkını, birini diğerine düşman ederek aralarındaki birliği bozmaya çalışır. Ve netice de herhangi bir askerî faaliyete baş vurmadan Fars bölgesine otoritesini kabul

---

(115) Hz. Ali döneminde Gayr-i Müslim çiftçilere tanınan diğer kolaylıklar için bkz. *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin 144.*

(116) *Halife, b. Hayyat, Tarih, 192; et-Taberî, V, 137.*

(117) *Halife b. Hayyat, Tarih, 102, el-Taberî, V, 137; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 192 İbn Haldûn, II, 451; er-Reyyis, el-Harac, 172.*

(118) *et-Taberî, V, 137; İbnu'l-Esîr, III, 192, er-Reyyis, el-Harac, 172.*

(119) *et-Taberî, V, 137; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III- 192.*

(120) *İbn Kuteybe, el-Me'arif, 151, et-Taberî, V, 137.*

(121) *et-Taberî, V, 137, İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III- 192.*

ettirir (122). Ziyad buradaki başarısından sonra Kirman'a geçer (123). Kirman'da aynı metodu uygulayan ve bunda da üstün başarı elde eden bu vali, daha sonra, bölgenin büyük merkezlerinden biri olan Istahr şehrine yerleşir (124). Bu şehirde adını taşıyan bir kale yaptırdıktan sonra, hazineyi de buraya nakleder (125).

Ziyad'ın Basra'da meydana gelen İbnu'l -Hadram'î olayında olduğu gibi (126), Fars ve Kirman'da da, üstün idarî bilgi ve kabiliyeti sayesinde büyük başarılar elde ettiği bir gerçektir. Fakat el-Yakubî, onun buradaki görevi esnasında bazı grupların devlete karşı ayaklanarak harac vermeyi durdurduklarını, bu nedenle de Hz. Ali'nin, valiye bir mektup yazarak şöyle dediğini rivayet etmektedir: " Elçim bana garip bir mesele hakkında bilgi verdi, güya sen ona, aranızda kalmak şartıyla bölge halkının sana karşı ayaklandıklarını ve bu arada bol miktarda haracı ödemediklerini anlatmışsın. Ayrıca ona bu konuyu Müminlerin emrine bildirme " şeklinde de talimat vermişsin. Ey Ziyad Allah'a yemin ederim ki, sen yalancısın, haracını hemen göndermezsen üzerine öyle bir saldırı düzenleriz ki; seni parasız pulsuz bırakır, aileni bile geçindiremez hale gelirsin ... (127).

Yukarıdaki mektup metni, sadece el-Yakubî tarafından nakledilmektedir. Bu noktayı göz önünde bulundurarak meseleye açıklık getirmek daha isabetli olur kanısındayız. Ziyad'ın, Hz. Ali ile samimi ilişkiler içinde olduğunu, onun Basradaki eski görevi esnasında gösterdiği başarılı çalışmalarından anlamak mümkündür (128). Ayrıca halife adına Fars ve Kirman'da gerçekleştirmiş olduğu düzeni sağlamaya yönelik faaliyetleri de, onun Hz. Ali'ye olan bağlılığını gösterir. Bu iyi ilişki, Hz. Ali dönemi boyunca devam ettiği gibi, Hz. Hasan 'ın kısa süren hilâfeti devresinde de aynı şekilde sürdürülmüştür (129).

---

(122) İbn Kuteybe, *el-Me'arif*, 151; *et-Taberî*, V, 137; İbn Abdî'l-Berr, *el-İstiab*, I, 550; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, III, 192.

(123) *et-Taberî*, V, 138; İbn Haldun, *el-İber*, II, 451.

(124) *et-Taberî*, V, 138; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, III- 192; İbn Haldun, *el-İber*, II- 451.

(125) *et-Taberî*, V, 138; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, III, 192.

(126) Bkz. Halife b. Hayyat, *Tarih*, 197; *et-Taberî*, V, 110-112; İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, III- 181-182.

(127) *el-Yakubî*, *Tarih*, II, 180.

(128) Bkz. *et-Taberî*, V, 110, 112, İbnu'l-Esîr, *el-Kamil*, III- 181, 182.

(129) *el-Yakubî*, *Tarih*, II, 194; *et-Taberî*, V, 169.

Ziyad'ın, Fars ve Kirmandaki başarılarından rahatsız olan Muaviye, bu valiye bir mektup göndererek hem onu tehdit eder, hem de onun Ebu Süfyan ailesine mensubiyetini ile getirir ⁽¹³⁰⁾.

Ziyad, Muaviye'nin bu teklifini geri çevirerek ona sert bir ifade ile şunları yazar : "Aramızda Ali b. Ebî Talib ve beraberinde bulunan, kılıçlarını çenelerine dayamış , ölecekleri ana kadar dönüp arkalarına bakmayan yetmiş bin asker olduğu halde, ne cesaretle bana vaatlerde bulunuyorsun. Vallahi iş bana kalırsa kılıcımı alıp sana şiddetle karşı koyacağımı göreceksin"⁽¹³¹⁾.

Ziyad'ın, Hz. Hasan döneminde Muaviye tarafından gönderilen bir mektuba karşılık yapmış olduğu konuşma ise, şöyledir:" Ciğer yiyenlerin (Uhud savaşı sırasında şehit düşen Hz. Hamza'nın ciğerini ağzına alıp çiğnediği için Muaviye'nin annesi Hind'i kasederek böyle söylüyor) oğlu, nifakın mağarası ve ahzab (Hz. Peygamber'e karşı Hendek savaşına katılan müşrik orduları) kalıntısı (Muaviye) aramızda Allah elçisinin iki oğlu (Hasan ve Hüseyin) ve beraberlerinde , kılıçlarının kabzalarını çenelerinin altına dayamış, ölecekleri ana kadar dönüp arkalarına bakmayan doksan bin asker olduğu halde bana yazarak tehdit ve vaatlerde bulunmaktadır. Vallahi buraya ulaşırsa kendisine karşı kılıcımı şiddetle kullanacağımı görecektir"⁽¹³²⁾.

Ziyad'ın Hz. Ali ve oğlu Hasan dönemlerindeki sözlerine bakıldığında , onun Fars ve Kirman bölgelerinden toplanan harac mallarına el koyarak halifeye hiyânet etmiş olacağını düşünmek doğru olmasa gerektir. Üstelik Ziyad, H. 43 yılında, Muaviye ile kendi şahsı arasında Hz. Ali döneminden beri devam eden anlaşmazlığa son verirken, onun, Fars ve Kirman bölgelerine ait haraç malları hakkında bilgi istemesi üzerine, malların büyük miktarının tarafından Hz. Ali'ye gönderildiğini ifade etmişti⁽¹³³⁾. Konu ile ilgili verdiğimiz bu bilgiler, el-Yakubî ta-

---

(130) *İbn Kuteybe, el-Me'arif, 151; İbn 'Asem, el-Futûh, IV, 300.*

(131) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 366-367; İbn Kuteybe, el-Me'arif, 151; İbn 'Asem, el-Futûh, IV, 301.*

(132) *el-Yakubî, Tarih, II- 194. Ayrıca bkz. et-Taberî, V, 170; İbnu'l -Esr, el-Kâmil, III, 202.*

(133) *et-Taberî, V, 178; İbnu'l-Esr, III- 211; er-Reyis, el-Harac, 173.*

rafından nakledilen mezkûr haberin gerçekte bağdaşmadığını ve böyle bir olayın meydana gelmesinin zayıf bir ihtimal olduğunu ortaya koymaktadır.

e. Diğer gelirler:

ea. Savâfî :

Hız. Ali zamanında hazinenin ana gelirlerini teşkil eden zekât, ganimet, cizye ve harac malları dışında devlet ekenomisine katkıda bulunan bazı yan gelirlere de rastlamak mümkündür. Bunların başında savâfiden elde edilen gelirler yer alır. Savâfî malları, fütuhât esnasında müslümanlar tarafından ele geçirilen Kısra'ya, onun yakınlarına ve bu sırada öldürülen, yahud kaçan kimselere ait araziler ile, su çıkan ve su kenarında bulunan ağaçlık yerlerden elde edilen gelirleri kapsamaktadır⁽¹³⁴⁾.

Sevâd topraklarında yer alan savafiden elde edilen gelir tutarı bir rivayette göre 4 milyon⁽¹³⁵⁾, diğerine göre 7 milyon⁽¹³⁶⁾ ve üçüncü bir habere göre de 9 milyon⁽¹³⁷⁾ dirhemden oluşmaktaydı. Hız. Ömer döneminde savâfî topraklarından sağlanan gelirler, olduğu gibi devlet hazinesine intikal ederdi⁽¹³⁸⁾.

Hız. Osman halife olunca mezkur toprakları, harac vergisi almak şartıyla bazı kimselere dağıttı⁽¹³⁹⁾. Böylece bu topraklar, onlara, tamamen şahıslarına munhasır birer mülk olarak

---

(134) *Ebu Yusuf, el-Harac, 62; Ebu Ubeyd, el-Emval, 295-296; el-Belazurî, Futûh, 272; el-Maverdî, el-Ahkam, II, 192-193; er-Reyyis, el-Harac, 140.*

(135) *Ebu Yusuf, el-Harac, 62, er-Reyyis, el-Harac, 140.*

(136) *Ebu Yusuf, el-Harac, 63; Ebu Ubeyd, el-Emval, 296; el-Belazurî, Futûh, 272; el-'İllî, et-Tanzimât, 121.*

(137) *el-Maverdî, el-Ahkam, II, 193.*

(138) *Bkz. er-Reyyis, el-Harac, 139.*

(139) *Ebu Yusuf, el-Harac, 67; Ebu Ubeyd, el-Emval, 296; el-Belazurî, Futûh, 272-73. Hız. Osman Savâfî topraklarından bazılarını şu şahıslara dağıtmıştır. Abdullah b. Mesud, Ammar b. Yâsir, Talha b. Abdullah, ez-Zübeyr, b. el-Avvâm, Hubâb b. el-Art, Sa'd b. Mâlik, Usâme b. Zeyd, Vâil b. Hücr el-Hadramî, Adıyy b. Hâtem, Halid b. Arfate, el-Es'as b. Kays ve Cerir b. Abdullah. Bkz. Ebu Yusuf, el-Harac, 67; el-Belazurî, Futûh, 272-273.*

değil de, hazineye daha fazla gelir getirmek amacıyla mahdut bir ücret karşılığında kiralanmış oldu⁽¹⁴⁰⁾.

el- Maverdî, Hz. Osman'ın mezkûr iktisadî uygulamasından sonra, bu topraklardan elde edilen gelir miktarının 50 milyon dirhem gibi, büyük bir rakama yükseldiğini ve halifenin kendi masrafları ile diğer şahıslara yapmış olduğu bağışları bu kaynaktan karşıladığını belirtmektedir⁽¹⁴¹⁾.

el-Mesudî, Hz. Ali'nin, Cemel vakasından sonra, daha önce Hz. Osman tarafından bazı şahıslara dağıtılan toprakları, onlardan geri aldığı nakletmektedir⁽¹⁴²⁾. Fakat bu haberde, mezkur toprakların savâfî mallarından olup olmadığı konusuna açıklık getirmemektedir. Zira Hz. Osman savâfî toprakları dışında bazı Irak topraklarını da, yakınlarına ve bazı tanınmış kişilere dağıtmıştır⁽¹⁴³⁾. Hz. Ali'nin, devlet hazinesine 50 milyon dirhem gelir sağlayan ve içinde yoksul, özürü ve felâketzedelerin hissesi bulunan bir maddî kaynağı, kısıtlamaya veya kesmeye çalışması mantıkî olmasa gerçektir⁽¹⁴⁴⁾. Bize göre halifenin bazı kimselerden geri aldığı gayrimenkuller, büyük bir ihtimalle Hz. Osman'ın yakınlarına daimi mülk şeklinde dağıtmış olduğu arazi ve evlerden ibaretti.

Hz. Osman devrine ait savâfî gelirlerinin ki, bunlar yukarıda belirtildiği gibi 50 milyon dirhemden oluşuyordu, miktar olarak Hz. Ali dönemi için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bu gelirler, Muaviye zamanında da 50 milyon dirhemden oluşmak-taydı⁽¹⁴⁵⁾.

---

(140) Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 296; *el-Maverdî, el-Ahkam*, II- 193.

(141) Bkz. *el-Maverdî, el-Ahkam*, II, 193.

(142) *el-Mesudî, Muruc*, II, 362.

(143) Bkz. *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 296-297; *Muhammed Abdussetlar Osman, el- Medinetu'l- İslamiyye*, 87.

(144) Bkz. *Nehc*, 438; *el-Maverdî, el- Ahkam* , II, 193. Hz. Ali'nin Hz. Osman tarafından bazı kişilere dağıtılan savâfî topraklarını geri almadığını gösteren en kuvvetli delil de halife'nin cemel savaşından sonra, Hz. Talha'ya ait en-Nesâstec deki araziye oğullarına bırakmasıdır. Bkz. *ez-Zubeyrî, Neseb*, 281-282.

(145) *el-Yakubî, Tarih*, II, 194; *el-Hayrav, İdare*, 106.

Ebu Yusuf, Hz. Ali'nin Burs⁽¹⁴⁶⁾ gölü diye anılan bir balık gölünü 4000 dirhem karşılığında kiraya verdiğini ve bu kira ile ilgili antlaşmayı bir parça deri üzerine yazarak imzalandığını nakletmektedir ⁽¹⁴⁷⁾. Bu bilgi söz konusu dönemde devletin göl, suyu bulunan ağaçlık ve meraları kiraya vermek suretiyle buralardan daha fazla gelir temin etme yoluna gittiğini göstermektedir. Geniş Sevad toprakları ile münbit vilâyetlerde bulunan bol sayıdaki göl ve ağaçlıkları hesaba katmak gerekirse, devletin bu kaynaklardan oldukça iyi bir gelir elde ettiği görülmür.

Hz. Ali tarafından yazılan bir mektupta savâfî gelirleri ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir: " Hele alt tabakadaki her türlü çarenden mahrum yoksul, çaresiz, felâketzede ve kötürümler hakkında Allah'tan kormalı, hem çok korkmalısın. Bu tabakada durumunu söyleyen de var, söylemeyen de var. Allah'ın bunlara ait olmak üzere saklamayı istediği hakka riayet et! Oradakilere Beytülmalından bir hisse, başka yerlerde bulunanlara da her memleketin müslüman yoksullarına has savâfî gelirlerinden birer hisse ayır. Çünkü en uzakta olanların da en yakındakiler gibi hakları vardır ⁽¹⁴⁸⁾..."

Bu tavsiyeden, Hz. Ali döneminde Sevad topraklarından elde edilen savafî gelirlerinin ana hazineye, diğer vilâyetlerdeki gelirlerin ise, o vilâyetlerin kendi hazinelerine intikal ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca devletin, mezkur gelirlerin bir kısmını, yoksul, özürlü ve sel, deprem, kıtlık gibi tabii afetlerden etkilenen felâketzedelere tahsis ettiğini de öğrenmekteyiz. Bu gelirlerin diğer kısımları da büyük bir ihtimalle devletin resmî kurumları olan hükümet konağı, mescit, hapisane ve buna benzer müesseselerin onarımı ile yeni tesislerin yapımı, nehirlerin ıslahı ve diğer harcamalar için kullanılmaktaydı.

---

(146) Burs, Irak topraklarında bulunan Babil bölgesinde bir yer ismidir. Meskûr göl ise, buraya nisbeten Burs gölü diye adlandırılmıştır. Bkz. el-Belazurî, Futûh, 273; Yakut, Mucem, 1-384.

(147) Ebu Yusuf, el-Harac, 112; el-Belazurî, Futûh, 273.

(148) Nehc, 438.

(149) el-Nuveyrî, Nevrûz bayramını şöyle tanıtmaktadır: " Nevrûz ise, Farsların en büyük ve en kutsal bayramları sayılır. Anlatıldığına göre bu bayram ilk defa, Farsların eski krallarından biri olan Cemşid tarafından başlatılmıştır. Bu bayramın süresi altı gündür. Başlangıcı Fars takviminin birinci ayı olan Afridûn mah'ın ilk gününe rastlar. Bkz. en-Nuveyrî, Ni-hâye, er-Reyyis, el-Harac, 180-181.

eb. Nevruz ⁽¹⁴⁹⁾ ve *mihrecan* ⁽¹⁵⁰⁾ hediyeleri:

Halifelere ilk defa Hz. Osman zamanında verilmeye başlanan Nevruz ve Mihrecan hediyeleri, bu dönemden itibaren devletin önemli gelir kaynaklarından biri haline gelmiştir⁽¹⁵¹⁾. Bu hediyeler genellikle altın ve gümüş kaplar, dinar ve dirhem gibi nakdi paralar, elbise, eşya ve çeşitli yiyeceklerden oluşmaktaydı ⁽¹⁵²⁾.

Bir rivayete göre bazı çifçiler, Hz. Ali'ye gümüş kaselere konulmuş bir çeşit karışık helva hediye ederler, o da " bunlar nedir? " diye sorar. Çifçiler " Nevruz bayramı hediyeleridir " şeklinde cevap verirler. Halife de " bizim için her gün Nevruzdur" diyerek tatlıları yanında bulunanlara yedirir, boşalan kaseleri de halka dağıtır ve onları devlette verdikleri haraclarından sayar ⁽¹⁵³⁾.

Diğer bir haberde ise Antere isminde bir şahıs şunu nakletmektedir : " Nevruz veya Mihrecan gününde er-Rahbe'de bulunan Ali'ye uğradım, Yanında bazı çifçiler ve hediyeler vardı. Bu esnada Kanber geldi, halifenin elini tuttu ve ona şunu söyledi: " Ey müminlerin emiri sen hiç bir şeyi kendine layık görmüyorsun, fakat yakınlarının bu malda hisseleri vardır. Sana bir şeyler sakladım." Halife "nedir bu sakladığın şeyler ." diye sordu. O da " gel gidelim ne olduğunu kendin gör " dedi. Sonra onu içine altın ve gümüş kaplar konulmuş bir çuvalın bulunduğu bir eve götürdü. ali bu kapları görünce ona " annen seni kaybetsin evime büyük bir ateş sokmak istedin " dedi, arkasından da mezkûr kapları tartarak arıflere dağıttı⁽¹⁵⁴⁾."

---

(150) *Mihrecan, Farslar tarafından kutlanan ikinci bayramdır. Bu da Fars takviminin yedinci ayı olan Mihremah'ın on altıncı gününe rastlar. Bu bayramda da Nevruz bayramında olduğu gibi çifçiler, kırallara çeşitli hediyeler verirlerdi. Bkz. el-Yakubî, Tarih, I, 143; er-Reyyis, el-Harac, 181.*

(151) *et-Taberî, IV, 313-314; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III- 64, Aslında bu gelirler, sadece Hz. Ali döneminde devletin gelirleri arasına yer almaktadır. Zira Hz. Osman döneminde bu mallar valilere, Muaviye döneminde de devlet başkanına intikal etmekteydi ve bunlar halka dağıtılmıyordu. Bkz. Ebu Ubeyd el-Emvâl, 284; el-Câhiz, el-Mehâsin, 237-238; et-Taberî, V, 251; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III- 64; el-Cehşiyarî, el- Vuzera, 24.*

(152) *Ebu Ubeyd, el-Emvâl, 284; el-Cahuz, el-Mehâsin 237-238; et-Taberî, IV, 313-314; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III- 64.*

(153) *el-Cahiz, el-Mehâsin, 237-238.*

(154) *Ebu Ubeyd, el-Emval, 284.*

el- Cahız ile Ebu Ubeyd tarafından nakledilen mezkur iki haberi tetkik ettiğimiz zaman, Hz. Ali'nin, Nevruz ve Mihrecan bayramları münasebetiyle şahsına takdim edilen çeşitli maddi ve ayni hediyeleri geri çevirmediğini, fakat bunun yanında Muaviye'nin kendi hilâfeti zamanında yaptığı gibi ⁽¹⁵⁵⁾, bu gelirden yararlanmayı şahsına munhasır kılmadığını, aksine yiyecek nevisinden olsa bile onu halka dağıttığını görürüz...

Önemli bir husus da, Hz. Ali'nin bu hediyeleri çiğçilerin harçlarından sayıp saymadığı meselesidir. Görüldüğü gibi rivayetlerin birinde, halifenin, çiğçiler tarafından verile hediyeleri onların haraçlarından saydığı zikredilmekte ⁽¹⁵⁶⁾, diğerinde ise, böyle bir bilgiye rastlanmamaktadır ⁽¹⁵⁷⁾. Bu durum da Nevruz ve Mihrecan hediyelerinin haractan sayılabilmesi hususuna şüphe ile bakmamıza sebep olmaktadır. Üstelik bu mallar, Sasanîler devrinden başlayarak Abbasîlerin sonuna kadar devlet veya devlet başkanları için aynı isim altında müstakil bir gelir olarak kalmaya devam etmiştir ⁽¹⁵⁸⁾. Halife şayet bu hediyeleri, haractan saymış olsaydı, çeşitli zahmetlere katlanarak çiğçiler tarafından Başkent'e getirilmesinin lüzumu kalmazdı. Zira memleketin tüm bölgelerinde gelirleri toplamakla vazifeli devlet memurları bulunmaktaydı.

Şüphesiz ki, bu sıralarda müslüman çiğçilerden toplanan öşür ile ticaret mallarından alınan vergiler de ⁽¹⁵⁹⁾ devlet için önemli gelir kaynağı teşkil ediyordu. Ayrıca Kufe ve Basra'daki gayrimüslim esnaf ve tüccardan toplanan cizye ile devlet tarafından el konulan mallar da az da olsa, hazineye bazı gelirler sağlamaktaydı ⁽¹⁶⁰⁾.

---

(155) Bkz. *el-Cehşiyarî, el-Vuzera*, 24.

(156) *el-Cahız, el-Mehâsin*, 238.

(157) *Ebu Ubeyd, el-Emvâl*, 284.

(158) Bkz. *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 284; *el-Cahız, el-Mehâsin*, 237-238; *el-Yakubî, Tarih*, II-194, III-55.

(159) *Devlet yabancı tâcirlerin mallarından %10, Gayr-i Müslimlere dair mallardan % 5 ve müslümlara ait mallardan ise, % 2,5 nisbetinde vergi alırdı. Bkz. Ebu Yusuf, el-Harac*, 143; *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 530.

(160) *Ebu Ubeyd, el-Emval*, 49; *el-İlli, et-Tanzimât*, 122.

3. Giderler:

a. Maaşlar:

İslâm devletinde, savaşlara iştirak eden ordu mensupları ile, onların eş ve çocuklarına ve devletin çeşitli kurumlarında görev yapan memurlara düzenli maaş dağıtımı, ilk defa Hz. Ömer zamanında başladı (161). Bu dönemde Irak, Suriye ve Mısır gibi, devmalî haraç getiren geniş ve zengin topraklar fethedildi. Böylece devletin gelirleri arttı, maddî kaynakları çoğaldı (162). Aynı zamanda, fetihlere katılan askerlerin sayısında da büyük artışlar meydana geldi (163). Bu yeni gelişmeler karşısında, halife, devletin geleceğini teminat altına almak ve fetihlerin devamlılığını sağlamak gayesiyle askerlere ve onların aile fertlerine düzenli maaş tahsis etmeye karar verdi ve bu maksatla da Medine'de bir divan kurulmasını emretti (164).

Hz. Ömer, maaş dağıtımında, Hz. Peygamber'e yakın akrabalık dereccesini esas kabul ederek, en yüksek miktarı onun hanımlarına tahsis etti. Buna göre Hz. Aişe'ye 12.000, diğer hanımlarının da herbirine her birine 10.000 dirhem maaş bağladı (165). Bedir savaşına katılanlara yılda 5.000 dirhem tahsis ederken, Bedir'den, Hudeybiye'ye kadar olan süre içinde müslüman olanlara 4.000 dirhem, Hudeybiye'den Ridde savaşlarının bitimine kadar olan müddet zarfında savaşanlara da 3.000 dirhem verdi. el-Kadisiye ve el-Yermük savaşçılarına 2.000, savaşlarda üstün başarı gösteren askerlere 2.500, Kadisiye'den sonra yapılan muharebelere katılan şahıslara 1.000, bundan sonra gelen ve en son saflarda savaşanları da üç kısma ayırarak de-

---

(161) Bkz. Ebu Yusuf, *el-Harac* 46; Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 236-237; el-Belazurî, *Futûh*, 435; el-İllî *et-Tanzimât*, 127. Hz. Ebu Bekir, Fey dağıtımında eşitlik kuralına riayet ederdi ve Medine'ye gelen malları eşit şekilde küçük-büyük, hür-köle ve erkek-kadın ayırımı yapmaksızın herkese dağıtırdı. Bkz. Ebu Yusuf, *el-Harac*, 45-46; Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 276-277; el-Maverdî, *el-Ahkam*, II- 200-201.

(162) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 46-47; Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 236.

(163) Örneğin Irak ve Suriye fetihlerine katılan asker sayısı kırkbin ile ellibin arasında idi. Bkz. el-Belazurî, *Futûh*, 96; *et-Taberî*, III, 395; *ed-Dakdukî*, *el-Cundiyye*, 120.

(164) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 48-49; el-Belazurî, *Futûh*, 435-436; *et-Taberî*, III, 613; el-Maverdî, *el-Ahkam*, II, 199-200; el-İllî, *et-Tanzimât*, 127; el-Hayrav, *Hicrî Birinci Yüzyılda Divanlar*, trc. Abdulhalik Bakır, *Din Öğr. Der. Sa.* 20, S. 123, Ankara 1989.

(165) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 48; Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 236-237; el-Belazurî, *Futûh*, 435; *et-Taberî* III, 614; el-Maverdî, *el-Ahkam*, II, 201.

reçelerine göre birincisine 500, ikincisine 300 ve üçüncüsüne de 250 dirhem tahsis etti (166).

Hız. Osman zamanında Horasan, Azerbaycan, Ermenistan ve Afrika kıtasının bazı bölgeleri fethedildi. Bu fetihler neticesinde devlet gelirleri Hız. Ömer dönemine nisbeten daha da arttı (167). Böylece halife her askerin maaşında 100 dirhem artış gerçekleştirdi (168). Bu dönemde meydana gelen maddî refah ve Hız. Osman'ın yakın akrabaları ile İslamda öncelik vasfına sahip olan şahıslara musamahalı ve cömert davranması, toplumda bir aristokrat tabakanın doğmasına sebep oldu (169). Örneğin bu devirde Hız. Zübeyr'in harac ödeyen bin kölesi, biri Kufe, ikisi Basra, diğeri de Mısır'da olmak üzere onbir evi ve Medine'de 1.600.000 dirhem değerinde el-Gabe adı ile anılan geniş arazisi bulunmaktaydı (170). Keza Hız. Talha, Abdurrahman b. Avf ve Sad b. Ebî Vakkas'ın da Medine'de bol miktarda mal ve gayr-i menkulleri vardı (171).

Hız. Ali, kendinden önceki halifeler döneminde fey ve maaşların müslümanlara dağıtımını hususunda eşitliği savunurdu (172). Ayrıca o, Hız. Ömer ile Hız. Osman'ın iktisadî uygulamalarına şahit oldu. Özellikle Hız. Osman döneminde taraflı fey ve maaş dağıtımının aksaklıklarını gördü ve insanlar arasında husule getirdiği huzursuzlukları yaşadı. Hatta bu sıkıntıların ortaya çıkardığı ve o dönemin halifesini zor durumda bıraktığı bazı problemleri çözmek maksadıyla mudahalede bulundu (173). İşte bütün bu tecrübe ve birikimler, ona devletin iktisadî bünyesini teşkil eden fey mallarının insanlara eşit şekilde dağıtılmasının toplumda adaleti sağlama açısından kaçınılmaz bir uygulama olduğu kanaatini verdi. Nitekim o, Medine'de halife olur olmaz bu görüşünü uygulama safhasına geçirdi ve o sırada ana hazinede biriken 300.000 dinarı , Arap- Mevâlî, erkek-kadın ve hür- köle ayrımı yapmadan tüm Medinelilere dağıttı

---

(166) *Ebu Yusuf, el-Harac, 46-48; Ebu Ubeyd, el-Emval, 237; el-Belazurî, Futûh, 435-438; et-Taberî, III, 614; el-Maverdî, el-Ahkam, II, 201.*

(167) *Bkz. el-Belazurî, Futûh , 200-201, 227-228; 323, 394-395, Avn el-Fen, 285.*

(168) *et-Taberî, IV, 242, 245; el-İllî, et-Tanzimat, 134; Avn, el-Fen, 285.*

(169) *Bkz. İbn Kuteybe, el-Mearif, 84;*

(170) *İbn Sa'd, Tabakat, III, 1, 76; İbn Abdîrabbih, el-İkd, IV, 324; İbn Kesîr, el-Bidâye , VII, 250; 249-250, ed-Diyarbakrî, Tarih , II, 311.*

(171) *İbn Sa'd, IIIII, 96-97, 105, 158; İbn Abdîrabbih, IV, 322; ez-Zehebî, Tarih, 166; ed-Diyarbakrî, Tarih, II, 311; el-İllî, et-Tanzimât, 262.*

(172) *Bkz. ez-Zubeyr b. Bekkâr, el-Ahbar, 612; el-Yakubî, II, 184; et-Taberî, IV, 431.*

(173) *et-Taberî, IV, 431; el-Makdisî, el-Bed', V, 208.*

(174). Onun, bu çeşit icraatına karşı çıkan, çoğunluğu da Hz. Talha, Zübeyr, Ümeyye oğulları ve diğer aristokrat tabakadan meydana gelen muhaliflerine konuşması ise, şöyledir: " ... eşit mal dağıtımına dair itirazlarınıza gelince, o öyle bir konudur ki; ben onu şahsı görüşüme dayanarak uygulamaya koymadım. Aksine hepimiz onun, Hz. Peygamber tarafından getirildiğini ve uygulandığını gördük. Allah'ın dağıtımını öngördüğü ve hakkında hükmünü bildirdiği bu hususta görüşlerinize ihtiyac duymadım . Vallahi ne sizin ne de başkalarının bu konuda özrünü kabul ederim. Allah kalplerimizi ve kalplerinizi doğruluğa yöneltsin ve bize ve size sabır ihسان eylesin."(175)

Bu olaydan sonra, devletin vazgeçilmez ikdisadî politikası haline gelen, fey ve maaş dağıtımındaki eşitlik uygulaması, Muaviye dönemine kadar devam etti. Hz. Ali, döneminde meydana gelen siyasî buhranların en büyük sebeplerinden birini teşkil eden ve Kureyş'in ileri gelen birçok ünlü adamlarını kendisinden uzaklaştıran veya karşısına diken bu uygulamayı, tüm sıkıntılara rağmen hayatının sonuna kadar savundu ve bu konuda asla taviz vermedi (176). Haricilere karşı yapılan Nehrevan savaşından sonraki ihtilafli dönemde, halifenin bazı yakın arkadaşları, ona maaş ve fey dağıtımındaki eşit uygulamaya son verip, Arapları Mevâliden üstün tutmasını ve onlara mezkur kesime nisbeten daha fazla maaş dağıtmasını tavsiye ettiler. Fakat o, bu temâyüle şiddetle karşı çıktı ve bu konu ile ilgili tepkisini şöyle dile getirdi : " İslam prensipleri çerçevesinde üzerlerine halife olduğum insanlardan, zaferi, zulümle istememi bana emrediyorsunuz? Vallahi dünya durdukça ve gökte bulunan bir yıldız diğerine doğru hareket etmedikçe (yıldızların birbirine çarparak kıyametin kopmasını kastediyor) ne onu emrederim ne de ona yaklaşırım. Mal benim olsaydı, hemen onlara dağıtırdım. Bu mal Allah'ın olduğuna göre nasıl onlara verebilirim. Üstelik malı haksızca dağıtmak büyük bir ısrafır (177) ..."

Hz. Ali zamanında ordu mensuplarına dağıtılan maaşların miktarı hakkında bir rivayet dışında herhangi bir malumata sahip değiliz. Amr b. Hureys'den gelen bir haberde mezkûr şah-

---

(174) *İbn Ebi'l-Hadîd, Şarh, II, 272-273; el-Kazvinî, Ali, 423.*

(175) *Nehc, 312.*

(176) *Bkz. el-Minkarî, Vak'atı Sıffin, 126; İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 153; el-Yakubî, Tarih, II, 160; İbn 'Asem, el-Futûh, IV, 285; el-Mesudî, Murûc, II, 362; İbn Abderrabbih, II, 113; Nehc, 183, 461.*

(177) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 153; Nehc, 183.*

sın Hz. Ali'den, maaş dağıtımını esnasında ödemek kaydıyla 4.000 dirheme altın kaplama bir zırh satın aldığı anlatılmaktadır (178). Bu da bizi o dönemde halife dahil ordu teşkilatında görev yapan kumandan ve askerlerin 4.000 dirhemden az maaş almadıkları kanaatine ulaştırmaktadır.

Bu kanaatimizi destekleyen bir diğer husus ise, Hz. Ömer'in aynı yönde bir temayülünün bulunmasıdır. Bir rivayete göre Hz. Ömer hilâfetinin son senesinde maaşlar hususunda bir temennide bulunarak şöyle demiştir : " Askerlere verilen maaşları eşit şekilde 4.000 dirhem yapmayı düşünüyorum. Kişi binini ailesine, binini yol masraflarına, binini silah ve teçizatına ve bin dirhemini de atına ve onun nallarına harcasın ." Bu rivayetin devamında ise, râvî tarafından , " fakat o, bunu gerçekleştiremeden öldü " ibaresi eklenmektedir(179).

Halife seçildikten sonra, Hz. Ömer'in bazı idarî ve iktisadî icraatlarını aynen uygulamaya devam eden Hz. Ali'nin , onun maaşlarla ilgili mezkûr arzusunun yerine getirerek askerlere dağıtılan para miktarını 4.000 dirhem'e çıkarmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Maaşların 4.000 dirhem olduğunu destekleyen ikinci bir haber de İbn Kuteybe'nin , Uyûnu'l -Ahbar adlı eserinde İbn Kuteybe'nin, yer almaktadır. Burada Hz. Ali'nin : " Dört bin dirhem dolayında olan bir gelir, nafakadır. Bu miktarın üzerindeki gelir ise, biriktirilmiş bir servettir." şeklinde bir sözü nakledilmektedir (180). Hz. Ali'nin bu sözü, hem Hz. Ömer'in maaşlarla ilgili mezkûr temennisini destekler mahiyettedir, hem de kendi döneminde maaşların 4.000 dirhem olduğu gerçeğini dile getirmektedir.

Yukarıda ele aldığımız her üç rivayetin de dolaylı veya dolaysız bir şekilde maaşlarla ilgili olması ve her üçünde de söz konusu para miktarının 4.000 dirhem olarak gösterilmesi, bir

---

(178) *el-Hindî, Kenz, III, 240.* Bu rivayet, Hz. Ali zamanında maaşların düzenli bir şekilde ödendiğini göstermektedir. Nitekim haberin sonunda da maaşların belli bir tarihte ödendiği belirtilmiş, fakat bunun yılın hangi ayında dağıtıldığı zikredilmemiştir. Bkz. *el-Hindî, Kenz, III, 240.*

(179) *el-Belâzürî, Futûh, 438; el-Maverdî, el-Ahkam, II, 201-202; er-Reyyis, el-Harac, 138.* Bu rivayet, Hz. Ömer'in, daha önce Hz. Ali tarafından kendisine teklif edilen eşit maaş dağıtımını benimsediğini göstermektedir. Bkz. *Ebu Yusuf, el-Harac, 50; el-Yakubî, Tarih, II, 184.*

(180) *İbn Kuteybe, 'Uyûn, I, 245.* Ayrıca bkz. *el-'İllî, et-Tanzimât, 161.*

tesâdüf eseri olmasa gerektir. Bu sebepten dolayı, her üç rivâyette geçen mezkûr bilgileri, Hz. Ali döneminde ordu teşkilatında görev yapan tüm er, subay ve kumandanların yılda 4.000 dirhem maaş aldıklarını kanıtlayan birer delil ve doğru haber olarak kabul etmekteyiz.

Bu dönemde askerlere dağıtılan 4.000 dirhem dolayındaki maaşı, Hz. Ömer döneminde aynı kesime verilen maaşların ortalaması sayılan 500 veya 600 dirhem maaşla mukayese ettiğimizde⁽¹⁸¹⁾, Hz. Ali zamanında her kişiye ödenen miktarın, ikinci halife devrinde ödenenden yedi veya sekiz kat daha yüksek olduğu görülür. er-Reyyis, o sıralarda bir dirhemın 1,5 Fransız Frankına eşit değerde olduğunu ileri sürmektedir⁽¹⁸²⁾. Bu tesbiti bir ölçü olarak kabul edersek, Hz. Ali zamanında bir askerin yılda 6.000 Frank aldığı görülür. Bunu günümüzde bir Frankın değeri olan 370 TL ile hesapladığımızda, o dönemde her askere yılda yaklaşık 2.220.000 TL maaş verildiği anlaşılır⁽¹⁸³⁾. Aynı maaş, İbni Hurdazbeh'in belirtmiş olduğu Bisans askerine ait yıllık 12-18 dinar veya 120-180 dirhemlik maaşla karşılaştırıldığında da⁽¹⁸⁴⁾, Hz. Ali döneminde orduda hizmet veren bir askerin aynı devirdeki bir Bizans askerine nazaran 26 veya 27 kat fazla maaş aldığı görülecektir. Bu rakam ise, o dönemde askerlerin çok büyük refah içinde yaşadıklarını ve en iyi mesleğin askerlik olduğunu gözler önüne sermektedir.

Şüphesiz ki, bu dönemde askerlerin yıllık gelirleri, sadece devlet tarafından düzenli bir şekilde ödenen mezkûr maaşlardan ibaret değildi. Bir habere göre, Hz. Ali 'nin, halife olduk-

---

(181) *Avn, el-Fen, 281. Corci Zeydan, bu oranı 500 ile 300 dirhem arasında göstermektedir. Bk. İslam, I, 226.*

(182) *er-Reyyis, el-Harac, 345.*

(183) *Belirtilen hesaba göre, Hz. Ali zamanında tedâvülde bulunan bir dirhem günümüzde 555 Türk lirasına eşit değerdedir. Fakat unutulmamalıdır ki, her iki para biriminin değeri dışında, döneme göre aynı paralar arasında alım gücü farkı bulunmaktadır. Günümüzde enflasyon olayı mütemâdiyen fiyatların artmasına sebep olmaktadır. Oysa Hz. Ali döneminde fiyatlar nisbeten sabit bir görünümdedir. Bir örnek verirsek, o dönemde bir koyun 5 dirheme yani 2775 Türk Lirasına satılmaktadır. Oysa bu gün aynı koyunu 200.000 TL.sına satın alamamaktayız. Aynı örneği birçok mal ve ürünü kapsayacak şekilde çoğaltmak mümkündür. Bu nedenle, Hz. Ali zamanında devletin bir askere ödemiş olduğu aylık 366 dirhem (203.130 TL.) maaş zamanımıza kıyasla çok büyük bir miktar sayılmaktadır.*

(184) *İbn Hurdazbeh, el-Mesâlik, III. Ayrıca bkz. Corci Zeydan, İslam, I, 230.*

tan sonra ordu teşkilatında yer alan her askerin maaşını 100 dirhem artırdığı belirtilmektedir (185). el-İllî, bu ilave maaşın halife seçilmesi sebebiyle verildiğini ve bunu sadece bir defaya mahsus bir uygulama olduğunu ileri sürmektedir (186). Biz de aynı kanaati taşımaktayız. Zira bu nevi maaş artışı sadece Hz. Ali dönemine has bir uygulama değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Hz. Osman da halife seçildikten sonra böyle bir uygulamada bulunmuştu (187). Keza Hz. Hasan (188), Muaviye ve oğlu Yezid (189) de halife olduklarında her askere 100 dirhem fazladan maaş dağıtmışlardı.

Hz. Ali zamanında esas maaş dışında askerlere zaman zaman bazı ek yardımlar da yapılıyordu. Örneğin: Cemel vakasından sonra Basra hazinesinde biriken 6 milyon dirhem 12.000 kişiden oluşan ordu mensuplarına dağıtıldı ve bu paradan her askerin payına düşen miktar ise, 500 dirhemdi (190).

Askerlere maaş ve erzak dışında, bir de yardım manasına gelen maüne adı altında silahların onarımı ile atlara yem satın alınması için bir miktar para yardımı yapılırdı (191). Örneğin Hz. Ali H. 39 yılında, el-Kutkutâne üzerine yürümekte olan Şam ordusu kumandanı ed-Dahhak b. Kays'a karşı gönderdiği Hücr b. Adıyy ve idaresindeki 4.000 kişiye, her birine 50 dirhem olmak üzere toplam 200.000 dirhem maüne dağıtmıştı (192).

Bu dönemde haraç çiftçileri tarafından halifeye verilen Nevrûz ve Mihrecan hediyeleri de askerlere dağıtılan ek yardımlar arasında önemli bir yer tutmaktaydı (193).

---

(185) *el-İsfahanî, Mekâtil, 55.*

(186) *Bkz. el-İllî, et-Tanzimat, 134.*

(187) *et-Taberî, IV, 242; el-İllî, et-Tanzimat, 134; el-Hayrav, İdare, 112.*

(188) *el-İsfahanî, Mekâtil, 55.*

(189) *el-İsfahanî, el-Eğanî, XIV, 115; el-İllî, et-Tanzimat, 134.*

(190) *et-Taberî, IV, 541; el-Mesudî, Murûc, II, 20; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 132.*

(191) *et-Taberî, V, 107; Nehc, 259.*

(192) *et-Taberî, V, 135; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 189.*

(193) *Bkz. Ebu Ubeyd, el-Emval, 284; el-Câhız, el-Mehâsin, 237-238.*

Yukarıda verilen bilgilerden, mezkûr yardımların esas maaşlar kadar büyük ve düzenli olmadığı ve ancak problemlili zamanlarda veya hazinede bol miktarda para bulunduğu anlarda askerlere dağıtıldığı görülmektedir.

Maaşlar, Hz. Ömer⁽¹⁹⁴⁾ ve Muaviye⁽¹⁹⁵⁾ döneminde hicri yılın ilk ayı olan Muharrem de ödenirdi. Hz. Ali zamanında da maaşların aynı ayda dağıtıldığı kuvvetle muhtemeldir. Bu dönemde ordu mensuplarına dağıtılan maaşlar, herhangi bir gecikme olmadan tam zamanında ödenirdi⁽¹⁹⁶⁾. Hatta devletin, gelirin miktarına göre ve asıl maaş dışında bir yılda iki veya üç maaş dağıttığı da olurdu. Örneğin II. 39 da Hz. Ali halka biri esas maaş, diğer ikisi de ek gelir olmak üzere üç maaş dağıtmış, fakat daha sonra İsfahan'dan bazı mallar gelince, halife Kufelilere hitaben şu açıklamada bulunmuştu "Gelin dördüncü maaşı da alın! Vallahi ben sizin hazineciniz değilim⁽¹⁹⁷⁾."

Hz. Ali'nin, Abdullah b. Zama'a adında bir şahsa hitaben söylediği sözlerden , bu dönemde savaşırlara katılan askerler, onların eş ve çocukları, devlet memurları ve memleketin tüm vilayet ve şehirlerinde bulunan yoksul tabaka dışındaki kimselere maaş dağıtımı yapılmadığı anlaşılmaktadır. Halifenin bu konudaki sözleri ise, şöyledir: "Bu mal ne benim ne de senindir. Aksine bu müslümanlara ait bir şeydir ve onların kılıçlarının getirdiği mallardır. Katıldıkları savaşırlara, sen de katılsaydın, onlar kadar pay alırdım. Onların topladığı nimetler başkalarına dağıtılamaz."⁽¹⁹⁸⁾ Hz. Ali fey mallarından Mekke'de yaşayan kardeşi Akil'e bile pay vermemiştir⁽¹⁹⁹⁾. Akil bu durum üzerine Şam'a giderek Muaviye'den yardım istemiş, o da kendisine 300.000 dinar vermişti⁽²⁰⁰⁾.

Hz. Ali'nin savaşırlara katılan askerlerin eşlerine değişik miktarlarda maaş dağıttığı görülmektedir. Kendinden önceki dönemlerde 200 dirhem olan kadınların maaşlarına dokunmadı

---

(194) *et-Taberî, IV, 43; el-İllî, et-Tanzimat, 135; el-Hayrav, İdare, III.*

(195) *el-İllî, et-Tanzimat, 136; el-Hayrav, İdare, 116.*

(196) *el-Hindî, Kenz, III, 240.*

(197) *Ebu Ubeyd, el-Emval, 270; el-Mesudî, Murûc, II, 421.*

(198) *Nehc, 353.*

(199) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 81; Nehc, 346-347.*

(200) *İbn Kuteybe, el-İmâme, I, 82.*

(201). Kendi döneminde maaş almaya başlayan kadınlara da 100 dirhem vermeyi uygun gördü. Bu konuda Ümmü'l-Hakem adında bir kadın, Hz. Ali'nin kendisine 100 dirhem maaş bağladığını belirtmektedir⁽²⁰²⁾. Bir haberde ise, bir kadına 8, kölesine de 4 dirhem maaş verildiği zikredilmektedir⁽²⁰³⁾. Bu da Hz.Ali'nin kadınlara, maddî durumlarını göz önünde bulundurarak maaş dağıttığı gerçeğini ortaya koymaktadır.

Bu dönemde çocuklara, Hz. Ömer zamanında olduğu gibi, yılda 100 dirhem maaş veriliyordu⁽²⁰⁴⁾. Hz.Ali bu maaşı verirken meşru veya gayri meşru çocuk ayırımı yapmıyordu. Ebeveynsiz büyüyen veya yollara bırakılan kimsesiz çocuklara da ayda 100 dirhem maaş tahsis ediyordu⁽²⁰⁵⁾.

Hız.Ömer döneminde kölelere sadece erzak olarak ayda iki cerîb buğday dağıtılmaktaydı⁽²⁰⁶⁾. Hız.Osman halife seçildikten sonra her köleye 36 dirhem maaş bağladı⁽²⁰⁷⁾. Antere isminde bir şahıs, Hız.Ali ile Hız.Osman'ın kölelere maaş verdiklerini rivayet etmektedir⁽²⁰⁸⁾. Fakat Hız.Ali tarafından kölelere verilen bu maaş miktarının ne kadar olduğunu tesbit etmek imkansızdır. Buna rağmen mezkûr yardımın cüzi bir miktardan ibaret olduğunu tahmin etmekte zor değildir.

Hız.Peygamber ve ilk dört halife dönemlerinde, İslamın prensipleri gereği devlet, toplumun en alt tabakasını teşkil eden yoksul, kimsesiz, yaşlı ve özürliülere büyük ilgi gösterir ve onlara hazineden bir miktar para yardımı yapardı⁽²⁰⁹⁾. Hız.Ali tarafından Mekke valisi Kusemb. Abbas'a gönderilen bir mektupta şöyle denmektedir: "...Hazinede toplanan malları iyice kont-

---

(201) Ebu Yusuf, *el-Harac*, 48; *el-İllî, et-Tanzimât*, 140.

(202) *el-Belâzurî, Futûh*, 445.

(203) *el-Hindî, Kenz*, II, 320.

(204) Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 250-253; *el-Belazurî, Futûh*, 445-446.

(205) Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 250; *el-Belazurî, Futûh*, 446.

(206) *el-Belazurî, Futûh*, 446; *el-Maverdî, el-Ahkâm*, II, 202; *el-İllî, et-Tanzimat*, 140.

(207) *el-İllî, et-Tanzimat*, 140.

(208) *el-Hindî, Kenz*, II, 320.

(209) *Bkz. Nehc*, 438-439.

rol et! Sonra da onları bulunduğun şehirdeki muhtaç ve sayıca fertleri fazla olan yoksul ailelere dağıt! Kalan kısımları da buradaki yoksul insanlara dağıtmamız için bize gönder."⁽²¹⁰⁾

Bu tavsiyeden devletin, her vilayette bulunan yoksul, muhtaç, özürlü, yetim ve yaşlılara geçimlerini sağlamak için bir miktar maaş ve onlara yetecek ölçüde gıda maddesi dağıttığı anlaşılmaktadır. Fakat kaynaklarda bu yardımların miktarı hususunda herhangi bir malumat bulunmamaktadır. Anlaşılan bu yardımlar, hazinenin o andaki maddî gücü ve kapasitesi nisbetinde yoksullara dağıtılıyordu.

Hz.Peygamber döneminden beri devlet kurumlarında görev yapan memurlara maaş veriliyordu. Örneğin Hz.Peygamber, Mekke valisi Attab b. Useyd'e ayda 30 dirhem maaş tahsis etmişti⁽²¹¹⁾. Hz.Ömer de Kufe valisi Ammar b. Yasır'a ayda 600⁽²¹²⁾ dirhem, Harac amili Osman b. Huneyfi 150⁽²¹³⁾ dirhem maaş bağlamıştı. Hz. Ali'nin devlet memurlarına kendinden önceki halifelerden daha fazla maaş verdiği, hatta bazı devlet memurlarının maaşlarını, ordu mensuplarına tahsis edilenlerden daha yüksek tuttuğunu görmekteyiz. Hz.Ömer, Kufe kadısı Şureyh'e ayda 100⁽²¹⁴⁾ dirhem (yani yılda yaklaşık 1200 dirhem) maaş verirken, Hz.Ali, onun bu maaşını ayda 500 dirheme çıkardı⁽²¹⁵⁾ Bu ise, eski maaşının beş katı kadardır. Aynı dönemde halife ve ordu kumandanları yılda 4000 dirhem maaş alırken, Şureyh'in eline yılda 6000 dirhem para geçiyordu. Oysa Fustat kadısı, Abdumelik b. Mervan döneminde yılda 200⁽²¹⁶⁾ dinar, Mervan b. Muhammed devrinde 240⁽²¹⁷⁾ dinar, Abbasî halifesi Ebu Cafer zamanında da 360⁽²¹⁸⁾ dinar maaş almaktaydı.

---

(210) *Nehc*, 457-458.

(211) *İbn Hişam*, IV, 107.

(212) *Ebu'n-Nasr*, *el-Hadare*, 237.

(213) *el-Yakubî*, *Tarih*, II, 129; *Ebu'n-Nasr*, *el-Hadare*, 237.

(214) *Hasan*, *en-Nuzum*, 351.

(215) *İbn Sa'd*, *Tabakât*, VI, 95; *Veki'*, *Ahbar*, II, 227; *İbn Mâze*, *Şarh*, II, 13.

(216) *el-Kindî*, *el-Vullât*, 317.

(217) *el-Kindî*, *el-Vullât*, 354.

(218) *el-Kindî*, *el-Vullât*, 369.

Hz.Ali zamanında devletin diğer büyük şehir ve vilayetlerinde görev yapan kadıların da yüksek maaş aldıklarına dair bazı işaretler bulunmaktadır. Halifenin el-Eşter'e yazmış olduğu meşhur mektupta, tayin edeceği Fustat kadısına tüm masraflarını karşılayacak ve halktan her türlü ihtiyacını kesecek şekilde yüksek maaş vermesini istemektedir⁽²¹⁹⁾.

Şüphesizki, bu dönemde devletin çeşitli şehir ve vilayetlerinde görev yapan valilere de tatmin edici boyutta maaş veriliyordu. Ayrıca polis teşkilatı mensupları, harac amilleri, hazine memurları, imamlar ve halife ile valiler için kütüplük yapan memurlar da, yerine getirmiş oldukları görevler karşılığında belli miktarda maaş almaktaydılar. Yukarıda bahsi geçen aynı mektupta halife devlet memurlarının tayin ve maaşları hakkında şu hususlara yer vermektedir: "...Sonra memurlarına dikkat et! Onları imtihandan geçirerek görevlendir, onları, çevrende bulunan kişilerle ilişare yapmadan, sadece kendilerine yardım olsun diye tayin etme! Zira bu iki husus zulüm ve hiyanetin tüm şubelerini ihtiva eder. Sen en iyisi bu iş için namuslu, tecrübeli, İslamda öncelik vasfına sahip dürüst ailelere mensup kişileri araştır ve seç! Çünkü onlar daha ahlaklı, daha dürüst, tamahın cazibesine daha az kapılan ve ileriye daha iyi gören insanlardır. Sonra onlara bol miktarda maaş tahsis et! Zira bu, onların, nefislerini islah etmeleri için bir kuvvet, elleri altında bulunan şeylere dokunmamaları için bir zenginlik ve emrine karşı çıktıkları, yahut emanetine hiyanet etmeleri halinde senin için aleyhlerinde kullanacak bir delil olur⁽²²⁰⁾.

Hz.Ali döneminde maaşlar devlet tarafından görevlendirilen arifler vasıtasıyla halka dağıtılırdı⁽²²¹⁾. Ancak ordu mensuplarına ait maaş ve fey malları, bazen Esba' emirlerine teslim edilir, onlarda askerlere dağıtılırdı⁽²²²⁾. Fakat bu sırada görevli bulunan ariflerin sayıları ile devletin halka dağıtılmak maksadıyla onlara verdiği paraların miktarları hakkında en ufak bir bilgiye sahip değiliz.

Yukarıda ele aldığımız bilgilerden Hz.Ali döneminde, devletin özellikle ordu teşkilatında görev yapan kişilere fey ve maaş dağıtımında, Hz.Ömer devrindeki, Hz.Peygambere ya-

---

(219) *Nehc*, 435.

(220) *Nehc*, 435-436.

(221) *Bkz. Ebu Ubeyd, el-Emval*, 49, 284; *el-Hindî, Kenz*, III, 166-167.

(222) *İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab*, III, 49; *el-Hindî, Kenz*, III, 166.

kınlık ve İslamda öncelik vasfına dayalı sistem ile, Hz.Osman zamanındaki taraflı uygulamayı takip etmediği, aksine bu kesime, Arap-Mevâli ve komutan-Asker gibi ırk ve kademe farklılıklarına bakmaksızın aynı oranda maaş tahsis ettiği anlaşılmaktadır.

Maaşlar konusundaki diğer bir hususta devletin memurlara yüksek maaş dağıtmasıdır. Hz.Ali'nin bu konu ile ilgili sözlerine baktığımızda, onun bu alandaki uygulamalarının bazı önemli ahlak kurallarına ve hatta devletin bekasını ve itibarını etkileyecek faktörlere dayandığını görürüz. Halife bu uygulaması ile devlet memurunu dürüstlüğe, rüşvet almamaya ve zimmetindeki mallara dokunmamaya, kısacası onu her türlü para zaafından korumaya çalışmaktadır. İşte bu sebeptendir ki, devletin önemli kurumlarından birine başkanlık eden kadıya kendi maaşından daha fazlasını tahsis etmiştir⁽²²⁴⁾. Hz.Ali'nin bu uygulaması aynı zamanda insanlar arasında haksızlıkları tamamen olmasa da zararsız bir düzeye indirmeyi amaçlamaktadır, başka bir deyişle toplumda adaleti sağlamaya ve zulmü azaltmaya yöneliktir.

b. Diğer giderler:

Hz.Ömer ordu mensupları ile onların eş ve çocuklarına dağıtılan düzenli maaş dışında, köleler dahil her kişiye yiyecek maddesi olarak ayda iki cerib buğday, iki kıst sirke ve iki kıst zeytinyağı veriyordu⁽²²⁵⁾. Bu uygulama Hz.Ali zamanında da aynen devam etti⁽²²⁶⁾. Bu sırada kişi başına iki Mudi buğday ve iki kıst zeytinyağı dağıtıldığı rivayet edilmektedir⁽²²⁷⁾.

Kaynaklar, Cemel vakası sırasında Basra valisi Osman b. Huneyf taraftarları ile Abdullah b. ez-Zübeyr ve arkadaşları arasında meydana gelen olaylar hakkında bilgi verirken,

---

(223) *Nehc*, 435-436.

(224) *Daha öncede belirttiğimiz gibi, bu dönemde meşhur kadı Şureyh yılda 6000 dirhem maaş almaktaydı. Oysa halifenin yıllık maaşı diğer askerler gibi 4000 dirhemden ibaretti. Bkz. İbn Sa'd, Tabakât, VI, 95; Veki', Ahbar, II, 227; İbn Mâze, Şarh, II, 13.*

(225) *Ebu Yusuf, el-Harac, 51; Ebu Ubeyd, el-Emval, 261; el-Belâzurî, Futûh, 446; el-Maverdî, el-Ahkam, II, 239; Corci Zeydan, İslam, I, 227; el-İlli, et-Tanzimat, 145; el-Hayrav, İdare, 117.*

(226) *Nehc, 438-439; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, III, 49; İbn Manzur, Lisân, VII, 378.*

(227) *İbn Manzûr, Lisân, VII, 378. Bu dönemde harac çiftçileri tarafından halifeye hediye edilen yağ, bal ve yiyeceklerde halka dağıtılmaktaydı. Bkz. el-Câhuz, el-Mehâsin, 238; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, III, 49.*

Rızık şehri (Medinetu'r-rızk) diye adlandırılan özel bir yerden söz etmektedirler⁽²²⁸⁾. Bu bilgilerden Hz.Ali zamanında yiyecek maddelerinin, birkaç binadan meydana gelen mezkûr bölgede depolandığını ve her ay başında buradan halka dağıtıldığı anlaşılmaktadır.

Büyük savaşlarda ordunun iâşesi, sevkiyat giderleri ve silah ve teçizatına harcanan masraflar, devlet hazinesinin giderleri arasında önemli bir yer tutmaktaydı. Şüphesiz ki, Hz.Ali zamanında bu yönde büyük harcamalar yapılmıştır. Zira bu dönem, Cemel, Sıffin ve Nehrevan gibi büyük askerî hamleler yanında, irili ufaklı birçok askerî faaliyetlere de sahne olmuştur⁽²²⁹⁾. Fakat bu çeşit harcamalar hakkında rakam olarak herhangi bir bilgiye sahip değiliz.

Her dönemde olduğu gibi, bu dönemde de başkent ile diğer vilayetlerde bulunan valilik binaları, camiler, erzak evleri ve hâpishaneler gibi bazı devlet kurumlarını yapmak veya onarımı ile ilgilenmek devletin sorumluluğu altında idi⁽²³⁰⁾. Ayrıca buralarda bulunan nehir ve kanalların temizlenmesi ve halkın istifadesine sunulması da yine devletin görevleri arasında yer alırdı ve bu yönde yapılan harcamalar hazine tarafından karşılanırdı⁽²³¹⁾.

Hâpishanelerde bulunan mahpusların kışlık ve yazlık elbiseleri ile onlara ait yiyecek ve içecek masrafları devlet tarafından karşılanırdı. Daha öncede belirttiğimiz gibi, bu uygulama ilk defa Hz.Ali zamanında başlatılmıştır⁽²³²⁾.

Katili belli olmayan maktullerin diyet paraları da devlet hazinesinden ödenirdi. Bu konuda Hz. Ali zamanında cereyan eden birçok olaya rastlamak mümkündür⁽²³³⁾. Örneğin Sıffin savaşı öncesinde Hz.Ali'nin Şamlılara karşı politikasını reddederek karşı çıkan bir şahıs, bir

---

(228) *Halife b. Hayyat, Tarih, 183; et-Taberî, Tarih, Iv, 475.*

(229) *Halife b. Hayyat, tarih, 198-199; et-Taberî, Tarih, V, 110, 130-140.*

(230) *Bkz. İbn Sîde, el-Muhassas, XII, 93; es-Serahsî, el-Mebsût, XX, 88; İbnu'l-Esîr, en-Nihâye, II, 8; el-Kettanî, et-Teratîb, I, 297; el-İllî, et-Tanzimât, 148.*

(231) *el-Yakubî, Tarih, II, 179.*

(232) *Ebu Yusuf, el-Harac, 162; el-Kettanî, et-Terâtib, I, 300.*

(233) *Bkz. el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 9495; ed-Dineverî, el-Ahbar, 166; İbn Kayyim, et-Turuk, 56.*

grup insanın saldırısına uğramış ve neticede öldürülmüştü. Katili belli olmadığından Hz.Ali bu şahsın diyetini hazineden ödemişti⁽²³⁴⁾.

4. Fiyatlar ve Geçim Seviyesi:

Hz.Ali döneminde toplumun refah seviyesini sağlıklı bir şekilde tesbit etmek için, o devirde insanların kullandıkları temel ihtiyaç ve eşyaları kapsayan bazı malların o günkü fiyatları hakkında bilgi vermemiz, sonra da bu bilgileri daha önce ele aldığımız düzenli maaş ve ek gelirlerle karşılaştırmamız gerekecektir.

Çarşı ve pazarlarda, İslamın, alım, satım ve kullanımını yasakladığı bazı yiyecek ve içecekler dışında⁽²³⁵⁾, her türlü mal, eşya ve ürün ticareti yapılmaktaydı⁽²³⁶⁾. Hisbe konusunda da belirttiğimiz gibi, bu alış-veriş merkezlerinde satılan malların fiyatlarına devlet müdahalesi söz konusu değildi⁽²³⁷⁾. Fakat buna karşılık devlet, fahiş kazanç peşinde olan ve ihtikar diye tanımlanan istokculuk olayına sebebiyet veren bazı tacirleri ağır bir şekilde cezalandırmayı da ihmal etmiyordu⁽²³⁸⁾.

Devletin, halka düzenli bir şekilde önemli bir gıda maddesi olan buğday ve zeytin yağı vermesi, bazende hayvanî yağ, bal ve diğer ihtiyaç maddeleri dağıtması, ister istemez bu ürünlerin pazarlardaki fiyatlarının artmamasına ve aynı düzeyde kalmasına, dolayısıyla de bunlara olan talebin yükselmemesine sebep oluyordu⁽²³⁹⁾. Devletin tedbir mahiyetindeki bu uygulaması, hem tacirlerin dürüstce ticaret yapmalarını, hem de fiyatların sâbit bir düzeyde kalmasını sağlıyordu.

---

(234) *el-Minkarî, Vak'atu Sıffin, 94-95; ed-Dineverî, el-Ahbar, 166. Bu dönemde kan parası şu beş şeyden birisi ile ödenirdi. 1000 dinar, 10.000 dirhem, 100 deve, 200 inek ve 2000 koyun. Bkz. Ebu Yusuf, el-Harac, 167; el-Maverdî, el-Ahkam, I, 274.*

(235) *Bunların başında domuz eti ile her çeşit sarhoş edici içki gelmektedir. Bkz. İbn Ma'ce, Sunen, II, 732.*

(236) *Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mourice Lombard, el-Cuğrafya, 211; el-'illî, et-Tanzimât, 207.*

(237) *Bkz. es-San'anî, el-Musannaf, VII, 205; ed-Darimî, Sunen, II, 249; et-Tirmizî, Sunen, III, 606; Ebu Davûd, Sunen, III, 370; Muhibbuddin et-Taberî, er-Riyâd, II, 237.*

(238) *Bkz. İbnu'l-Uhuvve, Me'alim, 77; Nehc, 428; el-Hindi, Kenz, II, 230.*

(239) *el-Câhuz, el-Mehâsin, 238; Nehc, 438-439; İbn Abdî'l-Berr, el-istiab, III, 49; Muhibbuddin et-Taberî, er-Riyâd, I, 236; İbn Manzûr, Lisan, VII, 378.*

Bu devir, Hz.Ali'nin ölümüne kadar birçok siyasi ve askerî problem ve çalkantıya maruz kaldığı halde, Mekke'de meydana gelen geçici bir fiyat artışı dışında kayda değer önemli bir hayat pahalılığı ile karşılaşmamıştır⁽²⁴⁰⁾.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, gıda maddeleri arasında önemli bir yer tutan buğday ürünü, devlet tarafından dağıtılmaktaydı. Miktar olarak her kişiye iki mudî buğday veriliyordu. Bir mudî 4 kafız veya 32 litre veyahut 312 kg. ağırlığında olduğuna göre, bu dönemde her şahsa ayda 624 kg. buğday dağıtılmaktaydı⁽²⁴¹⁾. Çarşıda bir kafız (78 kg.) buğday fiyatı 3 dirhem, bir kafız arpa fiyatı ise bir dirhemdi⁽²⁴²⁾.

Diğer bazı gıda maddelerinin fiyatlarında şu şekilde idi: Bir irdeb⁽²⁴³⁾ (156 kg.) hurma 1 dirhem⁽²⁴⁴⁾, bir irdeb soğan 1 dirhem⁽²⁴⁵⁾, bir kıst (3250 g.) zeytin yağı 9 dirhem⁽²⁴⁶⁾, bir adet tavuk yarım dirhem⁽²⁴⁷⁾, bir adet tavşan 1/4 dirhem⁽²⁴⁸⁾ ve 60 rabta (demet) sebze 1 dirhem⁽²⁴⁹⁾.

(240) Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 81. Ayrıca bkz. *Nehc*, 346-347.

(241) Bkz. *ebu Yusuf, el-Harac*, 58; *er-Reyyis, el-Harac*, 312. Mukayese için belirtiyoruz, bu gün (15.12.1989) Türkiye'de bir kg. buğday fiyatı 600 TL. dir. Halbuki Hz. Ali döneminde bir dirheme (555 TL.) 26 kg. buğday satın almak mümkündü. Başka bir deyişle zamamızda buğday fiyatı, Hz.Ali dönemine kıyasla yaklaşık 28 kat daha pahalıdır.

(242) *Ebu Yusuf, el-Harac*, 39; *İbn Hurdazbeh, el-Mesâlik*, 14; *er-Reyyis, el-Harac*, 312. Mukayese için veriyoruz. H. 78 yılında Mısır'da 20 irdeb (156 kg.) buğday bir dinara satılmaktaydı. Bu önemli gıda maddesinin fiyatı yükselerek 12 irdeb bir dinara, H. 90 yılında da 10 irdeb bir dinara satılmaya başlanmıştır. Abbasî halifesi Harunu'r-Reşid zamanında Musul'da bir irdeb buğday fiyatı 15 dirhem, bir irdeb arpa fiyatı da 10 dirhemdi. Bkz. *el-Ezdî, Tarihu'l-Mavsil*, 175; *el-İllî, et-Tanzimat*, 153-154.

(243) Bir irdeb, 156 kg. ağırlığındadır. Bkz. *er-Reyyis, el-Harac*, 322.

(244) *İbnu'l-Esîr, el-Kamil*, III, 201; *el-İbşimî, el-Mustatraf*, I, 86; *el-Kettanî, et-Terâtib*, I, 289-290.

(245) *el-İllî, et-Tanzimât*, 154.

(246) *el-İllî, et-Tanzimat*, 154. Kıst, yarım sa' ve aynı zamanda 3250 grama eşit bir ağırlık ölçüsüdür. Bkz. *İbn Manzûr, Lisan*, VII, 378; *er-Reyyis, el-Harac*.

(247) *el-İllî, et-Tanzimat*, 155.

(248) *el-Makdisî, el-Bed'*, V, 223; *ez-Zehebî, Tarih*, 184.

Bazı hayvan fiyatlarını, Hz.Ömer'in tesbit ettiği diyet (kan parası) miktarlarından anlamak mümkündür. Bu dönemde kan parası şunlardan birisi ile ödenirdi: 1.000 dinar, 10.000 dirhem, 100 deve, 200 inek, 2.000 koyun ve 200 hulle⁽²⁵⁰⁾.

Yukarıdaki tablodan bir devenin 100 dirhem, bir ineğin 50 dirhem, bir koyunun 5 dirhem ve bir takım elbisenin de 50 dirheme satıldığı anlaşılmaktadır⁽²⁵¹⁾. Fakat bu rakamlar, sâbit olmaktan ziyade, mezkûr hayvanların o dönemdeki çeşitli fiyatlarının birer ortalamasını gösterir. Örneğin Cemel vakasından önce Hz.Aişe için satın alınan devenin fiyatı 800 dirhemdi⁽²⁵²⁾. Aynı vakadan sonra yine Hz.Aişe için el-Eşter tarafından satın alınan devenin fiyatı ise, 700 dirhem olarak belirtilmiştir⁽²⁵³⁾. Hızlı yürümesi ile tanınan Mehriyye adındaki dişi develerin fiyatı 400 ile 600 dirhem arasında değişmekteydi⁽²⁵⁴⁾. Bu tesbitlerden, Hz.Ali zamanında deve fiyatlarının 100 dirhem ile 800 dirhem arasında olduğu görülmektedir. Şüphesiz ki, 800 dirhemden fazlasına satılan develerde vardı. Hatta bir devenin 2000 dirheme satıldığı da rivayet edilmektedir⁽²⁵⁵⁾.

Aynı kural, koyun ve inek fiyatları için de söz konusudur. Daha önce bir koyunun 5 dirheme satıldığını belirtmiştik⁽²⁵⁶⁾. Fakat bu rakam sabit olmamakla beraber, o zamanda geçerli olan genel koyun fiyatlarının ortalamasını ifade eder. Zira kaynaklarda, bir koyunun 1 dirheme⁽²⁵⁷⁾, diğerinin de 10 dirheme satıldığını gösteren bazı bilgiler yer almaktadır⁽²⁵⁸⁾.

---

(249) *el-İllî, et-Tanzimat, 154.*

(250) *Ebu Yusuf, el-Harac, 167; el-Maverdî, el-ahkam, II, 232-233; el-İllî, et-Tanzimat, 154.*

(251) *Bu fiyatlar, Hz. Ali dönemi içinde geçerlidir. Zira diyet bu dönemde de aynı oranlarda ödenmekte idi. Ayrıca bu dönemde bir at 400 dirhem, bir eşek ise, yarım dirheme satılmaktaydı. Bkz. Ebu Ubeyd, el-Emval, 469; el-Buhârî, Sahîh, III, 103.*

(252) *et-Taberî, IV, 452.*

(253) *et-Taberî, IV, 542.*

(253) *et-Taberî, IV, 457.*

(255) *el-Mesudî, Murûc, II, 366; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, III, 626-627.*

(256) *248 nolu dipnotta geçen eserlere bakınız.*

(257) *et-Taberî, V, 157.*

(258) *el-İllî, et-Tanzimat, 154. Bu dönemde Mısır'da bir koyun fiyatı yarım dinar (5 dirhem), bir tavuk fiyatı da yarım dirhemdi. Bkz. el-İllî, et-Tanzimat, 155.*

Köle fiyatları, Hz.Peygamber ve Hz.Ömer döneminde ortalama 400 dirhem⁽²⁵⁹⁾ olarak belirlenmişse de, Hz.Ali zamanında bu rakamın biraz üzerinde olduğu görülmektedir. Bu devirde normal bir köle 600⁽²⁶⁰⁾, 700⁽²⁶¹⁾, 800⁽²⁶²⁾ ve hatta 1000⁽²⁶³⁾ dirheme satılabiliyordu. Fars bölgesine bağlı Erdeşirhurre valisi Maskale b. Hübeyre, Ma'kel b. Kays tarafından esir edilen 500 kadar Benî Nâciye mensubunu, kişi başına 1000 dirhem ödemek suretiyle satın almış, sonrada tümünü serbest bırakmıştı⁽²⁶⁴⁾.

Mezkûr köle fiyatları satışa sunulan kölenin eğitimine, ırkına, cinsiyetine, yaşına ve yeteneklerine göre büyük farklılıklar gösterirdi. Bir habere göre bu dönemde Mekke'de Şâden, Havra' ve Fütûn adında Hicaz doğumlu üç cariye, 3.000 dinar (30.000 dirhem)a satılmıştır⁽²⁶⁵⁾. Başka bir deyişle her cariye için 10000 dirhem ödenmiştir. Bu ise, oldukça büyük bir rakamdır ve o zaman için bir servete eş değerdedir⁽²⁶⁶⁾.

Ordu mensupları, savaşlarda kullandıkları çeşitli silahları, genellikle devlet tarafından kendilerine ödenen maaşlarla satın alırlardı⁽²⁶⁷⁾. Hz.Ali döneminde silah fiyatları, diğer mallara nisbeten daha yüksekti. Zira bu silahların birçoğu uzak ülkelerden temin edilmekteydi⁽²⁶⁸⁾. Örneğin Hz.Ali'yi öldürmede kullanılan kılıç 1000 dirheme satın alınmıştı⁽²⁶⁹⁾.

---

(259) Bkz. Ebu Ubeyd, *el-Emval*, 147. Ayrıca bkz. *el-İllî, et-Tanzimat*, 156.

(260) *İbnu'l-Esîr, Usd*, IV, 24.

(261) *İbn Kuteybe, el-İmâme*, I, 162; *et-Taberî, V*, 157; *İbn 'Asem, el-Futûh*, IV, 283; *el-Mesudî, Murûc*, II, 426; *İbnu'l-esîr, el-Kamil*, III, 201.

(262) *et-Taberî, V*, 157; *İbn Abdi'l-Berr, el-istiab*, III, 48; *İbnu'l-Esîr, el-Kamil*, III, 201.

(263) *et-Taberî, V*, 129; *İbn 'Asem, el-Futûh*, IV, 242; *el-Mesudî, Murûc*, II, 419; *İbn Kesîr, el-Bidaye*, VII, 309.

(264) *et-Taberî, V*, 157.

(265) *İbn Abdîrabbih, el-İkd*, IV, 357. Ayrıca bkz. *Nehc*, 413.

(266) Örneğin bu para ile 100 deve veya 2000 koyun satın almak mümkündür. Bkz. *Ebu Yusuf, el-Harac*, 167.

(267) Bkz. *el-Hindî, Kenz*, III, 240.

(268) *el-İllî, et-Tanzimat*, 217-220.

(269) *İbn Abdi'l-Berr, el-istiab*, III, 58; *İbn Haldun, el-İber*, II, 453; *Muhibbuddin et-Taberî, Zehâir*, 113; *el-Heysemî, Mecma'*, IX, 141.

Daha önce maaşlar konusunda altın kaplama bir zırhın 4.000 dirheme satıldığını belirtmiştik⁽²⁷⁰⁾. Başka bir yerde de normal bir zırhın yine 4.000 dirheme satıldığı rivayet edilmektedir⁽²⁷¹⁾. Siffin savaşında Iraklı bir asker tarafından öldürülen Ubeydullah b. Ömer b. el-Hattab'a ait bir zırh, bir kılıç ve bir kalkandan oluşan silahlara da, Hz.Ali tarafından 4000 dirhem fiyat konulmuştu⁽²⁷²⁾.

Ev fiyatları, satışa sunulan evin genişliğine, yapısına ve diğer bazı özelliklerine göre ayarlanırdı. Örneğin bu dönemde meşhur Kufe kadısı Şureyh, normal bir evi 80 dinar (800 dirhem)a satın almıştı⁽²⁷³⁾. Oysa Basra'da Talha b. Ubeydullah'ı defnetmek için yakınları tarafından satın alınan bir eve 10.000 dirhem gibi büyük bir meblağ ödenmiştir⁽²⁷⁴⁾.

Bu dönemde kumaş ve hazır elbise fiyatlarında bazı farklılıklar göze çarpar. Tek parçadan oluşan normal bir elbise 9 dirheme, kaliteli bir elbise ise, 20-30 dirhem arasında satılırdı⁽²⁷⁵⁾. Pamuklu kumaştan yapılmış bir gömlek fiyatı 3-4 dirhem⁽²⁷⁶⁾, izar denilen bir entari fiyatı da 3-5 dirhem arasında değişirdi⁽²⁷⁷⁾. Buna rağmen, bir gömlek, bir yelek ve bir sarığı 15 dirheme satın alınan bir parça kumaşla daha ucuza mal etmekte mümkündü⁽²⁷⁸⁾.

Zenginlerin giymiş oldukları ipk elbiseler ise, daha yüksek fiyatlarla satın alınıyordu. Örneğin bir burde veya hulle denilen kaliteli takım elbise 400 veya 500 dirhem, Yemen burdesi

---

(270) *el-Hindî, Kenz, III, 240.*

(271) *Bkz. Veki', Ahbar, II, 195.*

(272) *İbn Sa'd, Tabakât, V, 12.*

(273) *Bkz. Nehc, 364.*

(274) *ez-Zehebî, Tarih, 166.*

(275) *İbn Sa'd, Tabakât, VII, 82; et-Taberî, V, 156.*

(276) *ez-Zehebî, Tarih, 203; Muhibbuddin; et-Taberî, er-Riyâd, 236; el-Kettanî, et-Terâtib, I, 289-290; el-İllî, et-Tanzimât, 158.*

(277) *İbn Sa'd, Tabakât, VII, 82; İbnu'l-Esîr, usd, IV, 24; İbnu'l-Esîr, el-Kamil, III, 201.*

(278) *İbn Sa'd, Tabakât, VII, 82.*

(279) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 92.*

100⁽²⁸⁰⁾ dirhem, bir tilisân 100⁽²⁸¹⁾ dirhem ve bir mutraf 200⁽²⁸²⁾ dirheme satılmaktaydı.

Hızlı Ali döneminde yaşayan insanların geçim seviyelerini ele alırken, daha ziyade devletin başkenti Kufe'yi örnek almak zorundayız. Zira konuya böyle bir yaklaşımın, hem o dönemde devlet tarafından halka dağıtılan belli miktardaki maaşlar açısından, hem de o sıralarda çarşı ve pazarlarda satılan mal ve eşya fiyatları yönünden daha isabetli olacağına inanmaktayız⁽²⁸³⁾.

Bu dönemde Kufe'de ikâmet eden ve bir erkek, bir kadın ve üç çocuktan meydana gelen bir aileyi örnek kabul ederseniz, aile reisi durumundaki şahsın devletten yılda 4000 dirhem, eşinin 100 dirhem hem, üç çocuğunun da kişi başına yüzer dirhemden toplam 300 dirhem maaş aldıklarını görürüz⁽²⁸⁴⁾. Bu hesaba göre tüm aile fertlerinin yıllık gelir toplamı 4.400 dirhemdir. Buna ek olarak devlet bu ailede yer alan erkek ile eşine ayda toplam 16 Kafız (1248 kg.) ekmeçlik buğday ve 4 kıst (13 kg.) zeytin yağı vermektedir⁽²⁸⁵⁾. Bu ise, ayda 84, yılda 1008 dirhem ek bir gelir demektir. Son rakamı daha önce tesbit ettiğimiz toplam 4400 dirhemlik maaşla topladığımızda 5408 dirhem gibi bir gelir miktarı ile karşılarız. Bu miktar, sadece üç çocuklu bir ailenin düzenli olarak elde ettiği yıllık geliri kapsamaktadır.

Yukarıda söz konusu aile fertlerinin toplam yıllık gelirini 4400 dirhem olarak belirtmiştik. Bu ise, ayda yaklaşık 366 dirhem gelir demektir. Bu ailenin, o devirdeki alım gücünü tesbit etmeye çalışırsak, bir ay zarfında 366 dirhem gelirle aynı dönemde piyasada satılan şu mal ve ürünleri rahatça satın alabildiklerini görürüz: 100 dirheme 1 deve, 100 dirheme 2 inek, 10 dirheme 2 koyun, 10 dirheme 20 tavuk, 1 dirheme 156 kg. hurma, 1 dirheme 156 kg. soğan, 27 dirheme 9750 g. zeytinyağı, 1 dirheme 60 rabta (demet) sebze, 30 dirheme 780 kg. buğday,

(280) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 39; el-'İllî, et-Tanzimât, 159.*

(281) *İbn Sa'd, Tabakât, IVII, 121; el-'İllî, et-Tanzimat, 159.*

(282) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 40.*

(283) *Zaten konumuzu ilgilendiren kaynaklardaki bilgiler de aynı çizgidedir.*

(284) *Bkz. Ebu Ubeyd, el-Emval, 250-253; İbn Kuteybe, 'Uyûn, I, 245; el-Belazurî, Futûh, 445; el-'İllî, et-Tanzimât, 161; el-Hayrav, İdare, 113. Bu dönemde bazı kadınlar 200 dirhem maaş almaktadır. Bkz. Ebu Yusuf, el-Harac, 48.*

(285) *İbn Manzûr, Lisan, VII, 378; er-Reyyis, el-Harac, 316.*

10 dirheme 780 kg. arpa, 18 dirheme 6 erkek gömleği, 8 dirheme 2 entari ve 50 dirheme 2 takım kaliteli erkek elbisesi⁽²⁸⁶⁾. Ayrıca devlet bu aileye ayda 1248 kg. buğday, bir aylık ihtiyacı olan 13 kg. zeytinyağı ve bazı gıda maddeleri vermektedir⁽²⁸⁷⁾. Daha önemlisi bu ailenin ev kirası diye bir harcaması da yoktur. Zira devlet, Hz. Ömer döneminde burada iskan edilen her aileye toprak dağıtmış ve ev yapmak için de maddî yardımda bulunmuştur⁽²⁸⁸⁾.

Yukarıda verilen tablodan, Hz. Ali döneminde Kufe'de toplumun çoğunluğunu teşkil eden orta tabakanın, devlet tarafından ödenen belli ve eşit miktardaki yıllık maaş ve çeşitli ek yardımlarla büyük refah içinde ve hiç bir maddi sıkıntı çekmeden hayatlarını idame ettikleri anlaşılmaktadır⁽²⁸⁹⁾.

Aynı bilgilerden bir kişinin en az iki aylık maaşla bir köle⁽²⁹⁰⁾, iki veya üç aylık maaşla da bir ev satın alabildiğini de öğrenmekteyiz⁽²⁹¹⁾. Fakat aynı alım gücünü, silah fiyatları için söylemek, oldukça güçtür. Zira ancak üç aylık maaşla bir kılıç⁽²⁹²⁾ veya iyi bir at⁽²⁹³⁾, bir yıllık maaşla da bir zırh satın almak mümkündür⁽²⁹⁴⁾. Bu durum, üstün vasıflara sahip cariyeler ile ipek ve keten kumaşlardan yapılmış lüks elbiseler için de geçerli idi⁽²⁹⁵⁾. Bu devirde Hulle denilen lüks ve kaliteli bir takım elbise, bir aylık maaşla satın alınamazken⁽²⁹⁶⁾, bazı cariyeye fi-

---

(286) Bkz. Ebu Yusuf, *el-Harac*, 167-312; İbn Sa'd, VII, 82; et-Taberî, V, 156; İbnu'l-Esr, *el-Kamil*, III, 201; İbnu'l-Esr, *Usd*, IV, 24; ez-Zehebî, *Tarih*, 203; el-İbşimî, *el-Mustatraf*, I, 86.

(287) İbn Manzûr, *Lisân*, VII, 378.

(288) el-Belazurî, *Futûh*, 275-276.

(289) Orta tabaka derken, daha ziyade ordu teşkilatını oluşturan Kufe'deki çeşitli Arap kabilelerini kastediyoruz.

(290) Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 162; et-Taberî, V, 157; el-Mesudî, *Murûc*, II, 426; İbnu'l-Esr, *el-Kamil*, III, 201.

(291) *Nehc*, 364.

(292) İbn Haldun, *el-İber*, II, 453; Muhibbuddin et-Taberî, *Zehâir*, 113; el-Heysemî, *Mecma'*, IX, 141.

(293) el-İllî, *et-Tanzimat*, 156. Ancak 400 dirheme, yani bir aylık maaştan 34 dirhem fazlasına normal bir at almak mümkündür. Bkz. el-İllî, *et-Tanzimât*, 155.

(294) Bu dönemde zırh fiyatları 4000 dirhemdir. Bkz. *Veki'*, *Ahbar*, II, 195; el-Hindî, *Kenz*, III, 240.

(295) Bkz. İbn Abdirabbih, *el-İkd*, IV, 357.

(296) Bu devirde bir hulle 400 veya 500 dirheme satılmaktaydı. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakat*, IIII, 92.

yatlarına da iki yıllık maaş bile yetmezdi⁽²⁹⁷⁾. Ne varki, bu dönemde pahalı silahlar, para ödemedi de seleblerle, yani savaşta öldürülen askerin silah ve techizatına el koymak suretiyle de temin edilebilmekteydi⁽²⁹⁸⁾. Aynı şey cariye ve köleler için de söz konusudur⁽²⁹⁹⁾. Lüks elbiseler ise, zaruri ihtiyaçlardan sayılmasa gerktir. Zira zamanımızda olduğu gibi, o devirde de, daha ucuz fiyatlarla satılan değişik kalitede çeşitli elbiseleri, bol miktarda Kufe ve diğer şehir çarşılarında bulmak mümkündü.

Şüphesizki, vali, kadı, polis teşkilatı başkanı, hazine sorumlusu ve diğer yüksek devlet memurları daha fazla maaş ve daha geniş maddi imkanlara sahiplerdi⁽³⁰⁰⁾. Fakat durum ve mevkileri ne olursa olsun, orta tabaka ile aralarında büyük bir maddî uçurum meydana gelmiyordu. Çünkü başta Hz. Ali olmak üzere devlet, bu memurların adaletsizce servet biriktirmelerine izin vermiyordu⁽³⁰¹⁾. Hatta bu yönde bir suçu veya kusuru olanlar varsa, halife tarafından ağır bir şekilde cezalandırılıyordu⁽³⁰²⁾.

Hz. Ali zamanında devlet, bir taraftan yoksul veya başka bir deyişle alt tabakanın maddî durumunu, onlara hazineden tahsis edilen paralar, savafi gelirlerinden ayrılan çeşitli ürünler ve zenginlerden toplanan zekât malları ile iyileştirme yoluna gidreken⁽³⁰³⁾, diğer taraftan orta tabakayı teşkil eden ordu mensuplarına dolgun bir maaş ve çeşitli yardımlar yaparak, zenginlerle bu kesim arasındaki açığı kapatmaya çalışıyordu. Aynı zamanda yüksek devlet memurları dahil, tüm zengin tabakayı da sıkı kontrol altında tutuyordu⁽³⁰⁴⁾. Başka bir deyişle, devlet çeşitli uygulamalarla toplumun her kesimine adaleti yaymaya çalışıyordu. Bunu yaparken de çeşitli tabakalar arasında herhangi bir uçurumun meydana gelmesine fırsat vermiyordu.

---

(297) İki yıllık maaş miktarı 8000 dirhemdir. oysa bu dönemde üç cariye İbn Abbas tarafından 30.000 dirheme satın alınmıştır. Bkz. İbn Abdірabbih, *el-İkd*, IV, 357.

(298) Bkz. İbn Sa'd, *Tabakat*, V, 12.

(299) Bkz. *el-Belazuri*, *Futûh*, 421.

(300) Örneğin bu dönemde Kufe kadısı Şureyh ayda 500 dirhem maaş almaktaydı. Bkz. İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 95; *Veki'*, *Ahbar*, II, 227; İbn Mâze, *Şarh*, II, 13.

(301) Bkz. *el-Yakubi*, II, 176-180; *et-Taberî*, V, 130; İbnu'l-Estr, *el-Kamil*, III, 147; İbnu'l-Esir, *Usd*, IV, 24; *Nehc*, 377, 412, 415, 461-462.

(302) Bkz. *el-Yakubi*, II, 179-180; İbnu'l-Estr, *el-Kamil*, III, 147.

(303) *Nehc*, 382, 438-439.

(304) Bkz. *Nehc*, 441.

Hz.Ali, hilafeti boyunca toplumda sosyal adaleti gerçekleştirmeye çalıştı. Bunu anlamak için onun çeşitli vesilelerle yapmış olduğu konuşmalar ile yüksek devlet memurlarına yazdığı mektuplara bakmak yeterli alacağı kanaatindeyiz.⁽³⁰⁵⁾

5. Ticaret :

Araplar, özellikle de Mekkeliler Cahiliye devrinde geniş çapta ticaretle uğraşıyorlardı. Hatta bu dönemde Mekke şehri adeta bir ticarî alış veriş merkezi görünümünde idi⁽³⁰⁶⁾.

Hz.Peygamber ve onu takip eden ilk iki halife dönemlerinde Arapları, İslam'ı yaymak maksadıyla geniş fetih hareketleri ile meşgul oldular. Fakat onların bu faaliyeti, ticaret hayatından uzak kalmalarına sebep olmadı⁽³⁰⁷⁾. Bu dönemde bazı sahabiler dahil birçok kişi şehir merkezlerinde yer alan çarşı ve pazarlarda ticarî faaliyetlerde bulunuyorlardı⁽³⁰⁸⁾. Buna paralel olarak ticarete yeni bir tüccar tabakasının faaliyeti de göze çarpar. Hz.Ömer döneminde yapılan geniş fütûhat neticesinde bol miktarda Fars kökenli mevâli ve köle Arap toplumu ile yaşamaya ve kaynaşmaya başladı⁽³⁰⁹⁾. Bu durum ister istemez ticaret hayatını da etkiledi ve bol sayıda mevâli ve kölenin bu sahada faaliyet göstermesine sebep oldu⁽³¹⁰⁾.

Hz.Osman devrinde ordu bünyesinde yer alan müslüman Arapların savaşlarda ele geçirilen bol miktarda ganimet mallarına sahip olmaları ve halifenin Irak'ta geniş topraklar satın almalarına izin vermesi, büyük çapça servet biriktirmelerine ve bunları ticaret alanında çalıştırmalarına yol açtı. Örneğin bu dönemde Hz.Zübeyr'in, ticaretle uğraşan bin köleye sahip olduğu rivayet edilmiştir⁽³¹¹⁾.

---

(305) Bu konuşma ve mektuplar için bkz. *el-Yakubî, II, 176-180; Nehc, 57, 76, 183, 189, 322, 333-334, 380, 416, 425, 438-439.*

(306) *el-Belâzurf, Ensab, I, 59, 97; el-Alusî, Buluğ, III, 385-388; el-Kettanî, et-Terâtib, II, 20, 26; Bu devirde Arapların ticaretle uğraştıklarına Kur'an-ı Kerim'de işaret etmektedir. Bkz. Kureys, 1-4.*

(307) *Bkz. Ebu Ubeyd, el-Emval, 271-272; el-Kettanî, et-Terâtib, II, 24-29; el-İllî, et-Tanzimat, 233-234.*

(308) *Bkz. İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 81, 87, 132; el-Buharî, Sahîh, III, 68-69, Ebu Davud, Sunen, III, 121-122; et-Taberî, III, 431-432; İbn Abdî'l-Berr, el-istiab, II, 388.*

(309) *Ebu Ubeyd, el-Emval, 148; el-Belazurf, Futûh, 386; Ahmed Emîn, Fecr, 88.*

(310) *Bkz. Ahmed Emîn, fecr, 93; el-İllî, et-Tanzimât, 243-244.*

(211) *İbnu'l-Estr, Usd, II, 198; ed-Diyarbakrî, Tarih, II, 311.*

Hız. Ali halife seçildiğinde islam devleti topraklarında meşhur sahabiler dahil çok sayıda kişi geçimini ticaretle sağlamaya çalışıyordu. Bu dönemde mallarını islam devletinin çeşitli bölge ve şehirlerinde çalıştıran bazı zengin tacirlerin mal varlıkları ile ticarî kapasitelerini gösteren değerli bilgilere sahibiz.

Söz konusu tacirlerin başında Talha b. Ubeydullah'ı görmekteyiz. Taha'nın Basra'da el-Kanât, Kufe'de ise, en-Neşastec adı ile tanınan bölgelerde bol gelir getiren tarla ve çiftlikleri vardı⁽³¹²⁾. Başka bir haberde ise, onun Irak topraklarından yılda 400.000 dinar ile 500.000 dinar arasında, Serât bölgesinden de 10.000 dinar gelir sağladığı⁽³¹³⁾, ayrıca mezkur miktarlar nisbetinde de ürün elde ettiği bildirilmiştir⁽³¹⁴⁾. Oğlundan gelen bir rivayette de Talha'nın mal varlığı şöyle açıklanmaktadır: "Ebu Muhammed (Talha) nakid olarak 2.200.000 dirhem ve 200.000 dinar bıraktı. Öldüğü zaman malları çalıştırılıyordu ve es-Serât bölgesinden sağlamış olduğu ürünler dışında, sadece Irakta bulunan topraklarından yılda 100000 dirhem gelir elde ediyordu⁽³¹⁵⁾. Onun mal ve gayrimenkul şeklinde bıraktığı serveti ise, 30 milyon dirhem olarak verilmektedir⁽³¹⁶⁾. Hatta 100 buhar (sığır derisinden yapılmış bir nevi torba veya çuval) altın bıraktığı bile rivayet edilir⁽³¹⁷⁾. Talha'nın eşi ise, öldürüldüğü zaman mallarına bakan şahıs yanında kocasına ait 1.200.000 dirhem nakit para ile 30 milyon dirhem değerinde mal ve gayrimenkul bulunduğunu bildirmektedir⁽³¹⁸⁾.

Bu dönemde iç ve dış ticarete destek sağlayan bugünkü bankerleri andıran bazı büyük tacirler bulunuyordu. Örneğin Zübeyr b. Avvam'ın merkezi Medine'de, diğer şubeleri İskenderiye, Kufe ve Basra'da bulunan büyük bir ticaret şirketi vardı⁽³¹⁹⁾. Ayrıca Irak ve Medine'deki

---

(212) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 158; ez-Zubeyrî, Neseb, 281-282.*

(213) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 157; İbn Kuteybe, el-Me'arif, 101; İbnu'l-Esîr, Usd, III, 61; ed-Diyarбекrî, Tarih, II, 311.*

(313) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 157; İbn Kuteybe, el-Me'arif, 101; İbnu'l-Esîr, Usd, III, 61; ed-Diyarбекrî, Tarih, II, 311.*

(313) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 158.*

(315) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 157-158; ez-Zehebî, Tarih, I, 166.*

(316) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 158; ez-Zehebî, Tarih, I, 166; ed-Diyarбекrî, Tarih, II, 311.*

(317) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 158. İbn Abdirabbih, Talha'nın bıraktığı altın miktarını 300 buhar olarak nakletmektedir. Bkz. İbn Abdirabbih, el-İkd, IV, 322.*

(318) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 158; ez-Zehebî, Tarih, I, 166.*

(319) *İbn Sa'd, Tabakat, III, I, 76.*

geniş arazilerinden bol miktarda gelir elde ediyordu⁽³²⁰⁾. Cemel vakası sırasında öldürüldüğünde üzerinde 2.200.000 dirhem borç vardı⁽³²¹⁾. Zira o bu sırada bir nevi özel banka vazifesi görüyordu. Başka bir deyişle bazı kişiler ona gelerek paralarını emanet olarak bırakmak istiyorlardı. Fakat Zübeyr onlara "Hayır paranızın kaybolmasından korkarım, kabul ederseniz ben bu parayı çalıştırmak istiyorum" diyordu. Onlar da onun bu teklifini kabul ediyorlardı⁽³²²⁾. Böylece ona teslim edilen bu paralar başka bölgelerde çalıştırılıyordu. Şüphesiz ki, bu ve buna benzer bol gelir getiren yatırım faaliyetleri, ticaretin gelişmesine ve İslam devletinin çeşitli bölgelerine yayılmasına zemin hazırlıyordu.

Bazı bilgilerden, bu dönemde Kufe'de çeşitli mal ve eşyaların satıldığı bir ana çarşının faaliyet içinde olduğunu öğrenmekteyiz⁽³²³⁾. Ayrıca bu ticaret merkezinin, her birinde belli bir mal veya ürün alım satımının gerçekleştiği bazı küçük çarşılarından oluştuğu anlaşılmaktadır. Zira bir kaynakta gömlek, entari, çeşitli kumaş ve giysilerin satıldığı Suku'l-Kerâbis adında bir çarşıdan söz edilmektedir⁽³²⁴⁾.

Ana çarşıda her türlü mal ve ürün satışı ile uğraşan tacirler olduğu gibi⁽³²⁵⁾, atölye ve dükkanlarda çalışan terzi, kasap ve buna benzer birçok alanda faaliyet gösteren esnaf ve sanatkarlarda bulunmaktaydı⁽³²⁶⁾. Adı geçen düzenli çarşılar dışında Kufe'nin belli bir bölgesinde deve, inek ve koyun gibi, çeşitli hayvan alım ve satımının gerçekleştirildiği bir pazarın bulunduğunu gösteren bilgilere sahibiz. Bu konuda Mutraf adında bir şahıs şunu anlatmaktadır: "Mescitten çıkmıştım arkamda yürüyen bir şahsın bana entarinin eteklerini yukarı çek! Zira böyle yapman hem elbisenin temizliği hem de daha geç eskimesi açısından faydalıdır" diye seslendiğini duydum. Sonra onun arkasında yürümeye başladım. Elbise olarak bir entari ile bir yelek giymiş-

---

(320) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 76; el-Belazuri, Futûh, 273.*

(321) *İbn Sa'd, Tabakat, IIII, 76; İbn Kesir, el-Bidaye, VII, 249.*

(322) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 76; Ayrıca bkz. el-İllî, et-Tanzimât, 265.*

(323) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 17-18; Veki', Ahbar, II, 196; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, III, 49; İbnu'l-Esr, Usd, IV, 24.*

(324) *İbnu'l-Esr, Usd, IV, 24; Muhibuddin et-Taberî, er-Riyad, 236.*

(325) *Ebu Ubeyd, el-Emval, 49; Veki', Ahbar, II, 196; İbn Abdî'l-Berr, el-İstiab, III, 50.*

(326) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 196; İbn Kayyim, et-Turuk, 55-56; el-İbşimî, el-Mustatraf, II, 72.*

ti, elinde de dirresi (değnek) vardı. Bu görünümü ile daha ziyade bir bedeviye benziyordu. Onu bazı kişilere sordum. İçlerinden birisi onun Ali b. Ebî Talib olduğunu söyledi. Sonra deve alım satımının yapıldığı bir yere ulaştı ve oradaki tüccara satınız! Fakat yemin etmeyiniz. Zira yemin malı azaltır, bereketi yok eder. Daha sonra hurma satan şahıslara uğradı ve orada bir kölenin ağlamakta olduğunu gördü. Ona 'neden ağlıyorsun' diye sordu. Köle de satıcılardan birine işaret ederek 'bu adam bir dirhem karşılığında bana hurma sattı, fakat efendim hurmayı geri çevirdi.' şeklinde derdini dile getirdi. Bu durum karşısında Ali, satıcıya 'al hurmanı ve ona dirhemini geri ver! Onun bu konuda bir suçu yoktur.' dedi"⁽³²⁷⁾.

Yukarıdaki bilgilerden, Kufe'de canlı bir pazarın her gün faaliyet halinde olduğu ve her türlü mal ve ürünün burada sergilendiği anlaşılmaktadır. Ayrıca burada, ticaretle uğraşan kişilerin her gün bizzat halife tarafından denetlendiği ve alıcıya karşı kural dışı bir muamelenin yapılmaması için de tavsiyede bulunulduğu görülmektedir.

Hz.Ali zamanında Kufe ve Basra çarşılarında ticaret yapan esnaf ve tüccarın çoğunluğunu Fars kökenli insanlar oluşturuyordu⁽³²⁸⁾. Bunun yanında Arap asıllı tacirler ile efendileri adına ticaret yapan köleler de bulunmaktaydı⁽³²⁹⁾. Efendilerinden izin alarak ticaret hayatına atılan bu köleler, istedikleri malın ticaretini yapabildikleri gibi, istedikleri tacirle de ortaklık kurabiliyorlardı. Fakat ticarî alandaki statüleri ne olursa olsun, iktisadî ve sosyal bakımdan sermâye sahibi efendilerine bağımlı durumdaydılar⁽³³⁰⁾. Şüphesizki, bu sahada sadece ticaret konusunda bilgi ve tecrübesi olan köleler faaliyet gösterebiliyordu⁽³³¹⁾. Bu durumun gerçekleşmesinde sermâye sahibi şahsın kölesine olan güveninin de etkisi büyüktü.

Bu dönemde ticaret, ihtikar, aşırı kâr, alım satımda hile ve bazı yasaklar (içki satışı ve saire) dışında her türlü sınırlandırmadan muafı⁽³³²⁾. Devlet, memleketin çeşitli bölgelerinde

---

(327) *el-Kettanî, et-Terâtib, I, 289-290.*

(328) *Bkz. İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 17; el-İllî, et-Tanzimat, 240.*

(329) *İbn Sa'd, Tabakât, IIII, 18; el-İllî, et-Tanzimat, 243..*

(330) *el-İllî, et-Tanzimat, 243-244.*

(331) *Bkz. el-Makdisî, ez-Zerâif, 50.*

(332) *Bkz. Ebu Ubeyd, el-Emval, 105; Nehc, 438; İbn Teymiyye, el-Hisbe, 47; İbnu'l-Uhuvve, Me'alim, 66; Muhibbuddin et-Taberî, er-Riyad, II, 237; el-Hindî, Kenz, II, 230.*

faaliyet gösteren büyük tacirler ile muhtelif şehirlerde yer alan çarşı ve pazarlarda alım satım işleri ile uğraşan esnaf ve sanatkarlara büyük kolaylıklar sağlıyordu⁽³³³⁾ Tüm tacirlerden yılda bir defaya mahsus olmak üzere cüzi bir vergi alınıyordu⁽³³⁴⁾. Daha önceki dönemlerde Gayr-i Müslim tacirlerden nakit olarak alınan cizye (baş vergisi) Hz. Ali döneminde daha değişik bir uygulama takip edilerek tacirin maddî durumuna göre ya nakdî ya da aynı yani satışa sunduğu maldan vergi nisbetinde mal almak suretiyle toplanmaya başlanmıştır⁽³³⁵⁾. Bu örnek uygulama ise, esnaf ve tüccarın zor durumda kalmadan vergisini ödemesini ve aynı zamanda sıkıntı çekmeden rahat ticaret yapmasını sağlıyordu.

---

(333) *Nahc*, 438.

(334) *Ticaret mallarından alınan öşür miktarları için bkz. Ebu Yusuf, el-Harac, 143; Ebu Ubeyd, el-Emval, 530.*

(335) *Bkz. Ebu Yusuf, el-Harac, 132, Ebu Ubeyd, el-Emval, 49-50; İbn Abdî'l-Berr, el-istiab, III, 50.*

SONUÇ

Hz.Ali'nin Medine'de halife seçilmesi, İslam devletinin buhran ve çalkantıları yönünden en kritik dönemine rastlar. Hz.Osman'ın hilafeti esnasında ortaya çıkan fitne olaylarına, İslam toplumundaki önemli ve etkin rolünden dolayı Hz.Ali'nin de ismi karışmış ve bu sırada devletten yana bir siyaset takip etmesine rağmen, sonradan bazı çevrelerce halifenin öldürülmesi olayına, en azından sessiz kalmak suretiyle yardımcı olmakla itham edilmiştir.

Hz.Ali halife seçildikten sonra, kendinden önceki halifelerin karşılaşmadığı çözümü güç siyasî problemlerle karşılaştı. Bir taraftan Hz.Aişe, Talha ve Zübeyr, Basra'yı ele geçirecek halifeye karşı büyük bir isyan başlattılar. Diğer taraftan Muaviye b. Ebî Süfyan Şam'da ona karşı uzlaşmaz bir tutum sergiledi ve bu tutum ve siyasî rekâbetin sonucunda da Sıffin savaşının patlak vermesine ve yetmişbine yakın müslümanın öldürülmesine sebep oldu. Nihayet hakem olayı adı altında ustaca hazırlanmış diplomatik bir tuzak, Hz.Ali'ye kabul ettirildi. Bu olayın olumsuz bir neticesi olarak da halife hayatının ve hilafetinin sonuna kadar kendi ordusundan ayrılan Haricî gruplarla uğraşmak zorunda kaldı. Bu olay akabinde de aynı gruptan bir kişinin saldırısına uğrayarak öldürüldü.

Hz.Ali dönemi, siyasî yönden olduğu kadar idarî ve iktisâdî yönden de önemli gelişmelere sahne olmuştur. Fakat nedense bu dönemin idarî ve iktisâdî yönü, siyasî yönü kadar müslüman ve batılı araştırmacıların dikkatini çekmemiştir. Biz bunu, mezkur araştırmacıların Hz.Ali dönemini genel olarak bir fitne ve kargaşa dönemi şeklinde telakki etmelerine ve dolayısıyla da böyle bir ortamda herhangi bir gelişme ve ilerlemenin tahakkuk etmeyeceğine kanaat getirmelerine bağlamaktayız.

Hz.Ali döneminde meydana gelen en bâriz idarî uygulamalar, Kufe'de ikâmet eden halife ile devletin çeşitli vilâyetlerinde görev yapan valiler arasındaki olumlu ve olumsuz ilişkilerde görülür. Hz.Ali, bu yüksek devlet memurlarına karşı muamelelerinde Hz.Ömer'i andırır. Onun çeşitli vesilelerle valilere göndermiş olduğu mektup ve talimâtlarda, sürekli, buldukları vilayet insanlarına iyilikte bulunmalarını, onlara zulümden kaçınmalarını ve sosyal adaleti halkın her kesimine yaymalarını tavsiye etmektedir. Fakat bu dönem birçok sosyal ve siyasî çalkantıya maruz kaldığından, halife tarafından tayin edilen bazı devlet memurlarının şahsî çıkar ve dünyevi menfaatlar peşinden koşmalarından ve nihayet bazı tecrübesiz valilerin idarî gaf ve hatalarından dolayı çok üzücü olaylar meydana gelmiştir. Bu olayların sonucunda da halife bazen iki vilayeti bir valinin idaresine vermiş, bazen de önemli bir vilâyeti (Mısır gibi) siyasî rakiplerine kaptırmak zorunda kalmıştır.

Hz.Ali dönemi müesseseler tarihi açısından da önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu gelişmeler özellikle adlî ve askerî sahada kendini göstermiştir. Hz.Ali'nin fıkıh konusunda derin bilgi sahibi olması, ister istemez bu ilmin uygulama alanını teşkil eden kadılık sistem ve teşkilatında büyük gelişmelerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu sahada önemli bir yenilik de mezâlim mahkemesinin ihdasıdır. Bu önemli yüksek yargı organının sorumluluğunu bizzat halifenin üstlenmesi ise, daha farklı bir gelişme olsa gerektir.

O dönemde adlî teşkilâtın önemli bir kolu olan polis teşkilâtı, gerçek kimliğine ancak Hz.Ali zamanında kavuşmuştur. Zira o, daha önce basit ve az sayıda kişiden oluşan bu devlet kurumunu, yeniden düzene koymuş ve Medinetu's-Şurta adı altında özel bir kuruluş haline getirmiştir. Bundan başka ilk defa düzenli bir hapisane yaptırmış ve mahpuslara kışlık ve yazlık elbise dahil hayatlarını idame etmek maksadıyla onlara yiyecek ve içecek temin etmiştir.

Hz.Ali döneminde ordu teşkilatında da önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Bunlardan en önemlisi askerlere eşit maaş dağıtımıdır. Bu uygulama, halifeye çok pahalıya mal olmuştur da hayatının sonuna kadar kesintisiz devam etmiştir. Ayrıca budevirden müslümanlar arasında meydana gelen muharebeler, netice itibarıyla savaş hukuku ve karşılıklı muameleler konusunda birçok canlı örneği uygulamaları ile birlikte bilgimize sunmuştur. Örneğin barış çabaları ve elçi gönderilmesi, savaş sırasında ele geçirilen malların dağıtımı (ganimet dağıtımı), esir ve casus muamelesi ve onların takas edilmesine dair kuralları ancak bu dönemde vuku bulan savaşlardan öğrenmekteyiz.

Bu dönemin iktisadî yönü ise, yine ilk defa tarafımızdan geniş bir şekilde ele alınmıştır. Şüphesiz ki, Hz.Ali'nin bu sahadaki en önemli icraatı, maaşların Arap-Mevâlî ayırımı gözetmeksizin tüm askerlere eşit dağıtılmasıdır. Halifenin harac çiftçilerinden alınan vergi miktarlarının azaltılması ve toprakları iyileştirme ve ziraat için elverişli hale getirilmesine yönelik uygulamaları, dönemindeki iktisadî faaliyetlerin gelişmesini simgelediği gibi müslüman ve gayrimüslim vatandaşların sıkıntıya düşmeden refah içinde yaşadıklarını da gösterir. Aynı gelişmelerin ticaret alanında da meydana geldiği bir gerçektir. Ayrıca bu dönemde halifenin özel iktisadî politikası sonucu devlet gelirlerinin büyük bir kısmı vatandaşlara yansımaktaydı. Bu uygulamada alt tabakayı temsil eden yaşlı, yoksul, özürllü ve kimsesizler de en az diğerleri kadar eşit haklara sahiptilerdi. Kısacası bu dönemde sosyal adaletin tüm kuralları harfiyyen uygulamaya konulmuş, ve ister müslüman ister Gayri müslim olsun tüm tebaanın hizmetine sunulmuştur.

ALAN VE AĞIRLIK ÖLÇÜLERİNİ GÖSTEREN TABLO

1 Cerfb	=	1366,0416	m ²
1 Kafz	=	136,6	m ²
1 Aşfr	=	13,6	m ²
1 Cerfb	=	312	Kg.
1 İrdeb	=	156	Kg.
1 Mudf	=	312	Kg.
1 Kafz	=	78	Kg.
1 Kile	=	39	Kg.
1 Sa ^f	=	2,751	Kg. = 2,75 Litre
1 Mudd	=	688,5	g.
1 Kıst	=	1375,5	g. = 1,37 Litre
1 Cerfb	=	2	İrdeb
1 Cerfb	=	1	Mudf
1 İrdeb	=	2	Kafz
1 Kafz	=	2	Kile
1 Sa ^f	=	2	Kıst
1 Kıst	=	2	Mudd

I

BİBLİYOGRAFYA

ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuad,

el-Mu'cemu'l-Mufchres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim, Kahire 1945.

AHMED EMÎN,

Fecru'l-İslâm, Kahire 1945.

AHMED b. HANBEL (241/855),

el-Musned, I-VI, Kahire 1313.

ALÎ, Dr. Cevad,

Tarihu'l-Arab Kable'l-İslâm, I-III, Bağdat 1951.

ALÎ, Huseyn,

Nuzulu'l-Abrâr bi mâ Sahhe fi Menâkibi Ehli'l-Beyti'l-Athâr (Risalenin yazılış tarihi H. 1126).

ALÎ, Muhammed Kurd,

el-İslâm ve'l-Hadreti'l-Arabbiye, Kahire 1950.

el-AKKAD, Abbas Mahmud,

- Abkariyyetu Ali, Beyrut (Trz.).

- Amr b. el-As, Beyrut 1969.

el-ÂLÛSÎ, Ebu'l-Fazl Şihabuddin Mahmud el-Bağdadî (1270-1853-4)

Ruhu'l-Mc'anî fî Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm, IX, Kahire 1301.

el-ÂÎÛSÎ, Mahmud Şukrî el-Bağdadî,

Bulûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab, I-III, Beyrut (Trz.).

el-ASKERÎ, Murtaza,

Abdullah b. Sebe' ve Esâtîr Uhrâ, Beyrut 1972.

el-ASMA'Î, Abdulmelik b. Kureyb (217/832),

Târîhu'l-Arab kable'l-İslâm, Thk.:

Muhammed Hasan Al-i Yâsîn, Bağdat 1959.

'AVN, Abdurrauf,

el-Fennu'l-Harbi fî Sadri'l-İslâm, Kahire 1961.

el-BAĞDÂDÎ, Ebu Mansûr Abdulkâdir b. Tâhir et-Temimî (429/1037),

- Kitâbu Usûli'd-Dîn, İstanbul 1928.

- el-Farku beyne'l-Fırak, Kahire 1910 (Trc.: Doç. Dr. Ethem Ruhî Fiğlalı, İstanbul 1979).

el-BÂKİLLÂNÎ, Ebu Bekr Muhammed b. et-Tayyib (403/1013),

'İcâzu'l-Kur'an, Thk.: es-Seyyid Ahmed Sakr, Mısır (Trz.).

BARTOLD, Prof. Dr.W,

İslâm Medeniyeti Tarihi, çev.: Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, Ankara 1963 (Arapça Çev.: Hamza Tahir, Tarihu'l-Hadreti'l-İslamiyye, Kahire 1983).

el-BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892),

- Ensâbu'l-Eşrâf, Thk.: Muhammed Hamidullah I, Kahire 1959.

- Ensâbu'l-Eşrâf, Thk. : Abdulazîz ed-Dûrî, III, Beyrut 1978.

- Ensâbu'l-Eşrâf, Thk.: S.D.F. GOÏTEN, Jeruslem, 1936.

- Futûhu'l-Buldân, Thk.: M. Rıdvan, Kahire 1932 (Trk. Trc.: Prof. Dr. Mustafa Fayda, Futûhu'l-Bıldan, Ankara, 1987).

el-BEKRÎ, Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdulazîz el-Endelûsî (487/1094),

Mu'cem mâ-İstacem mîn Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mavâzi' Thk.: Mustafa es-Sakka, I-IV, Kahire 1945-9.

BEYDÛN, Dr. İbrahim,

Melâmihu't-Tiyyârâti's-Siyâsiyye fî'l-Kami'l-Evvel el-Hicrî, Beyrut 1979.

el-BEYHAKÎ, Ebu Bekr Ahmed b. el-Huseyn Ebu Ali (458/1066),

- es-Suncnu'l-Kubrâ, I-X, Haydarabad, 1352.

- el-Mehâsin ve'l-Mesâvi', I-II, Mısır 1906.

BROKELMANN, Carl,

History of the İslamic Peoples, London 1952.

el-BUHÂRÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim (256/870),

el-Câmiu's-Sahîh, I-IX, Kahire 1958.

el-CÂHİZ, Ebu Osman Amr. b. Bahr (255/868),

- el-Beyân ve't-Tebyîn, Thk.: Abdusselâm Muhammed Hârûn, I-IV, Kahire 1948.

- el-Osmâniyye, Thk.: Abdusselâm Muhammed Hârûn, I, Kahire 1955.

- el-Mehâsin ve'l-Ezdâd, I, Kahire 1324.

- Kitâbu'l-Kavl fî'l-Biğâl, Thk. Charles Pellat, Mısır 1955.

el-CASSÂS, Ebu Bekr Ahmed b. er-Râzî (370/981),

Ahkâmu'l-Kur'an, Thk.: Muhammed es-Sadık Kamahâvî, I-V, Kahire (Trz.).

el-CEŞİYARÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdûs (331/942),

Kitâbu'l-Vuzera' ve'l-Kuttâb, Kahire 1938.

CORCİ ZEYDÂN,

- İslam Medeniyeti Tarihi, Trc.: Zeki Megamiz, I-V, İstanbul 1976.

- el-Arab kable'l-İslâm, I, Kahire 1908.

el-Curcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed (816/1413),
Ta'rifât, İstanbul 1300.

ÇAĞATAY, Prof. Dr. Neşet-Prof. Dr. İ. Agah ÇUBUKÇU,
İslam Mezhepleri Tarihi, Ankara 1985.

ed-DÂKDÛKÎ, Vefîk,
ec-Cundiyye fî Ahdi'd-Devlîti'l-Emeviyye, Beyrut 1985.

ed-DÂRİMÎ,
Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fazl b. Behrâm b. Abdusa-
med et-Temimî (255/868),
es-Sunen, I-II (Trz.).

DAYF, Dr. Şevkî,
eş-Ş'ir ve'l-Ğinâ' fî'l-Medine ve Mekke, Kahire 1979.

ed-DİNEVERÎ, Ebu Hanife Ahmed b. Dâvud b. Venend (282/895),
el-Ahbâru't-Tivâl, I, Mısır 1330.

ed-DİYARBEKRÎ, Huseyin b. Muhammed b. Hasan (983/1575),
Tarihu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefis, I-II, Kahire 1302.

Ebu DÂVÛD, Sulcymân b. el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdi (275/888),
Sunen, I-IV, Mısır 1950.

EBU'L-FİDÂ, el-Melik el-Mucyyed İmâduddin İsmâil (732/1332),
- el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer, I-IV, Mısır (Trz.).
- Takvîmu'l-Buldân, Paris 1830.

EBU'N-NASR, Omer,
Ali ve Aişe, Kahire 1947.
el-Hadaretu'l-Emeviyye fî Dımaşk, Beyrut 1948.

EBUD UBEYD, el-Kâsım İbn Sellâm (224/838),

Kitâbu'l-Emvâl, Thk.: Muhammed Halil Hevâs, Beyrut 1986.

EBU YA'LÂ,

Muhammed b. el-Huseyn el-Ferrâ (458/1066), el-Ahkamu's-Sultaniyye, Riyad 1406.

EBU YUSUF, Yâkûb b. İbrahim b. Habîb el-Kuffî (182/798),

Kitâbu'l-Harâc, Kahire 1397 (Trk. trc. Ali Özelzek Ankara, 1982).

el-EFGÂNÎ, Said,

Aişe ve's-Siyâse, Kahire 1957.

ERK, Hasan Basrî,

Bütûn Cephesile Hazreti Ali, İstanbul, 1954.

el-EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (324/936),

Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn, İstanbul 1928.

el-EZDÎ, Muhammed b. Abdillâh (231/),

Tarihu Futûhi's-Şam, Thk.: Abdulmun'im Abdullâh 'Amir, Kahire 1970.

el-EZDÎ, Ebu Zekeriya Yezîd b. Muhammed b. İyâz b. el-Kasım (334/945),

Tarihu'l-Mavsıl, Thk.: Dr. Ali Habibe, Kahire 1967.

el-EZHERÎ, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed /370/),

Tehzibu'l-Luğa, Thk.: Abulkerim el-Azbâvî, I-XV, Kahire (Trz.)

el-EZRAKÎ, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed (250/854),

Ahbaru Mekke ve mâ Câc fihâ mine'l-Asâr, I-II, Mekke, 1352.

FAYDA, Prof. Dr. Mustafa,

- İslamiyetin Güney Arabistana Yayılışı, Ankara, 1982.

- Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, İstanbul, 1989.

FAYSAL, Şukrî,

Hareketu'l-Fethi'l-İslamî fi'l-Karni'l-Evvel, Beyrut 1952.

FEHD, Berdf Muhammed,

Tarihu Umarâi'l-Hac, el-Mavrid. Der. IX, Bağdat, 1981.

el-FESEVÎ, Ebu Yusuf Yakub b. Süfyan (277/890),

Kitâbu'l-Ma'rife ve't-Tarih, Thk.: Ekrem Ziya' el-Omerî, I-III, Bağdat 1974.

el-FEYRÛZÂBÂDÎ Mecdüddin Muhammed b. Yakub eş-Şirâzî (/1414),

el-Kamûsu'l-Muhît, I-IV, Mısır 1306.

FIĞLALI, Ethem Ruhi

İbadiyenin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara 1983.

GAZALÎ, Ebû Hâmid Muhammed (505/1111),

İhyâu 'Ulûmid-Din, trc.: Ahmed Serdaroğlu, I-IV, İstanbul 1974.

el-HÂKİM, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdillâh (404/1013),

el-Mustedrek 'alâ's-Sahîhayn fi'l-Hadîs, I-IV, Beyrut (Trz.).

HALİFE b. HAYYAT (240/854),

- Tarihu Halife b. Hayyat, Thk.: Ekrem Ziya el-Omerî, Riyad 1985.

- Kitâbu't-Tabakât, Thk.: Ekrem Ziyâ el-Omerî, Riyad 1982.

HALİL, Dr. İmadüddin,

Dirâsetun fi's-Sîre, Beyrut 1985.

HAMADE, Muhammed Ömer,

el-Hisbetu fi'l-İslam, el-Mavrid Der. IX, Bağdat 1981.

HAMİDULLAH, Prof. Dr. Muhammed,

- İslam Peygamberi, Trc.: Prof. Dr. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1980.

- Mecmû'atu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye İf'l-Ahdi'n-Nebeviyy ve'l-Hilâfeti'r-Râşide,

Beyrut 1985.

el-HARIRÎ, Ebu Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Osman el-Basrî (516/1122),
el-Mekâmâtü'l-Edebiyye, Mısır 1313.

HASAN, Dr. Hasan İbrahim,

- Tarihu'l-İslâm es-Siyâsî ve'd-Dinî ve's-Sekâfî ve'l-İctima'î, I-IV, Kahire 1953.
- en-Nuzumu'l-İslamiyye, Kahire 1939.

el-HAYRAV, Remziye Abdulvehab,

İdaretu'l-Irak fî Sadri'l-İslâm, Bağdat 1978.

HELLÂF, Abdulvehab,

es-Siyâsetu's-Şeriyye av Nizâmu'd-Devleti'l-İslamiyye fi's-Şuûni'd-Dusturiyye
ve'l-Hâriciyye ve'l-Mâliyye, Kahire 1350.

HEYD, W,

Yakın Doğu Ticaret Tarihi, Çev.: Ord. Prof. Dr. Enver Ziya Karal, Ankara,
1975.

el-HEMDÂNÎ, Ebu Muhammed el-Hasan b. Ahmed b. Ya'kub (334/945)

el-İklîl, Thk. : Oscar Löffgren, Leiden 1954.

el-HEYSEMÎ, Nuruddin Ali b. Ebî Bekr (807/1405),

Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid, I-X, Kahire 1352-53.

el-HİNDÎ, Alâuddin Ali el-Muttakî b. Husameddin,

Kenzu'l-Ummâl fî Suncni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl, I-VII, Haydarabad, 1312.

HUDARÎ BEG,

Tarihu'l-Umumi'l-İslamiyye, I-II, ? (Trz.).

el-HUSARÎ, Dr. Ahmed,

es-Siyâsetu'l-İktisâdiyye ve'n-Nuzumi'l-Mâliyye fî'l-Fıkhî'l-İslamî, Beyrut

1986.

İBN ABDİ'L-BERR,

Ebu Omer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Kurtubî el-Mâlikî (463/1071),
el-İstiâb fî Marifeti'l-Aşhab, I-IV, Mısır 1328.

İBN ABDİRRABBİH,

Ebu Omer Ahmed b. Muhammed el-Endelufî (328/939),
el-İkdu'l-Ferîd, I-VII, Kahire 1948.

İBN ARABÎ, el-Kâdî Ebî Bekr (543/1148),

el-Avâsım min'e'l-Kavâsım, Thk.: Muhibbuddin el-Hatîb, Riyad 1984.

İBN 'ASÂKİR,

Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan b. Vehbetu'l-Lah b. Abdillâh eş-Şafî (571/1175),
Tarihu Medineti Dimaşk, Thk.: Salahuddin el-Munaccid, I-II, Dimeşk 1954.

İBN 'ASEM, Ebu Muhammed Ahmed el-Kûfî (314/926).

el-Futûh, I-VIII, Beyrut 1986.

İBN BEKKÂR, el-Abbas ed-Dabîyyu'l-Esedî (222/),

Ahbâru'l-Vâfidât min'e'n-Nisa' 'alâ Muaviye b. Ebî Süfyan, Thk.: Sukeyne eş-Şihâbî, Beyrut 1983.

İBN BATTUTA,

Şerefuddin Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdillâh et-Tancı (779/1377),
Tuhfetu'n-Nuzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr, I-II, Mısır 1938.

İBNU'L-CEVZÎ,

Cemâluddin Ebî'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed b. Ali (597/1201),
- Sıfatu's-Safve, I-IV, Haydarabad 1355-56.
- el-Ezkiyâ', Thk.: Muhammed „abdullah '-Avaz, Beyrut 1986.
- Nakdu'l-İlm ve'l-Ulema', Mısır 1340.

İBN CUBEYR,

Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed el-Kinânî el-Endulusî, (614/1217),
Rihletu İbn Cubeyr, Bağdat 1937.

İBN EBÎ'D-DEM,

Şihâbuddin Ebî İshak İbrahim b. Abdillâh el-Hemdânî el-Hamevî (642/1244),
Edebu'l-Kadâ', Thk.: Dr. Muhyi Hilâl es-Serhân; I-II, Bağdat 1984.

İBN EBÎ'L-HADÎD,

Abdulhamid Hibetullah b. Muhammed b. el-Huseyn (655/1257),
Şerhu Neceî'l-Belâğa, Thk.: Nuruddin Şerefuddin-Muhammed Halil ez-Zeyn,
I-IV, Beyrut 1954.

İBN EBÎ'L-HAKEM,

Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Abdillâh (257/871),
Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ, Leiden 1920.

İBNU'L-ESÎR,

İzzuddin Ebî'l- Hasan Ali b. Muhammed b. Abdülkerim el-Cezerî (630/
1232),
- el-Kâmil fî'l-Tarih, I-IX, Mısır 1348.
- Usdu'l - Gâbe fî Marifeti's-Sahâbe, I-IV, Mısır 1280.
- el-Lubâb fî Tehzibi'l - Ensâb, I-III, Kahire 1357.
- en -Nihâye fî Garibi'l-Hadıs ve'l-Escr, I-IV, Mısır 1322.

İBNU'L-FAKÎH,

Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. el-Hemedanî (289 / 902),
Kitabu'l-Buldân , Leiden 1302.

İBN FARHÜN,

Burhanuddin Ebî'l-Vefa' İbrahim b. Şemsüddin Ebî Abdillâh Muhammed
el-Ya'murî. el-Malikî (799 / 1397),
Tabsiretu'l-Hukkâm fî Usuli'l - Akdiya ve Menâhici'l - Ahkâm, I-II, Mısır 1301.

İBN FARİS,

Ebu'l - Huseyn Ahmed b. Faris (395 / 1005), Mucemu Makâyisi'l-Luğâ, Thk.: Abdusselâm Muhammed Harun, I-VI, Kahire 1369.

İBNU'L-FERRA,

Ebu Ali el-Huseyn b. Muhammed Kitâbu Rusuli'l-Mulûk ve men Yaslahu li'r Risâleti ve's -Sefâre, Thk.: Salahuddin el-Munaccid, Kahire 1947.

İBN HABÎB,

Ebu Cafer Muhammed (245 / 859),
Kitâbul-Muhabber, Thk.: Eliza Lichtenstater, Haydarabad 1942.

İBN HACER,

Şihabuddin Ebu'l -Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-Kenânî el- Askalânî (852/1448),
- el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe, I-IV, Beyrut (Trz.).
- Tehzibu't-Tehzîb, I-XII, Haydarabâd 1325-27.

İBN HALDÛN,

Ebu Zcyd Abdurrahman b. Ebî Bekr
Muhammed el-Hadramî (808 / 1405),
- Mukaddime, Mısır (Trz.).
- Kitâbu'l-İber ve Divânu'l- Mubtedâ ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve mîn Asârihim mîn Zevi's-Sultani'l-Ekber, I-IV, Mısır 1936 ı- VII, Mısır 1284.

İBN HAZM,

Ebu Muhammed Ali el-Endcluf ez-Zâhirî (456/ 1063),
- Cevâmiu's-Sireti'n-Nebeviyye, Beyrut 1983.
- Cemheretu Ensâbi'l-Arab, Beyrut 1983.
- Kitabu'l- Fasl fi'l - Milel ve'l-Ehvâ ve'n -Nihal, I-V, Mısır 1317-1321.

İBN HİŞAM,

Ebu Muhammed Abdulmelik el-Me'âfirî
el-Himyerî (218 /833),
es-Siretu'n-Nebeviyye, I-IV, Mısır 1974, (Trk. trc.: Hz. Muhammed'in Hayatı,
Neşet Çağatay-İzzet Hasan, I, Ankara 1971).

İBN HURDAZBEH ,

Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (300/ 913),
el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Leiden 1889.

KİBNU'L-İMÂD,

Ebu'l-Felâh Abdu'l-Hayy el- Hanbelî (482/1089),
Şezerâtu'z-Zehb fî Ahbâri men Zehb, I-VIII, Kahire 1350.

İBNU'L-'IRAK, Numan b. Muhammed,

Ma'dinu'l-Cevâhîr fî Tarihi'l-Basra ve'l-Ceza'ir, Thk.: Dr. Muhammed Hami-
dullah, İslamabad 1973.

İBN KAYYİM'İL-CEVZİYYE,

Şemsuddin Ebu Abdillâh Muhammed (751/1350),
- et-Turuku'l-Hikemiyye fî's-Siyâseti's-Şer'iyye, Mısır 1317.
- İlâmu'l-Muvakkîn, Thk.: Taha Abdurrauf Sa'd, I-IV, Beyrut 1973.

İBNU'L-KELBÎ, Hişam b. Muhammed b. es-Sâib. b. Bişr (204- 6/819-21),

- Cemheretu'n-Neseb, Thk.: Abdussettar Ahmed Ferrâc, Kuvveyt 1983.
- Putlar kitabı (Kitabu'l-Asnâm), Çev. Beyza Düşüngen , Ankara 1969.

İBN KESİR, İmaduddin Ebi'l-Fida İsmail (774/1372),

el-Bidâye ve'n-Nihâye, I-XIV, Mısır 1932.

İBN KUTEYBE, Ebu Muhammed Abdillâh b. Muslim ed -Dineverî (276 / 889),

- Uyûnu'l- Ahbâr, I-IV- Kahire 1930.
- el-Me'ârif, Mısır 1934.

- el- İmâne ve's-Siyâse, I-II, Mısır 1969.

İBN MA'CE, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd

el -Kazvînî (275/888),

Sunen, Thk.: Muhammed Fuad Abdalbaki, I-II, Mısır 1952.

İBN MANZÛR, Cemâleddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem (711/1311),

Lisânu'l-Arab, I-XV, Beyrut 1955-56.

İBN MÂZE, Husamuddin Ömer b. Abdulazîz el-Buhârî *(536-1144),

Şarhu Edebu'l-Kâdî li'l-Hassâf Thk.:

Muhyi Hilâl es- Serhan, I-IV, Bağdat 1977.

İBN MİSKAVEYH, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed (421/ 1030),

Tecâribu'l-Umem ve Te'akubi'l-Himem, Thk.

Leone Ceatani, I,V,VI, Leiden 1909.

İBNU'L-MUCÂVİR,

Cemaluddin Ebi'l-Feth Yusuf b. Yakub b. Muhammed (690/1291),

Târihu'l-Mustabsır, I-II- Leiden 1901.

İBN RAŞİK, Ebi Ali el-Hasan el-Kayravânî (463/ 1070/71),

el-Umde fî Sinâ'ati's-Şi'r ve Nakdihf, I-II Mısır 1907.

İBN SA'D, Ebû Abdullâh Muhammed (230/844),

el-Tabakatu'l-Kubrâ, I-IX, Leiden 1325.

İBN SEMURE, Öber b. Ali el-C'adî (Yaz. 586/ 1190),

Tabakatu Fukahai'l-Yemen , Thk.: Fuad Seyyid, Kahire 1957.

İBN SÎDE, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Endelusî (458 /1066),

el-Muhassas, I- XVII, Mısır 1316.

İBN ŞEBBE, Ebu Zeyd Amr en-Numeyri el-Basri (262/),

Tarihu'l -Medineti'l-Munavvere , Thk.: Fehim Muhammed Şeltût, I-IV-Riyad (Trz.).

İBNUŞ -ŞUHNE,

Ebi'l-Velid İbrahim b. Ebi'l-Yümn Muhammed b. Ebi'l-Fazl Muhammed b.
Ebi'l-Velid Muhammed b. Muhammed (882/1477),
Lisanu'l-Hukkâm fi Marifeti'l- Ahkâm, Mısır 1310.

İBN TAĞRİBERDÎ,

Cemâluddin Ebi'l-Mehâsin Yusuf el- Atabekî (/ 1469),
en - Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kahire, I-X, Kahire 1929-1949.

İBNU'T-TALLA' ,

Abdullah Muhammed b. Ferrâc el-Mâlikî el- Kurtubî (497/1103),
Akdiyatü Resuli'l, lah, Mısır 1346.

İBN TEYYMİYE,

Takiyyuddîd, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdulhalim (728/ 1263),
el-Hisbetu fi'l-İslâm,

İBNU'T -TİKTAKA, Muhammed b. Ali b. Tabataba (660 / 1262),

Kitabu'l-Fahri fi'l -Adâbi's-Sultaniyye ve'd-Duveli'l-İslâmiyye, Mısır 1317.

İBNU'L - UHUVVE, Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el- Kuraşî (729/ 1329),

Me'âlimu'l- Kurbe fi Ahkâmi'l-Hisbe, Cambridge 1937- 38.

el-İBŞİMÎ, Şihâbuddin Ahmed (850 / 1446),

el-Mustatraf fi kullî Fennîn Mustazraf, I-II, Mısır 1272.

el-'İLLÎ, Dr. Salih Ahmed,

- et-Tanzimâtu'l-İctimaiyye ve'l-İktisâdiyye fi'l-Basra fi'l -Karni'l- Evvelî'l-
Hicri, Bağdad 1953.

- el-Harac ve Kitabu Ebî Yusuf fihî, Mecelletu Kulliyeti'yl- İmâmi'l-'Azam, II, Bağdat 1974.
- İSFAHÂNÎ , Ebu'l-Ferc Ali b. Huseyn b. Muhamed (356/ 967),
- Kitâbu'l-Ağânî, I-XXI, Kahire 1923.
- Makâtîlu't-Talibiyyîn, Thk.: es-Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1946.

el-İSFAHÂNÎ , Ebu Na'îm ahmed b. Abdillâh (430/ 1038),
Hilyetu'l- Evliyâ ve Tabakâti'l - Asfiya, I-X, Beyrut (Trz.).

el-İSFERAYİNÎ, Ebu'l-Muzaffer (471 / 1078),
et-Tabsîr fi'd-Din ve Temyizi'l-Fırakî'n-Nâciyeti ani'l-Fırakî'l- Hâlikîn, Kahire 1940.

İSMAİL, Dr. Mahmud,
Kadâyâ fi't-Tarihi'l-İslami, Daru'l -Beyza (Fas) 1981.

JAFRÎ, S. H.M,
The Origins and Early Development of Shi'a Islam, Beirut 1981.

el-KALAMAVÎ,Suheyr
Edebu'l-Havâric fi'l-Asri'l-Emevî, Mısır 1945.

el-KALKAŞANDÎ, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali b. Ahmed b. Abdullah (821/1418),
Nihâyetu'l-Ereb fi Marifeti Ensabi'l - Arab Beyrut 12984.

el-KARDAVÎ, Dr. Yusuf,
Gayru'l- Muslimîn fi'l-Muctamai'l-İslamî, Beyrut 1985.

KAVAKCI, Doç. Dr. Yusuf Ziya
Hisbe Teşkilatı, Ankara 1975.

el-KAZVİNÎ, Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud (682/ 1283),
Asâru'l-Bilâd ve Ahbaru'l-İbâd, Beyrut (Trz.).

el-KAZVİNÎ, Muhammed Kâzım,

Aliyyun mine'l-Mehdi ile'l- Lahdi, Beyrut (Trz).

el-KETTANÎ, Muhammed Abdulhayy,

Nizamu'l -Hukumeti'n- Nebeviyye el-Musemma et-Terâtibu'l-İdariyye, I-
II, Beyrut (Trz.).

el- KİNDÎ , Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf (350/961),

Kitabu'l-Vullât ve'l-Kudât, Leiden (Trz.).

LANDE, Israel Fred,

Abdullah B. Saba, der Begründer der Sia, und sein Judischer Ursprung. ZA, 23,
1909, PP. 296. 327, 24, 1910, PP. 1-46.

LASTRANC, Key,

Buldanu'l- Hilâfeti"ş -Şarkıyye, Beyrut 1985

LEWIS, Bernard,

The Arabs in History, New York 1960.

LOMBARD , Prof Dr. Mourice,

- el-İslam fî Mecdihi'l - Evvel , Trc.: İsmail el-Arabî , Cezâir 1984.

- el- Coğrafiyyetu't- Tarihiyye li'l-Alemi'l - İslamî Hilâle'l-Kurûni'l- Arba'ati'l-
Ula, Trc.: Abdurrahman Hamîde, Dimeşk (Trz.).

el-MAKDİSÎ,

Ebu Nasr b. Abdurrazzak ez-Zerâif ve'l-Letâif fi'l - Mehâsin ve'l Ezdâd, Tahran
1282.

el- MAKDİSÎ, Mutahhar b. Tahir (IV / X?),

el-Bedu ve't -Tarih, I-I-VI, Paris 1916

el-MAKRİZÎ,

Takiyyuddin Ebu Muhammed Eb'l- Abbas Ahmed b. Ali b. Abdulkadir b. Muhammed b. İbrahim b. İbrahim b. Muhammed b. Temîm eş-Şafi'î (845/ 1442),

- en- Niza' ve't-Tahâsum fî mâ beyne Benî Umeyye ve Benî Hâşim, Leiden 1888.

-Kitabu'l-Hıttat, Mısır 1324.

-İmtâ'u'l-Esma' bi mâ lî'r- Rasûl mîne'l-Enbâf ve'l-Emvâli ve'l-Hafedeti ve'l-Metâ' Thk.: Mahmud Muhammed Şakir, I- Katar (Trz.).

el-MALÂTÎ, Ebu'l- Huseyn b. Muhammedb. Ahmed (377/987),

et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l - Ehva' ve'l-Bida', İstanbul 1936.

MALİK B. ENES (179 / 790),

el-Muvatta, I-II, Thk.: Muhammed Fuad Abdalbaki, Kahire 1951.

el-MAVERDÎ,

Ebu Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el- Basrî el- Bağdadî (450/ 1058),

- el- Ahkamu's-Sultaniyye ve'l-Vilâyâtu'd- Diniyye I,Mısır 1973 (Trk. trc.: Dr. Ali Şafak, İslamda Hilafet ve Devlet Hukuku, İstanbul, 1976).

- Edebu'l-Kada' , Thk.: Muhyî Hilâl es- Serhân , I-II, Bağdat 1972.

el- MESUDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. el- Huseyn b. Ali (346/957),

- Murûcu'z-Zehb ve Me'adinu'l- Cevher, I-IV, Mısır 1958.

- et- Tenbîh ve'l - İşraf, Kahire 1938.

el-MİNKARÎ , Nasr b. Muzâhim (212/827).

Vak'atu Sıffin, Thk.: Abdussellam Muhammed Harun, Kahire 1382.

el-MUBAREKBURÎ, Ebu'l-Ma'âlf Athar

el-İkdu's- Semîn fî Futûhi'l- Hind ve men Verede fihâ mine's-Sahabeti ve't - Tabi'în, Bombay 1967.

el-MUBERRED, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd (28k5/ 898),

- el-Kâmil fi'l-Luġati ve'l-Edebi ve'n - Nahvi ve't-Tasrif, I-II, Mısır 1347.

- Nesebu Adnan ve Kahtan, Mısır 1936.

el-MUKADDESÎ, Şemsüddin Ebu Abdullah b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Beşşârî (380/990),

Ahsenu't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Akâlim, Leiden 1906.

el-MUSEVÎ, Abdülhuseyn Şerefuddin,

el-Muraca'ât, İran (Trz.).

MUSLİM, Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî (261/ 874),

Sahîh , Thk.: M. F. Abdalbaki, I-V, Mısır 1955.

en-NACCÂR, Abdülvehab,

el-Hulefau'r-Raşidûn, Beyrut 1986

en-NASS, Dr. İhsan,

el-Asabiyyetu'l- Kabeleyye ve Eseruhâ fi's - Ş'iri'l- Emevf, Beyrut 1964.

en-NAVEVÎ , Ebu Zekeriya Muhyiddin b. Şeref (6761),

Tahzîbu'l-Esma ve'l-Luġât, I-IV, Mısır (Trz.).

en-NEBRAVÎ, Dr. Fethiyye,

Tarihu'n- Nuzum ve'l-Hadareti'l - İslamiyye , Cidde 1985.

en- Nesâf, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (303/ 915),

- Hasâisu Emiri'l-Mu'minin Ali b. Ebi Talib, Thk.: Ahmed Mirin el-Bellûşî,
Kuveyt 1986.

- Sunen I-VIII, Mısır 1930.

en- NEVBAHTÎ, Ebu Muhammed el-Hasan b.

Musa (III/IX),

Fıraku's-Şi'â, İstanbul 1931.

NEVVAVÎ, Dr. Abdulhalik,

- el-"İllâku'd-Duveliyye ve'n-Nuzumi'l-Kadâiyye ff's--Şari'ati'l-İslamiyye, Beyrut 1974.

- en-Nizâmu'l-Mâlf ff'l-İslâm, Beyrut, 1981.

en- NUVEYRÎ, Şihâbuddin Ahmed b. Abdulvehab (732/1332),

Nihâyetu'l-Ereb ff Funûni'l-Edeb, I-XVIII, Kahire 1347.

OSMAN Muhammed Abdusettar.

el-Medinetu'l- İslamiyye, Kuvcyt 1988.

OSTROGORSKY, Georg,

Bizans Devleti Tarihi, Çev.: Prof Dr. Fikret İşıltan, Ankara 1981.

er-RAFÎ"Î, Dr. Mustafa

Hadaretu'l-Arab ff'l- Usûri'l- İslamiyyeti'z - Zâhire, Beyrut 1968.

er-RÂZÎ, Fahrüddin (606/ 1209),

İtikâdât Fıraki'l- Muslimîn ve'l-Muşrikîn, Kahire 1938.

er- REYYÎS, Dr. Muhammed Ziyauddin,

el- Harac ff'd - Devleti'l-İslamiyye, Mısır 1957.

en- Nazariyyâtu's -Siyâsiyyeti'l - İslâmiyye, Mısır 1969.

RIZA, Muhammed,

el- İmam Ali b. Ebî Talib -Râbi'u'l- Hulefâ'r- Râşidîn , Beyrut (Trz.).

SAFVET, Ahmed Zeki,

- Cemheretu Resâili'l - Arab ff Usûri'l-Arabiyyeti'z -Zâhire, I-IV, Beyrut (Trz.)

- Cemheretu Hutbi'l-Arab ff'l -Usuri'l-Arabiyyeti'z- Zâhire, I-IV, Mısır 1962.

SÂLİM, Abdulaziz,

Tarihu'd - Devleti'l-Arabbiyye, ? ?

es- SAMARRAÎ, Abduccabbar Mahmud,

Takniyetu's- Silâh'inde'l - Arab, el- Mavrid, Der. XV, Bağdat 1986.

es-SAN'ANÎ, Ebu Bekr Abdurrazzak b. Humâm (211/826),

el-Musannaf, Thk.: Habibu'r-Rahman el- Azamât, I-XI, Hindistan 1970.

es- SEBLÎNÎ, Mahmud,

Ali b. Ebî Talib ve'l - İslâm, Beyrut (Trz.).

es- SEHAVÎ, Şemsuddin Muhammed b. Abdurrahman (902/1497),

el- İlân bi't- Tevbîh lîmen Zemme't - Tarih, Thk. Franz Rosental, Beyrut (Trz.).

es- SAM'ÂNÎ , Ebu Sa'd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansur (562/1167).

el- Ensâb, I-VI, Haydarabad 1963, 1966.

es- SEMHÛDÎ,

Nuruddin Ali b. Kemaluddin Ebu'l- Mehâsîn Abdullah b. Şihabuddin b. el-
Abbas Ahmed el- Huseynî (911/1505),
Vefâu'l-Vefa' bî Ahbâri Dâri'l-Mustafa , I-II, Mısır 1326.

es-SERÂHSÎ, Şemsu'l-Eimme (483/1090),

Kitabu'l-Mebsût, I-XXX, İstanbul 1982.

SEYF b. ÖMER , ed- Dabıyyu'l- Esedî (200/815),

el-Fitnetu ve Vak'atî'l- Cemel , Beyrut 1984.

SUHRÂB,

Kitabu Acâibi'l- Akâlîmi's-Sab'a ilâ Nihâyeti'l- İmâre, Viyanna 1929.

SULEYMAN, Dr. Huseyn Muhammed,

Ricâlu'l-İdareti fi'd- Devleti'l-İslâmiyyeti'l-Arabıyye, Mısır 1983.

- eş - SUVEYDÎ, Ebu'l- Favz Muhammed Emîn
el-Bağdadî (/1830),
Sebâiku'z- Zeheb fî Marifeti Kabâili'l - Arab, Beyrut 1986.
- eş - ŞA'KE, Dr. Mustafa,
Me'âlimu'l- Hadareti'l- İslamiyye, Beyrut 1978.
- eş - ŞANKİTÎ, Muhammed Habibullah,
Kifâyetu't-Tâlib İf Menâkibi Âli Beyti'n- Nebiyyi'l-Muhtâr, Kahire 1936.
- eş - ŞÂ'RÂNÎ, Ebu'l-Mevâhib Abdulvehab b. ahmed b. Ali el- Ansarî (973/ 1565),
Keşfu'l-Gimme 'an Cemi'î 'l - Umme, I-II, Mısır 1281.
- eş - ŞARKAVÎ, Abdurrahman
Ali İmamu'l-Muttakîn , I-II, Kahire 1985.
- eş - ŞEBLENCÎ, Mûmin b. Hasan Mûmin,
Nuru'l- Absâr fî Menâkibi Al-i Beyti'n - Nebiyyi'l-Muhtâr, Mısır 1323.
- eş - ŞEHRİSTANÎ, Ebu'l- Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebî Bekr Ahmed (548/1153),
el- Milel ve'n - Nihal, I-II, Thk. Muhammed Seyyid Geylanî , Beyrut 1975.
- eş - ŞELEBÎ, Dr. Ahmed,
Mevsû'atu't - Tarihi'l - İslamî ve'l- Hadareti'l - İslamiyye, I - IX, Kahire 1983.
- eş - ŞEMMAHÎ,
Ebu'l- Abbas Ahmed b. Ebî Osman Said b. Abdi'l-Vâhid el - ifrenî el - Âmirî (928 /1522).
Kitabu's- Siyer, AÜ. DTCF, Ktb. İsmail Saim Bl. Nu. 1. 1568.
- eş - ŞERİFUR-RADIYY, Muhammed b. Huseyn (406/ 1016).
Nehcü'l-Belâğa, Thk. Dr. Subhi Salih, Tahran 1395. (Trk. trc.: Abdalbaki Gölpinarlı, İstanbul 1972).

et - TABARANÎ, Ebu'l - Kasım Sulcyman b. Ahmed (360 / 971),
el - Mucemu'l-Kebîr, Thk.: Hamdi Abdulmecid
es - Selefi, I, Bağdat 1978.

TABATABAÎ, Seyyid Muhammed Huseyn,
Şh'irite Islam, New York 1975.

e t- TABERÎ, Ebu Cafer Mahammed b. Cerîr b. Rüstem (310/ 922),
Tarihu'l - Umem ve'l - Mulûk, Thk.: Muhammed Ebu'l-Fazl ibrahim , I-XI,
Beyrut 1967

et - TABERÎ, Muhabbuddin Ebu Cafer Ahmed (694 / 1295),
- er-Riyadu'n- Nadîra fî Menâkibi'l - Aşere, Kahire 1356.
- Zehairu'l Ukba fî Menakibi Zevi'l-Kurba, Kahire 1356.

TÂHÂ HÜSEYİN,
el - Fitnetu'l- Kubra: 2 . Ali ve Benûhu, Kahire 1982.

TALAS, Muhammed Es'ad,
Tarihu'l - Ummeti'l - Arabiyye, Beyrut 1957.

et - TARABLUSÎ,
Alâuddin Ebi'l - Hasan Ali b. Halil, Mu'inu'l-Hukkam fî mâ Yetereddedu
Beyne'l - Hasmeyni mine'l-
Ahkâm, Mısır 1310.

et - TIBÂVÎ, Dr. Abdullatif
Muhadarât fî Tarihi'l - Arab ve'l - İslam, Beyrut 1982.

et - TİRMİZÎ, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ (279 / 892),
Sunen, Thk.: Muhammed Fuad Abdulbaki, III, Mısır 1937; Thk.: ibrahim 'Atve
'Avaz, IV, V, 1962A- 1965.

'Ude, Süleyman b. Hamed,

Abdullah b. Sebe ve Eseruhu fî Âhdâsı'l
Fitne fî Sadrı'l- İslam, Rıyad 1985.

el - VÂKİDÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Omer (207/822)

Kitabu'l- Meğâzî, I-III, Nşr. Marsden Jones, Kahire 1965.
Futûhu's-Şam , Kahire 1373.

VEKÎ, Muhammed b. Halef b. Hibban (306/ 918),

Ahbaru'l- Kudât, I-II, Kahire 1947.

el - VERDÎ, Ali

Vu'âzu'z-Selâtîn, Bağdat1954.

VIDA, G, Levi Della,

II Califato di Ali Secondo kitab " Ansab Al - Asraf di 189 Al-Baladuri", 1913.
P. 495.

WELLHAUSEN, Julius,

Arap Devleti ve Sukûtu, Çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963.
İslâmiyetin ilk devirlerinde dinî- siyasî muhalefet partileri, Çev. Fikret Işıltan,
Ankara 1989.

el- YAFÎÎ , Afî fuddin Abdullah b. Es'ad el- Yemenî (768/ 1367),

Mirâtu'l- Cenân ve İbretu'l- Yakzân fî Marifeti Havâdisi'z- Zamân, Thk. Abdul-
lah el- Cubûrî, I- Beyrut 1984.

YAHYA b. ADEM, el-Kuraşî (203-818),

Kitabu'l-Harac , Thk.: Ebu'l- Aşbal Ahmed Muhammed Şakir, Kahire 1347.

el- YAKUBÎ,

Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el- Kâtib el- Ahbarî (292/905),
Târihu'l- Yakubî, I-II, Necef
1358.

YAKUTUL- HAMEVÎ, Şihâbuddin Ebu Abdullah

Yakut b. Abdillâh el- Hamevî er- Rûmî el- Bağdadî (626/1228).

Mucemu'l-Buldan, I-V, Beyrut 1979.

G. YURDAYDIN, Prof. Dr. Hüseyin,

İslam Tarihi Dersleri, Ankara, 1988.

el - YUZBEKÎ, Dr. Tavfik,

Dirasât fî'n- Nuzumi'l - Arabbiyyeti'l-İslâmiyye, ? 1975.

ez - ZÂBÎT, Şakir Sabır,

Tarihu'l-Munâza'ât ve'l-Hurûb beyne'l - Irak ve İran , Bağdat 1984.

ez - ZAMAŞSERÎ, Cadullah Mahmud b. Ömer (538/ 1144),

el- Keşşâf an Hakâkiki Gavâmiz't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvil fî' vucûhi't-Te'vîl,
I-III, Beyrut 1947.

ZAMBAVER,

Mucemu'l-Ensâb ve'l - Userâti'l - Hâkime fî't-Tarihi'l-İslâmî , Mısır 1951.

ez - ZEBİDÎ, Muhibbuddin Ebi'l- Feyz es- Seyyid

Muhammed Murtaza el- Huseynî el- Vâsîfî (1205/1790),

Tâcu'l - Arûs min Cevâhiri'l - Kâmûs, I-XXIV, Kuveyt . 1966-

ez- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (747 / 1346),

- Tarihu'l- İslam ve Tabakâti'l- Meşâhîr ve'l - Alâm, I-IV Kahire 1367- 69

- el- İber fî Ahbari men Gaber, Thk. Ebu Hacer Muhammed es- Said b.
Besyûnî Zağlûl, I- IV, Beyrut 1985.

- Siyeru Alâmi'n- Nubelâ, Thk, Şuayb el-Arnâvût, I-XXV, Beyrut 1986.

- Tacridu Esmâi's -Sahâbe, I-II- Haydarabâd 1315.

ZETTERSTEEN, K.V.

İslam Ansiklopedisi , Şurta mad. I-XIII, İstanbul 1970.

ez- ZUBEYDÎ, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan (379/989),
Tabakâtu'n-Nahviyyîn ve'l- Luğaviyyîn, Thk.: Muhammed Ebu'l- Fazl İbrahim,
Mısır 1954.

ez- ZUBEYR b. BEKKÂR, Ebu Abdullah ez- Zubeyr b. Bekkar b. Ahmed (256 / 869),
el- Ahbaru'l- Muavaffakiyyât, Thk.: Dr. Sami Mekki el- 'Anf, Bağdat 1972.

ez- ZUBEYRÎ, Ebu Abdullah el- Mus'ab b. Abdullah b. el- Musab (236/851),
Kitâbu Nesebi Kureys , Thk .: E. Levi- Provençal, Kahire (Trz.).

